

Sr No 44.

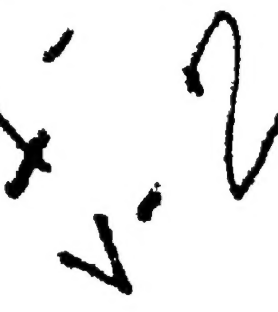
Bibliotheca Indica.

Parasara Smriti

(Parasara Madhava)

Call No II E 40

A.C.C No 5900.

Tissue and Gathering by
J.C. Nandy.

पद्मशरस्मृतिः

महामहोपाध्याय-

माधवाचार्यकृतव्याख्यासहिता
प्राथमिककण्डरूपद्वितीयभागात्मिका ।

राजकीयमन्त्रालयविद्यालयाध्यापक-

महामहोपाध्याय-

श्रीचन्द्रबालकृतकालङ्कारकृत-

संक्षिप्तटिप्पणसहिता

तेजैक परिशोधिता

वङ्गीयाश्रयाटिकसमाजैः

प्रकाशिता ।

कलिकातानगर्यां

वात्सिहमिशनयन्त्रे

मुद्रिता

प्रकाशित १८२३ ।

BT 94

V. 2

पराशरमाधवः ।

प्रायश्चित्तकारण्डम् ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

ॐ नमोगणेशाय नमः ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥

सोऽहं प्राप्य विवेकतीर्थपदवीमान्नायतीर्थं परम्

मज्जनं सज्जन-तीर्थ-सङ्गिनिपुणः सदृत्ततीर्थं अयन् ।

सन्ध्यामाकलयन् प्रभावसहस्रं श्रीभारतीतीर्थतां-

विष्णुतीर्थमुपाश्रयन् हृदि भजे श्रीकण्ठमव्याहृतम् ॥

सत्यैकमतपाशकोदिगुणधीस्वार्यो चतुर्वेदिता

पञ्चस्त्वन्वक्तुं षडन्वयदृढः सप्ताङ्गसर्वसहः ।

अष्टव्यक्तिकसाधरोनवनिधिः पुण्यदशप्रत्ययः

सार्धोऽष्टाशुभुरन्धरोविजयता श्रीबुद्धण्ड्यापतिः ॥

रत्नसागरिणीवत्सलः सुमतिः शैवस्य मेधातिथि-

वीर्योऽर्जुनस्य मेधाधरः श्रीआग्निनेर्गौतमिः ।

पराशरमाधवः ।

प्रत्यगृष्टिरुन्धतीसहसरोरामस्य पुण्यात्मनो-
यदत्तस्य विभोरभूत् कुलमुद्मन्त्री तथा माधवः ॥
प्रज्ञामूलमही विवेकमल्लिः सिक्ता वलोपङ्गिका
मन्त्रैः पञ्चविता विशालविटपा सन्ध्यादिभिः षड्गुणैः ।
शक्त्या कोरकिता यशःसुरभिता सिद्ध्या समुद्यत्फला
सम्प्राप्ता भुवि भाति नीतिलतिका सर्वोत्तरं माधवम् ॥
श्रीमती जननी यस्य सुकौर्त्तिर्मायणः पिता ।
सायणोभोगनायश्च मनोबुद्धी सङ्घोदरौ* ॥
यस्य बौधायनं सूत्रं शाखा यस्य च याजुषी ।
भारद्वाजं कुलं यस्य सर्वज्ञः स हि माधवः* ॥

स माधवः सकलपुराणसंहिता-

प्रवर्त्तकः सृष्टिसुखमा पराशरः ।

पराशरसृष्टिजगदीहिताप्तये

पराशरसृष्टिविद्वतौ प्रवर्त्तते ॥

श्रीपराशरेणाचारकाण्डरूपेणातीतेनाध्यायत्रयेण विधिनिषेधौ
दर्शितौ । अथेदानीं तदुक्तमनिमित्तपातित्यपरिहारोपाय-
प्रतिपादकं प्रायश्चित्तकाण्डमारभ्यते । प्रायश्चित्तशब्दस्य
योगेन च पापनिवर्त्तनसमं धर्मविशेषमाचष्टे । प्रायश्चित्तशब्दोऽयं
पापप्रयार्थं नैमित्तिके कर्मविशेषे कृदः-इत्याहुः सम्यदायविदो-
निबन्धनकारादयः । यीनस्तत्रिरसौ दर्शितः-

* लोकाविमौ कथासुतं वर्त्तते मु० पुस्तके ।

+ सृष्टिसुखमा । त्रिवन्धनकाराः-इति मु० पुस्तके माठ ।

“प्रायोनाम तपः प्रोक्तं त्रितं निश्चयव्युत्थम् ।

तपोनिश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तं तद्व्युत्थम् ॥

प्रायश्चित्तं समं चित्तं चारयित्वा प्रदीयते ।

परिषदा कार्यते यत्तत् प्रायश्चित्तमिति सूतम्”—इति ॥

अनुष्ठितेन द्वादशवार्षिककृतादिनाऽवश्यं पापं निवर्त्तते,—इति विश्वासोनिश्चयः । तेन संयुक्तं व्रतानुष्ठानकवृत्तं तपः प्रायश्चित्तम् । पापिनोऽनुतापिनश्चित्तं व्याकुलं सद्विषमं भवति, तच्च परिषदा येन व्रतानुष्ठानेन प्रायश्चित्तोऽवश्यं समं कार्यते, तद्व्रतं प्रायश्चित्तम् । चित्तसमीकरणोपपादनं चारयित्वा प्रदीयते,—इति, व्रतं चारयित्वा चित्तवैषम्यनिमित्तं पापं प्रदीयते स्थाप्यते विनाश्यते,—इत्यर्थः । यदा, परिषद्युपविष्टानां सर्वेषां चित्तं यथा समं भवति, तथा चारयित्वैकमत्येन विचार्य प्रदीयते विधीयते कार्यते अनुष्ठाप्यते,—इत्यर्थः ।

अचेदं चिन्त्यते । किमिदं प्रायश्चित्तं नित्यं, अत नैमित्तिकं, अथवा काम्यम् ? इति । अत्र केचिदाहुः । “प्रायश्चित्तीरयेत्येनः”—इत्यादिसूत्रेषु पापक्षयस्य फलत्वेनावगमात् कामस्याधिकारात्* काम्यं, यथा वृक्षादिफलकामस्य कारीर्यादि । अन्ये मन्यन्ते । पापं निमित्तीकृत्य विधानान्नैमित्तिकम् । यथा गृहदाह निमित्तीकृत्य प्रवृत्ता कामवतीष्टिः । अपरे त्वाहुः । अकरणे प्रत्यवायदर्शनाभित्यं, यथा बन्ध्याबन्धनादि । अकरणे प्रत्यवायस्य मनुना दर्शितः,—

“परितप्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशद्भूये ।

* यथा कामस्याधिकारात्,—इति पाठोभविष्यु युक्तः ।

निष्पैर्हि लक्षणैर्युक्ताजायन्ते ऽनिष्कृतैः नमः—इति ।
याज्ञवल्क्येनापि,—

“प्रायश्चित्तमकुर्वाणः पापेषु निरतानराः ।

अपश्चात्तापिनः कष्टाभिरकान् यान्ति दारुणान् ॥

• तामिश्रं लोहशङ्कुश्च महानिरय-शास्त्रली ।

रौरवं कुम्भलं पूतिमृत्तिकां कालसूचकम् ॥

सङ्घातं लोहितोदञ्च सविषं सम्रतापनम्* ।

महानरककाकोलं मञ्जीवलमहापथम् ॥

• अवीचिमन्वतामिश्रं कुम्भोपाहं तथैव च ।

असिपचवनं चैव तापनं चैकत्रिशकम् ॥

महापातकजैर्धारैरुपपातकजैस्तथा ।

अश्वितायान्यचरितप्रायश्चित्तानराधमाः—इति ।

अचोच्यते । नैमित्तिकमेवेदं भविष्यतीति । निमित्तमेव प्राधान्येनोपजीव्य सर्वप्रायश्चित्तविधानात् । तदुपजीवनं च, “ब्रह्महा द्वादशाब्दानि”—इत्यादिषु सृतिषु विस्पष्टम् । यत्तु फलश्रवणं, तज्जातेष्टिन्यायेन नैमित्तिकत्वेऽप्यविरुद्धम्^(१) । तस्यापि फलस्य

* सम्रतापनम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† तथाहि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) यथा हि “विश्वामरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते”—इति पुन-
जन्म निमित्तकत्वं विहितयाजातेष्टेर्नैमित्तिकत्वेऽपि, “यस्मिन्
जाते स्तामिष्टिं निर्वपति पूतस्य स तेजसी यन्मादहन्निवादी

नियोज्यविशेषणत्वेनाश्रवणात् न काश्चित् । न हि. “ब्रह्महा हाद-
शाब्दानि” इत्यादिषु फलं नियोज्यविशेषणतया श्रुतम् । अतोऽस्य
प्रायश्चित्तस्य कारीर्यादिभिः साध्यम्, नाप्येतन्नित्यम् । तत्र चक्षणा-
भावात् । न ह्युदाहृतानि वचनानि प्रायश्चित्ताकरणे नूतनं किञ्चि-
दुरितापूर्वं जन्यते इति, वने, किञ्चिद्, प्रायश्चित्तमकुर्वतोऽप्येवं
निषिद्धाचरणेषु प्रवृत्तिर्भवतीति एतावन्मात्रं प्रतिपादयन्ति । एतच्च
“पापेषु निरतानराः”—इत्यत्र विवक्ष्यमवगम्यते ।

अनु, नैमित्तिकानामप्यकरणं प्रत्यवायोऽस्ति । तथा, महा-
भारतम् :-

“सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं श्राद्धं वै शास्त्रदर्शनम् ।

अकुर्वन्पुणस्तु ततः श्राद्धं पद्रे गौरिव मोदति” —इति ।

वृद्धवामिष्ठोऽपि :-

“गृहेण गृहस्य वाऽपि न स्वायाद्यादि मानवः ।

सप्तजन्मान् पुणोऽप्यश्राद्धमागौ न जायते” —इति ।

एवं तर्हि, यत्र जीवनमधिकारिशेषणं तन्नित्यम् ; यथा. “याव-
ज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्”—इति । प्रायश्चित्ते तु न जीवनमधिका-
रिविशेषणम्, अपि त्वन्यदेव विहिताकरणादिनिमित्तमधिकारि-

पशुमान् भवति” —इत्यर्थवादावगतफलसंबन्धस्तत्रातिरिक्तः । तथा
प्रवृत्तेऽपि पापं निमित्तीकृत्य विहितस्य प्रायश्चित्तस्य नैमित्तिकत्वे-
ऽपि अर्थवादावगतपापद्वयरूपफलसंबन्धस्तत्रातिरिक्तः । अतैव
न्यायस्य, मीमांसादर्शनस्य चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे प्रदर्शितः । तच्च
तत्र समदर्शाधिकरणम् ।

विशेषणम् । तस्मात् नैमित्तिकं प्रायश्चित्तम् । तथा च बृहस्पतिः ।
प्रायश्चित्तप्रकरणस्योपक्रमोपसंहारयोः नैमित्तिकत्वं दर्शयति,—

“नैमित्तिकं धर्मजातं गदतोमे निबोधत ।

विहितस्यानुष्ठानात् निन्दितस्य निषेवनात् ॥

प्रायश्चित्तं यत् क्रियते तत् नैमित्तिकमुच्यते”—

इत्युपक्रमः,

“नैमित्तिकं समाख्यातं प्रायश्चित्तं समासतः”—

इत्युपसंहारश्च । तच्च निमित्तं दुरितापूर्वम्, तदुत्पत्तिकारणं
याज्ञवल्क्येन दर्शितम्,—

“विहितस्यानुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनान् ।

अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति”—इति ।

मनुनाऽपि,—

“अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितञ्च समाचरन् ।

प्रसज्येन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः”—इति ।

ननु, निन्दितसेवनाद्भावरूपादुरितोत्पत्तावपि विहिता-
करणादभावात् कथं दुरितोत्पत्तिः । न ह्यभावाद्भावोत्पत्तिरस्तीति
कश्चिद्दृष्टः^(१) । अत्र केचिदाहुः । सम्यावन्दनादिविहितानुष्ठान-

* प्रतिषिद्धः,—इति स० शा० सो० पुस्तकेषु पाठः ।

(१) “कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यादिति होवाच कथमसतः सज्जायेत”—

इति श्रुत्या (का० उ० ६ प्र०) अभावाद्भावोत्पत्तिर्निराकृता,—

इत्यपि सार्तथम् ।

मग्निहोत्राद्यधिकाररूपाशुचित्वद्योतकम् । अथेत्यर्थः, 'अकुर्वन् प्रव्रवैति'—इत्यनेनाभिधीयते । न त्वनुष्ठानाभिराद्यधिकाररूपस्य दूरित-
स्योत्पत्तिरभिधीयते । स चानधिकारः प्रायश्चित्ते न निवर्त्तनीयः—
इति । अपरे पुनराहः । 'अकुर्वन्'—इति तात्पर्यं शब्दाद्यम् ।
यदेतद्विहिताकरणं—इदं तत् प्रायश्चित्तनिष्पन्नकरणजन्यदूरितो-
पूर्वसद्भावस्य निवृत्तिः । तदेव दूरितं प्रायश्चित्तेन निवर्त्तते,—इति ।
अन्ये त्वेवं समादधन् । अभावाद्भावेनेत्यदधते,—इति । नायमेकान्तः-
तार्किकमते प्रायश्चित्तस्य कारणत्वात् । भौमात्मकमते, भावेस्मात्
दभावाद्भावोत्पत्तिरभ्युपगता । योग्यागपत्यधिलक्षणाभावात् प्रमा-
णद्वयानुगतविषयप्रतीतिभावरूपाद्यदधत्वात् । प्राभाकरस्याभावे-
एव नाभ्युपगच्छते,

“भावान्प्रमावोहि कथादिना अपेक्षया”

इत्युदीरणात् । तथा च मतिः । विहिताकरणमपि भागान्तर-
मेवेति कृत्वा तस्मात् प्रत्यवायित्वमुक्तम् । न तत्र हानिः । अपेक्षया-
प्रत्यवायोनाम दूरितपूर्वः, तत्र हानिः न भवति इत्युद्देशः । तथा
च विहिताकरणस्य कृतिरूपवागव्यापृत्यजनकत्वं नास्तीति । नासौ
दोषः । तस्य लक्ष्यस्य विहितप्रतिपत्तिरुत्तमज-अपूर्वविषयजन महो-

(१) तथाच “लक्ष्यहेत्वोः क्रियायाः”—इति प्राकारकसमुत्था तत्त्वसाम्ये-
ऽपि शतुरनुशासनादत्र इतर्लक्ष्यकार्यत्वमेव न हेत्वर्थत्वमिति भावः ।
यत्रैतदुक्तम् । “नित्यानामक्रिया यस्मात्तद्व्यत्यतिसत्त्वम् । यद्यवाय-
क्रियां तस्मात्तद्व्यत्यर्थं प्रता भवेत्”,—इति ।

चनीवत् । अन्यथोपेक्षाऽऽलस्याभ्यामकृतिरूपाभ्यां दुरितापूर्वामु-
त्पादप्रसङ्गात् । उपेक्षाजन्यं च दुरितापूर्वं स्कन्दपुराणे दर्शितम्,—

“नाभिरचन्ति ये शक्तादौ न चातुरमाश्रितम् ।

आर्त्तं न चानुकम्पन्ते ते वै क्षुद्रयुगामिनः”—इति ।

आलस्यजन्यं चापमृत्युनिमित्तं दुरितापूर्वं मनुना प्रदर्शितम्,—

“अनभ्यामाञ्च वेदानामाचारस्य च लङ्घनान् ।

आलस्यादन्नदोषाञ्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति”—इति ।

अथ, कथञ्चित्तत्र कृतिः सम्पाद्येत, तर्ह्यत्रापि विहितोक्तमलच-
णा कृतिरस्तु । एवञ्च सति बहूनि स्मृतिवचनान्यकरणे प्रत्यवायपराणि
स्वारस्येनार्थवन्ति भविष्यन्ति । ईश्वरवादिनान्तु विहिताकरणस्या-
श्लोक्षानुरूपत्वात् कृतिरूपत्वं विस्पष्टम् । अतएव स्मर्यते,—

“श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे यस्ते उलङ्घ्य वर्त्तते ।

आज्ञाच्छेदौ मम द्वेषौ न स भक्तो न वैष्णवः”—इति ।

सर्वथा विहितमकुर्वतः प्रार्थञ्चित्तनिमित्तं दुरितापूर्वमस्येव ।
निन्दितसेवने त्वविवादं दुरितापूर्वम् । ननु, ‘अनिग्रहाच्चेन्द्रिया-
नाम्’,—इति पृथगुपादानमयुक्तं, विहिताकरणान्निन्दितसेवनाच्चान्यस्य
तृतीयस्य दुरितहेतोरभावात् । मैवम् । अस्योभयात्मकत्वेन तृतीय-
लोपपत्तेः । तथाहि,—

“इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः”—इति

इन्द्रियप्रसङ्गेर्निन्दितत्वं शाब्दं, स्वातन्त्र्यप्रकरणमध्ये पाठान्

प्रसक्तिप्रतिषेधसङ्कल्पस्य तत्र विधेयत्वेनावगमात् विहितत्वमार्शिकम्^(१) तथा च, अमिगहस्योभयोश्चान्नरूपत्वात् द्वितीयनिमित्तत्वेन पृथगुपादानम् । तदेवं विहिताकरणादिनिमित्तवन्तं प्रति चोदनामैमित्तिकं प्रायश्चित्तम् ।

ननु, गौतमस्मृतावस्य काम्यत्वं प्रतीयते, फलभावाभावाद्युपजीव्य पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां तस्य कर्त्तव्यत्वनिर्णयात् । तद्वचनं च, “उक्तो-वर्णधर्मश्चाश्रमधर्मश्च । अथ खल्वयं पुरुषोऽयान् कर्मणा सिध्यते, यथै-तदयान् ययाजनमभ्युपनिषत्सं धर्मं शिष्टस्याक्रिया निषिद्धमेव-नमिति । तत्र प्रायश्चित्तं कुर्यात् न कुर्यात् इति मीमांसते । न कुर्यादित्याहुः । न हि कर्म क्षीयते,— इति । कुर्यादित्यपरे । पुन-स्तोमेनेद्वा पुनः सवनमायान्तीति विज्ञायते, प्रात्यस्तोमेनेद्वा तरति सर्वं पाप्मानन्तरति ब्रह्महत्यां याऽश्वमेधेन यजते”— इति । अयमर्थः । याज्यं गृहीतमयाज्ययाजनादि, तत्कृतस्य पापस्य निवर्त्तयितुमशक्यत्वात् तन्निवृत्तये प्रायश्चित्तं न कर्त्तव्यम् । न हि कृतं कर्म भोग-मन्तरेण क्षपयितुं शक्यते । अतएव स्मृत्यन्तरम्,—

“नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ।

अवश्यमनुभोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम्”— इति ।

(१) यथा प्रजापतिव्रते “नोद्यन्तमादित्यमीक्षेत नान्तं यान्तम्”— इत्यु-च्यते, तथैव ब्रह्मव्रते “तस्य व्रतम्”— इति व्रतत्वेन कीर्तनात् । तथा प्रकृतेऽपि स्वातन्त्र्यव्रतत्वेन कीर्तनात् प्रसक्तिप्रतिषेधसङ्कल्पो लक्ष्यते,— इति भावः । एतच्च, मीमांसादर्शनस्य चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे द्वितीयाधिकारखे भाष्यादी व्यक्तम् ।

परमार्थमात्रम् ।

अत्रोऽपि,—

“यथा पृथिव्यां बीजानि रत्नानि निधयोयथा ।

एवमात्मनि कर्माणि तिष्ठन्ति प्रभवन्ति च”—इति ।

यद्यन्तरेणापि भोगं दुरितलेपः क्षीयेत् तदा सुकृतलेपोऽपि क्षीयेत्येतिप्रसङ्गः । तस्मात् प्रायश्चित्तं न कर्त्तव्यमिति पूर्वपक्षिण-
चाडः ।

सूर्यादेव प्रायश्चित्तमिति प्रामाणिकानां दर्शनम् । ते हि श्रुति-
सुदाहरन्ति, ‘पुनस्तोनेनेद्वा पुनः सवनमायान्ति’—इति । अथा-
व्ययाजनादिभिर्नित्यकर्माधिकाराद्भूता ऐकाहिकेनेद्वा सवनत्रयसाध्यं
कर्म पुनः प्राप्नुवन्ति तत्राधिक्रियन्ते इति यावत् । ‘नाभुक्तं क्षीयते
कर्म’—इत्युक्तप्रायश्चित्तविषयं सुकृतविषयश्च । तथाच स्मृत्यन्तरम्,—

“कदाचित् सुकृतं कर्म कूटस्थमिव तिष्ठति ।

मज्जमानस्य संसारे यावत्तस्मादिमुच्यते”—इति ।

यदि, ‘नाभुक्तम्’ इति शास्त्रमसङ्कोचेन निरङ्कुशं प्रवर्त्तत, तदा
पापक्षयप्रतिपादिकाः सर्वाः श्रुतयः स्मृतयश्च कुप्येरन् । तस्मात्,
पापक्षयाय प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यमिति सिद्धान्ताभिधानात् प्रायश्चित्तं
काश्यं, न तु नैमित्तिकम्,—इति । नैष दोषः । जातेष्टिदृष्टान्तेन
दक्षोत्तरत्वात् । अन्यथा, पूर्वोदाहृतवृद्धस्यतिवचनविरोधात् ।

• ननु, नैमित्तिकत्वे ग्रहणस्थानस्येव प्रायश्चित्तस्थाकरणे दुरिता-
न्तरमुत्पद्येत, ततस्तस्यापि प्रायश्चित्तान्तरं, तस्याप्यकरणे दुरितान्तरं
प्रायश्चित्तान्तरमित्येवमनवस्था दुरवस्था स्यात् ।

अथ केचिदाहुः । प्रायश्चित्तानि न केवलं निमित्तिकानि,

किन्तु दुरितस्यार्थान्यपि । अतएवापस्तम्बः,—प्रायश्चित्तानि प्रकथ्य,
 “दोषनिर्घातार्थानि* भवन्ति,” । अनन्तरं, “दोषात् कर्त्तव्यानि”—
 इत्याह । एवञ्च सति, प्रायश्चित्ताकरणे दोषनिर्घाताभावेन पूर्व-
 सिद्धदोषस्तदवस्थाः,—इत्यतवन्मात्रं, न तु दोषान्तरमुत्पद्यते,—इति ।
 यदा, ग्रहणस्थानाद्यकरणमिव प्रायश्चित्ताकरणं निमित्तोक्तं
 प्रायश्चित्तान्तःविधानस्यादर्शनात् तन्निमित्तदुरितान्तरं न कल्प-
 यितुं शक्यम् । तस्मात्, निमित्तिकलेऽपि नानवस्था ।

ननु, दोषनिर्घाताऽपि नैकान्तिकः । तथाहि, द्विविधं पापं
 कामकुतम्भकामकृतं च । तथा च बृहस्पतिः,—

“कामाकामकृतं तेषां महापापं द्विधा मृतम्”—इति ।

तयोर्कामकृतस्य प्रायश्चित्तेन निर्घातेऽपि न कामकृतस्य मो-
 क्षेति । तथा च मनुः,—

“दयं विशुद्धिरुदिता प्रमाणाकामतोद्विजम् ।

कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न तिथीयते”—इति ।

बौधायनोऽपि,—

“अमत्या ब्राह्मणं हत्या दृष्टोभवति धर्मतः ।

अथयोनिष्कृतिं तस्य वदन्त्यमतिपूर्वके ॥

मतिपूर्वं हते तस्मिन् निष्कृतिर्नोपलभ्यते”—इति ।

नायं दोषः । द्वादशाब्दादिना निष्कृत्यभावेऽपि भृगुपतना-
 दिना तत्सम्भवात् । तथा च स्मर्यते,—

* ‘निर्घात’—इत्यत्र ‘निर्यात’—इति पाठो तर्जनीयस्तत्रैव प्रायः ।

† तन्निमित्तदुरितान्तरं,—इति सु० ।

‡ स्यान्नान्तरं,—इति सु० ।

“यः कामतो नरः कुर्यान्महापापं कथञ्चन ।

न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृग्वग्निपतनादृते”—इति ।

शातातपोऽपि,—“अकामकृते प्रायश्चित्तं, कामकारकृते त्याग्मा-
जमवसादयेत्”—इति । अतः प्रायश्चित्तेन दोषनिर्घातो नानैका-
निकः* । तस्माच्चिह्नव्यदोषाख्यनिमित्तवानत्र प्रायश्चित्तेऽधिक्रि-
यते,—इति सिद्धम् ।

ते च दोषा अनेकविधाः । तत्र विष्णुः । “अथ पुरुषस्य काम-
क्रोधलोभाख्यं रिपुत्रयं सुघोरं भवति । तेनायं समाक्रान्तोऽतिपा-
तकमहापातकानुपातकोपपातकेषु प्रवर्तते, जातिभ्रंशकरेषु संकरी-
करणेषु अपात्रीकरणेषु मलावहेषु प्रकीर्णेषु च† । मादृगमनं
दुष्टिदृगमनं सुषागमनम्‡,—इत्यतिपातकानि । ब्रह्महत्या सुरा-
यानं ब्राह्मणसुवर्णहरणं गुरुदारगमनम्,—इति महापातकानि;
तत्संयोगश्च । यागस्थस्य सत्रियस्य वैश्यस्य च वधो रजस्वलाया-
श्चाभर्तव्याश्चाचिगोत्रायाः॥ अविज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च
घातनं ब्रह्महत्यासमानि । कूटसाक्ष्यं सुद्विधः,—इत्येतौ सुरायान-
समौ । ब्राह्मणभूष्यपहरणं सुवर्णस्तेयसमम् । पिद्व्यमातामहमातुल-
यशूरनृपपत्यभिगमनं गुरुदारगमनसदृशं; पिद्व्यसुमाद्व्यसुगमनं
च, ओचियत्विगुपाध्यायमिषपत्यभिगमनं च, स्वसुः सख्याः सगोत्रा-

* कामैकान्तिकः,—इति पाठान्तरम् ।

† अवकीर्णकरणेषु,—इत्यधिकं शा० पु० ।

‡ सुषागमनं सुषागमनम्,—इति सु० ।

॥ गोपनाया,—इति सु० ।

घातसमवर्णायाः कुमार्यारजस्वलायाः शरणागतायाः प्रव्रजिता-
यानिन्निप्तायाश्च ।

“अनुपातकिनस्त्वेते महापापातकिनोयथा”—इति ।

मनुरपि,—

“गोवधाऽद्याज्यसंध्या च पारदार्यात्मविक्रयः ।

गुरुमार्तपितृत्यागः स्वाध्यायान्धोः सुतस्य च” ॥

परिवित्तिताऽनुजेन परिहृतमेव च ।

तयोर्दानञ्च कन्यायास्तथोरिण्य च राजनम् ॥

कन्यायादृषणं चैव वार्धयित्वं व्रतक्षुण्णतः ।

तटाकारामदाराणामपत्यस्य च विक्रयः ॥

व्रात्यता वान्धवत्यागोभृत्याऽध्यापनमनश्च ।

भृताश्चाध्ययनादानमपण्णानाञ्च विक्रयः ॥

सर्वाकारेण्यधीकारोमहायन्त्रप्रवर्त्तनम् ।

हिंसोयधीनां स्त्याजीवोऽभिचारोभूलकर्म च ॥

द्वन्द्वनार्थमशुष्कानां द्रुमाणामवपाननम् ।

आतार्यश्च क्रियाऽऽरम्भोनिन्दितान्नादनं तथा ॥

अनाहिताग्निता सैन्यमृणानां चानपक्रिया ।

असच्छास्त्राधिगमनं कौशील्यस्य च क्रिया ॥

धान्यकुप्यपशुस्त्रेयं मद्यपस्त्रौनिषेवणम् ।

स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधोनास्तिक्यश्चोपपातकम् ॥

प्राच्याण्यरुजःकृत्या* प्रातिरत्रेयमद्ययोः ।
 जैह्वं पुंसि च मैथुन्यं जातिभ्रंशकरं स्युतम् ॥
 खराश्वोद्भृगेभानामजाविकवधस्तथा ।
 सङ्करीकरणं ज्ञेयं मौनार्हिमहिषस्य च ॥
 निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम् ।
 अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम् ॥
 हम्भिकीटवयोहत्या मद्यानुगतभोजनम् ।
 फलैधःकुसुमस्तेयमधैर्यं च मलावहम्—इति ।

जातुकर्णोऽपि,—

“स्कन्दितं व्रतिना रेतोयेन स्यात् ब्रह्मचारिणा ।

कामतोऽकामतः प्राञ्जलवकीर्णीति तं बुधाः”—इति ।

अवशिष्टं सर्वं प्रकीर्णकशब्दवाच्यम् । तथा च विष्णुः । “यद-
 तुक्तं तत्प्रकीर्णकम्”—इति । तत्रायमाचार्य इदं प्रायश्चित्तकाण्डं
 प्रकीर्णकैरुपक्रम्य महापातकातिपातकैरुपसञ्चिहीर्षति । पूर्वाध्याया-
 वसाने आशौचप्रसङ्गेन हीनवर्णश्वानुगमनं प्रकीर्णकरूपमनूद्य
 प्रायश्चित्तोपवर्णनेन प्रकीर्णकस्यैव बुद्धिस्यत्वात् । अत्रोद्धन्वन्मृता-
 नुगमनाग्निदानादेस्तप्तकृच्छ्रं प्रायश्चित्तं विधित्सुस्तदनुगमनादिकं
 निन्दितुमादाबुद्धन्वनमरणस्यातिकष्टत्वं प्रतिजानीते,—

अतिमानादतिक्रोधात् चेहादा यदि वा भयात् ।

उदभीयात् स्त्री पुमान् वा गतिरेषा विधीयते ॥१॥

* कृत्या,—इत्यादयः कृत्याः ।

माहभार्याद्यधिकेपादिजन्या मानहानिरतिमानः । पुत्र-
मित्रादिष्वीषप्रतिकूलेषु सत्स्वपराधाम्पत्वमपरामृश्य कियमाणो
वेगाविष्टोमहान् कोपोऽतिक्रोधः । स्नेहभययोरप्यतिशब्दोऽनुषङ्ग-
नीयः* । अन्यथा सुमूर्षोऽनुपपत्तेः† । अतिस्नेहस्य सुमूर्षोहेतुत्वं द्रोणा-
चार्यदशरथादौ प्रसिद्धम् । अतिभयस्य चापराधिनि भृत्यादौ ।
निमित्तवैषम्येऽपि दुर्मरणत्वं ममम्,— इति दर्शयितुमनेकनिमित्तोप-
न्यासः । किञ्चित् स्त्रियं प्रत्येव निषिध्यते । तद्यथा । धर्मेऽस्वातन्त्र्यम् ।
“अस्वतन्त्रा धर्मं स्त्री”—इति गोतमस्मरणात् । किञ्चित् पुरुषं प्रत्येव
निषिध्यते । तद्यथा ।

“योऽनधीत्य द्विजो वेदान् अन्यत्र कुरुते श्रमम् ।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाप्नु गच्छति मान्वयः”—इति ।

उद्धन्वन्तु द्वयोस्तुल्यम्,—इति विवक्षया, स्त्री पुमान् वा,—
इत्युक्तम् । गतिरिति नरकप्राप्तिः । एषा ममनन्तरस्त्रोकेन वक्ष्यमाणा
विधीयते ज्ञायते । प्रतिज्ञातां गतिं दर्शयति,—

पूयशोणितसम्पूर्णं त्वन्ये तमसि मज्जति ।

षष्ठीर्वर्षसहस्राणि नरकं प्रतिपद्यते ॥ २ ॥

अन्यं तमस्तीव्रनरकविशेषः । ‘तामिश्रसन्धतामिश्रम्’—इति शुदा-
हरन्ति । तीव्रत्वाभिव्यक्तये षष्ठीरित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया । अस्तेव*
मतिकृत्स्नमुद्धन्वन्मरणस्य, किन्ततः? इत्याशङ्क्य फलितं दर्शयन्

* प्रतिज्ञा,—इत्यधिकं सु० ।

† यदि वषसहस्राणि,—इति वज्जीयपुस्तकेषु प्रायः ।

विधितस्य प्रायश्चित्तस्य निमित्तञ्च सन्नामनाशौचादीन् प्रति-
वेधति,—

नाशौचं नोदकं नाग्निं नाश्रुपातं च कारयेत् ।

उदकमुदकदानं, अग्निमग्निदानम् । अश्रुपातं चेति चकारेण
शववहनादिकं समुच्चिनेति । कारयेत् कुर्यादित्यर्थः । ब्रह्मपुराणे-
ऽपि,—“शस्त्रमुद्धन्धनं जलम्”—इत्याद्यनुक्रम्य, “पतितास्ते प्रकौ-
र्त्तिताः”—इत्यभिधायानन्तरमिदमुक्तम्,—

“पतितानां न दाहः स्नानान्येष्टिर्नास्तिसञ्चयः ।

न चाश्रुपातः पिण्डोवा कार्य्यं आहुतादिकं क्वचित्”—इति ।

शातातपोऽपि,—

“वृद्धः शौचस्मृतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ।

आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनादिभिः ॥

तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्तिसञ्चयः ।

तृतीये त्वदकं कृत्वा चतुर्थे आहुमाचरेत्”—इति ।

* [अत्र याज्ञवल्क्यः,—

“पाषण्डनाश्रिताः स्तेनाभर्तृभ्यः कामगादिकाः ।

सुराप्यआत्मत्यागिन्योनाशौचोदकभाजनाः”—इति ।

ब्रह्मपुराणे,—

“शृङ्गिदंष्ट्रिणस्त्रिव्यासविषवञ्छिस्त्रिया जलेः ।

[ ] इति चिन्तामार्गतोयम्योमुद्रितातिरिक्तपुस्तकेषु नास्ति । नाप्य-
न्यत्र सङ्गतः । अतएव ब्रह्मपुराणवचनात्पर्य्यस्य पूर्व्वमेव परिचितत्वात् इह
पुस्तकद्वयवासन्यासावशङ्कयामाह ।

चतुराण् परिहर्षयः कुर्वन् क्रीडां वृत्तस्तथा ।
 नामानां विप्रिषं कुर्वन् दग्धश्चाप्यथ विद्युता ॥
 निम्गहीतश्च धोराद्या चोरदोषेण सुचचित् ।
 परदारान्ध्ररक्तश्च रोषान्त्यतिभिर्षताः ॥
 असमानैश्च सङ्कीर्णैश्चण्डालाद्यैश्च विषहम् ।
 कृत्वा तैर्निहतास्तद्वचण्डालादीन् समाश्रिताः ॥
 क्रोधात् प्रायं विषं वन्ति गस्तमुदन्धनं जलम् ।
 गिरिवृक्षप्रपातश्च ये कुर्वन्ति मराधमाः ॥
 कुसीदजीविनोऽपि ये चाक्षङ्गारवर्जिताः ।
 सुखेभगाश्च ये केचित् क्रीवप्रायानपुंसकाः ॥
 ब्रह्मदण्डहता ये च ये चैव ब्राह्मणैर्जिताः ।
 महापातकिनो ये च पतितास्ते प्रकीर्तिताः ॥
 पतितानां न दासः स्थान्नामर्थद्विर्नाम्यसञ्चयः ।
 न चाशुपातः पिण्डोवा कार्यं श्राद्धादिकं कश्चित् ॥
 एताभिः पतितानान्तु यः करोति विमोहितः ।
 तप्तहृद्दयेनैव तस्य शृङ्गिर्न चान्यथा ॥

विष्णुपुराणे,—

“भार्यापुत्रविहीनाश्च क्षत्रियसंस्कारवर्जिताः ॥
 यक्षिणः प्रेतरूपेण क्षन्तरिखे प्रलम्बिताः ।
 अग्निना भृगुपातेन मुदन्धेन जलेन वा ॥
 अस्तिभिः अस्तिभिर्वाऽपि विषेण गरुडेन वा ।
 शीतान्धेनैव वाऽपि चितायां चितायां च ॥

श्रीद्वैतविहीनाश्च लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ।
तेषां सुदूरणार्थाय प्रायश्चित्तं विधीयते—इति ॥
अपरार्कः—

“सृगभक्षणे चैव दावाग्नौ प्रवृत्तं यद्वि ।
शूलेऽप्यद्वैतं कवन्धस्य मरणं पापकर्मणाम् ॥
दृष्ट्वा दं समादाय पुनः संस्कारमाचरेत् ।
विद्युदग्निपथः पन्थाश्चण्डालब्राह्मणैर्हतः ॥
दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ।
आत्मानं घातयेद्यस्तु विषाग्निजलबन्धनैः ॥
तस्य पापविगुह्यार्थं प्राजापत्यत्रयं चरेत् ।
एकद्वित्रिचतुःपञ्चषड्वदं पर्यवस्यति ॥
एतत्संवत्सरादूर्ध्वं प्रायश्चित्तं विधीयते ।
षण्मासात् द्विगुणं प्रोक्तं त्रिमासात् त्रिगुणं भवेत् ॥
चतुर्गुणं त्रिपथे तु सद्यः पञ्चगुणं भवेत् ।
चण्डालादुदकात् सर्पाद्ब्राह्मणाद्वैद्युतादपि ॥
दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ।
उदकं पिण्डदानञ्च प्रेतेभ्यो यत् प्रदीयते ॥
नोपतिष्ठति तत् सर्वमन्तरिक्षे विनश्यति ।
ब्राह्मणेन हस्ते पात्रे चण्डालस्य करेण वा ॥
आत्मनापि सचिन्तयेत् शूद्रवहादयित् द्विजम् ।
भ्रातृपुत्रपौत्रैश्च विप्रैश्चानुयायकैश्च ॥
वीर्यशक्त्या चैव पुनः संस्कारमाचरेत् ॥

यदि कश्चित् प्रमादेन विधेताग्न्युदकादिभिः ॥

तस्याग्नौ च विधातव्यं कर्त्तव्यं चोदकक्रिया ।

चण्डाक्षाशनिशस्त्रादिदं द्विगुण्युदकादिभिः ॥

वृक्षाग्नविषविप्रैश्च मृतानामात्मधातिनाम् ।

जारायणवलिः कार्योदुर्भरणेन मृतस्य च ॥

जीवतोयद्वृतं प्रोक्तं मृते तद्वत्तु गुणं भवेत् ।

अस्थिनि विगुणं प्रोक्तं पाला ॥ तत्तु चतुर्गुणम्—इति ।]

इदानीं दुर्म्मतानां वहनादौ पारमार्थ्यत्वं विदधाति,—

बाढारोऽग्निप्रदातारः पाशच्छेदकरास्तथा ॥३॥

तप्तश्छेदकेण शुद्धन्तीत्येवमाह प्रजापतिः ।

तथाशब्देनाग्नौ चोदकदानादिकं भवति नोति । तप्तश्छेदकस्य च
वक्ष्यते । यत्तु ब्रह्मपुराणेऽभिहितम्,—

“एतानि पतितानान्तु यः कुर्यात् विरोधितः ।

तप्तश्छेदकेनैव तस्य शुद्धिर्न चान्यथा”—इति ।

एतानि दाहादीनि तेषां तत्र प्रकृतत्वात् । तत्कामकारविषयम् ।

“विहितं यदकामानां कामात्तु द्विगुणं भवेत्”—इति

स्मरणात् । यच्च वृक्षस्यतिनोक्तम्,—

“विषोदन्धनशस्त्रेण* यस्यात्मानं प्रमापयेत् ।

मृतोमेथेन लेपयोनान्धं† संस्कारमर्हति ॥

* शस्त्रादि,—इति मु० ।

† नायं,—इति मु० ।

पाशकृता तु यस्तस्य वोढा वाऽग्निप्रदस्तथा ।

योऽतिरुद्धेण शुद्धेत् तु पिण्डदोवा नराधमः—इति ।

यस्य यमेनोक्तम्—

“गोब्राह्मणहतं दग्ध्वा मृतमुद्वन्धनेन च ।

पाशाञ्जित्वा तथा तस्य कृच्छ्रं सान्त्वनं चरेत्”—इति ।

तदुभयमशक्तविषयम्, देशकालवयःशक्त्यादीनां प्रायश्चित्ततार-

तम्यहेतुत्वात् । तथाच व्याघ्रः—

“देशं कालं वयः शक्तिं ज्ञानं बुद्धिकृतं तथा ।

अबुद्धिकृतमभ्यासं ज्ञात्वा निष्क्रयणं वदेत्”—इति ।

शक्त्यादितारतम्यवन्निमित्ततारतम्यमपि प्रायश्चित्ततारतम्यकार-
णम् । अतएव प्रजापतिः, स्पर्शाद्यन्त्यनिमित्ते स्वल्पं प्रायश्चित्तमाह,—

“तच्छब्दं” केवलं स्पृष्ट्वा पातयित्वाऽश्रु वा तथा ।

एकरात्रं तु नाश्रीयत् चिरात्रं बुद्धिपूर्वकम्—इति ।

एवं निमित्तभूयस्त्वे प्रायश्चित्तभूयस्त्वम् । अतएवाशेषाः प्रेत-
क्रियाः कुर्वतोऽधिकं प्रायश्चित्तमाह वसिष्ठः,—

“य आत्मत्याग्निनां कुर्यात् स्नेहात् प्रेतक्रियां द्विजः ।

स तप्तकृष्णमजितं चरेच्चान्द्रायणं व्रतम्”—इति ।

प्रजापतियहणमुक्तार्थं बुद्धिदाकार्थम् । ततोविरोधिवचनानां
विषयव्यवस्था द्रष्टव्येत्युक्तं भवति । सा चास्माभिः प्रदर्शिता ।
सद्व्यवस्थायं गोहतादिष्वतिदिशति,

* तप्तम्,—इति सू. शा. ।

† बुद्धिपूर्वकम्,—इति शा. ।

गोभिर्हतं तथोदकं ब्राह्मणेन तु घातितम् ॥ ४ ॥

संस्पृशन्ति तु ये विप्रा बोद्धारश्चाग्निदाश्च ये* ।

अन्येऽपि वाऽनुगन्तारः पाशच्छेदकराश्च ये ॥ ५ ॥

तप्तकच्छेण शुष्वास्ते कुर्युर्ब्राह्मणभोजनम् ।

अनडुत्सहितां गां च दद्युर्विप्राय दक्षिणाम् ॥ ६ ॥

अत्राततायितया गोभिः क्रीडन् यदि हतस्तदानीमेतद्द्रष्टव्यं,
प्राग्भूतिकर्मणो पातित्याभावान् । एतच्चागौचप्रकरणेऽस्माभिरुप-
वर्णितम् । पूर्वत्रोद्वन्धनविषय तप्तकच्छेमानुमुक्तं, इह तु बाहुणा-
भोजनादिकमधिकमुच्यते,—इति नाशङ्कनीयं, परकर्तृकोद्वन्धन-
स्यात्र विवक्षितत्वात् । गोहतब्राह्मणहतयोर्मध्ये पाठात् । न च पर-
कर्तृकोद्वन्धने प्रायश्चित्ताल्पत्वमिति दास्यं परकर्तृकोद्वन्धनप्रसक्तिं
ज्ञात्वा प्रवृत्तस्याततायिनोऽत्र विवक्षितत्वात् । गोमिणुनदक्षिणां
च्यवनोऽप्याह । “आत्मघातुकल्पश्चानन्दहनवहनधु तप्तकच्छे चरेत् ।
वृषगावौ दक्षिणा ब्राह्मणेषु”—इति । तप्तकच्छेत्वरूपमाहाचि—

“अहमुष्णं पिवेद्वारि अहमुष्णं पयः पिवेत् ।

अहमुष्णं पिवेत् सर्पिर्वायुमचोदिनत्रयम् ॥

षट्पलं तु पिवेदभस्त्रपलन्तु पयः पिवेत् ।

पलमेकं पिवेत् सर्पिस्तप्तकच्छं विधोयते”—इति ।

वायुभक्षणमुपवासः । तप्तशब्देन शीतकच्छोव्याप्यते । तत्स-
रूपस्य यमेनोक्तम्,—

“बोद्धारश्चाग्निदाश्च,—इति सू० ।

† अन्ये ये,—इति सू० ।

“अहमुष्णं पिबेदम् । अहमुष्णं घृतं पिबेत् ।

अहमुष्णं पयः पीत्वा वायुभक्षः परं वायुम् ।

तप्तकृच्छ्रं विजानीयात् शीतैः शीतसुदाहतम्”—इति ।

यत्तु याज्ञवल्क्येनोक्तम्,—

“तप्तक्षीरघृताम्बूनामेकं प्रत्यहं पिबेत् ।

एकरात्रोपवासश्च तप्तकृच्छ्रउदाहतः”—इति ।

तत् तप्तकृच्छ्रस्यावान्तरभेदविवक्षयोपपद्यते । यथा, सान्तपनं महासान्तपनं,—इति द्वैविध्यं, तथा तप्तकृच्छ्रं महातप्तकृच्छ्रमिति द्वैविध्यं द्रष्टव्यम् । पलशब्देन सुवर्णचतुष्टयमुच्यते । “पलं सुवर्णा-
श्चत्वारः”—इति याज्ञवल्क्यवचनात् । उक्तं च,—

“पञ्चगुञ्जाऽऽत्मकोमाषोनिष्कोमासाष्टनिर्मितः ।

दशनिष्कात्मकं प्रोक्तं पलमानं बुधैः सदा”—इति ।

एतादृशैः पलैः षड्भिः सम्मितमम्भः पिबेत् । पतितसंसर्गप्राय-
श्चित्तं विधातुं तत्संसर्गस्य निन्दितत्वं दर्शयति,

यो वै समाचरेद्विप्रः* पतितादिष्वकामतः ।

पञ्चाहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ॥७॥

मासाहं मासमेकं वा मासद्वयमथापि वा ।

अब्दाहं मन्दमेकं वा तदूर्ध्वं चैव तत्समः ॥८॥

अत्र, विप्रग्रहणं छत्रियादेरुपलक्षणं, मतुष्यमाचक्षते । तत्संसर्गस्य निन्दितत्वात् । तथाच मतुः,—

न सोऽपि समाचरेद्विप्रः,—इति पाठाक्षरम् । संसर्गमाचरेद्विप्रः,—इति सु-
महाभाष्यम्,—इति सु- ।

“यो चेन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः ।
 स तस्यैव व्रतं कुर्यात् तत्संसर्गविशुद्धये”—इति ।
 समाचरणं* सह धानासनादि । तथा च कश्चिः,—
 “आसनाच्छयमाद्यामात् संलापात् सहभोजनात् ।
 संक्रमन्तीह पापानि तैलविन्दुरिवाम्भसि ॥
 संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरम् ।
 यात्रासनादिभिः नित्यमित्याहुर्ब्रह्मवादिनः”—इति ।
 याजनादौ तु मद्यः पतति । तथाच बौधायनः,—
 “संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरम् ।
 याजनाध्यापनाद्यौनात्? सद्योन शयनादिभिः”—इति ।
 वृहस्पतिरपि बज्रविधं समाचरणं निषेधति,—
 “एकशय्याऽऽसनं पङ्क्ति भाण्डं पश्वन्निमिश्रणम् ।
 जायनाध्यापने थोनिसुथाच सह भोजनम् ॥
 नवधा मङ्गरः प्रोक्तो न कर्त्तव्योऽधमैः सह”—इति ।
 देवलोऽपि,—
 “संलापस्य शनिश्चामात् सह शय्याऽऽसनाशनात् ।
 याजनाध्यापनाद्यौनात्पापं संक्रमते नृणाम्”—इति ॥

* सहाचरणं,—इति मु० ।

† धानासनानावादि,—इति मु० ।

‡ शयनाशयने,—इति मु० ।

§ याजनाध्यापनाद्यौनात्,—इति मु० । अध्यापनस्याने सर्वत्राध्ययनप्राठ,

प्रा० पु० ।

पञ्चमं पूर्वदिक् शुभे, अथ तु मूलवचनोक्तं द्रष्टव्यम् । आचार्यैर्वक्ष्य-
तां चत्वारः संसर्गश्चाथ याजनादिर्गोष्ठः* । पत्तिरादिस्थित्यादिभ्यश्चैन-
सिद्धादर्थो गृह्यन्ते । “पतितोत्पन्नः पतितो भवति”—इति वसिष्ठेन
निन्दनात् । विधित्सितस्य प्रायश्चित्तस्याप्यत्र ज्ञापयितुमकामत-
स्त्युक्तम् । कामतः संसर्गं तु विधेः नन्त्यतरेऽभिहितम् ।

“पञ्चाहे तु चरेत् ऋक्षं दशाहे तप्तकृष्कम् ।

पराकस्वर्द्धमासे स्यान्मासे चान्द्रायणं चरेत् ॥

मासत्रये तु कुर्वीत ऋक्षं चान्द्रायणोत्तरम् ।

षाण्मासिके तु संसर्गं ऋक्षं त्वर्द्धमाचरेत् ।

संसर्गं चाब्दिके कुर्यादब्दं चान्द्रायणोत्तरम्”—इति ।

पृथक्पृथग्व्यवस्थितप्रायश्चित्तविधित्सया पञ्चाहाद्यनेकपक्षोपन्या-
सः । तदूर्द्ध्वैव तत्समः,—इत्यभिधानात् पूर्वच तत्साम्याभावेऽपि
ततोऽर्वाचीनं पापं कालतारतम्येन भवति,—इत्यवगम्यते । यः
समाचरेत्, स पापी भवति,—इत्यध्याहृत्य निन्दा याजनीया ।
इदानीं कालतारतम्येन पूर्वोक्तेष्वष्टसु पक्षेषु यथाक्रमं प्रायश्चित्तं
विदधाति,

चिराच्चं प्रथमे पक्षे द्वितीये ऋक्षमाचरेत् ।

तृतीये चैव पक्षे तु ऋक्षं सान्तपनं चरेत् ॥८॥

ततुर्थे दशराच्चं स्यात्पराकः पञ्चमे मतः ।

कुर्याच्चान्द्रायणं षष्ठे सप्तमे त्वैन्दवद्वयम् ॥ १० ॥

* इत्यर्थः—इत्यर्थः, गोष्ठः—इत्येतदन्तं न दृश्यते वहीयपुत्रकैः
प्रायः ।

शुद्ध्यर्थमष्टमे चैव षण्मासान् कृच्छ्रमाचरेत् ।

पक्षसङ्ख्याप्रमाणेन सुवर्णान्यपि दक्षिणा ॥ ११ ॥

प्रथमः पक्षः पञ्चाहसंसर्गः, तत्र चिराचसंज्ञकं कृच्छ्रमाचरेत् ।
चिराचकृच्छ्रेणाम् चिराचोपनामः । तथाच विष्णुः । “अथ कृच्छ्राणि
भवन्ति त्वहं नाश्रीयात्”—इति । द्वितीयपक्षो दशाहसंसर्गः, तत्र
प्राजापत्यमाचरेत् । न च मूलवचने प्राजापत्याख्यः कृच्छ्रविशेषो न
श्रूयते,—इति शङ्कनीयम् । स्मृतिशाल्वेऽपि निरूपपदस्य कृच्छ्रशब्दस्य
प्राजापत्यएव प्राचुर्येण प्रयोगात् । “कृच्छ्रमिति प्राजापत्यम्”—इति
देवन्तरिणाञ्च । प्राजापत्यस्वरूपं मनुराह,—

“त्वहं प्रातस्तमहं मायं त्वहमद्यादथाचितम् ।

त्वहं परन्तु नाश्रीयात् प्राजापत्यं चरम् द्विजः”—इति ।

द्वितीयपक्षो द्वादशाहसंसर्गः, तत्र सान्तपनं कृच्छ्रमाचरेत् । सान्त-
पनं चतुर्विधं, द्विराचं सप्तराचं पञ्चदशराचमेकविंशतिराचं चेति ।
तत्र द्विराचसप्तराचयोः स्वरूपमाह याज्ञवल्क्यः,—

“गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कणोदकम् ।

जग्ध्वा परेऽङ्गुलपत्रमेत् कृच्छ्रं सान्तपनं चरम् ॥

पृथक् सान्तपनद्रव्यैः षडहं सापवामकः ।

सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽयं महाशान्तपनः स्मृतः”—इति । •

यमेन पञ्चदशाहसाधोः महाशान्तपनोऽभिहितः—

* तदुच्यते,—इति सु० ।

† महाशान्तपनं स्मृतम्,—इति शा० ।

“अन्नं पिबेत् नोमूत्रं व्यहं वै गोमयं पिबेत् ।

व्यहं दधि व्यहं क्षीरं व्यहं सर्पिलतः शुचिः ॥

महाशान्तपनं ह्येतत् सर्वपापप्रणाशनम्”—इति ॥

जावालेन * त्रैविंशतिरात्रनिर्वर्त्यो महाशान्तपनोऽभिहितः,—

“षण्मासेकैकमेतेषां त्रिरात्रमुपयोजयेत् ।

व्यहं चोपवसेदन्ते महाशान्तपनं विदुः”—इति ।

एतेषां मध्ये न तावदत्र द्विरात्रं ग्रहीतुं शक्यं, तस्य द्वितीय-
पक्षोक्तात् प्राजापत्यात् न्यूनत्वात् । नापि पञ्चदशरात्रैकविंशतिरात्र-
योर्ग्रहणं, तयोश्चतुर्थपक्षोक्तदशरात्रोपवामाद-
रात्रं परिशिष्यते । न च तस्य द्वादशाहसाध्यात् प्राजापत्यादर्वा-
चीनत्वं शङ्कनीयं, प्राजापत्ये हि त्रिष्वेव दिनेष्वग्नवर्जनमत्र तु
सप्तेष्वपि दिनेष्वग्नवर्जनम्, अतोऽधिकत्वात् । एवमेव तृतीयपक्षे
प्रायश्चित्तम् । अर्द्धमाससंसर्गः चतुर्थपक्षः । तत्र दशरात्रोपवामा-
चरेत् । यद्यप्यत्रोपवसेदिति न श्रुतं, तथापि वक्ष्यमाणपराक-
साहचर्यात्तत्रभ्यते । माससंसर्गः पञ्चमपक्षः । तत्र पराकः कृच्छ्रः
कर्त्तव्यत्वं न संमतः । पराकस्वरूपं दर्शयति मनुः,—

“यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम् ।

पराकोनाम कृच्छ्रोऽयं सर्वपापप्रणाशनः”—इति ॥

मासद्वयसंसर्गः षष्ठपक्षः । तत्र चान्द्रायणं कुर्यात् । चान्द्रायण-
खण्डणं स्वयमेवोत्तरत्र वक्ष्यति । षण्माससंसर्गः सप्तमपक्षः । तत्रैन्द-

वदयं कुर्यात् । ऐन्दवं चान्द्रायणं, दम्बुवृद्धिहासोपेतत्वात् । किञ्चि-
दूनसंवत्सरसंसर्गोऽष्टमपक्षः । यद्यपि किञ्चिदूनत्वं न श्रुतं, तथापि
सम्पूर्णसंवत्सरसंसर्गस्य पातित्यहेतुत्वात् किञ्चिदूनत्वं कल्प्यते । तच्च
पातित्यहेतुत्वं याज्ञवल्क्येन दर्शितम्,--

“संवत्सरेण पतन्ति पतितेन ममाचरन्”—इति ।

तत्राष्टमे पक्षे षण्मासान् कृच्छ्रमाचरेत् । षण्मासानित्यत्यन्तमंयोगे
द्वितीयया कृच्छ्रनैरन्तर्यं विवक्षितम् । तथा च भूति षट्सु मासेषु
प्राजापत्यकृच्छ्राः पञ्चदश सम्पद्यन्ते । ऋद्धिर्धर्ममिति सर्वेषु वाक्येष्व-
नुषज्यते । सर्वेष्वेतेषु तत्रापि यथोक्तं प्रायश्चित्तमनुष्ठाय तदङ्गत्वेन
दक्षिणं दातव्यम् । तत्र, पञ्चरात्रसंसर्गं प्रथमपक्षे सुवर्णमेकं, दश
रात्रसंसर्गं द्वितीयपक्षे सुवर्णद्वयं, एवमितरेष्वपि पक्षेष्वतगन्तव्यम् ।

इत्थं पतितसंसर्गं प्रकीर्णके निमित्तानुसारेण प्रायश्चित्ततारतम्यं
व्युत्पादितम् । इदानीमभयैः दिशा निमित्तानुसारेण प्रायश्चित्त-
मुक्तेतुं शक्यमिति हृदि निधाय चतुर्न्नातित्यारम्भं यस्तु धर्मपरा-
ङ्मुखः,—इत्यन्तेन प्रायश्चित्तनिमित्तान्तेवोपपद्यति.

चतुस्त्राता तु या नारी भर्तारं नोपसर्पति ।

सा मृता नरकं याति विधवा च* पुनः पुनः ॥१२॥

चतुस्त्रातान्तु योभार्यां मन्निधौ नोपगच्छति ।

घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥१३॥

* वैधव्यं च—इति मु० ।

दरिद्रं व्याधितं धूर्त* भर्तारं याऽवमन्यते ।
 सा शुनी जायते मृत्वा सूकरी† च पुनः पुनः ॥ १४ ॥
 पत्न्यौ जीवति या नारी उपोष्य व्रतमाचरेत् ।
 आयुष्यं हरते भर्तुः सा नारी नरकं व्रजेत् ॥ १५ ॥
 अपृष्टा चैव भर्तारं या नारी कुरुते व्रतम् ।
 सर्वं तद्राक्षसान् गच्छेदित्येवं मनुरब्रीत् ॥ १६ ॥
 बान्धवानां सजातीनां दुर्वृत्तं कुरुते तु या ।
 गर्भपातञ्च या कुर्यान्न तां सम्भाषयेत् क्वचित् ॥ १७ ॥
 यत् पापं ब्रह्महत्यायां द्विगुणं गर्भपातने ।
 प्रायश्चित्तं न तस्याः स्यात्‡ तस्यास्त्यागोविधीयते ॥ १८ ॥
 न कार्यमावसथ्येन नाग्निहोत्रेण वा पुनः ॥
 स भवेत् कर्मचण्डालोयस्तु धर्मपराङ्मुखः ॥ १९ ॥ इति ।

रजोदर्शनमारभ्य षोडशदिनान्यृतुः । तत्र चतुर्थदिवसे स्नाता
 नारी पुत्रोत्पादनायमाहता सती यदि भर्तारं नोपसर्पति, तदा
 नरकमनुभूय पश्चादङ्गु जन्मसु विधवा भवति । भर्त्राऽऽहताया-
 अनुपसर्पणे दोषोनारदीयपुराणे दर्शितः,—

“आहता या तु वै भर्त्रा न प्रयाति‡ त्वरान्विता ।

* मूर्खं,—इति मु० ।

† सूकरी,—इति वज्जीयपुस्तकेषु प्रायः ।

‡ न तस्यास्ति,—इति मु० ।

§ न याति स्त्री,—इति मु० ।

मा ध्वाङ्क्षी जायते मृत्वा दश जन्मनि पञ्च च"—इति ॥

यथा नग्वाः चतुर्कालातिक्रमे प्रत्यवायस्तथा पुरुषस्यापि चतु-
स्त्रातामनुपगच्छतः प्रत्यवायः । मन्त्रिधिषब्दस्त्वचरोग्यादेरुपलक्षकः ।

अथैव देवतः—

“गस्वरोगामृतुस्त्रातां स्वस्यः मन्त्रोपगच्छति ।

भृणहत्यामवाप्नोति गजां प्राप्तां विनाश्य सः”—इति ॥

अत्र चोन्नेयं यत् प्रायश्चित्तं, तदुक्तं तिर्थायति,—

“चतौ न गच्छेद्योभार्या सोऽपि कृच्छ्राद्धमाचरेत्”—इति ।

बोधायनेऽपि,—

“चतौ न गच्छेद्योभार्या नियतां धर्मचारिणीम् ।

नियमातिक्रमात् तस्य प्राणायामगतं स्मृतम्”—इति ॥

न चात्र प्रायश्चित्तद्वयस्य समविकल्पः शङ्कनीयः, प्राणायाम-
गतस्याद्धकृच्छ्रप्रत्यान्नायत्वेनानुकल्पत्वात् । अतएव प्राणायामगतद्वयं
कृच्छ्रप्रत्यान्नायत्वेन चतुर्विंशतिमते दर्शितम्,

“कृच्छ्रोदेव्यगतं चैव प्राणायामगतद्वयम् ।

तिलहोमं सहस्रन्तु वेदाध्ययनमेव च”—इति ॥

पुरुषं प्रत्युक्तस्य प्रायश्चित्तस्याद्धं स्त्रियं प्रत्युन्नेयम् । तथाच भृगुः—

“अशौचित्यस्य वर्षाणि दानोवाप्युनयोऽशः ।

प्रायश्चित्ताद्धमर्हन्ति स्त्रियोऽप्यश्विष्येव च”—इति ॥

* कल्पनीयत्वात्,—इति मु० ।

† तिलाहुति,—इति मु० ।

न केवलमृत्युतिक्रमे स्त्रियाः प्रत्यवायः, किन्तु दारिद्र्यादिना येन केनापि निमित्तेन पत्युरवमानेऽपि महान् प्रत्यवायः । तथाच

ब्रह्माण्डपुराणम्,—

“मानाघ्रोषान्मत्सरादा भर्त्तारं याऽवमन्यते ।

मा मभजन्मकं यावत् नरके स्थास्य संशयः”—इति ॥

अवमानस्य पुरुषान्तरगमन-चित्तवशनादिः । एतदेवाभिप्रेत्य

मनुराह,—

“अपत्यलोभाया तु स्त्री भर्त्तारमतिलङ्घयेत् ।

सेह निन्दामवाप्नोति परलोकाच्च हीयते ॥

व्यभिचारान्तु भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्यताम् ।

शृगालयोनिं चाप्नोति पापरोगैश्च पीड्यते ॥

पतिं हित्वाऽपकृष्टं स्वमुत्कृष्टं योपसेवते ।

मिन्द्यैव लोके भवति परपूर्वति चोच्यते”—इति ॥

नारदीयेऽपि,—

“जीवितेन सुस्वार्थेन* भर्त्तारं वञ्चयेत्तु वा ॥

शुभियोनिगतङ्गत्वा चाण्डाली जायते तु सा†”—इति ।

अचोक्षेयं प्रायश्चित्तमापस्तम्बो दर्शयति । “भर्तुर्यतिक्रमे कष्टम्”—इति । उग्रनाऽपि । “व्यभिचारिणीं भार्या कुचेलपरि-
भृतां पिण्डमात्रेणोपजीविनी‡ निवृत्ताधिकारां चान्द्रायणं प्राजा-

* जीवितेनाथ वित्तेन,—इति सु० ।

† पुंस्यणी जायते ततः,—इति सु० ।

‡ कुचेलपिण्डपरिभृतां,—इति शा० ।

पत्यं वा कारयेत्"—इति । अवमानाभावेऽपि पतिशुश्रूषाभुपेक्ष्य
व्रतोपवामादिपरायाः स्त्रियाः प्रत्यवायोऽस्ति । एतदेवाभिप्रेत्य
व्रतोपवामादीनां स्त्रियं प्रति श्रेयोहेतुत्वं निषेधत्यचिः—

"न व्रतनोपवामेन धर्मेण विविधेन च ।

नारी स्वर्गमवाप्नोति प्राप्नोति पतिपूजनान्"—इति ॥

महाभारतेऽपि पतिशुश्रूषापरायाभाव्यायाउत्तमां गतिमुक्त्वा
व्रतादिपराया अन्यस्याभाव्यायास्तदनात् शपयितुमिदमुदाहृतम्,—

"तां धर्मोलोकपालम् वभूव पृथक्लं वचः ।

मा शपयस्व निवर्त्तस्व न नृकाः ममि तेऽनघ ॥

स्वधर्मविमुखा नित्यं कान् लोकान् त्वं गमिष्यसि" ।

देवत हि पतिः स्त्रीणां श्रापितः सर्वदेवतैः ॥

मोहेन त्वं वरागोचं न जानीषे स्वदेवतम् ।

पतिमत्याः स्त्रियाल्लोके धर्मं पत्यर्चनत्विगि"—इति ।

यदा स्त्री पतिशुश्रूषाऽनुगोधेन व्रतादिकं चिकीर्षति, तदाऽपि
पतिमपृष्टाऽनुष्ठितं तद्व्रतं निष्फलं भवति । तदाह भार्कण्डेयः—

"नारी स्वल्पननुज्ञाता भर्ता पितृ सतेन वा ।

निष्फलन् भवेत्तस्या यत्करोति व्रतादिकम्"—इति ॥

अतएव मनुः सर्वत्र स्त्रियाः स्वातन्त्र्यं निषेधति,—

"वाल्मया वा युवत्या वा द्यूत्या वाऽपि योषिता ।

न स्वातन्त्र्येण कर्त्तव्यं कार्यं किञ्चिद्गृह्येऽपि"—इति ॥

तथाच पुराणे,—

“पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

पुत्रः स्वविरभावे तु न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति”—इति* ॥

अष्टद्वैत्यभिधानादनुज्ञापुरःसरमनुष्ठितस्य व्रतादेः साफल्यमव-
गम्यते । तच्च शङ्खलिखिताभ्यां दर्शितम् । “न भर्तारं दिव्याद्-
यद्यप्यशौलः स्यात् पतितोऽर्थहीनोव्याधितोवाऽपि पतिर्देवतं स्त्रीणां,
न व्रतोपवासनियमेज्यादानं† स्त्रीणामन्यत्र पतिशुश्रूषायाः, का-
मन्तु भर्तुरनुज्ञया व्रतोपवासनियमादीनामभ्यासः स्त्रीधर्मः”—
इति । कात्यायनोऽपि,—

“भार्या भर्तुर्मतेनैव व्रतादीनाचरेदिति” ।

या तु नारी बान्धवानामसपिण्डानां मजातीनां सपिण्डानां
दुर्वृत्तं विद्वेषं कुरुते. या च गर्भं पातयेत्, ते उभे पातक-
बाहुल्यान् सन्भाषणीये । एतदेवाभिप्रेत्य बन्धुद्वेषः शङ्खलिखिताभ्यां
निषिद्धः । “न बन्धून् दिव्यात्”—इति । अत्र च विद्वेषोविषप्रयो-
गाभिचारादिपर्यन्तोविवक्षितः । अन्यथा स्वल्पस्य द्वेषस्य गर्भपाता-
साम्येनासम्भाषणहेतुत्वसम्भवात् । यद्यपि बन्धुवध-गर्भपातनयोरस-
म्भाषणहेतुत्वं समानं, तथापि गर्भपाते पापद्वैगुण्येन प्रायश्चित्तं
नास्ति, अतस्तस्यास्त्यागएव ।

ननु, प्रायश्चित्ताभावोऽनुपपन्नः, मनुना ब्रह्महत्याव्रतस्य तयो-
पदिष्टत्वात्,

* तथाच इत्यादि एतदन्तोऽप्युक्तं वक्ष्यते ।

† न व्रतोपवासादिकं,—इति मु० ।

“हत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतञ्चरेत्”--इति ।

अविज्ञातं स्त्रीवपुस्त्वाभ्यामनिश्चितम् । विज्ञाते तु गर्भे स्त्रीपुरुषवधयोर्यथाविहितं द्रष्टव्यम् । अतः कथमुच्यते प्रायश्चित्तं नास्तीति । नायं दोषः । पातनीयगर्भगतगुणगुणाभ्यां व्यवस्थोपपत्तेः । हननीयब्राह्मणगतगुणगुणाभ्यां प्रायश्चित्ततारतम्यस्य दर्शनात् । तथा च थाञ्जवल्क्यः ब्रह्मप्रवतमुक्त्वा दौर्धित्ये द्वैगुण्यमाह.--

“द्विगुणं सवनस्थे तु ब्राह्मणे व्रतमादिशेत्”--इति ।

अद्यपि दौर्धितादौर्धित्योरिव गर्भयोर्गुणगुणौ नोपपद्येते, तथापि पितृगतगुणगुणाभ्यामौ कल्पनीयौ । तस्मात् प्रायश्चित्तविषयाणि वचनानि गर्भमात्रवधविषयाणि, इदं प्रायश्चित्ताभाववचनमस्मावितगुणवद्गर्भविषयम् । यदा, पापद्वैगुण्येन प्रायश्चित्ताभावोक्तिस्तस्यास्यागविशिष्टेष्वर्थवादइति न कश्चिद्विरोधः । तथाच, विशिष्टगर्भपातने पापद्वैगुण्याद्व्रतद्वैगुण्यमुन्नयमिति भावः ।

यस्तु वेदविद्यामरहितोवेदोक्तधर्मपराङ्मुखस्तं भानुतिष्ठति, न जन्मना ब्राह्मणोऽपि कर्मणा चण्डालोभवेत् । तस्य धर्मपराङ्मुखत्वं तदीयोक्तिरूपेण पूर्वार्द्धेन द्योत्यते । आवमयः पञ्चमोऽग्निः, तेन च गार्हपत्याद्याग्निपञ्चकमुपलक्ष्यते । न चाग्निपञ्चकेन वा तस्माच्छेनाग्निहोत्रादिना वा किञ्चित् फलमस्ति । ऐहिकस्य फलश्लाघनात्, आमुष्मिकस्य फलस्य सन्दिग्धत्वात् । तथाच श्रूयते । “कोहि तद्दे यद्यमुष्मिन् लोकेऽस्ति वा न वा”--इति ।

एवमेतेषु व्याख्यातेषु वचनेषु यानि निमित्तान्युपन्यस्तानि, तेषां

* गर्भपातयोर्गुणगुणौ नोपपद्येते,—इति भु० ।

मध्ये स्त्रीकर्तृकस्य पुरुषकर्तृकस्य श्रुततिक्रमस्य पत्यवमानस्य च प्रायश्चित्तमुच्यते प्रदर्शितम् । यत् पतिशुश्रूषामुल्लङ्घ्य तदति-
कूलव्रताद्याचरणं, तत्र पतिं प्रसाद्य तदुक्तं प्रायश्चित्तमाचरेत्* ।
तथा च याज्ञवल्क्यः--

“प्रतिकूलं गुरोः कृत्वा प्रसाद्यैव विशुद्ध्यति”--इति ।

सत्यन्तरेऽपि,--

“अथ वा यद्गुरुर्व्रयात् तत्कार्यमविशङ्कया ।

निग्रहऽनुग्रहे वाऽपि गुरुः सर्वत्र कारणम्”--इति ॥

यच्चानुज्ञामन्तरेण व्रताचरणं, तत्र निष्फलप्रयासस्य दण्डरूप-
त्वात् तेनैव शुद्ध्यतीति न पृथक् प्रायश्चित्तापेक्षा ।

दुर्वृत्ताचरणं च द्विविधं, वधावमानं प्रयत्नमात्रं चेति । तयो-
र्मध्ये वधावमानस्य पुरुषकर्तृकस्य दुर्वृत्ताचरणस्य प्रायश्चित्तमाचार्यो-
वक्ष्यति । प्रयत्नमात्रस्य तु प्रायश्चित्तं याज्ञवल्क्योऽतिदिशति,--

“चरेद्ब्रतमहत्वाऽपि घातार्थं चेत् समागतः”--इति ।

न च हननाहननयोर्ब्रतमात्रं शङ्कनीयं, अतिदिष्टस्योपदिष्टात्
किञ्चिन्न्यूनत्वात् । योषितस्तु पुरुषकर्तृकप्रायश्चित्ताद्धै द्रष्टव्यम् । गर्भ-
पातने प्रायश्चित्तं गर्भभेदानेकधा भिद्यते । गर्भाद्विविधः पति-

* तत्र तदुक्तमित्यनेन गतौ प्रायश्चित्तं धर्मज्ञस्यैव स्वयमेवोपदिष्टेत्,
धर्मशास्त्रं न जानाति चेत् धर्मशास्त्रज्ञस्य सकाशादुद्धा वा पतिरेवो-
पदिष्टेदित्यर्थः । इत्यधिकं सुप्रतिपुस्तकेऽस्ति । परमयमंशोनास्ति वक्ष्य-
पुस्तकेषु । निषिद्धापि टिप्पणमेतदित्येव प्रतीयते ।

जन्योजारजन्यश्च । जाराश्च सवर्णा असवर्णाश्च । तत्र भव्यं च प्रायश्चित्तं चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्.—

“गर्भपाते समुद्दिष्टं यथावर्णविधिं व्रतम् ।

जारगर्भं विगेषः स्यात् यथोक्तमृषिभिः पुरा ॥

ब्रह्मगर्भवधे कृच्छ्रमब्द शान्तपनाधिकम्* ।

क्षत्रगर्भवधे चैव चरेच्छान्द्रायणद्वयम् ॥

वैश्यस्य चैन्दवं प्रोक्तं पराकः शूद्रघातने ।

प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं गर्भपाते विगेषतः”—इति ॥

वेदविद्यासरहितस्य प्रायश्चित्तं दमिष्टादर्शयति । “नास्तिकः कृच्छ्रं द्वादशरात्रञ्च कृत्वा विरमेन्नास्तिकान्नास्तिक्यवृत्तिस्त्वतिकृच्छ्रम्” इति । एतच्च सकृत्करणविषयम् । अमकृत्करणे तु शङ्खेनोक्तम् । “नास्तिकोनास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः कृतव्यवहारी मिथ्याऽभिगमोत्थं पञ्च संवत्सरं ब्राह्मणगृहे भैक्ष्यं चरेद्युः” इति ।

अथ बीज-क्षेत्रिणोः पित्रोः प्रत्यवायप्रायश्चित्तमङ्गावसूचनाय-
मस्मिन् प्रायश्चित्तप्रसङ्गे, कुण्डगोलकौ पुत्रौ सदृष्टान्तमुपन्यस्यति,

आघवाताहतं बीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति ।

स क्षेत्रे लभते बीजं न बीजी भागमर्हति ॥२०॥

तद्वत् परस्त्रियाः पुत्रौ द्वौ सतौ कुण्डगोलकौ ।

प्रत्यौ जीवति कुण्डः स्यात् मृते भर्तृरि गोलकः ॥ २१ ॥

* शान्तपनादिकम्,—इति मु०

। पक्षमर्हति,—इति शा० ।

ओघोजलप्रवाहः, वातः प्रचण्डवायुः । तयोरन्यतरेणाहतं पर-
कौयं शाल्यादिबीजं यस्यान्यस्य चेत्ते प्ररोहति, स चेत्तौ बीजं बीज-
फलं लभते न तु बीजौ । तदेतल्लोकप्रसिद्धम् । तेनैव न्यायेन
चेत्त्रिणोभार्यायां बीजिनोत्पादितौ कुण्डगोलकौ चेत्त्रिणः पुत्रौ
भवतः, न तु बीजिनः । तयोः पुत्रयोर्मध्ये चेत्त्रिणमृते जारजः
कुण्डः, मृते तस्मिन् जारजोगोलकः ।

“अमृते च मृते चैव जारजौ कुण्डगोलकौ”—इति
स्मृत्यन्तरात् । जारशब्देन देवरादयो व्यावर्त्यन्ते । न हि
तेषां जारत्वमस्ति । तेषां गुर्वनुज्ञातत्वात् । अनुज्ञातत्वं च याज्ञ-
वल्क्येनोक्तम्,—

“अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया ।

सपिण्डो वा मगोत्रो वा यताभ्यक्तः ष्टतौ व्रजेत्”—इति ॥

बीजिलेत्त्रिणोरत्र सूचितप्रत्यवायो महाभारते दर्शितः,—

“लेचिकश्चैव बीजौ च द्वारेतौ नियमज्ञतौ ।

न रक्षति च योदारान् परदारांश्च गच्छति ।

गार्हितौ तौ नरौ नित्यं धर्माचारवाहकौ”—इति ।

जारस्य गर्भानुत्पादे यत्र प्रायश्चित्तमभिहितं, तदेव बीजौ द्विगुण-
माचरेत् । जारप्रायश्चित्तं व्याघ्रेण दर्शितम्,—

“ब्राह्मणो ब्राह्मणीं गच्छेदकामां यदि कामतः ।

कच्छचान्द्रायणौ कुर्यादर्द्धमेव प्रमादतः ॥

अर्द्धमेव सकामायां तप्तकच्छं सकृद्व्रतौ ।

अर्द्धमर्द्धं नपादीनां दारेषु ब्राह्मणश्चरेत् ॥

एतद्रूपं चरेत्सार्द्धं श्रोत्रियस्य परिग्रहे ।

अश्रोत्रियश्चेद्द्विगुणमगुप्तावर्द्धमेव च"—इति ॥

चेत्त्रिणः प्रायश्चित्तविशेषानादेशात् सामान्यप्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम् ।

तच्च याज्ञवल्क्येन दर्शितम्,—

“प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये ।

उपपातकजातानामनादिष्वेव चैव हि”—इति ।

न बीजो भागमर्हतीत्ययमर्थो मनुना दृष्टान्तैः प्रतिपादितः ।

“यथा गोमूत्रोद्गमौषु महिषोष्ठाविकासु” च ।

नोत्पादकः प्रजामागो तथैवान्याङ्गनाम्नपि ॥

येऽचेत्त्रिणो बीजवन्तः परत्रैव प्रजापिणः ।

ते वै शन्यस्य जातस्य न लभन्ते फलं कश्चित् ॥

यथाऽन्यगोषु वृषभोवत्सानां जनयश्चकृतम् ।

गोमिनामेव ते वत्सानोषं न्क्रन्दितमाषभम्”—इति ॥

येऽचेत्त्रिण इत्यत्र अचेत्त्रिण इति कदः ।

ददानीं कुण्डगोलकप्रसङ्गेन बुद्धिस्थान् पुत्रभेदान् दर्शयति,—

त्रैरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः क्षत्रिमकः सुतः । इति ।

एतच्च द्वादशविधानां पुत्राणामुपलक्षणम् । ते च मनुना दर्शिताः—

“त्रैरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः क्षत्रिमएव च ।

गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट् ॥

कानीनश्च सहोदश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।

स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षड्दायादबान्धवाः ॥

* महिष्यजाविकास,—इति सु० ।

स्वे चेत्ते संस्त्रुतायान्तु स्वयमुत्पादितस्य यः* ।
 तमौरसं विजानीयात् पुत्रं प्रथमकल्पितम् ॥
 यस्तत्पुत्रः प्रमीतस्य क्लीवस्य पतितस्य वा ।
 स्वधर्मेण नियुक्तायां स पुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः ॥
 माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि ।
 सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयोदत्तमः सुतः ॥
 सदृशन्तु प्रकुर्याद्यं गुणदोषविचक्षणम् ।
 पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयस्तु कृत्रिमः ॥
 उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः ।
 स गृहे गूढउत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तत्पुत्रजः ॥
 मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा ।
 यं पुत्रं परिगृहीयादपविद्धः स उच्यते ॥
 पितृवेषानि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः ।
 तं कानीनं विजानीयादोदुः कन्यासमुद्भवम् ॥
 या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताज्ञाततया सती ।
 वोदुः स गर्भाभवति सहोदर इति चोच्यते ॥
 क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्त्रिकात् ।
 स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा ।
 या पत्या वा पविरत्यक्ता विधवा वा स्वयेच्छया† ॥

* स्वयमुत्पादयेद्वि यम्,—इति सु० ।

† ज्ञाताऽज्ञाताऽपि वा,—इति सु० ।

‡ विधवा चेच्छया पुनः,—इति शा० स० ।

उत्पादयेत् पुनर्भूत्वा स पौनर्भवश्च्यते ।
 मातापितृवहीनोयस्यक्तो वा स्यादकारणात् ॥
 आत्मानं स्पर्शयेद्यस्मै स्वयंदत्तस्तु स स्मृतः ।
 यं ब्राह्मणस्तु शूद्रायां कामादुत्पादयेत् सुतम् ॥
 स पारयन्धेव श्वस्तस्मात् पारशवः स्मृतः—इति ॥

याज्ञवल्क्येनापि,—

“श्रौरसः पुत्रिकापुत्रः क्षेत्रज्ञो गृहजस्तथा ।
 कानौनः पञ्चमः प्रोक्तः पठः पौनर्भवः स्मृतः ॥
 दत्तः क्रीतः कृत्रिमश्च स्वयंदत्तदत्तोरितः ।
 भहोदृजोऽपविद्धश्च पुत्राद्वादश कौर्त्तिताः ॥
 श्रौरसोऽधर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकामृतः ।
 क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणैतरेण वा ॥
 गृहे प्रच्छन्नउत्पन्नो गृहजस्तु सुतः स्मृतः ।
 कानौनः कन्यकाजातोमातामहसुतोमतः ॥
 अचतार्थां चतार्थां वा ज्ञातः पौनर्भवः स्मृतः ।
 दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रोदत्तकोभवेत् ॥
 क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात् स्वयं दत्तः ।
 दत्तात्मा तु स्वयंदत्तोर्गर्भे विष्णुः स होदृजः ॥
 उत्सृष्टोऽगृह्यते यस्तु होऽपविद्धो भवेत् सुतः ।
 पिण्डदोऽंशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः ।
 सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः—इति* ।

* याज्ञवल्क्येनापि,—इत्यादिभ्य एतदन्तोपपद्योनास्ति वक्ष्यामि पुस्तकेषु ।

अत्र द्वादशानां पुत्राणां यानि लक्षणानि मनुना दर्शितानि,
तानि सर्वाण्युपलक्षयितुं दत्तस्य लक्षणमाह,

दद्यान्माता पिता वाऽपि स पुत्रोदत्तकोभवेत् ॥२२॥

अत्र दाने सदृशं प्रीतिसंयुक्तमद्भिरापदीति विशेषणचतुष्टयं
द्रष्टव्यम् ।

प्रसक्तानुप्रसक्तं परिसमाप्य प्रकृतमेव प्रायश्चित्तमनुसरति परि-
विन्निरित्यादिलोकद्वयेन ।

परिवित्तिः परिवेत्ता यथा च परिविद्यते ।

सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः ॥२३॥

द्वौ कृच्छ्रौ परिवित्तेस्तु कन्यायाः कृच्छ्रएवच ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ दातुस्तु होता चान्द्रायणं चरेत् ॥२४॥

यत्र ज्येष्ठो नोदहति कनिष्ठश्चोदहति, तत्र ज्येष्ठः परिवित्ति-
रित्युच्यते । कनिष्ठः परिवेत्ता, यथा कन्यया कनिष्ठः परिविद्यते
सा परिवेदनी, तस्याः पित्रादिर्दाता, याजकोविवाहहोमस्य कार-
यिता । त एते पञ्च नरकं यान्ति । तथाच हारीतः । “ज्येष्ठेऽनि-
विष्टे कनीयास्त्रिविधम्* परिवेत्ता भवति, परिवित्तिर्ज्येष्ठः, परि-
वेदनी कन्या, परिदायी दाता, परियष्टा याजकस्ते सर्वे
पतितः”—इति । तत्र परिवित्तेर्द्वौ कृच्छ्रौ प्रायश्चित्तं, कन्याया-
एकः कृच्छ्रः, दातुः कृच्छ्रातिकृच्छ्रः । तस्य लक्षणं याज्ञवल्क्यमाह,—

* ज्येष्ठेऽनिविष्टे कनीयानुदहति यदा तदा कनीयान्,—इति सु० ।

“कृच्छातिकृच्छ्रः पथसा दिवसानेकविंशतिम्”—इति ।

याजकस्य चान्द्रायणम् । नचात्र परिवेत्तुः प्रायश्चित्तमनुकमिति
शङ्कनीयं, परिवित्तिशब्देन तस्याप्युपलक्षितत्वात् । अतएव यमः
परिवित्तिपरिवेत्तोर्द्वयोः समं प्रायश्चित्तमाह,—

“कृच्छ्रौ द्वौ परिवेत्तुः स्यात् कन्यायाः कृच्छ्रएवच ।

कृच्छातिकृच्छ्रौ दातुम्* हेता चान्द्रायणं चरेत्”—इति ।

यत्तु शङ्कान्निविष्टताभ्यासकम् । “परिवित्तिः परिवेत्ता च मं-
त्सरं वाङ्मण्डहेषु भैक्ष्यं चरेद्याताम्”—इति । शङ्कान्नापि,—

“परिवित्तिः परिवेत्ता च यथा च परिविद्यते ।

व्रतं मंवत्सरं कुर्युर्दातव्याजकपञ्चमाः”—इति ।

यदपि हारीतेनोक्तम् । “ते सर्व्वे पतिताः संवत्सरं प्राजापत्येन
कृच्छ्रेण परिचरेयुः†”—इति । तत्र सर्व्वत्र चिरन्तिप्रज्ञाताज्ञातभेदेन
प्रायश्चित्तगौरवलाघवव्यवस्था द्रष्टव्या । प्रायश्चित्तचरणानन्तरं परि-
वेत्तुः कर्त्तव्यमाह वमिष्ठः । “परिविविदानः कृच्छातिकृच्छ्रौ चरित्वा
तस्मै दत्त्वा पुनर्निविशेत् तां चैवोपयच्छेत्”—इति । तस्मै दत्त्वा ज्येष्ठाय
निवेद्य पुनर्निविशेत् पुनरुदहेत् । कामित्यपेक्षायामाह तामेवोप-
यच्छेदिति । अयमर्थः । ज्येष्ठभ्रातर्य्यक्तदारपरिग्रहे कृतदारपरि-
ग्रहः कनिष्ठः परिवेत्ता परिवेदन्या स्वगृहीतया कन्यया परि-
वित्तिना ज्येष्ठभ्रात्रा च सह उक्तं प्रायश्चित्तं निर्वर्त्त्य ज्येष्ठभ्रातरि
कृतदारपरिग्रहे कनिष्ठः पूर्वं गृहीतां कन्यां ज्येष्ठभ्रात्रे निवेद्य तद्वत्तां

* अतिकृच्छ्रं चरेद्दाता,—इति, शा० ।

† पापं यापयेयुः,—इति सु० ।

स्वयमेव पुनर्बोधयेत्* । अथमेव न्यायो ज्येष्ठानिष्ठसोराधानयुक्तमे
धनिसोर्विवाहयुक्तमे चानुसन्धेयः । अतएव गौतमः । “परि-
विन्निपरिवेत्तपर्याहितपर्याधातायेदिधिषु दिधिषुपतीनां संव-
त्सरं प्राकृतं ब्रह्मचर्यम्”—इति । अयेदिधिषुपत्यादौ विशेषो वसि-
ष्ठेनोक्तः । “अयेदिधिषुपतिः कच्छं द्वादशरात्रश्चरित्वा निविशेत्
तामैवापयच्छेत् दिधिषुपतिः कच्छातिकच्छौ चरित्वा तस्मै दत्त्वा
पुनर्निविशेत्”—इति । अयेदिधिव्यादेर्लक्षणं देवलेनोक्तम्,—

“ज्येष्ठायां यद्यनूदायां कन्यायामुद्वहेत्तनुजा ।

सा चायेदिधिषुर्ज्ञेया पूर्वा तु दिधिषुः स्मृता”—इति ॥

तत्रायेदिधिषुपतिर्द्वादशरात्रं कच्छं प्राजापत्यं चरित्वा ज्येष्ठायां
पश्चादन्वेबोदायां तामेबोदहेत् । दिधिषुपतिस्तु कच्छातिकच्छौ
चरित्वा स्त्रोदां ज्येष्ठां तस्मै कनीयस्याः पूर्वादे दत्त्वाऽन्यामुद्वहेत् ।

* स्वयमर्थः इत्यारभ्य एतदन्तोग्रन्थो नास्ति वक्ष्यपुस्तकेषु प्रायः ।

† पर्याहितपरिदात्रयेदिधिषु,—इति भु० ।

‡ तद्वयुगान्तरविषयत्वात् कलौ कन्यायाः पुनरुदाहस्य निषिद्धत्वाच्च दि-
धिषुपतिः स्त्रोदां कनीयस्याः पूर्वोदे निवेद्य तदृत्तां पुनः स्वयमेबोदहेत् ।
नद्यादिनिमित्तेषु तु, नये स्यते इति वक्ष्यमाणं द्रष्टव्यम् । अयेदिधिषु-दिधि-
ष्वोः कन्ययोः तत्पतिविहितप्रायश्चित्ताद्धं प्रायश्चित्तं ज्ञातव्यम् । अयेदि-
धिषुपतिर्न्येष्ठकन्यायाविवाहात् पूर्वमेव चेत् स्त्रोदाया कनीयस्या स्मृत्युक्तं
प्रायश्चित्तं निर्वर्त्य दिधिषुपतिविहितप्रायश्चित्ताच्चरणेन शुद्धां ज्येष्ठामपि
स्वयमेबोदाच्छ पुनः पूर्वोदां कनियामप्युद्वहेत् उभे उपयच्छेत् । कनीयस्यां
पूर्वमेबोदायामनूदा ज्येष्ठा कनियापतिर्नैबोदाद्या नान्येनेति शास्त्रार्थः ।
उदाहेऽपि अन्यः कृतप्रायश्चित्तः कृतप्रायश्चित्तां तां दिधिषु तस्याः कनी-
यस्याः पूर्वोदे दत्त्वा अन्यामुद्वहेदिति स्मृतेः,—इति अधिकारोक्तः भु० पु० ।

परिवेदने प्रत्यवायं प्रायश्चित्तं च प्रदर्शयित्वा विषयविशेषे तदपवादं दर्शयति,

कुञ्जवामनषण्डेषु गद्गदेषु जडेषु च ।

जात्यन्धे बधिरे मूके न दोषः परिवेदने ॥२५॥

कुञ्जः पृष्ठभागे मांसादिविशेषेणात्यन्तविकृतदेहः । वामनोऽति-
ह्रस्वदेहः । षण्डो नपुंसकः । गद्गदो जिह्वादिदोषेण सहसा वक्तुमशक्तः ।
जडोऽचमः कार्येष्वप्रवृत्तः । जात्यन्धादयः प्रसिद्धाः । एवंविधस्य ज्येष्ठस्य
विवाहायोग्यत्वात् कनिष्ठस्य विवाहे नास्ति परिवेदने दोषः ।
एतच्च ज्येष्ठस्य प्रव्रज्यादेशान्तरगमनीदीनामप्युपलक्षणम् । अस्मिंश्च
परिवेदनाभ्यनुज्ञाने संवादवचनानि पूर्वमेव आह्वयप्रसङ्गादुदा-
हृतानि नात्र प्रपञ्चन्ते* ।

कुञ्जत्वादोषरहितेष्वपि भिक्षोदरेषु परिवेदनमभ्यनुजानाति,—

पितृव्यपुत्रः सापत्न्यः परनारीसुतस्तथा ।

दाराग्निहोचसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥२६॥

पितृव्यपुत्रसापत्न्यौ प्रसिद्धौ । परनारीसुतो दत्तकपौत्रादिः । एतेषु
ज्येष्ठेषु स्थितेषु कनिष्ठस्य विवाहाधानयोर्नास्ति प्रत्यवायः ।

* कुञ्जत्वादोषरहितेष्वेकोदरेषु पर्याधाने विशेषमाह,

ज्येष्ठभ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैव कारयेत् ।

अनुज्ञातस्तु कुर्वीत शङ्कस्य वचनं यथा ॥२७॥

* वक्ष्यन्ते,—इति सु० ।

कारयेत् कुर्यात् । अनुज्ञातः कनिष्ठो ज्येष्ठात् पूर्वमाधानं कुर्यात् ।
ज्येष्ठभात्रेव पित्राऽप्यनुज्ञातस्य पुत्रस्य पर्याधानप्राप्तौ चतुर्विंशति-
मते तद्विधिर्न्यते,—

“ज्येष्ठभात्रा त्वनुज्ञातः कुर्यादग्निपरिग्रहम् ।

अनुज्ञातोऽपि मन् पित्रा नादध्याम्यनुरववीत्”—इति ।

यस्तु सुमन्तुनोकम्,—

“पितुर्यस्य तु नाधानं कथं पुत्रस्तु कारयेत् ।

अग्निहोत्राधिकारोऽस्ति शङ्कस्य वचनं यथा”—इति ।

उग्रनाऽपि,—

“पिता पितामहोद्यस्य अग्रजोवाऽथ कस्यचित् ।

तपोऽग्निहोत्रमन्त्रेषु न दोषः परिवेदने”—इति ।

तत्पित्रादीनां वैधव्यादिना प्रतिबन्धे सति द्रष्टव्यम् ।

परिवेदनपर्याधानयोरिव स्त्रीणां पुनरुदाहस्यापि प्रसङ्गात्

कचित् अभ्यनुज्ञां दर्शयति,

नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ ।

पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्योविधीयते ॥२८॥

नष्टोद्देशान्तरगमनेनापरिज्ञातवृत्तान्तः । अथ पुनरुदाहो-
युगान्तरविषयः । तथाचादिपुराणम्,—

“ऊढायाः पुनरुदाहं ज्येष्ठाग्रं गोवधं तथा ।

कस्यौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कमण्डलुम्”—इति ।*

* ऊढाशब्देन विधिवद्ग्रायाद्या, अन्यत्र पुनरुदाहस्याप्याप्यङ्गीकृत-
त्वात्,—इति धिक् पाठः सु० पुष्पके ।

पुनरुदाहमकृत्वा ब्रह्मचर्य्यव्रतानुष्ठाने श्रेयोऽतिशयं दर्शयति,

मृते भर्त्तरि या नारी ब्रह्मचर्य्यव्रते स्थिता * ।

सा मृता लभते स्वर्गं यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥२६॥

मृतग्रहणं नष्टादीनामुपलक्षणम् । चतुर्थपादेन सत्यन्तरप्रसिद्धा
ब्रह्मचारिगतिर्दृष्टान्तिता । सा च मनुना दर्शिता,—

“अनेकानि सहस्राणि कौमारब्रह्मचारिणाम् ।

दितं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसन्ततिम्”—इति ।

उक्तब्रह्मचर्यादिष्वधिकफलमनुगमने दर्शयति,

तिष्ठः कोऽथोऽर्द्धकोटी च यानि रोमाणि मानुषे ।

तावत्कालं वसेत् स्वर्गे भर्त्तारं याऽनुगच्छति ॥३०॥

तावत्कालं तावत्सहस्रमंवत्सरम् तथाच हारीतः,—

“मृते भर्त्तरि या नारी धर्मशीला दृढव्रता ।

अनुगच्छति भर्त्तारं शृणु तस्यास्तु यत् फलम् ॥

तिष्ठः कोऽथोऽर्द्धकोटी च यानि लोमानि मानुषे ।

तावन्वद्व्यसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

मातृकं पैतृकञ्चैव यत्र कन्या प्रदीयते ।

कुलत्रयं पुनस्त्येषा भर्त्तारं याऽनुगच्छति”—इति ।

शङ्खलिखितौ,—

“मृते भर्त्तरि या नारी समारोहेन्द्रुताशनम् ।

साऽरुन्धतीसमाचारा स्वर्गलोके महीयते”—इति ।

* ब्रह्मचर्य्ये व्यवस्थिता,—इति मु० ।

नन्विदमनुगमनं प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धम्* । “तस्मादुह न पुरायुषः
स्वर्गकामी प्रेयात्”—इति श्रुत्या आत्महत्याप्रतिषेधात् ।

“असूय्या नाम ते लोका अन्धेन समसाऽऽवृताः ।

तांस्ते प्रत्याधिगच्छन्ति ये के चात्मह्नोजनाः”—इति

श्रुत्यन्तराच्च† । मैवम् । अनुगमनस्य ते निर्वकाशत्वेन प्रावक्ष्यात् ।
आत्महत्यानिषेधश्रुतिस्तु स्वर्गकामियोषितोऽन्यत्र सावकाशा । ननु
स्वर्गकामिन्याः पतिमनुगच्छन्त्याः अपि ब्राह्मण्या अनुगमनं सत्यैव
निषिद्धम् । तथाच पैठौनमिः,—

“मृतानुगमनं नास्ति ब्राह्मण्याब्रह्मशासनात् ।

इतरेषान्तु वर्णानां स्त्रीधर्मोऽयं परः स्मृतः ॥

‡ उपकारं यथा भर्तुर्जीविन्तौ न तथा मृता ।

करोति ब्राह्मणी श्रेयोभर्तुः शोककरौ चिरात् ॥

अनुवर्त्तेत जीवन्तं मानुषायान्मृतं पतिम् ।

जीव्य भर्तुर्हितं कुर्यात् मरणादात्मघातिनी”—इति ।

अङ्गिराअपि,—

“या स्त्री ब्राह्मणजातीया मृतं पतिमनुव्रजेत् ।

सा स्वर्गमात्मघातेन नात्मानं न पतिं नयेत्”—इति ।

व्याघ्रपादोऽपि,—

* नन्विदमनुगमनं प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धात् सत्यस्यैव विरोधाच्च । तथाहि,
—इति सु० ।

† सत्यन्तरप्रतिषेधाच्च,—इति सु० ।

‡ मनुः,—इत्यधिकं आ० पु० ।

“न विप्रेत समं भर्ता ब्राह्मणी शोकमोहिता ।

प्रव्रज्यागतिमाप्नोति सरणादात्मघातिनी”—इति ।

प्रव्रज्या मैथुनादिभोगत्यागः* । नाथं दोषः । अस्य निषेधस्य
पृथक्चित्तिविषयत्वात् । अतएवोशना,—

“पृथक्चित्तिं समारुह्य न विप्रगन्तुमर्हति ।

अन्यामां चैव नारीणां स्त्रीधर्मोऽयं परः स्मृतः”—इति ।

एकचित्त्यां समारोहणं कल्पसूत्रकारेण दर्शितम् । “प्रेतस्थोत्तरतः
पत्न्या संवेशनमविशेषेण नित्यवत्”—इति ।

न केवलं स्वयमेवानुगमनेन स्वर्गं वसति, किन्तु स्वभर्तारं नर-
कादुद्धरतीत्याह,

व्यालग्राही यथा व्यालं बलादुद्धरते विलात् ।

एवं स्त्री पतिमुद्धृत्य तेनैव सह मोदते ॥३१॥

यद्यपि पापीयान् पतिः स्वपापफलभोगाय नरकमार्गाद्याभि-
मुखोभवेत्, तथापि योषित् स्वकीयेन प्रबलसुकृतेन तस्य पापफल-
भोगं प्रतिबध्य पतिमपि स्वेन सह गतिं नयति । अतएव व्यासः,—

“यदि प्रविष्टोनरकं बद्धः पाशैः सुदारुणैः ।

सम्प्राप्नोयातनास्थानं गृहीतो यमकिङ्करैः ॥

तिष्ठते विवशो दीनो वेष्टमानः स्वकर्मभिः ।

व्यालग्राही यथा व्यालं बलाद्गृह्णात्यशङ्कितः ॥

* प्रव्रज्या मैथुनगन्धपुष्पाक्षतवासोभूषणताम्बूलादिसर्वभोगत्यागः,—
ति सु० ।

तद्वक्त्रमरमादाय दिवं याति च सा वक्ष्यात् ।

सा भर्तृपरमा नित्यं स्तुयमानाऽपरोगणैः ॥

क्रीडते पतिना सार्द्धं यावदिन्द्राश्चतुर्दश ।

ब्रह्मघ्नो वा कृतघ्नो वा मित्रघ्नो वा भवेत् पतिः ।

पुनात्यविधवा नारी तमादाय मृता तु या"—इति ।

इदञ्चानुगमनं पतिव्रतयाऽनुष्ठितं सदुक्तरीत्या दम्पत्योरुभयोः
अयोहेतुः, पापीयस्याऽनुष्ठितञ्चेत् पापक्षयहेतुर्भवति । तथाच महा-
भारतम्,—

“अवमत्य तु याः पूर्वं पतिं दुष्टेन चेतसा ।

वर्त्तन्ते याश्च मृतं भर्तृणं प्रतिकूलतः ॥

भर्त्ताऽनुमरणं काले याः कुर्वन्ति तथाविधाः ।

कामात् क्रोधाद्भयान्मोहात् सर्वाः पूता भवन्ति ताः ॥

आदिप्रभृति या साध्वी पत्युः प्रियपरायणा ।

ऊर्द्धं गच्छति सा तत्र भर्त्ताऽनुमरणं गता"—इति ।

एतच्चानुमरणं न सर्वामामपि स्त्रीणां सम्भवति ।

“साध्वीनामेव नारीणामग्रिप्रपतनादृते ।

नान्योधर्माऽस्ति विज्ञेयोमृतेभर्त्तरि कर्हिचित् ॥

यावन्नाग्रौ दृष्टेदेहं मृते पत्यौ पतिव्रता ।

तावन्न मुच्यते नारी स्त्रीशरीरात् कथञ्चन” ।

इत्यङ्गिरसा मामान्येन पतिव्रतानां साध्वीनामधिकारस्य बोध-
नात् । अयञ्चाधिकारोऽजग्रादिभिः प्रतिबध्यते । तथाच वृहस्पतिः,—

“वासंसंवर्द्धनं त्यक्त्वा वाक्तापत्या च गच्छति ।

रजस्वला सृतिका च रक्षेद्गर्भं च गर्भिणी”-इति ।

अथ बालसंवर्द्धनं त्यक्तेति वदन् संवर्द्धयित्वा जनान्तरविस्त्रम्भे
बालापत्याया अप्यधिकारोऽस्तीति दर्शयन् रक्षेद्गर्भं च गर्भिणीति
रक्षां दर्शयन् सम्भावितगर्भसन्देहाया अप्यधिकारं वारयति ।
तथाच नारदीये,—

“बालापत्यास्य गर्भिण्यः अदृष्टश्चतवस्तथा ।

रजस्वला राजसुते, नारोहन्ति चितां शुभे”-इति ।

अदृष्टश्चतवः चतुर्दशनेन सम्भावितगर्भसन्देहाः* ।

श्रुतिविषयितं प्रायश्चित्तं प्रकीर्णकेषु यन्मतं

तन्नयविशेषयोर्भेदस्तत्तत्तथा परिवेदनम् ।

प्रथयति परं तुरीयाध्याये पराशरभाषिते

विद्वत्समकरोत् शक्त्या निर्णीयमानं माधवः† ॥०॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-परमेश्वर-श्रीवीर-
बुक्कभूपाल-सासाय्य-धुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृति-
याख्यायां माधवीयायां चतुर्थोऽध्यायः ॥०॥

* एतच्चानुमरणं,—इत्यारम्भे एतदन्तोमश्रुतास्ति वक्ष्येयमेषु ।

† अथ इन्द्रोभक्तोऽस्मि ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

यत् समाश्रित्य वाष्पीकिप्रमुखाः शं परं गताः ।

तदाश्रयेऽङ्गिकमत्तं रामचन्द्रस्य निर्मलम्* ।

इत्थं चतुर्थाध्याये प्रकीर्णकपापानां प्रायश्चित्तमभिहितम् । तच्च, यद्यपि परिवेदनादिकं न प्रकीर्णकं उपपातकेषु पठितत्वात्, यद्यपि पुत्रभेदादिकथनं न प्रायश्चित्तरूपं, तथापि प्रकीर्णकप्रायश्चित्तस्य बाहुल्यादध्यायार्थत्वमविरुद्धम् । तत्राध्यायान्ते स्वर्गसाधनमनुगमनं वर्णितम् । तेन ब्रह्मलोकसाधनमाहिताग्निदहनं बुद्धिस्थम् । अतः पञ्चमाध्याये तद्विवक्षुः आदौ प्रायश्चित्तप्रकरणविच्छेदशङ्कामपनुदन् परिशिष्टं प्रकीर्णकप्रायश्चित्तं तावत्प्रवभिः श्लोकेराह,—

वृकश्चानशृगालाद्यैर्दष्टो यस्तु द्विजोत्तमः ।

स्नात्वा जपेत् स गायत्रीं पवित्रां वेदमातरम् ॥१॥

गवां शृङ्गोदके स्नानं । महानद्यास्तु सङ्गमे ।

समुद्रदर्शनादाऽपि शुना दष्टः शुचिर्भवेत् ॥२॥

वेदविद्याव्रतस्नातः शुना दष्टो द्विजो यदि ।

स क्षिरय्योदके स्नात्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥३॥

---

* इतिप्रसङ्गातिरिक्तम्, नास्त्ययं श्लोकः ।

† शृङ्गोदकस्थाने,—इति स० ब्रा० ।

सव्रतस्तु शुना दष्टो यस्त्रिरात्रमुपावसेत् ।
 घृतङ्कुशोदकं पीत्वा व्रतशेषं समापयेत् ॥४॥
 अव्रतः सव्रतो वाऽपि शुना दष्टो भवेद्विजः ।
 प्रणिपत्य* भवेत् पूतो विप्रैश्चक्षुर्निरोक्षितः ॥५॥
 शुना घ्रातावलीढस्य नखैर्विलिखितस्य च ।
 अग्निः प्रक्षालनं प्रोक्तमग्निना भूरि तापितम्† ॥६॥
 शुना तु ब्राह्मणी दष्टा जम्बुकेन वृकेण वा ।
 उदितं ग्रहनक्षत्रं दष्टा सद्यः शुचिर्भवेत् ॥७॥
 कृष्णपक्षे यदा सोमो न दृश्येत कदाचन ।
 यां दिशं व्रजते सोमस्तां दिशं वाऽवलोकयेत् ॥८॥
 असद्ब्राह्मणके ग्रामे शुना दष्टो द्विजोत्तमः ।
 वृषं प्रदक्षिणीकृत्य सद्यः स्नात्वा शुचिर्भवेत् ॥९॥ इति

वृकशुनोरारण्यकग्राम्यत्वाद् भेदः । । शृगालोजम्बुकः । आदि-
 शब्देन वराहादयो गृह्यन्ते । तैर्दष्टः प्रत्यवायपरिहाराय स्नात्वा
 गायत्रीं जपेत् । न चात्र विधिप्रतिषेधातिक्रमरहितस्य कथं
 प्रत्यवाय इति शङ्कनीयम् । श्ववराहादीनां दूरतः परिहर्तव्यत्वेन
 तत्समीपगमनक्रीडादेरतिक्रमरूपत्वेन प्रत्यवायहेतुत्वात् । वेदभात-

* प्रणिपातात्,—इति मु० ।

† चोपचूर्णनम्,—इति शा० ।

‡ ग्राम्यत्वे चान्यस्याग्नेर्देहः,—इति मु० ।

रम्,—इत्यनेन मन्त्रान्तरेभ्योऽधिकं पवित्रत्वं दर्शयति । वेदमा-
तृत्वं, “गायत्री चन्द्रसा माता”—इति सूतेरध्ववीक्षते । यदा,
वेदामातरो यस्याः, सा वेदमाता । यद्यपि मन्त्रान्तरास्तपि वेद-
जन्यानि, तथापि वेदचयजन्यत्वमस्या विशेषः । अतएव मनुः,—

“त्रिभ्यएव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूदुहत् ।

तदित्यूषोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः”—इति ॥

अथ गायत्रीजपे सङ्ख्याविशेष उग्रमसा दर्शितः,—“दंष्टादि-
दष्टो गायत्र्यष्टशतं प्रणायामशतं वा”—इति । एतच्चासमर्थविषयम् ।
समर्थस्तु गोशृङ्गोदकखानादिकमाचरेत् इति । तच्च, गोशृङ्गोद-
कखानं नाम गोशृङ्गपुरितेनोदकेन गायत्र्या शतवाराभिमन्त्रितेन
सेचनम् । “गोशृङ्गेन शतं खानं गायत्र्या”—इति शारीतस्मरणात् ।
गोशृङ्गोदकखान-नदीमङ्गमखान-समुद्रदर्शनानामधममध्यमोत्तमा-
ङ्गभेदेन वा दंष्टतारतम्येन वा व्यवस्था द्रष्टव्या । वेदाध्ययनं वा,
प्राजापत्यसौम्याग्नेयवैश्वदेवादिमन्त्रानि वा, समाप्य स्नातो वेदविद्या-
श्रतस्नातः । स यदि शुना दष्टः, तदा शिरस्थमुदके निधाय
तनोदकेन स्नात्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति । तथापि ब्राह्मणसेना-
धर्मी श्रतस्त्वोजपेत् । तदाच बौधायनः,—

“वेदविद्याश्रतस्नातः शुना दष्टस्तु ब्राह्मणः ।

श्रतपर्यायमावर्त्य गायत्रीं शृङ्खिमाप्नुयात्”—इति ॥

चान्द्रावणादि श्रतेन सञ्चितः समतः । स यदि शुना दष्टः, तदा
शिराचक्षुषोश्च चतुर्वेदं हनि घृतं प्राश्य कुशोदकस्य पीत्वा पश्चाद्भुतशेषं
समापयेत् । कुशोदकखाने चावकं वा पिबेत् । तदाच बौधायनः,—

“सप्रतस्तु शुना दष्टः चिरात्रमुपवासयेत् ।

सष्टतं यावकं पीत्वा व्रतशेषं समापयेत्”—इति ॥

सप्रताव्रतावुभावपि विप्रान् प्रणिपत्य तैर्निर्णीतौ* यथोक्तप्राय-
श्चित्ताचरणेन पूतौ भवतः । यस्तु शुना न दष्टः किन्तु नासिकया
घ्रातः जिह्वया वाऽवलीढः नखैर्वा लिखितः, एतत्त्रयेऽपि तं प्रदेशं
प्रक्षाल्य वस्त्रिणा मन्ताप्य शुद्धाः भवेयुः । यदा ब्राह्मणी आदि-
भिर्दष्टा भवति, तदा मा रात्रावुदितान् ग्रहान् सोमाङ्गारकादीन्
नक्षत्रानि च कृत्तिकादीन्यवलोक्य शुद्धा भवति । कृष्णपक्षे मेघ-
च्छन्ने सोमदर्शनासम्भवे शास्त्रदृष्ट्या तदवस्थानयोग्यां दिशं वा
चक्षुषाऽवलोकयेत् । एतच्चावलोकनं पञ्चगव्यप्राशनस्योपसंक्षेपम् ।
अतएवाङ्गिराः,—

“ब्राह्मणी तु शुना दष्टा सोमे दृष्टिं निपातयेत् ।

यदा न दृश्यते सोमः प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥

यां दिशन्तु गतः सोमस्तां दिशश्चावलोकयेत् ।

सोममार्गेण भा पूता पञ्चगव्येन शुध्यति”—इति ॥

या तु समुद्रतीरवासिनी तस्याः सोमदर्शनाभावे तद्दिगवलोकन-
वत् समुद्रदर्शनमपि विशुद्धिहेतुः । तदाह बौधायनः,—

“ब्राह्मणी तु शुना दष्टा सोमे दृष्टिं निपातयेत् ।

समुद्रदर्शनादाऽपि शुना दष्टा शुचिर्भवेत्”—इति ॥

यस्मिन् ग्रामे ब्राह्मणा न सन्ति तत्र ब्राह्मणप्रणिपातं निरी-

* तैर्निर्णीतौ,—इति सु० ।

† प्रक्षिप्य,—इति शा० ।

चण्डोः स्थाने दृषप्रदक्षिणं द्रष्टव्यम्* । ननु सत्यन्तरेष्वन्यथा प्राय-
श्चित्तानि दृश्यन्ते । तत्र मनुः,—

“शृङ्गालखरैर्दष्टो गाम्यैः क्रव्याद्भिरेव च ।

नराश्वोद्वराहैश्च प्राणायामेन शुद्ध्यति”—इति ॥

थाश्ववल्क्योऽपि,—

“पुंसलोशनरखरैर्दष्टः श्वोद्गाहिवायसैः ।

प्राणायामत्रयं कृत्वा दृतं प्राण्य विशुद्ध्यति”—इति ॥

हारीतोऽपि,—

“श्वानो वा क्रौञ्चकोवापि नारौ वा यदि वा नरः ।

आखुर्मुखमार्जारो वायस्याम्बशूकराः ॥

एतैर्दष्टे दिजस्थाङ्गे प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ।

स्नानं कुर्यात् सचेन्नन्तु विप्राणामनुप्रासनात् ॥

प्रोक्षणीभिस्त्रिपूताङ्गिः कारयेन्मार्जनं दिजः ।

प्राणायामत्रयं कुर्यात् दद्यात् गोभ्यस्तृणं नरः ॥

सह दिजैश्च भुक्तेन शुद्ध्यते नात्र संशयः”—इति ।

वशिष्ठोऽपि,—

“प्राङ्मुखस्तु शुभा दष्टो नदीं गत्वा समुद्रगाम् ।

प्राणायामशतकृत्वा दृतं प्राण्य विशुद्ध्यति”—इति ॥

• ग्रहः,—

* प्रदक्षिणनिरीक्षणे द्रष्टव्ये,—इति आ० ।

† प्राणायामं जले,—इति मु० ।

“शृगालवृकगोविप्रशुना दष्टस्तथैव च ।

त्रिरात्रन्तु व्रतं कुर्यात् पुंश्चलीदशनचतः”--इति ॥
हारीतोऽपि,--

“शुना दष्टस्यहं यावाहारः समुद्रगां नदीम् ।

प्राणायामशतं कृत्वा व्रतं प्राश्य शुचिर्भवेत्”--इति ॥

अङ्गिरा अपि*,--

“ब्रह्मचारी शुना दष्टस्यहं सायं पयः पिवेत् ।

गृहस्थस्तु द्विरात्रं वाऽथेकाहं वाऽग्निहोत्रवान् ॥

नाभेरूर्ध्वन्तु दृष्टस्य तदेव दिगुणं भवेत् ।

स्यादेतत् त्रिगुणं वक्त्रे मस्तके च चतुर्गुणम् ॥

अव्रतौ सव्रतौ वाऽपि शुना दष्टस्तथा द्विजः ।

दृष्ट्वाऽग्निं हयमानन्तु सद्यएव शुचिर्भवेत्”--इति ॥

पैठौनसिरपि । “शुना दष्टस्त्रिरात्रमुपवसेत् द्विजश्च ब्राह्मणस्तु
शुनादष्टो गायत्र्यष्टसहस्राभिमन्त्रितं कृत्वोल्मुकेन दहेच्चतुर्भिः कलमैः
स्नापनं कृत्वा ततः शुद्ध्यति, नदीसङ्गमे वाऽऽलस्यातुरस्य वा तत्र
पिता मनसा ध्यायन् सर्वकार्याणि कुर्वति पितुरभावे मत्या-
चार्यः” । पुनस्तथोऽपि,--

“रजस्वला यदा दष्टा शुना जम्बुकसमैः ।

पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥

ऊर्ध्वन्तु दिगुणं नाभेर्वक्त्रे तु दिगुणं तथा ।

* व्यापस्तम्बोऽपि,--इति स० ।

चतुर्गुणं सृतं मूर्द्धि तदन्यथाशुचिर्भवेत्”—इति ॥

जातृकर्णोऽपि,—

“ब्राह्मणी चत्रिया वैश्या शुना च श्वापदैरपि ।

दृष्ट्वा सचेष्टमाशुत्य शुद्धतीति न संशयः”—इति ॥

एतेषु वचनेषु यत्र प्रायश्चित्तवाङ्मयं, तत्र तपोत्तमाङ्गविषयत्वं
दशतारतम्यविषयत्वं बोद्धव्यम् । ब्रह्मचारिगृहस्थाम्निहोत्रिषु
उत्तरोत्तरं तपोवाङ्मयात् प्रायश्चित्तप्राप्तः ।

अथ दुर्मृतस्याहिताग्नेर्दहने प्रायश्चित्तमाह,—

चण्डालेन श्वपाकेन गोभिर्विप्रोदहतो यदि ।

आहिताग्निर्मृतो विप्रो विप्रेणात्मदहतो यदि ॥१०॥

दहेत्तु ब्राह्मणं विप्रो लोकाग्रौ मन्त्रवर्जितम् ।

स्पृष्ट्वा वोढ्वा च दग्ध्वा च सपिण्डेषु च सर्व्वथा ॥११॥

प्राजापत्यं चरेत् पश्चात् विप्राणामनुशासनात् । इति ।

ब्राह्मण्या शूद्राजातश्चण्डालः । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“ब्राह्मण्यां चत्रियात् सूतो वैश्याद् वैदेहकस्तथा ।

शूद्रजातस्तु चण्डालः सर्व्वकर्मवहिष्कृतः”—इति ॥

चतुर्गुणायां जातः श्वपाकः । तथाच मनुः,—

“चतुर्गुणस्तथोग्रयायां श्वपाक इति कीर्तितः”—इति ।

सूतोदण्डास्त्रादिना प्राणैर्वियुक्तः । आत्महतः स्वयमेव विषं

पीत्वा मृतः । तमाहिताग्निं मृतं ब्राह्मणं सपिण्डेषु प्रत्यासक्तो

विप्रो मन्त्रवर्जितं दहेत् । तत्र स्वयमेव दहनं वहनं वा यः

करोति, स विप्रैरनुज्ञातः स्पर्शनादिदोषपरिहाराय प्राजापत्यं कृच्छ्रमाचरेत् । लोकाग्नावित्यनेन गार्हपत्यादीनां व्यावृत्तिः । यद्यप्यतीतस्य चतुर्थाध्यायस्यादौ दुर्मृतवहनादिप्रायश्चित्तभुक्त, तथापि तस्य सामान्यरूपत्वाद्नाहिताग्निविषयत्वेनाप्युपपत्तेः, आहिताग्निविषयस्य तु दहैवोपवर्णनमुचितं, वक्ष्यमाणतत्संस्कारं प्रत्युपोद्घातरूपत्वात् ।

प्राजापत्यचरणानन्तरं शास्त्रीयसंस्कारः कर्त्तव्य इत्याह,—

दग्ध्वाऽस्थीनि पुनर्दह्य क्षीरैः प्रक्षालयेद् द्विजः ॥१२॥
पुनर्दहेत् स्वाग्निना तु स्वातन्त्र्येण पृथक् पृथक् । इति ।

उक्तरीत्या लोकाककाग्रौ यानि दग्धान्यस्थीनि, तानि पुनः संगृह्य क्षीरप्रक्षालनपूर्वकं गार्हपत्याद्यग्निभिः कल्पोक्तप्रकारेण दहेत् । एतच्च क्षरीतेन दर्शितम्,—

“ब्राह्मणाद्वधमंप्राप्तौ क्षण्डालस्य करेऽथवा ।

आत्मना शस्तघानि वा गृह्णवत् दाहयेद्द्विजम् ॥

प्राजापत्यं चरेत् पश्चात् अग्निपिण्डेभ्यः सप्तमान् ।

तद्भस्मास्थि गृह्णीत्वैव विप्राणामनुशामनात् ॥

क्षीरप्रक्षालनं कुर्यात् तदास्थि प्रेतवद्दहेत् ।

पुनर्दहनमन्त्रैश्च यथाविधि समाचरेत् ॥

एवमेव विधिं कुर्यात् मरणे गर्हितस्य च”---इति ।

इदानीं प्रोषितस्याहिताग्नेः संस्कारमाहितार्गिर्द्विज इत्यारभ्य
आ कार्यं विचक्षणैरित्यन्तेन ग्रन्थजातेन दर्शयति,—

आहिताग्निर्द्विजः कश्चित् प्रवसन् कालञ्चेदितः ॥१३॥

देहनाशमनुप्राप्तस्तस्याग्निर्व्वसते गृहे ।

प्रेताग्निहोत्रसंस्कारः श्रूयतामृषिपुङ्गवाः ॥१४॥

क्षणाजिनं समास्तोर्य्य कुशैस्तु पुरुषाकृतिम् ।

षट्शतानि शतं चैव पलाशानाञ्च वृन्ततः ॥१५॥

चत्वारिंशत् शिरे दद्याद्दश कण्ठे तु विन्यसेत् ।

बाहुभ्यां शतकं दद्यादङ्गुलीषु दशैव तु ॥१६॥

शतन्तु जघने दद्याद् द्विशतं तूदरे तथा ।

दद्यादष्टौ वृषणयोः पञ्च मेढ्रे तु विन्यसेत् ॥१७॥

एकविंशतिमूरुभ्यां द्विशतं जानुजङ्घयोः ।

पादाङ्गुष्ठेषु षड् दद्याद् यज्ञपात्रं ततोऽन्यसेत् ॥१८॥

शम्यां शिम्ने विनिःक्षिप्य अरणीं मुष्कयोरपि ।

जुह्वं च दक्षिणे हस्ते वामे तूपभृतं न्यसेत् ॥ १९ ॥

पृष्ठे तूलूखलं दद्यात् पृष्ठे च मुसलं न्यसेत् ॥

उरसि क्षिप्य हृपदं तण्डुलाज्यतिलान्मुखे ॥२०॥

श्रोत्रे च प्रोक्षणीं दद्यादाज्यस्थालीन्तु चक्षुषोः ।

कर्णे नेत्रे मुखे घ्राणे हिरण्यशकलं न्यसेत् ॥२१॥

अग्निहोत्रोपकरणमशेषं तत्र निक्षिपेत् ।

असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेत्येकाहुतिं न्यसेत् ॥२२॥

दद्यात् पुत्रोऽथवा भ्राताऽप्यन्योवाऽपि च बान्धवः ॥

यथा दहनसंस्कारस्तथा कार्यं विचक्षते ॥२३॥

यदा प्रोषितआहिताग्निर्देशान्तरे प्रविश्यते, अग्निश्च स्वगृहे
वसति, तदानीमास्तीर्णं कृष्णाजिने पलाशवृन्तैः देहाकृतिं कुशवद्धां
निर्माय तदवयवेषु यज्ञपात्राणि निक्षिप्यामौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहे-
त्येकामाज्याहुतिं जुहुयात् । यत्र द्रव्यानिर्देशेन होमस्तत्राज्यमेव
होमद्रव्यम् । ततः कल्पोक्तप्रकारेण कृत्स्नं संस्कारं समापयेत् । ननु
अन्यथा पलाशवृन्तानां सङ्ख्या स्मृत्यन्तरे श्रूयते । तत्र हारीतः,—

“देशान्तरगते विप्रे विपन्ने कालपर्ययात् ।

शरीरनाशे कल्पः स्यादाहिताग्नेर्विशेषतः ॥

कृष्णाजिनं समास्तीर्य पुरुषाकृतिमेव च ।

त्रौणि षट्त्रिंशतं वृन्तान् पालाशांस्तु समाहितः ॥

अशौत्यद्वै शिरे दद्याद् ग्रीवायां दशएव च ।

बाहुभ्यान्तु शतं दद्याद्ङ्गुल्योर्दशएव च ॥

उरसि त्रिंशति* दद्यात् जठरे विंशतिं तथा ।

अष्टौ वृषणयोर्दद्यात् पञ्च मेढ्रे तु कल्पयेत् ॥

ऊरुभ्यान्तु शतं दद्याद्विशतं जानुजङ्घयोः ।

पादाङ्गुल्योर्दशैव स्यादेतत् प्रेतस्य कल्पनम्”—इति ॥

वाढम् । अत्र व्यवस्थापकहेतोरभावाद्विकल्पो द्रष्टव्यः । स चैच्छिकः ।

आहिताग्निसंस्कारस्य फलमन्वयव्यतिरेकाभ्यां विशदयति,—

ईदृशन्तु विधिं कुर्यात् ब्रह्मलोकगतिर्भुवा ।

दहन्ति ये द्विजास्तन्तु ते यान्ति परमाहुतिम् ॥२४॥

अन्यथा कुर्वते कर्म त्वात्मबुद्ध्या प्रचोदिताः ।

भवन्त्यल्पायुषस्ते वै पतन्ति नरके ऽशुचैः ॥२५॥

तत्र संस्कार्यस्वाहिताग्नेः ब्रह्मलोकसमाप्तिः, संस्कर्त्तुर्यथोक्त
कारिणः परमा गतिः । अथ योक्तकारिणः पण्डितमन्यस्य नरक-
प्राप्तिः ।

प्रकटयति विभक्तं यः प्रकीर्णविशेषं

समधिकपरवत् प्रकृतिस्वाहिताग्नेः ।

प्रकृतिगहनमेतस्य प्रथमोऽध्यायमेव

विशदमथमकार्षे माधवा माधवाय ॥

इति महाराजाधिराज उक्तिकमार्गप्रवर्त्तक परमेश्वर-श्रीतीर्थ-
बुक्कभूपाल-माधवान्न-धुरन्तर-माधवानात्यस्य हस्तो पराशर-व्याख्या-
यां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ० ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

ईश्वरं सर्वलोकानां भक्तानां भद्रदायकम् ।

जानकीवल्लभं रामं मन्महे मौनिलोचनम्* ॥

प्रकीर्णकप्रायश्चित्तप्रमङ्गागताहिताग्निसंस्कारः पञ्चमाध्याये निरूपितः । अथ षष्ठेऽध्याये प्रकृतमेव प्रायश्चित्तमनुवर्त्तयिष्यमाणो मलिनोक्तीकरणमङ्करीकरणोपपातकानां प्रायश्चित्तानि प्राधान्येन निवृत्तः प्रथमं प्रतिजानीते, -

अतः परं प्रवक्ष्यामि प्राणिहत्यासु निष्कृतिम् ।

पराशरेण पूर्वोक्ता मन्वर्थेऽपि च विस्तृताम् ॥१॥ इति ।

अथ प्रकीर्णकप्रायश्चित्तकथनानन्तरं मलिनोक्तीकरणरूपासु प्राणिहत्यासु प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि । हत्यास्त्रिति बहुवचनं मलिनोक्तीकरणश्रवान्तरभेदाभिप्रायम् । मन्दबुद्धीनां सत्यन्तरपर्यालोचने सत्यापाततोविरोधबुद्धिरुदेति, न्यायदर्शिनां तु न तथेति सूचयितुं अन्तरसम्यगुपन्यासः । पराशरशब्देन वृद्धपराशरोक्तिरिति । मन्वर्थे मनुप्रोक्ते धर्मशास्त्रे विस्तृताम् ।

प्रतिज्ञातेष्वादौ मलिनोक्तीकरणविशेषस्य कौञ्चादिवधस्य प्रायश्चित्तमाह, -

* नास्त्ययं श्लोकोमुद्रितातिरिक्तपुस्तकेषु ।

† उपपातकानां, - इति सु० ।

क्रौञ्चसारसहंसांश्च चक्रवाकं च कुक्कुटम् ।
जालपादश्च शरभमहोरात्रेण शुध्यति ॥२॥

क्रौञ्चादयः पक्षिविशेषाः प्रसिद्धाः । जालपादशरभौ यद्यप्य-
प्रसिद्धौ, तथापि पक्षिभिः समभिव्याहारात्तावपि पक्षिविशेषौ
द्रष्टव्यौ । अत्र हत्वेत्यध्याहारः । अहोरात्रेणैकोपवासेनेत्यर्थः । तथाच
सम्बन्तः,—

“चक्रवाकं तथा क्रौञ्चं तित्तिरिं शुक्रमारिके ।

शेनं गृध्रमुलूकश्च तथा पारावतानपि ॥

टिट्ठिभं जालपादश्च मञ्जुं कुक्कुटमेव च ।

एवं पक्षिषु सर्वेषु दिनमेकमभोजनम्”— इति ॥

ननु हंसादिवधे गोदानं मनुराह,—

“हत्वा हंसं बलाकाश्च त्रकं* वर्हिणमेव च ।

वानरं श्वेनभासौ च स्वर्गयेद्वाह्मणाय गाम्”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“हंसश्चेनकपिकव्याञ्जलस्यर्माशखण्डिनः ।

भासश्च हत्वा दद्याद्गामकव्यादांस्तु वत्सिकाम्”—इति ॥

नायं दोषः । गोदानस्योपवासाशक्तधनिकविषयत्वात् ।

बलाकादिषु पूर्वोक्तात् अन्यं प्रायश्चित्तमाह,—

* चक्रं,—इति मु० ।

† न्यून,—इति मु० ।

बलाकाटिद्विभौ वापि शुकपारावतावपि ।

अहिनक्रविघाती च शुद्ध्यते नक्तभोजनात् ॥३॥ इति ।

शुकपारावतौ यौ, तयोर्हन्ता* नक्तभोजनात् शुद्ध्यति,—इति योजनीयम् । यत्तु सम्बर्त्तनोक्तम्,—

“हंसं वकं बलाकाञ्च श्वापदं वर्हिणं तथा ।

मारसं चाषभाञ्च हत्वा त्रीन् दिवसान् चपेत्”—इति ॥

तत्सन्ततबधो द्रष्टव्यम् ।

वृकादिषु न पूर्ववद्भोजनत्यागः, किन्तु प्राणायामः कर्त्तव्य इत्याह,—

वृककाककपोतानां शारितित्तिरिघातकः ।

अन्तर्जलउभे सन्ध्ये प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥४॥ इति ।

नात्र वृकोऽरण्यश्चा मृगसमभिव्याहाराभावात्, पक्षिसमभिव्याहारात्तु पक्षिविशेषो द्रष्टव्यः । वृककाककपोतानां हन्तेत्यध्याहारः । सन्ध्ये इत्यन्तमयोगे द्वितीया । ततश्च प्राणायामेनेत्येकवचनश्रवणेऽप्यावृत्तिर्लभ्यते । यावद्भिः प्राणायामैर्नैरन्तर्येण सन्ध्याद्वयं समाप्यते तावतः प्राणायामान् कुर्यादित्यर्थः । यत्तु मनुना तित्तिर्यादिवधे तिलद्रोणादिदानमुक्तम्,—

* बलाकाटिद्विभौ शुकपारावतौ च येन हतौ । अथवा । द्वितीयवचनवि-
वक्षयाऽपि तौ योहन्ति स हन्ता,—इति सु० ।

† रासमञ्चैव,—इति शा० ।

‡ तत्संहतबधे,—इति सु० ।

§ वक्र,— इति शा० ।

“घृतकुम्भं वराहे तु तिलद्रोणन्तु तित्तिरौ ॥

शुके दिहायनं वत्सं क्रौञ्चं हत्वा विहायणम्”—इति ।

याज्ञवल्क्येनापि शुकादिबधे दिहायनतत्सादिदानमुक्तम्,—

“गजे नीलवृषाः पञ्च शुके वत्सोदिहायनः ।

खराजमेषेषु वृषादेयः क्रौञ्चे विहायणः”—इति ॥

तत् सर्वं पूर्ववद्धनिकविषयत्वेन वेदितव्यम् ।

गृध्रादिवधे माद्वेदिनद्वयं ब्राह्मण्यमाह,—

गृध्रश्वेनशशादानामुलूकस्य च घातकः ।

अपकाशी दिनं तिष्ठेत् त्रिकालं भारताशनः ॥५॥ इति ।

श्वेनः कपोतादीन् पक्षिणो निहन्ति । शशमर्त्तौति शशादः ।
अतः श्वेनशशादौ भिन्नजातीयौ । अपकाशी वक्त्रिपाकरक्षितकन्द-
मूलफलादिकमेकस्मिन्दिनेऽश्नीयात् । नतः माद्वे दिनं भारता-
शनः उपवसेदित्यर्थः । यत् कश्चपश्चाह । “वक्त्रिपाकहंसमारसकार-
ण्डवचक्रवाककपोतकुङ्कुटगृध्रश्वेनखञ्जरीटटिडिभोल्कशुकसारिका-
तित्तिरिमयूरकुररकुङ्कुलकामेचककलविड्ढकपोतपारवतादीनां बधे
प्रायश्चित्तं अक्षरात्रोपोषितः सर्ववीजानि च दद्यात्”—इति ।
तदिदमशक्तविषयम् ।

शक्तस्यापि वल्गुल्यादौ वल्गुकादिमदृशं प्रायश्चित्तं दर्शयति,—

वल्गुली* टिट्टिभानाश्च कौकिलाखञ्जरीटके ।

* वल्गुली,—इति शा० । एवं परत्र ।

नालिका*रक्तपक्षेषु शुद्ध्यते नक्तमेजनात् ॥६॥ इति

अत्राप्रसिद्धोऽपि वसुगुलीशब्दः साहचर्यात् पक्षिविशेषवाची
द्रष्टव्यः । यद्यपि टिट्ठिभण्डो बलाकादिवचनेऽपि पठितः, तथाप्य-
वान्तरजातिभेदमाश्रित्य पौनरुक्त्यं परिहर्तव्यम् । वसुगुलीटिट्ठिभानां
हन्ता, कोकिलखञ्जरीटके हते, रक्तपक्षेषु हतेष्विति शेषः । यन्नाङ्गि-
रमा दर्शितम् ।—

“काके ज्येनो च गृध्रे च टिट्ठिभे खञ्जरीटके ।

यथा गवि तथा च यः भगवानङ्गिराऽब्रवीत्”—इति ॥

तत् भन्ततहन्तृविषयम् । यङ्गिरागृध्रेण वृद्धाङ्गिरा उच्यते ।

जलाकादीनां वधे प्रायश्चित्तमाह,—

काव एवचकोराणां पिङ्गल कुररस्य ॥ च ।

भारद्वाजादिकं हत्वा शिवं पूज्य विशुद्ध्यति ॥७॥ इति

आदिशब्देन भारद्वाजविसृष्ट्याः* पक्षिविशेषाः गृह्यन्ते । तेषां च
वधे शैवमन्त्रकल्पोक्तविधानेन शिवं सम्पूज्य विशुद्ध्यति ।

पूर्वचान्तकानां पक्षिणां वधे माधारणं प्रायश्चित्तं दर्शयति,—

* जलिका,— इति मु० ।

† नान्ते,—इति मु० ।

‡ संश्रुतविषयम्,—इति मु० ।

§ नास्त्येतत् सुद्रितातिरिक्तम् ।

॥ कुरवस्य, कुरुवस्य,—इति च पाठौ ।

॥ सदृशाः,—इति मु० ।

भेरुण्डचासभासांश्च पारावतकपिञ्जलम् ।

पक्षिणां चैव सर्वेषामहोरात्रमभोजनम् ॥८॥ इति

टिड्ढिभवत् पारावतेऽप्यवान्तरजातिभेदो दृश्यः । कपिञ्जलं
हत्वा, पक्षिणां हत्यायामिति शेषः ।

यदिदं मलिनौकरणविशेषस्य पक्षिवधस्य साधारणं प्राय-
श्चित्तमभिहितं तस्य प्रदर्शनार्थत्वेनापि शिष्टेऽपि मलिनौकरणे कृमि-
कौटादिबधे मद्यानुगतभोजने च प्रायश्चित्तमुच्यते । तच्च विष्णुना
दर्शितम्,--

“मलिनौकरणीयेषु तत्रैकच्छं विगोघनम् ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रमयता प्रायश्चित्तं विगोघनम्”--इति ॥

पक्षिषु कृम्यादिषु च मास्थ्यनस्थिभेदेन प्रायश्चित्तविशेषः स्मृत्य-
न्तरेऽभिहितः । तच्च मनुः--

“अस्थिमत्तान्तु मत्तानां महस्रस्य प्रमापणे ।

पूर्णे चानस्थनस्थान्तु शूद्रहत्यावतं चरेत्”--इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,--

“अप्रदुष्टां स्तियं हत्वा शूद्रहत्यावतं चरेत् ।

अस्थिमतां महस्रस्रं तथाऽनस्थिमतामनः”--इति ।

शङ्खलिखितावपि,--“शूद्रजन्तूनामनस्थ्यामनम” प्रमापणे शूद्र-
बन्धोऽस्थिमतां महस्रं प्रमाप्य शूद्रवधः”--इति । अस्थिमत्तहस्रवधे
शकटपरिमितानां स्थिमद्वये च वक्ष्यमाणशूद्रहत्यावतं चरेत् । प्रत्येक-
वधे मनुराह,--

“किञ्चिदेव तु विप्राय दद्यादास्थिमतां वधे ।

अवस्थां चैव हिंसायां प्राणायामेन शुध्यति”—इति ॥

मलिनीकरणानां प्रायश्चित्तमभिधाय सङ्करीकरणानां प्रायश्चित्त-
माह.—

हत्वा मूषकमार्जारसर्पाजगरदुण्डुभान् ।

कसरं भोजयेद्विप्रान् लोहदण्डश्च दक्षिणा ॥६॥ इति ॥

अत्र नकुलौऽपि द्रष्टव्यः । तथाच विष्णुः । “हत्वा मूषकमार्जार-
नकुलमण्डूकदुण्डुभाजगराणामन्यतमं कसरान् भोजयित्वा लौहदण्डं
दक्षिणां दद्यात्” । कसरन्तिलमुद्गमिश्रमन्नम्* । लौहशब्देन कान्ता-
यममुच्यते । तथाच मनुः,—

“आर्भो काष्णायसीं दद्यात् सर्पान् हत्वा द्विजोत्तमः”—इति ।

यत्तु शङ्खेनोक्तम्,—

“हत्वा द्विजस्तथा सर्पान् जलेशयविलेशयौ ।

सप्तरात्रं तथा कुर्यात् व्रतं ब्रह्महतेस्तु यत्”—इति ॥

ब्रह्महणो वक्ष्यमाणं यत् व्रतं, तन्मध्ये सप्तरात्रोचितव्रतमाचरेत् ।

यदपि सम्बर्त्तनोक्तम्,—

“मण्डूकनकुलौ हत्वा सर्पाजगरमूषकान् ।

त्रिरात्रोपोषितः सम्यक् शुद्धो ब्राह्मणभोजनात्”—इति ॥

यद्युक्तम् । “सर्पहन्ता माषमात्रं दद्यात्” । यच्च वसिष्ठेनो-

* सहितपाचितमन्नं—इति मु० ।

† हत्वा द्विजः स्थले सर्व्वं,—इति मु० ।

‡ शुद्धोत्,—इति मु० ।

कम्* । “मार्जारनकुलमण्डूकमर्पाजगरमृषकान् हत्वा कच्छं वाद-
घराधं चरेत् किञ्चिदद्यात्”—इति । तत्र सर्वत्र प्रायश्चित्त-
गौरवलाघवपर्यालोचनया कामकृताकामकृताभ्यासानभ्यासादिविष-
यत्वमूहनीयम् ।

शिशुमारादीन् हत्वा दिनमेकं व्रतत्वेन वृत्ताकमाधं भक्षये-
दित्याह,—

शिशुमारं तथा गोधां हत्वा कूर्मश्च शल्यकम् ।
वृन्ताकफलभक्षी वाऽप्यहोरात्रेण शुद्ध्यति ॥१०॥ इति ॥

काश्यपस्तु कौहदण्डदानमप्याह । “हकलासमर्पणकुलगोधागम-
कबधेऽहोरात्रोषितश्चान्ते लौहदण्डं दद्यात्”—इति । मनुस्तु
पञ्चान्तराध्याह,—

“मार्जारनकुलौ हत्वा चामं मण्डूकमेव च ।
श्वगोधोलूककाकांश्च शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ।
पयः पिबेत्तिरात्रं वा योजनं वाऽध्वनोत्रजेत् ।
उपमृशेत् श्वन्ध्यां वा सूक्तं वा दैवतं जपेत्”—इति ।

यमोऽपि । “श्वनकुलमर्पणमार्जारमण्डूकविकिरिकिकिदौविकगो-
धामृषोलूकवायममयूरयामचटकसृगालमृषकान् हत्वा एकैकबधं
शूद्रबधः”—इति । याज्ञवल्क्योऽपि,—

“मार्जारगोधानकुलमण्डूकश्वपतत्रिणः ।

हत्वा व्यधं पिबेत् क्षीरं कच्छं वा पादिकं चरेत्”—इति ॥

* सर्पहन्ता,— इत्यारभ्य, एतदन्तो यशो नास्ति वङ्गीयपुस्तकेषु प्रायः ।

† शल्यकस्याने शल्यक,—इति मु० । एवं परम् ।

विष्णुरपि । “गोधोलूकचासकाकवधे त्रिरात्रमुपवसेत्” — इति ।
 ईदृशानां सर्वेषां विधेवादिवचनानां साक्षाद्व्यवस्थापकं वचनान्तरं यत्र
 न लभ्यते, तत्र सर्वत्र विधीयमानप्रायश्चित्तानुसारेण संहतासंहतबुद्धि-
 पूर्वका बुद्धिपूर्वकाभ्यासानभ्यासापदनापदादिविषयत्वे कल्पनीयम् ।
 आगच्छादीनां हन्तृरूपवाभत्रयपूर्वकं तिलप्रस्थदानमाह, —

वृकजम्बूवृक्षाणां तारुशुश्रूषानघातकः ।

तिलप्रस्थं द्विजे दद्यात् वायुमक्षी दिनत्रयम् ॥११॥ इति ॥

अत्रोपवासनं विष्णुरग्राहः । “ग (वं) हत्वा त्रिरात्रमुपवसेत्” — इति ।
 पैटीनामत्र शूद्रहत्याप्रतमाह । काकोलूककलाभकंकटुक*सृगाल-
 भासवर्हिणमुषकचक्रवाकसंभ्रवाणि कनकुलमण्डूकविडालश्चवधे एते-
 षामेकैकस्मिन् शूद्रवधेर्वादिहितम्” — इति । ननु, शूद्रहत्याप्रतं यावमा-
 भिका, तद्यात्यन्तगुरुत्वाद्दृकादिहत्यायामयुक्तम् । नायं दोषः । अथ
 प्रतस्य त्रिकालनैरन्तर्यविषयत्वेन नेतव्यत्वात् ।

गजादिवधे त्रिकालस्नानयुक्तमेकोपवासमाह, —

गजस्य च तुरङ्गस्य महिषोष्ट्रनिपातने ।

प्रायश्चित्तमहोरात्रं त्रिमन्थमवगाहनम् ॥१२॥ इति ।

मनुस्त्वत्र दानविशेषमाह, —

“वासोदयादयं हत्वा पञ्च नीलान् वृषान् गजम् ।

अजमेधाननङ्गाहं खरं हत्वैकहायनम्” — इति ।

* खरवृक, — इति सु० ।

विष्णुरपि । “गजं हत्वा पञ्च नीलवृषान् दद्यात् तुरङ्गं हत्वा
वासः एकहायनमनङ्गाहं खरबधे भेषाजबधे सुवर्णकृष्णलं तिल-
मुद्गबधे च”---इति । एतन्नितयं* धनिकविषयम् । धनरहितस्यावृत्ति-
विषयमभिप्रेत्य समर्त्त आह,—

“हस्तिनं तुरगं हत्वा महिषीदौ कपिं तथा ।

उपु सर्वेषु कुर्वीत सप्तरात्रमभोजनम्”---इति ॥

जाबालिरपि,—

“हस्तिनं तुरगं हत्वा महिषं गां तथैव च ।

कृच्छं मान्तपनं कुर्यात् गोमहिष्यनृतेषु च” इति ॥

कुरङ्गादिवधे ब्राह्मणभोजनमहितमुपवामत्रयमाह,—

कुरङ्गं वानरं मिहं चिचं व्याघ्रन्तु घातयन् ।

शुद्ध्यते स चिरान्तेण विप्राणां तर्पणेन च ॥१३॥ इति ॥

चिचोव्याघ्रमदृगमृगविशेषः । तर्पणं भोजनम् । तथाच समर्त्तः,—

“व्याघ्रं श्वानं खरं मिहं मृगं शृकरमेव च ।

एतान् हत्वा दिजः कुर्यात् ब्राह्मणानान्तु भोजनम्”---इति ॥

जाबालिः आदृत्ति मङ्गातश्चाभिप्रेत्याह,—

“मिहव्याघ्रकाणाञ्च मृगखड्गरुडिपान् ।

हत्वा मान्तपनं कुर्यात् गोभृकन्याऽनृतेषु च”---इति ॥

* एतदुभयं,—इति सु० ।

† वा,—इति सु० ।

‡ गोभृकन्याऽनृतेषु,—इति सु० ।

गवादिविषयाण्यनृतानि गोभूकन्याऽनृतानि । सुमन्तुरपि । “वा-
नरसिंहमार्जारमण्डूकमुषकयवधे प्राजापत्यम्”—इति ।

मृगादिहत्यायामुपवासपूर्वकनीवारादिपारणमाह,—
मृगगोहिद्वराहाणामजावस्तस्य घातकः ।

अकालकृष्टमश्रीयादहोरात्रमुपोष्य सः ॥१४॥

कुरङ्गशब्दस्य मृगावान्तरजातिवाचकत्वात् सामान्यजातिवाचो-
मृगशब्दागोबलीवर्द्धन्यायेन कुरङ्गेतर* विषयो द्रष्टव्यः । बृह्मयोग्यो[†]
मेषोवस्तः । धनिकस्यावृत्तिविषय कश्यपश्चाह । “अजाविकबधे
त्रिरात्रं प्रायश्चित्तं चीर्णान्ते हिरण्यं दद्यात् वस्त्रं च”—इति ।

पूर्ववक्तृकानां मृगाणां बधे जपसहितमुपवासमाह,—
एवमनुष्यदाभाञ्च सर्वेषां वनचारिणाम् ।
अहोरात्रोपिनस्तिष्ठेज्जपेद्वै जातवेदसम् ॥१५॥ इति ।

याचतत्त्वविद्! पापतारतम्यानुसारेण प्रायश्चित्ततारतम्यमूह-
नीयमिति विद्वद्भ्या पूर्वाक्तानां प्रायश्चित्तविशेषाणां प्रदर्शनार्थत्वं
योजयितुमेवमित्युक्तम् । समूहनूयाः प्रायश्चित्तविशेषाः स्मृत्यन्त-
रेषु दर्शिताः । तत्र शङ्खः,—

“पशून् कृत्वा तथा गाम्यान् मासं कुर्याद्विचक्षणः”—इति ।

घातानपोऽपि । “हस्त्यश्वरासभवधे आरण्यपशुवधे च मासेनैकेन
शुद्धति”—इति । व्याघ्रोऽपि,—

* कुरङ्गेक,—इति मु० ।

† बृह्मयोग्यो,—इति मु० ।

‡ व्याघ्रोऽपि,—इति मु० ।

“सूकरोद्धखरान् हत्वा व्यहमेतद्व्रतं चरेत् ।

सर्वांश्च प्राणिनः मृगान्मण्डूकनकुलेष्वहः*”—इति ।

कश्यपोऽपि । “सृगमहि वराहकुञ्जरगण्डशरभतरलुवानरभिह-
व्याघ्रचमरशल्ककादीनामन्यधासु बध्ने अहोरात्रोपितश्चौर्णाग्ने घृतं
दद्यात्”—इति । तत्र सर्वत्र प्रायश्चित्तगौरवनाघवानुसारेण
कौमारकाशकृताकामकृताभ्यामनभ्यामविषयत्वं ज्ञातव्यम् ।

मङ्गरीकुरणमग्निनीकरण्यकौर्णकानां प्रायश्चित्तमभिधायोप-
पातकानां प्रायश्चित्तं दर्शयति,—

शिल्पिनं कारुकं शुद्रं स्त्रियं वा यस्तु धानयेत् ।

प्रजापत्यद्वयं कृत्वा वृषैकादशदक्षिणा ॥१६॥ इति ।

शिल्पी चित्रकारादिः । कारुः स्तूपकारादिः । वा एकादशोयामां
गवान्तावृषैकादशाः । तद्रूपादक्षिणा वृषैकादशदक्षिणा, देयेति
शेषः । अतएव गौतमः शुद्रवर्गं प्रकृत्याह : “वृषभैकादशाश्च गा-
दद्यात्”—इति । मनुष्ये,—

“प्रसाप्य शुद्रं षण्मासानेतदेव व्रतं चरेत्† ।

वृषभैकादशावाऽपि दद्याद्विप्राय गाः मिताः’—इति ॥

त्रिविधवैश्वदेवे पञ्चमादधिकं प्रायश्चित्तमाह,—

* मण्डूकनकुलैः सह, इति सु० ।

† वृषभ,—इति शा० ५० ।

‡ तत्र,—इत्यादिभ्य एतदन्नोपग्रहो नास्ति मुद्रितातिरिक्तपुस्तकेषु ।

§ एतदेव व्रतं कृत्वा षण्मासान् शूद्रहो चरेत्,—इति सु० ।

वैश्यं वा क्षत्रियं वाऽपि निर्दोषं योऽभिघातयेत्* ।
सोऽतिकृच्छ्रद्वयं कुर्यात् गोविंशहस्त्रिणां ददत् ॥१७॥

निर्दोषमिति विशेषणात् सदोषबधे न्यूनं प्रायश्चित्तं द्रष्ट-
व्यम् । तच्च चतुर्विंशतिमते दर्शितम्, -

“क्षत्रियस्य बधं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणवयम् ।

वैश्यस्य तु द्वयं कुर्यात् शूद्रस्यैन्दवमेव च”-इति ॥

यत्तु संबर्त्तेन ततोऽपि न्यूनं प्रायश्चित्तमुक्तम्,—

“निहत्य क्षत्रियं मोहात् त्रिभिः कृच्छैर्विशुध्यति ।

कुर्यादेवानुपूर्व्येण त्रीन् कृच्छ्रांस्तु यथाविधि ॥

वैश्यहत्यान्तु सप्ताथ कथंचिन्मूढचेतनः ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्यात् स नरोवैश्वधातकः ॥

कुर्यात् शूद्रबधे विप्रः कृच्छ्रं सान्नापनं तथा”-इति ।

एतत् सदोषस्याकामहतबधे प्रोक्तमित्यविरोधः । ननु, निर्दोषस्य
अथैव निर्दोषातिकृच्छ्रद्वयाधिकं प्रायश्चित्तं मनुना दर्शितम्,—

“अकामतस्तु राजस्यं विनिपात्य द्विजोत्तमः ।

वृषभैकसहस्रा गं दद्यात् शूद्रार्थमात्मनः† ॥

अब्दं चरेद्वा नियतो जटी ब्रह्महृणो व्रतम् ।

वसन् दूरतरे ग्रामे वृक्षमूलमिमेतनः ॥

* घातयेत्.—इति मु० ।

† दद्यादिकं,—इति मु० ।

‡ सुचरितव्रतः,—इति मु० ।

एवमेव चरेदब्दं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमः ।

प्रमाथ्य वैश्यं वृत्तस्य दद्यादेकगतं गवाम्”—इति ।

याज्ञवल्क्येनापि,—

“वृषभैकसहस्रा गा दद्यात् चतुर्वधे पुमान् ।

ब्रह्महत्याघ्नं वाऽपि वत्सरचित्तयं चरेत् ॥

वैश्यहाऽब्दं चरेच्चैव दद्यादेकगतं गवाम् ।

षण्मासान् शूद्रहाऽप्येतद्वेनूदद्याद्गाय वा”—इति ॥

त्रैवार्षिकादप्यधिकं गौतमश्चाह । “राजन्यवधे षड्वार्षिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्यं वृषभैकसहस्राश्च गा दद्यात् । वैश्ये त्रैवार्षिकं वृषभैकगताश्च गा दद्यात् । शूद्रे संवत्सरं वृषभैकादशाश्च गा दद्यात् । आचैयौ-
श्चैवम्”—इति । गङ्गुलिखितावपि । “पूर्ववदमतिपूर्वं त्रिषु वर्जेषु प्रमाथ्य द्वादशनवमष्टमंवत्सरान् व्रतान्यादिशेत् । तेषामन्ते गोसहस्रं ततोऽर्द्धं तस्यार्द्धं दद्यात् सर्वेषामानुपूर्व्येण”—इति ।

शातातपोऽपि,—

“राजन्यवैश्यशूद्राणां षट् चोनेकं चरेत् बधि ।

वर्षाणि ब्रह्मचर्यन्तु विशुद्ध्यर्थं कसेण तु ॥

गोदानन्तु व्रतस्थान्ते ब्राह्मणानाञ्च भोजनम् ।

कार्यं मद्रलिणं सम्यक् विशुद्ध्येत यथाविधि” ।

हारीतोऽपि,—

“ब्राह्मणः क्षत्रियं हत्वा षड्वर्षाणि व्रतं चरेत् ।

• एतदेव चरेदब्दं,—इति सु० ।

+ चरेदेतत् दद्यादेकगतं गवाम्,—इति सु० ।

वैश्यं हत्वा चरेदेवं व्रतं त्रैवार्षिकं द्विजः ॥

शूद्रं हत्वा चरेदेकं वृषभैकादशाश्च गाः”—इति ।

उभयापि । “राजन्यबधे षड्वार्षिकं ब्रह्महत्याव्रतं तस्यान्ते वृष-
भैकसहस्रगोदानं च”—इति । वसिष्ठस्तु षड्वार्षिकादधिकमष्टवा-
र्षिकमाह । “एवं राजन्यं हत्वाऽष्टौ वर्षाणि चरेत् षड् वैश्यं त्रीणि
शूद्रम्”—इति । वौधायनस्तु नववार्षिकमाह । “नव सप्त वा
राजन्ये तिस्रोवैश्ये संवत्सरं कुर्यात् । शूद्रे स्त्रीणां च ब्राह्मण-
वधाख्यम्”—इति । विष्णुर्द्वादशवार्षिकमाह । “एतन्महाव्रतं ब्राह्मणं
हत्वा द्वादश संवत्सरं यागस्थं क्षत्रियं वैश्यं गर्भिणीं वा रजस्वलां
चात्रिगोत्राञ्च”—इति । यमः,—

“हत्वा सर्वाणिजं वैश्यं राजन्यमपि दौक्षितम् ।

हत्वा तु ब्रह्महत्यैव तथाऽज्जेयीञ्च ब्राह्मणीम्”—इति ॥

शङ्खोऽपि,—

“यागस्थं क्षत्रियं हत्वा वैश्यं हत्वा तु यागगम् ।

एतदेव व्रतं कुर्यादात्रेयीविनिघातकः”—इति ॥

अत्रैतेषु पूर्वोदितेषु वचनेषु त्रैवार्षिकषड्वार्षिकाष्टवार्षिक-
नववार्षिकद्वादशवार्षिकरूपाः पञ्च पक्षाः प्रातिभान्ति । आचा-
र्योक्तस्यातिकृच्छ्रद्वयपक्षएकः । तत्रैवं विषयव्यवस्था । निर्दोषः क्षत्रिय-
स्त्रिविधः उत्तमोमध्यमोऽधमश्च । तत्र राज्यपरिपालनादियुक्तः
सवनस्थउत्तमः, सवनरहितः परिपालकोमध्यमः, उभयरहितोजाति-
मात्रक्षत्रियोऽधमः । तत्रैकैकस्य बधे बुद्धिपूर्व्याबुद्धिपूर्वभेदेन द्वे
द्वे प्रायश्चित्ते योजनीये । एषु वचनेषु कश्चित् गोदानं श्रूयते

कश्चिन् । तत्र धनिकाधेनिकपुरुषविषयत्वेन व्यवस्था द्रष्टव्या । एतेनैव
न्यायेन व्यवस्थितविकल्पमभिप्रेत्य याज्ञवल्क्येन, 'ब्रह्महत्याप्रतं वाऽपि' --
इत्युक्तम् । वैश्यशूद्रयोरपि उत्तममध्यमाधमभेदेन प्रायश्चित्तव्यवस्था
बीजनीया । यथा हन्तव्यभेदेन प्रायश्चित्ततारतम्यमुक्तं, तथा
हन्तृभेदेऽप्यवगन्तव्यम् । अतएव विष्णुः--

"विप्रं तु सकलं देयं पादोनं चित्रिषे स्मृतम् ।

वैश्वेद्वं पादमेकन्तु शूद्रजातिषु शस्यते"--इति ॥

देवस्योऽपि,--

"विप्राद्धं चित्रिये प्रोक्तं तदद्धं वैश्यजातिषु" ।

तदद्धमेव शूद्राणां प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः"--इति ॥

एतच्चाकामहते द्रष्टव्यं. विष्णुप्रोक्तात् न्यूनत्वात् । मन्वाचार्येण
स्त्रीषधे प्राजापत्यदणं वृषभैकादशगोदानमर्पितं प्रायश्चित्तमुक्तम् ।
तदयुक्तम् । स्मृत्यन्तरेषु न्यूनाधिकप्रायश्चित्तयोर्दर्शनात् । तत्र मनुः
न्यूनं दर्शयति,--

"जीनं^१ कार्मुकवस्त्रावीन् दद्यादथविशुद्धये ।

चतुर्णामपि वर्णानां नारीर्हत्याऽनवस्थिताः"--इति ॥

जीनं चर्ममयमुदकपात्रं अनवस्थिताः स्त्रैरिष्टः । याज्ञ-
वल्क्योऽपि,--

"दुर्वृत्ता ब्रह्मविट्क्षत्रशूद्रयोषाः प्रमाप्य तु ॥

* विप्राद्धं चित्रियस्य स्याद्द्वैश्यानाञ्चैतदद्धकम्,--इति मु० ।

† जातः,--इति शा० । एवं परत्र ।

‡ पृथग्दद्याद्विशुद्धये,--इति मु० ।

दृतिं धनुर्वर्षस्तमविं क्रमाद् दद्यादिशुद्धये”—इति ।

न्यायोऽपि,—

“चतुर्णामपि वर्णानां भारीर्हत्वाऽनवस्थिताः ।

शङ्खशुक्लजमेषांश्च क्रमात् दद्यादिशुद्धये”—इति ॥

एतानि वचनानि मूलवचनेन न विरुध्यन्ते । सदोषस्त्रीविषयता-
यास्तेषु स्पष्टत्वात् । मूलवचनन्तु निर्दोषचक्रियादिसन्निधितया नि-
र्दोषस्त्रीविषयम् । ननु, निर्दोषस्त्रीबधे अधिकप्राथम्यं तन्माह या-
ज्ञवल्क्यः,—

“अप्रदुष्टां स्त्रियं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेत्”—इति ।

सैवम् । तच्च कामकृतविषयत्वेन व्यवस्थापनीयत्वात् । यच्चङ्गि-
रसा दर्शितम्,—

“आहिताग्नेर्दिजाग्रस्य हत्वा गन्त्रीमनिन्दिताम् ।

ब्रह्महत्याव्रतं कुर्व्यादात्रेयीषस्तथैव च”—इति ।

तत्र ब्रह्महत्याव्रतस्याहिताग्निस्त्रीविषयत्वाभिधानात् स्त्रीजाति-
मात्रविषयेण मूलवचनेन नास्ति विरोधः । वसिष्ठस्तु स्त्रीबधे राज-
न्यव्रतमाह । “अनात्रेयीं राजन्यहिंसायां राजन्यां वैश्यहिंसायां
वैश्यां शूद्रहिंसायां शूद्रां हत्वा सम्बत्सरम्”—इति । अनात्रेयीं हत्वा
राजन्यहिंसायां यद्व्रतं तदाचरेदिति योजनीयम् । हारीतोऽपि ।
“चत्रियवद्राक्षणीषु वैश्यवत् चत्रियायां शूद्रवत् वैश्यायां शूद्रां
हत्वा नव मासान्”—इति । इदं राजन्यव्रतमाहिताग्निपत्नीं
गुणवतीं कामतो घातुकस्य द्रष्टव्यम् । प्रमादिकविषये व्यास-
पादः,—

“अकामतः स्त्रियं हत्वा ब्राह्मणीं वैश्यवच्चरेत् ।

कामतो द्विगुणं प्रोक्तं पदष्टान्तु न किञ्चन”--इति ॥

अनात्रेयीवधे राजन्यव्रतस्याभिहितत्वात् आत्रेयीवधे ब्रह्महत्या-
व्रतमिति गम्यते । तथाच यमः,—

“हत्वा सवनितं वैश्यं राजन्यमपि दौक्षितम् ।

हत्वा तु ब्रह्महत्यैव तथाऽऽत्रेयीश्च ब्राह्मणीम्”—इति ॥

आत्रेयीनक्षत्रं च भएवाह,—

“जन्मप्रभृतिभङ्कारैः संस्कृता ब्रह्मचर्यया ।

गर्भिणी वाऽथवा या स्यात्तामात्रेयीं विनिर्दिशेत्”—इति ।

वमिष्ठोऽपि । “रजस्वलाभृतुस्वातामात्रेयीमाहुः । अत्र यदिष्टापत्यं
भवतीति” । अनृतुमत्या वधे जातिभेदेन भिन्नप्रायश्चित्तमाह
प्रचेताः । “अनृतुमतीं ब्राह्मणीं हत्वा कच्छाब्दं षण्णमाभानं वेति
क्षत्रिया हत्वा षण्णमाभानमवयं वेति वैश्यां हत्वा मासत्रयं सार्द्ध-
मामं वेति शूद्रां हत्वा सार्द्धमामं सार्द्धत्रयोविंशतिदिनानि
वेति” । प्रतिलोमपुरुषसंमर्गणापत्यं लब्धवतीनां वधे ब्रह्मगर्भ
आह,—

“प्रतिलोमप्रसूतानां स्त्रीणां मासा वधे सूताः ।

अन्तरप्रभवानाञ्च सूतादीनां चतुर्दिषट्”—इति ॥

ब्राह्मण्या वधे षण्णमासाः क्षत्रियायाश्चत्वारः वैश्याया द्वाविति
योजनीयम् । सूतवैदेहकचण्डालानां वधेऽप्येवैव योजना द्रष्टव्या ।

इदानीं वैश्यादिवधे प्रकारान्तरेण प्रायश्चित्तमाह,—

वैश्यं शूद्रक्रियाऽऽसक्तं* विकर्मस्य द्विजोत्तमम् ।

हत्वा चान्द्रायणं तस्य त्रिंशद्वाश्चैव दक्षिणाम् ॥१८॥

नन्वेतद्वैश्यबधप्रायश्चित्तं व्याहृतम् । तथा हि । विट्शब्देनात्र किं सदोषो विवक्ष्यते, उत निर्दोषजातिमात्रः, अथवा गुणवान्? --इति । तत्र प्रथमे न्यूनप्रायश्चित्ताभिधानिभ्यां पूर्वादाहताभ्यां चतुर्विंशतिमतमम्बर्त्तवचनाभ्यां व्याहन्यते । द्वितीये निर्दोषजाति- मात्रविषयेण समनन्तरपूर्वाक्तमूलवचनेनैव विरोधः । तृतीये तु, "यागस्य च त्रियविद्घातो चरेद्ब्रह्महणोऽप्रतम्"--इत्यनेनैव विरोधः । मैवम् । ईषत्पुत्रस्य वैश्यस्यात्र विवक्षितत्वात् । अतएवात्यन्तसुवृत्तेन विहितमकलक्रियाऽऽसक्तेन शूद्रेण भाहचर्यमविरुद्धम् । द्विजोत्तमशब्देन विप्रः प्रसिद्धः, चत्रियेऽपि कथंचिद् वर्त्तयितुं शक्यः । द्विजशब्दाभिधेयं वैश्यभेदेन तस्योत्तमत्वात् । तत्र चत्रियपक्षे, विकर्मणि काश्चिद्ब्रह्मघातादौ तिष्ठतीति विकर्मस्यः । विप्रपक्षे तु विकर्मस्य- ब्रह्मघातादिषु तिष्ठतीति विकर्मस्यः । एवञ्च सति चतुर्वर्णविषय- क्रमेण प्रायश्चित्तं न्यायदर्शनामेतत् सम्पद्यते । हत्वा यो वर्त्तते, तस्येति योजनीयम् । दक्षिणां निर्दिशेदिति शेषः ।

चातुर्वर्ण्यकर्तृके । चण्डालबधे क्रमेण प्रायश्चित्तमाह,—

* वैश्यं शूद्रं क्रियाऽऽसक्तं,—इति पाठोऽभवितुं युक्तः । तस्यैव पाठस्य व्याख्याकरभिप्रेतत्वप्रतीतिः ।

। विप्रपक्षे तु विकर्मस्यः ब्रह्मघातादिषु ब्रह्मघातस्य तिष्ठतीति विकर्मस्यः,—इति सु० ।

। चतुर्णामपि वर्णानां,—इति सु० ।

चण्डालं हतवान् कश्चिद्ब्राह्मणो यदि कञ्चन ।
 प्राजापत्यं चरेत् कच्छं गोद्वयं दक्षिणां ददत् ॥ १९ ॥
 क्षत्रियेणापि वैश्येन शूद्रेणैवेतरेण वा ।
 चण्डालस्य वधे प्राप्ते कच्छार्द्धेन विशुध्यति ॥ २० ॥

वृत्तिभेदेन ब्राह्मणानां भेदेऽपि न प्रायश्चित्तभेद इति विव-
 चित्वात्. कश्चित्,--इत्युक्तम् । एवं चण्डालेऽपि कञ्चनेति विशेषणं
 योजनीयम् । इतरोन्मूर्द्धावमिकसूतादिः । अङ्गिरास्त्वचैव समान-
 प्रायश्चित्तान्तरमाह,—

“अन्यजानान्तु गमने भोजने च प्रमाणं ।

पराकेण विगुह्यः स्याद्भगवानङ्गिरोज्ज्वीत्”—इति ॥

हारौतोऽपि,—

“चाण्डालवधमंप्राप्तिर्ब्राह्मणेन भवेद्यदि ।

कारयेद्वादशं कच्छं तप्तकच्छं ततो भवेत्”—इति ॥

एतच्च ज्ञानपूर्वके द्रष्टव्यम् । अज्ञानपूर्वके तु चान्द्रायणम् ।

तदाह लौगाक्षिः,—

“हनने प्रतिलोमानां शूद्रजानां कथं भवेत् ।

ज्ञानपूर्वं पराकः स्यादज्ञाने चैन्दवं भवेत्”—इति ॥

सूतादिवधेऽप्येतदेव । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“चान्द्रायणं चरेत् सर्वानपकृष्टान् निहत्य तु”—इति ।

कच्छार्द्धेनेत्यर्द्धग्रहणं पादस्य पादत्रयस्य चोपलक्षणम् । अतएव

लौगाक्षिः,—

“सर्वमर्द्धं त्रिपादश्च पादश्चैव व्रतं चरेत् ।

वर्णक्रमादन्तरजहिंसागमनभोजने”—इति ॥

यदि चण्डालश्चपाकौ चौरौ स्यातां, तदा तयोर्बन्धं स्वल्पं प्रायश्चित्तमाह,—

चौरः श्वपाकश्चण्डालो विप्रेणाभिहतो यदि ।

अहेराचोषितः स्नात्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥२१॥

यदि विप्रेणाभिहतस्तदा स विप्रः शुद्ध्यतीति योजना । यद्यपि चण्डालबन्धो नौपपान्त्रकेषु परिगणितः, तथापि मनुष्यबन्धमामान्येन तत्रान्तर्भावस्यभिप्रेत्या तत्प्रकरणे प्रायश्चित्तमुक्तम् ।

चण्डालपसङ्गात् तद्विषयाणां प्रकीर्णकानामपि केषाञ्चित् प्रायश्चित्तमत्राभिधीयते । तत्र संभाषणे प्रायश्चित्तमाह,—

श्वपाकं वाऽपि चण्डालं विप्रः संभाषते यदि ।

द्विजसंभाषणं कुर्यात् सावित्रीं तु सहज्जपेत् ॥२२॥

द्विजशब्देनानूचानो विप्रो विवक्षितः । नीचविप्रसंभाषणस्य प्रायश्चित्तरूपत्वसम्भवात् । द्विजसंभाषणमात्रेण गायत्रीजपः,— इत्यनुकल्पो द्रष्टव्यः । अतएव हारीतो विकल्पमाह,—

“चाण्डालैः सह संभाष्य द्विजसंभाषणात् शुचिः ।

सावित्रीं व्याहरेद्वाऽपि इति धर्मो व्यवस्थितः”—इति ॥

संभाषमाणो विप्रो यद्युच्छिष्टः स्यात्, तदा त्रिरात्रोपवासमाह सएव,—

“उच्छिष्टः सह संभाषेत् त्रिरात्रेणैव शुद्ध्यति”—इति ।

एकग्रन्थास्वापे सहमार्गगमने च पृथक् प्रायश्चित्तमाह,—

चण्डालैः सह सुमन्तु चिराचमुपवासयेत् ।

चण्डालैकपथं गत्वा गायत्रीस्मरणात् शुचिः ॥ २३ ॥

स्पष्टोऽर्थः ।

दर्शनस्पर्शनयोः पृथक् प्रायश्चित्तमाह,—

चण्डालदर्शने सद्य आदित्यमवलोकयेत् ।

चण्डालस्पर्शने चैव सचैलं स्नानमाचरेत् ॥ २४ ॥

एतदेवापस्तम्बोऽप्याह । “चण्डालस्पर्शने सम्भाषायां दर्शने च दोषः । तत्र प्रायश्चित्तमवगाहनमपामुपस्पर्शनं, सम्भाषायां ब्राह्मण-सम्भाषा, दर्शने ज्योतिषां दर्शनम्”—इति । सुमन्तुरपि । “चण्डालदर्शने सूर्यदर्शनं सम्भाषणं ब्राह्मणाभिव्याहारः संस्पर्शने सचैल-स्नानमाचरेत्”—इति ।

देवलोऽपि,—

“अपाकं पतितं व्यङ्गमुन्मत्तं शवदाहकम् ।

सूतिकं* सूतिकां नारीं रजसा च परिप्लुताम् ॥

शकुन्कुटवराहांश्च ग्राम्यान् संस्पृश्य मानवः ।

सचैलं सरिति† स्नात्वा तदानीमेव शुद्ध्यति”—इति ॥

* सूतकी,—इति सु० ।

† सचैलमपि वा,—इति सा० स० ।

अवस्थाविशेषेण स्पर्शने विषेषमाह शातातपः,—

“येन केनचिदभ्यक्तः चण्डालं संस्पृशेद्यदि ।

अहोरात्रोषितः स्नात्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥

अशुद्धान् स्वयमप्येतानशुद्ध्य यदि स्पृशेत् ।

विशुद्ध्यत्युपवासेन त्रिरात्रेण ततः शुचिः ॥

उच्छिष्टः संस्पृशेद्विप्रो मद्यं शूद्रं कया शुचिः ।

अहोरात्रोषितः स्नात्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति”—इति ॥

यत्तु देवलेनोक्तम्,—

“अशुद्धान् स्वयमप्येतानशुद्ध्य यदि स्पृशेत् ।

विशुद्ध्यत्युपवासेन त्रिरात्रेण ततः शुचिः ।

उच्छिष्टं संस्पृशेद्विप्रः पुनः कृच्छ्रेण शुद्ध्यति”—इति ॥

तत् सहोपवेशनशयनादिना चिरस्पर्शविषयम् । यदि स्पृष्टो-
भूत्रादिकं कुत्थात् तदा त्रिरात्रोपवासः, भुक्तोच्छिष्टो यदि स्पृशेत्
तदा षड्रात्रोपवासः,—इति ॥ तदाह शातातपः,—

“चण्डालैः श्वपचैः स्पृष्टो विष्णुमूत्रे कुरुते द्विजः ।

त्रिरात्रं तत्र कुर्वीत भुक्तोच्छिष्टः षडाचरेत्”—इति ॥

चण्डालवत् चित्यादिसर्गोऽपि सचैलं स्नानम् । तदुक्तं चतुर्विं-
शतिमते,—

“चितिञ्च चितिकाष्ठञ्च यूपं चण्डालमेव च ।

स्पृष्ट्वा देवलकं चैव सवासा जलमाविशेत्”—इति ॥

चण्डालस्वामिकवाणुदकपाने ज्ञानाज्ञानकृते पृथक् प्रायश्चित्त-
माह,—

चण्डालखातवापीषु पीत्वा सलिलमग्रजः ।

अज्ञानाच्चैकभक्तेन त्वहोरात्रेण शुद्ध्यति ॥ २५ ॥

अज्ञानकृतस्यैकभक्तं, ज्ञानकृतस्य तृपवामः । अतएवापस्तम्बः
चण्डालदापीं प्रकृत्याह,—

“तत्तोयं यः पिवेद्विप्रः कामतोऽकामतोऽपि वा ।

अकामात् नक्तभोजी स्यादहोरात्रेण कामतः”—इति ॥

तत्रैवाभ्यासविषयमभिप्रेत्यापस्तम्ब आह,—

“अन्यज्ञैः खानिता. कृपास्तङ्गावाप्यएव च ।

एषु स्नात्वा च पीत्वा च प्राजापत्येन शुद्ध्यति”—इति ॥

यत्तु तेनैवोक्तम्,—

“प्रपास्वरण्ये धटके च क्षौरे

द्रोण्यां जलं केशविनिःसृतं वा ।

श्वपाकचण्डालपरिग्रहेषु

पीत्वा जलं पञ्चगव्येन शुद्ध्यति”—इति ॥

तदग्रक्तविषयम् ।

चण्डालभाण्डसृष्टस्य कृपस्यजलस्य पानेऽधिकं प्रायश्चित्तमाह,—

चण्डालभाण्डसंसृष्टं पीत्वा कृपगतं जलम् ।

गोमूत्रयावकाहारस्तिरात्रात् शुद्धिमामृयात् ॥ २६ ॥

चण्डालभाण्डेनोदकं यस्मात् कृपादानयति, तत्कृपस्योदकं पीत्वा
गोमूत्रयवितयवपिष्टादिकं दिनत्रयमाहारत्वेन स्वीकुर्यात्

तदीयभाण्डस्योदकपाने जीर्णनिगरणभेदेन प्रायश्चित्तमाह,—

चण्डालघटसंस्थन्तु यत्तोयं पिबति द्विजः ।

तत्क्षणात् क्षिपते यस्तु प्रजापत्यं समाचरेत् ॥ २७ ॥

यदि न क्षिपते तोयं शरीरे यस्य जीर्यति ।

प्रजापत्यं न दातव्यं कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥ २८ ॥

प्रथममज्ञानात् पीत्वा पश्चात्तदानीमेव विज्ञाय यदि वमेत्
तदा प्राजापत्यं तज्जीर्णं सान्तपनं कृच्छ्रं परिषदा दातव्यं, न तु
प्राजापत्यम् । एतस्याज्ञानविषयत्वमङ्गिरादर्शयति,—

“चण्डालपरिगृहीतमज्ञानादुदकं पिबेत् ।

तस्य शुद्धिं विजानीयात् प्राजापत्येन नित्यशः ॥

यस्तु चण्डालमसृष्टं पिबेत् किञ्चिदकामतः ।

स तु सान्तपनं कृच्छ्रं चरेत् शुद्ध्यर्थमात्मनः”—इति ।

यत्तु देवलेनोक्तम्,—

“यस्तु चाण्डालभाण्डस्थमज्ञानादुदकं पिबेत् ।

स तु ग्रहेण शुद्धोक्तु शूद्रस्त्रेकेन शुद्ध्यति”—इति ॥

तदार्पाद्विषयम् । बुद्धिपूर्वकं तत्पाने वर्णभेदेन प्रायश्चित्त-

माह,—

चरेत् सान्तपनं विप्रः प्राजापत्यमनन्तरः ।

तद्वै तु चरेद्वैश्यः पादं शूद्रस्य दापयेत् ॥ २९ ॥

अनन्तरः क्षत्रियः । एतस्य बुद्धिपूर्वविषयत्वमापस्तम्बग्राह,—

“चण्डालभाण्डकूपस्थं जलं यः ज्ञानतः पिबेत् ।

प्रायश्चित्तं कथं तत्र वर्णं वर्णं विनिर्दिशेत् ॥

चरेत् सान्तपनं विप्रः प्राजापत्यन्तु भूमिपः ।

तदहं तु चरेद्वैशः शूद्रे पात्रं विनिर्दिशेत्”—इति ॥

चण्डालभाण्डोदकपानप्रसङ्गादितराम्बजभाण्डोदकादिपानेऽपि
प्रायश्चित्तमाह,—

भाण्डस्थमन्थजानान्तु जलं दधि पयः पिवेत् ।

ब्राह्मणः क्षत्रियोवैश्यः शूद्रश्चैव प्रमादतः ॥ ३० ॥

ब्रह्मकूर्चोपवासेन द्विजातीनान्तु निष्कृतिः ।

शूद्रस्य चोपवासेन तथा दानेन शक्तितः ॥ ३१ ॥

अन्यजारजकादयः ।

“रजकश्चर्मकारश्च नटोवुरुडुण्वच ।

कैवर्त्तमेदभिस्त्राय मग्न ते चाम्बजाः स्मृताः”—इति

स्मरणात् । ब्रह्मकूर्चमाचार्यैवोपरिष्ठादुच्यते । तत्सहित-
उपवासः त्रैवर्णिकस्य । तद्द्रवितस्य चतुर्थस्य ब्रह्मकूर्चम्याने यथाशक्ति
दानं द्रष्टव्यम् । आमादिषु भाण्डान्तरं प्राप्तेषु नास्ति कश्चिद्दोषः ।
तथा चतुर्विंशतिमते,—

“आममांसं घृतं चोदं क्षेराश्च फलसम्भवाः ।

अन्यभाण्डस्थिता श्येते निष्क्रान्ताः शुचयः स्मृताः”—इति ॥

महत्सु तु तटाकादिषु चण्डालादिसम्बन्धेऽपि नास्ति कश्चिद्दोषः,
अन्येषु तु कूपवत् न्यायः । तदाह विष्णुः,—

“अन्नाशयेष्वयान्त्येषु स्यावरेषु महीतले ।

कूपवत्कथिता शुद्धिर्महत्सु तु न दूषणम्”—इति ॥

अज्ञानपूर्वकचण्डालाश्रमभोजने प्रायश्चित्तमाह,—
 भुङ्क्तेऽज्ञानात् द्विजश्रेष्ठश्चण्डालान्नं कथञ्चन ।
 गोमूत्रयावकाहारो दशरात्रेण शुद्ध्यति ॥ ३२ ॥
 स्पष्टम् ॥

तत्रमाणमाह,—

एकैकं ग्रासमश्रीयाद् गोमूत्रं यावकस्य च ।
 दशाहं नियमस्थस्य व्रतं तच्च विनिर्दिशेत् ॥ ३३ ॥

गोमूत्रेण पाचितं यद्यवमयमन्नं, तस्य ग्रासमेकैकमेकैकस्मि-
 न्दिने भुञ्जीत । नियमः स्नानादिः । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“स्नानमौनोपवासेज्यास्वाध्यायोपस्थनिग्रहः ।

नियमा गुरुश्रूषाशौचाक्रोधाप्रमादता”—इति ॥

इदृशनियमनिष्ठस्य तद्यावकाहारव्रतं निर्दिशेत् । बुद्धिपूर्वके
 त्वङ्गिरा आह,—

“अन्यावसायिनामन्नमश्रीयाद्यश्च कामतः ।

स तु चान्द्रायणं कुर्यात् तप्तहस्त्रमथापिवा”—इति ॥

अन्यावसायिनश्चण्डालादयः । तांश्च स एवाह,—

“चण्डालः श्वपचः क्षत्ता सूतोवैदेहकस्तथा ।

मागधायोगवौ चैव सर्व्वे ह्यन्यावसायिनः”—इति ॥

आमपक्वयोश्चण्डालान्नयोर्द्रतभेदमाह विष्णुः । “चाण्डालाश्र-
 मभुक्ता चिरात्रसुपवसेत् सिद्धं भुक्त्वा पराकः”—इति । अत्र मूलवच-
 नोक्तगोमूत्रयावकाहारः सिद्धान्तविषयो भविष्यति । यावकसहितस्य

दशरात्रोपवासस्य पराकसमत्वात् । यत्तु हारीतेनोक्तम्,—

“चाण्डालान्नं प्रमादेन यदि भुञ्जीत यो द्विजः ।

ततश्चान्द्रायणं कुर्यात् मासमेकं व्रतं चरेत् ॥

शूद्रो वाऽप्यर्द्धमासं वै भुक्त्वा चैव जितेन्द्रियः ।

विरात्रमुपवासञ्च ब्राह्मणांस्तर्पयेत् शुचिः*—इति ॥

तद्गोमन्त्रयावकाहारासक्तविषयम् । बुद्धिपूर्वकस्य चिरकालानु-
वृत्तौ मनुनोक्तं द्रष्टव्यम्,—

“चाण्डालान्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।

पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यन्तु गच्छति”—इति ॥

अत्र चीर्णव्रतस्य पुनरुपनयनं कूर्मपुराणे दर्शितम्,—

“चाण्डालान्नं द्विजो भुक्त्वा सम्यक् चान्द्रायणं चरेत् ।

बुद्धिपूर्वं तु कृच्छ्राब्दं पुनः संस्कारमेव च”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि । “चाण्डालपतितान्नभोजने पुनरुपनयनम्”—इति ।

अथ कश्चित्कालमेकस्मिन् गृहे चाण्डालेन सह व्यवहर्तुर-
विज्ञातस्तु चाण्डाल इत्यादिना, भूमिदोषो न विद्यते इत्यन्तेन,
श्लोकसमूहेन प्रायश्चित्तमाह,—

अविज्ञातस्तु चाण्डालो यच्च* वेश्मनि तिष्ठति ।

विज्ञाते तूपसन्नस्य द्विजाः कुर्वन्त्यनुग्रहम् ॥ ३४ ॥

* अनेन श्लोकेन परिषदुपसत्तिर्विहिता । यद्यपि सर्वेषु प्राय-
श्चित्तेषु परिषदुपसत्तिः समाना, तथापि प्रकटपापेष्वेव सा न तु

* यस्य,—इति मु० ।

रहस्येषु । अत्र तु रहस्यमपि प्रकटीकर्तव्यमित्यभिप्रेत्य प्राति-
त्विकमुपपत्त्यभिधानम् । अनुग्रहश्चरितव्यप्रायश्चित्तविशेषोपदेशः ।

उपसदनयोगं परिषद्दिशेषं दर्शयितुं द्विजान् विशिनष्टि,—

मुनिवक्त्रोद्गतान् धर्मान् गायन्तो वेदपारगाः ।

पतन्तमुद्धरेयुस्तं धर्मज्ञाः पापसङ्करात् ॥ ३५ ॥

वक्त्रोद्गतान् गायन्तादित्यनेन धर्मशास्त्रमुच्चार्य प्रायश्चित्तं वदेयुरि-
त्युक्तं भवति । युक्तं चैतत् । तथा सति, प्रामादिकान्यथाऽभिधानशङ्का-
ऽनुदधात् । यद्यपि चण्डालसहवामणकमेव पापं, तथापि तस्मिन्
सत्यनुष्ठितानां नित्यनैमित्तिकानां बहूनां वैकल्यसम्भवमभिप्रेत्य
पापसङ्करादित्युक्तम् ॥ परिषदाऽभिधेयं व्रतविशेषं दर्शयति,—

दध्ना च सर्पिषा चैव क्षीरगोमूत्रयावकम् ।

भुञ्जीत सह मृत्यैश्च चिसन्ध्यमवगाहनम् ॥ ३६ ॥

दध्ना सर्पिषा च संयुक्तमिति शेषः । गृहस्त्रामिवद्गृहवासिनो-
वालवृद्धादयः सर्वेऽपि यावकभोजनचिसन्ध्यावगाहने कुर्युः ॥

तत्र दध्नादीनां सर्वेषां समाहारप्रसक्तौ विभजते,—

त्यहं भुञ्जीत दध्ना च त्यहं भुञ्जीत सर्पिषा ।

त्यहं क्षीरेण भुञ्जीत एकैकेन दिनचयम् ॥ ३७ ॥

दध्ना संयुक्तं गोमूत्रयावकं दिनचयं भुञ्जीत । एतत्क्षीरयोरप्येव-
मेव योज्यम् । तथा सति, नव दिनानि सम्पद्यन्ते । पुनरप्येकैकेन

दध्यादिना संयुक्तमेकैकस्मिन् दिने भुञ्जीतेति दिनत्रयं सम्पद्यते ।
तत् सर्वं मिलित्वा द्वादशरात्रं भवति ।

यावके वर्ज्यमाह,—

भावदुष्टं न भुञ्जीत नोच्छिष्टं कृमिदूषितम् ।

भावेन दष्टं भावदुष्टम् । यस्मिन्नवलोकिते मृत्युत्यन्तसादृश्ये
तस्मिन्नमेधादिभावः सहसा बुद्धिमारोहेत्, तादृशं न भोक्तव्यम् ॥

दध्यादीनां त्रयाणां परिमाणमाह,—

दधि क्षीरस्य त्रिपलं पलमेकं घृतस्य तु ॥ ३८ ॥

दधि क्षीरश्चेति दधिक्षीरं, तयोः प्रत्येकं पलत्रयं^(१) परिमाणं,
यावकस्य परिमाणं याममात्रं पूर्वोक्तन्यायेन वेदितव्यम् ।

चेतनानां शुद्धिहेतुमभिलाषाच्चेतनानामप्याह,—

भस्मना तु भवेत् शुद्धिर्वायोस्ताम्रकांश्ययोः ।

जलशौचेन वस्त्राणां परित्यागेन मृगस्ये ॥ ३९ ॥

मृगस्यभाण्डस्य परित्यागएव कर्त्तव्यः, शुद्धिस्तु नाम्नोत्यभि-
प्रायः ।

ग्रहस्य दाहः कर्त्तव्यइत्याह,—

(१) पलपरिमाणान्तः,—“पलन्तः लौकिकैर्मार्गैः साष्टरत्तिदिमायकम् ।

तोलकत्रितयं क्षेयं ज्योतिर्ज्ञः स्मृतिसम्मतम्” —इत्युक्तलक्षणं पाद्यम् ।

द्वादशभी रत्तिकानिरेका लौकिका माघका भवति, षष्ट्यभिश्च तथा-

विधैर्मायकैरेकां तोलकं भवतीति क्षेयम् ।

कुसुमकुण्डकार्पासस्रवणं तैलसर्पिषी ।

द्वारे कृत्वा तु धान्यानि दद्याद्देश्मनि पावकम् ॥ ४० ॥

कुसुमं तैलसाधनधान्यम् । कुसुमादीनि धान्यान्यतिदाह्यत्वेन
द्वारि स्थापनीयानि ।

गृहदाहाद्यनन्तरं कर्त्तव्यमाह,—

एवं शुद्धस्ततः पश्चात् कुर्यात् ब्राह्मणतर्पणम् ।

त्रिंशतं गोवृषश्चैव* दद्याद्विप्रेषु दक्षिणाम् ॥ ४१ ॥

भाण्डवद्भूमेर्न परित्यागः, किन्तु लेपनादिकं कर्त्तव्यमित्याह, -

पुनर्लेपनखानेन होमजप्येन शुद्ध्यति ।

आधारेण च विप्राणां भूमिदापो न विद्यते ॥ ४२ ॥

लेपनं कुड्यस्य खननं स्थलस्येति यथायोगमवगन्तव्यम् । तदुभयं
कृत्वा ब्राह्मणान् प्रवेश्य शान्तिकजपहोमान् । कुर्यात् । तावता
भूमिः शुद्ध्यति । न तु भाण्डवदत्यन्तदोषो भूमेर्विद्यते । यदा
पुनर्दीर्घकालाच्चण्डालो निवसेत्, तदा हारौ तोकं द्रष्टव्यम्,—

“चण्डालैः सह संवासं दीर्घकालमकामिकम् † ।

विजानान् मृण्मयं पात्रं सर्वं त्यजति तद्गृहे ॥

बालकच्छ्रं ततः कुर्यात् तप्तकच्छ्रं तथैव च ।

ब्राह्मणास्तर्पयेत् पश्चात् ब्रह्मकूर्चेन शुद्ध्यति”—इति ॥

* त्रिंशद्वा वृषभैकश्च,—इति मु० ।

† शान्तिकरौ जपहोमौ,—इति मु० ।

‡ संवासे दीर्घकालमकामिकः,—इति शा० ।

तत्र च गोशतं दक्षिणा । तदाह च्यवनः । “चण्डालमङ्करे स्वभव-
मदहनं सर्वमृण्ययभाण्डभेदनं दारवाणां तु तत्रणं शङ्खशुक्तिमुवर्ण-
रजतचेलानामद्भिः प्रचालनं कांस्यताम्रपात्राणामाकरेण* शुद्धिः
सौवीरपयोदधितक्राणां परित्यागो गोमूत्रयावकाहारो मामं चपयेत् ।
वालवृद्धस्त्रीणामर्द्धं प्रायश्चित्तम् । आषोडशादालाः सप्ततृङ्गता-
वृद्धाः । चौणै प्रायश्चित्ते ब्राह्मणभोजन गोशतं तथात् । अभावे
सर्वस्वम्”—इति ।

गृह्यनिरिक्तलेखारामग्रामान्तरयात्रादावज्ञानेन चण्डालमङ्करे
प्रायश्चित्तमाह,—

चण्डालैः सह सम्पर्कं मासं मासाद्धमेव वा ।

गोमूत्रयावकाहारो मासाद्धेन विशुद्ध्यति ॥ ४३ ॥

मासश्च अर्द्धमासश्च मासाद्धे तेन विशुद्ध्यति । मासमङ्करे
मासव्रतेन शुद्ध्यति, अर्द्धमासमङ्करे अर्द्धमासव्रतेन विशुद्ध्यति ।
सम्पर्कं, करोति चेदिति शेषः । चण्डालशब्देन पुष्कमादयोऽप्युपल-
क्ष्यन्ते । अतएव सम्बन्धः,—

“चण्डालैः मङ्करे विप्रः श्वपाकैः पुष्कमैरपि ।

गोमूत्रयावकाहारो मासाद्धेन विशुद्ध्यति”—इति ॥

उक्तकालाधिककालमङ्करे हारीतोक्तं द्रष्टव्यम्,—

“चण्डालैः सह सम्पर्कं प्राजापत्येन शुद्ध्यति ।

* माकरे,—इति शा० ।

† पुष्कसंस्थाने, पुष्कस,—इति सु० । एवं सर्वत्र ।

‡ संयोगे,—इति स० शा० ।

विप्रान् दश वरान् कृत्वा तैरनुज्ञाय्य भ्रासनात् ॥

आ कण्ठस्य प्रमाणन्तु कुर्याद्गोमयकईमम् ।

तत्र स्थित्वा त्वहोरात्रं वायुभक्षः समाहितः ॥

वाल्महृच्छं ततः कुर्यात् गोष्ठे वसति सर्वदा ।

सकेशवपनं कुर्यात् परमां शुद्धिमाप्नुयात्”—इति ।

रजक्यादिभिः सह संवासे चण्डालसहसंवासात् न्यूनं प्रायश्चित्तमाह,—

रजकी चर्मकारी च लुब्धकी वेणुजीविनी ।

चातुर्वर्ण्यस्य च गृहे त्वविज्ञाता तु तिष्ठति ॥ ४४ ॥

ज्ञात्वा तु निष्कृतिं कुर्यात् पूर्वोक्तस्यार्द्धमेव तु ।

गृहदाहं न कुर्वीत शेषं सर्व्वं समाचरेत्* ॥ ४५ ॥

दध्ना च सर्पिषा चेत्यादिकं पूर्वोक्तम् ।

इदानीं चण्डालस्य सकृद्गृहप्रवेशे कर्त्तव्यां शुद्धिमाह,—

गृहस्याभ्यन्तरं गच्छेत् चाण्डालो यदि कस्यचित् ।

तमागारादिनिर्वास्य मृद्भाण्डन्तु विसर्जयेत् ॥ ४६ ॥

रसपूर्णन्तु मृद्भाण्डं† न त्यजेत्तु कदाचन ।

गोमयेन तु संमिश्रैर्जलैः प्रोक्ष्येद्गृहं तथा‡ ॥ ४७ ॥ इति ।

कस्यचिति ब्राह्मणादीनामन्यतमस्य । प्रोक्ष्याजङ्घां वा गृहं
प्रवेशयेत् । तदाह हारीतः,—

* सर्व्वं च कारयेत्,—इति शा० ।

† यद्भाण्डं,—इति मु० ।

‡ प्रक्षालयेद्गृहम्,—इति मु० ।

“गृहस्थाभ्यन्तरे यस्य चण्डालो यदि गच्छति ।

पार्थिवानां हि पात्राणां त्यागः सद्यो हि सर्वशः ॥

अनष्टरसभाण्डानां* गृहवन्मन्यते यथा ।

अजस्य गोः प्रवेशाद्वि शुध्यते नात्र संशयः”—इति ॥

अनष्टरमानि रसपूर्णभाण्डानि । यः पुनः गृहान्तरवासौ सर्वापि चण्डालप्रवेशवति गृहे कदाचिद्भुङ्क्ते, भुक्तवत्तस्यापि गृहे योऽन्यो-
गृहान्तरवासौ समागत्य भुङ्क्ते, तयोरुभयोः प्रायश्चित्तमापस्तम्बो-
दर्शयति.—

“अविज्ञातश्च चण्डालमिच्छते यस्य वेश्मनि ।

स विज्ञातस्तु कालेन तत्र कार्यं विशोधनम् ॥

प्राजापत्यन्तु शूद्राणान्तेषां तदनुसारतः ।

यैस्तत्र भुङ्क्तं पक्वान् कृच्छ्राद्धन्तेषु दापयेत् ॥

शैलेष्वपि निर्भुक्तं पादमेकं विधीयते ।

कूपैकपानमृष्टान्नस्यर्गसम्पर्कदूषितः ॥

नरो ह्येकोपवासेन पञ्चगव्येन शूद्धयति ।

वालापत्या तथा रोगी गर्भिणी या तु दूषिता ॥

तेषां नक्तं प्रदातव्यं वान्नानां प्रहरद्वयम्” इति ।

अथ कस्यप्युपहतदेहस्य वर्णभेदेन भिक्षां शूद्रिमाह,—

* अमृत्युयसं भागदं,—इति शा० ।

† विद्यामतः,—इति स० शा० ।

‡ तेषामपि च यद्भुक्तं,—इति सु० ।

ब्राह्मणस्य व्रणद्वारे पूयशोणितसम्भवे ।
 क्षमिरुत्पद्यते तस्य* प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥ ४८ ॥
 गवां मूत्रपुरीषेण दधिक्षीरेण सर्पिषा ।
 त्राहं स्नात्वा च पीत्वा च क्षमिदुष्टः शुचिर्भवेत् ॥ ४९ ॥
 क्षत्रियोऽपि सुवर्णस्य पञ्च मासान् प्रदापयेत्† ।
 गोदक्षिणान्तु वैश्यस्याप्युपवासं विनिर्दिशेत् ॥ ५० ॥
 शूद्राणामुपवासः स्यात् शूद्रोदानेन शुद्ध्यति ।

यद्यपि क्षम्युत्पत्तिर्विहितातिक्रमप्रतिषिद्धाचरणरूपा न भवति,
 तथापि तन्मान्तरमाञ्चितदुरितफलरूपायास्तस्याविहितकर्मानुष्ठाना-
 धिकारविरोधश्चाप्यदकत्वात् तन्निवृत्तयेऽवश्यं शुद्धिः कर्तव्या ।
 सा च शुद्धिः प्रायश्चित्तसमानत्वात् प्रायश्चित्तप्रकरणे वक्तुमुचिता ।
 प्रायश्चित्तसाम्यमभिप्रेत्य प्रश्नवाक्ये प्रायश्चित्तशब्देन व्यवहारः । मुख्य-
 प्रायश्चित्ताभावं द्योतयितुं सन्देहद्योतकः कथंशब्दः प्रयुक्तः । तत्र
 ब्राह्मणस्य दिनत्रयं पञ्चगव्यस्नानपाने । क्षत्रियस्य पञ्चमाषपरिमित-
 सुवर्णदानं च । पञ्चकृष्णलात्मको माषः । तदाह याज्ञवल्क्यः—

जालसूर्यमरीचिस्थं वसरेणूरजः स्मृतम्^(१) ।

* यस्य,—इति म० ।

† प्रदाय तु,—इति शा० ।

(१) जालं गवाक्षः । तद्गतसूर्यरश्मिषु रजतचूर्णनिभं यत् दृश्यते स
 वसरेणुरित्यर्थः ।

तेऽष्टौ लिङा तु नास्तिस्त्रो राजसर्षप उच्यते ॥

गौरस्तु ते त्रयः षट् ते यवमध्यस्तु* ते त्रयः^(१) ।

कृष्णलः पञ्च ते माषः ते सुवर्णस्तु षोडश"—इति ॥

वैश्यस्य गोदानोपवासौ । शूद्रस्य गोदानमेव । एतच्च नाभेरधो-
भागे द्रष्टव्यम् । उपरिभागे तु मनुराह,—

“ब्राह्मणस्य धणद्वारे प्रथमोणितमन्त्रे ।

कृमिस्त्यद्यते यस्य प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥

गवां भुजपुरीषेण त्रिमन्थं स्नानमाचरेत् ।

विरात्रं पञ्चगव्याणौ त्वधोनाभ्या[†] विगुह्यति ॥

नाभिकण्ठान्तरोद्गते धणे चोत्पद्यते कृमिः ।

षड्रात्रन्तु तदा प्रोक्ता प्राजापत्यं शिरोधणे"—इति ॥

यस्तु च्यवनेनोक्तं, “कृमिदर्शने सान्त्वनं वृषभो दक्षिणा”—इति ।

तद्युगपत् बह्वप्रदेशविषयम् ।

चर्यमाणे प्रायश्चित्ते न्यूनानिरेकदोषोपशान्तिर्विप्रवाक्याद्भव-
तीत्याह,—

* यवमध्यस्तु,—इति शा० ।

† नाभ्यां,—इति म० ।

‡ स्नानं,—इति शा० ।

(१) गौरो गौरसर्षपः । षट्मिगौरसर्षपैरेकायवमध्यः, त्रिमिर्यवमध्ये-

रेवः कृष्णलइत्यर्थः ।

अच्छिद्रमिति यद्वाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः ॥ ५१ ॥
प्रणम्य शिरसा ब्राह्ममग्निष्टोमफलं हि तत् ।

विप्रवाक्यस्य किद्रपरिपूरकत्वं सम्भावयितुमग्निष्टोमसाम्येन तद्वाक्यं
प्रशस्यते । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां विप्रवाक्यस्य प्रयोजनकत्वमाहाप-
स्तम्भः,—

“पूर्णेऽपि कालनियमे न शुद्धिर्ब्राह्मणैर्विना ।

अपूर्णेऽपि कालेषु शोधयन्ति द्विजोत्तमाः”—इति ॥

अहाफलसाधनेषु यज्ञादिष्वपि किद्रपूर्तिर्विप्रवाक्यमाध्या, किमु-
तामिन् प्रायश्चित्तव्रते इत्यभिप्रेत्याह,—

जपच्छिद्रं तपच्छिद्रं यच्छिद्रं यज्ञकर्मणि ॥ ५२ ॥
सर्वं भवति निश्छिद्रं ब्राह्मणैरुपपादितम् ।

अद्यपि विप्रवाक्यस्य समस्तव्रतशेषत्वादिदं प्रायश्चित्तप्रकरणान्ते
वक्तुमुचितम्, तथापि द्रव्यशुद्धिप्रकरणस्यात्रापि स्वीकृतत्वादवान्तर-
प्रायश्चित्तप्रकरणस्य समाप्ताविदमुक्तमित्यविरोधः ।

आपत्काले स्वयं व्रतं कर्तुमशक्तश्चेत् तदा ब्राह्मणैः कारयेदि-
त्याह,—

व्याधिव्यसनानि श्रान्ते दुर्भिक्षे डामरे तथा ॥ ५३ ॥
उपवासो व्रतं होमो द्विजसम्पादितानि वै ।

* प्रयोजकत्व,—इति मु० । मम तु ‘प्रयोजनवत्त्व’—इति पाठः प्रति-
भाति ।

† वा,—इति सो० शा० ।

व्याधिना व्यसनी राजयक्षादिप्रवलरोगग्रस्तः । श्रान्त आहवाध्व*
गमनादिना । तयोरुभयोः व्रतं पित्रादि† रमुतिष्ठेत् । तदाह आप-
स्तम्बः,—

“अशक्तस्यापि बालस्य पिता वा यदि वा गुरुः ।

नदत्तं तस्य गृह्णीयात् ततां मुच्येत किल्बिषात्”—इति ॥

दुर्भिक्षं दैविकोदोषः । डामरं परराजाद्युपपन्नवः‡ । तत्रोभय-
त्रावश्यककुटुम्बभरणाद्यवरुद्धः । तदनवरुद्धेन सख्यादिना व्रतं
कारयेत् ।

अत्यन्तापदमभिप्रेत्य पञ्चान्तरमाह,—

अथवा ब्राह्मणास्तुष्टाः सर्वे§ कुर्वन्त्यनुग्रहम् ॥ ५४ ॥
सर्वान् कामानवाप्नोति द्विजसम्पादितैरिह ।

ब्राह्मणा वेदपारगामहान्तः पूर्वकृतोपकारादिना तुष्टाः सन्तोऽ-
स्यामापदि निर्दोषस्त्वमित्यनुगृह्णन्ति तदा तावतैवास्य विशद्विः ।
अनुष्ठानमन्तराणापि महापुरुषवचनमात्रसम्पादितैरागौर्विशेषैरशेष-
कामप्राप्तिर्भवति, तत्र पापक्षयोभवतीति कोविस्मय । महापुरुषस्य
गुरुपित्रादेः सङ्कल्पमात्रादेव कामप्राप्तिराथर्वणे श्रूयते,—

* दूराध्व,—इति मु० ।

† पुत्रादि,—इति शा० ।

‡ परवात्याद्युपपन्नवः,—इति शा० ।

§ सर्वे, इति शा० ।

“यं यं लोकं मनसा संविभाति
विशुद्धमन्त्रः कामयते यांस्य कामान् ।
तं तं लोकं जयते तांस्य कामान्
तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकामः”—इति ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां महदनुग्रहस्य विषयं दर्शयति,—

दुर्बलेऽनुग्रहः प्रोक्तस्तथा वै बालवृद्धयोः ॥ ५५ ॥
ततोऽन्यथा भवेद्दोषः तस्मान्नानुग्रहः स्मृतः ।

दुर्बलः पूर्वाक्तव्याधिरस्तादिः । दुर्बलबालवृद्धानामनुग्रहणे
योग्याभक्षान्तोदेवलेन दर्शिताः,—

“प्रायश्चित्तं यथोद्दिष्टमशक्यं दुर्बलादिभिः ।

दध्यतेऽनुग्रहस्तेषां लोकसंग्रहकारणात् ॥

एकोनार्हति तत्कर्तुमज्ञोवा नाप्यनुग्रहम् ।

धर्मज्ञा बहवो विप्राः कर्तुमर्हन्त्यनुग्रहम्”—इति ॥

अतोऽन्यथा प्रबलस्यानुग्रहे प्रत्यवायः । तस्मात्तान्नानुगृहीयान् ।

प्रबलं युवानभनुगृह्यतः प्रत्यवायो विशदयति,—

स्नेहादा यदि वा लोभाद्भयादज्ञानतोऽपि वा ॥ ५६ ॥
कुर्वन्त्यनुग्रहं ये तु तत्पापं तेषु गच्छति ।

स्नेहादनुग्रहः पुत्रमित्रादिषु, लोभाद्भुनिकेषु, भयाद्राजादिषु,
अज्ञानादुर्बलेष्वनुग्रह इति । शास्त्रमज्ञात्वा पण्डितं मन्यतया
नस्मिन् कस्मिंश्चिदनुग्रहः । यद्यपि परकीयं पापमितरस्मिन् संक्रा-

ते प्रतिनिधित्वेनानुतिष्ठन्तः शास्त्रार्थज्ञान्यथा वदन्तस्तस्य स्वस्थस्य
पापनिवृत्तिविघ्नं चरन्तो* रौरवादिके नरके पतन्ति ।

इदानीं पण्डितमन्यतया विप्रवाक्यमवज्ञाय खेच्छयैव किञ्चिद्भूतं
शास्त्रीयत्वेन परिकल्प्यानुतिष्ठतो न पापनिवृत्तिरित्याह,—

सर्वे नियमन्यक्ता ब्राह्मणं योऽवमन्यते ॥ ५८ ॥

वृथा तस्योपवासः स्यान्न स पुण्येन युज्यते ।

खकपोलकल्पितमतस्य पापनिवृत्तिकत्वाभावः प्रातानपेन स्पष्टी-
कृतः,—

“यदिना धर्मशान्तेण प्रायश्चित्तं विधीयते ।

न तेन गुड्ढिमाप्नोति प्रायश्चित्ते कृतेऽपि सः”—इति ॥

व्यतिरेकसुक्ताऽन्वयमाह,—

सर्वे नियमोप्राह्मण्ययेकोऽपि वदेद् द्विजः ॥ ६० ॥

कुर्याद्वाक्यं द्विजानान्तु अन्यथा भ्रूणहृत् भवेत् ।

धर्मरक्षस्येऽभिज्ञानां बहूनां द्विजानां प्रायश्चित्तविधानं मुख्यः
कल्पः । एकस्य विधायकत्वमनुकल्पः । उभययोऽपि विप्रेणानुज्ञातएव
नियमोऽनुष्ठानव्यः† । अन्यथा द्विजानुज्ञामन्तरेण स्वयमेव शास्त्रं
यथानुष्ठेयं प्रकटपापस्य प्रायश्चित्तं कुर्वन् प्रत्यवायी स्यात् ।

* पापनिवृत्तिं विघ्नन्तः,—इति मु० ।

† खेच्छया खकपोल,—इति मु० ।

‡ विप्रेणानुज्ञात एवेति नियमोप्राह्मण्य इति शा० ।

ब्राह्मणाज्जन्मं तीर्थं तीर्थ्यभूता हि साधवः पुनः ।
तेषां वाक्योदकेनैव मुह्यन्ति मलिनजनाः ॥

“अग्निः वाचं चतुर्मुखः प्रथमं विदुः शतं विदुः ॥”

ब्राह्मणा आनि सत्यम् सत्यम् तानि देवता ॥ १ ॥
सर्वदेवभयोऽपि विना न सत्यं यथावा ॥ २ ॥

अथ वेदः । निरन्तरं तावच्छास्त्रं तस्यैव । अतोवेदविद्वत्तया देवता । अथ वेदः । अतोवेदविद्वत्तया देवता । अथ वेदः । अतोवेदविद्वत्तया देवता ।

“जाह्नवी देवता: माते नमः” ॥ १ ॥

“यदेव विग्रहा कर्त्तुं तत्रैव वेदोपनिषद् भवति” इति सूत्र.

* सर्वविश्रमयो, — अथ शान्ति ।

(१) मदेव विद्यया करोति श्रद्धाप्रोपनिषदा नरे । पर्यवसानं सर्वगतं तत्
कान्दोग्यप्रतिशेव मध्ये परिच्यन्त्य पटितेति वीर्यम् ।

विद्यासंयुक्तं कर्म केवलात् कर्मणः प्रशस्तमिति श्रुतं, तेनैव न्यायेन
विद्यासंयुक्तं व्रतं केवलाद्व्रतात् प्रशस्तमित्याह,—

उपवासो व्रतश्चैव स्नानं तीर्थं जपस्तपः ॥ ६३ ॥

विप्रसम्पादितं*† यस्य सम्पूर्णं तस्य तत्फलम् ।

विप्रसम्पादितं विप्रैरनुज्ञातं उपवासादिकम् । फलसम्पत्तिर्निः
शेषेणाशुद्धिनिवृत्तिः ।

कस्युपहतस्य देहस्य शुद्धिसुक्ता तादृशस्यैवान्यस्य शुद्धिमाह,—

अन्नाद्ये कीटसंयुक्ते मक्षिकाकेशदूषिते ॥ ६४ ॥

तदन्तरा स्पृशेच्चापस्तदन्नं भस्मना स्पृशेत् ।

अन्तुं योग्यमद्यं, अन्नञ्च तदद्यञ्च अन्नाद्यं, पक्कमन्नं न त्वाममि-
त्यर्थः । तद्यदि भोजनपात्रे भाण्डे वा कौटिने मक्षिकया केशेन वा
संयुज्येत, तदा तत्कौटादिकमपनौय तस्यान्नस्याभ्यन्तरेऽङ्घ्रिः संप्रोक्ष्य
किञ्चिद्भस्म प्रक्षिपेत् । मक्षिकादिदूषितत्वं गोघ्रातत्वादौनामुप-
लक्षणम् । अतएव वृत्तमिति,—

“गोघ्राते च चुते वाऽन्ने मक्षिकाकेशदूषिते ।

मृद्भस्म सलिलञ्चैव प्रक्षेप्यं विशुद्ध्यै”—इति ॥

* विप्रैः सम्पादित,—इति शा० ।

† फलं सम्पत्तिः,—इति मु० शा० ।

(१) विद्यया याति विप्रत्वमित्युक्तेः विप्रसम्पादितत्वेनैव व्रतस्य विद्या-
संयुक्तत्वं बोध्यम् ।

मनुरपि,—

“पक्षिजग्धं गवाघ्रातमवधूतमवचुतम् ।

दूषितं केशकौटैश्च मृत्क्षेपेण विशुध्यति*”—इति ॥

वस्त्रावधूननरेणुस्पृष्टमवधूतं, चुतोत्पन्नविन्दुस्पृष्टमवचुतम् । यत्तु गौतमेनोक्तम् । “नित्यमभोज्यं केशकौटावपन्नम्”—इति । तत्केश-
कौटादिभिः सह पक्वविषयम् ।

केशकौटादिदूषितान्नशोधनप्रसङ्गेन बुद्धिस्थं भोजनकालीनं
किञ्चिन्नियमविशेषमाह,—

भुञ्जानश्चैव यो विप्रः पादं हस्तेन संस्पृशेत् ॥ ६५ ॥

स्वमुच्छिष्टमसौ भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते मुक्तभाजने† ।

पादुकास्थानं भुञ्जीत पर्यङ्कस्थः स्थितोऽपि वा ॥ ६६ ॥

श्वानचण्डालदृक् चैव भोजनं परिवर्जयेत्

वामहस्तेन पादसंस्पर्शं मति स्वीच्छिष्टभोजने यावान् प्रत्यवायः,
तावानेव भवति । वामहस्तेन पात्रमनालभ्य भोजनेऽपि तावानेव
प्रत्यवायः । पीठे समुपविष्टः पद्मां पादुके आक्रम्य न भुञ्जीत ।
तथा पर्यङ्के स्थित्वा योर्द्धं स्थित्वा वा न भुञ्जीत । भोजनमध्यं
श्वादिदर्शने भोजनमेव परित्यजेत् । पादुकास्थित्येतावद्विनामन-
गतादीनामप्युपलक्षणम् । अतएव व्यासः,—

* मृत्क्षेपेण शुध्यति,—इति सु० ।

† भिन्नभाजने,—इति सु० ।

“न च भिक्षासमगतो न शयानः स्थितोऽपि वा* ।

न पादुकास्थितो वाऽपि न हसन्विलपन्नपि”—इति ॥

अत्राद्य इत्यनेन प्रासङ्गिकमन्त्रशोधनमुक्तम्, इदानीं प्राधान्येन
शुद्धिप्रकरणमेवानुवर्त्तयितुं प्रतिजानीते,—

यदन्नं प्रतिषिद्धं स्यादन्नशुद्धिस्तथैव च ॥ ६७ ॥

यथा पराशरेणोक्तं तथैवाहं वदामि वः ।

यदन्नं प्रतिषिद्धं, तथैव या चास्य शुद्धिः, तत्सर्वं वृद्ध-
पराशरेण पूर्वकल्पीयसृष्टिकर्त्ता यशोक्तं तथा वदामि । तत्र
तत्र वचने पराशरपरामर्शस्थायमभिप्रायः । “धाता यथापूर्व-
मकल्पयत्” ।

“यथर्त्तावृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्य्यये ।

दृश्यन्ते तानि तान्येव तथाभावा युगादिषु”—

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यां प्रतिकल्पमधिकारिपुरुषाणां मनुवमिष्ठा-
दीनां समानसृष्टिप्रतिभानात् कलियुगधर्मशास्त्राधिकारौ परा-
शरोऽपि तस्मिंस्तस्मिन् कल्पे सृज्यते । अतोऽस्मिन्नपि कल्पे कस्मि-
युगधर्मेषु मदुक्तस्य यन्त्रस्य प्राधान्यं न विस्मर्त्तव्यमिति ।

प्रतिज्ञाते प्रतिषिद्धशुद्धौ† दर्शयति,—

* न शय्यायां स्थितोऽपि वा,—इति मु० ।

† मदुक्तस्य प्राधान्यं,—इति शा० ।

‡ प्रतिषिद्धशुद्धिं,—इति मु० ।

शृतं द्रोणादकस्यान्नं काकश्वानोपघातितम् ॥ ६८ ॥
केनेदं शुद्ध्यते चान्नं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ।

द्रोणादकशब्दयोरर्थं वक्ष्यति । द्रोणेनादकेन वा परिमितम्
ग्रीहियवादिद्रव्यस्य सर्वान्ध एकमन्नं शकाकाभ्यां यदि लेहनादि
नोपघातितं स्यात्, तदा स्वयं गार्ग्यजोऽपि तत्शुद्धिप्रसूये धर्मं तान्
ब्राह्मणान्वाचायतुं केनेदं शुद्ध्यतीति पृच्छेत् ।

ततो धर्मरहस्यविद्ब्राह्मणनिर्दिष्टां शुद्धिं विकीर्षमाह्वं संमदो-
यान् न तु परित्यजेत् इत्याह, —

काकश्वानावलीढम् द्रोणान्नं न परित्यजेत् ॥ ६९ ॥

द्रोणशब्देनादकोऽप्युल्लङ्घितं ।

इदानीं द्रोणः इत्यर्थः परिमाणमाह, —

वेदविदाङ्गविदिप्रैर्यमशास्त्रानुपासकैः ।

प्रस्थाद्वात्रिंशतिर्द्रोणः स्मृतेः द्विपञ्च आदकश्च ॥ ७० ॥

नानादेशैर्विद्वद्भिर्नात्कान्निक्सुख्यवहारनिर्वाधाय स्वेच्छ
थैव द्रोणादिपरिमाणानि निर्णयन्ते । तानि नाशाम्बोसाणाव्यानि
प्रेत्य वेदवेदाङ्गेत्यादिना विगोक्तम् ।

यववराहाधिकरणन्यायेन^(१) गार्ग्यजप्रसिद्धात् गार्ग्यार्थाग्रहोक्तयो-
न तु स्वेच्छप्रसिद्ध इत्याह, —

(१) मीमांसादर्शनस्य प्रथमाध्याये तृतीयपादगतं यववराहाधिकरणं यव-
वराहाधिकरणमित्युच्यते । तत्रेदं निर्णीतम् । यवशब्दस्यार्थादीर्धश्रुकेषु
प्रयुज्यते वराहशब्दश्च श्रुकरे । स्वेच्छास्तु यवशब्दं प्रियङ्गुषु प्रयुज्यते

ततो द्रोणादकस्यास्य श्रुतिस्मृतिविदो विदुः ।

ततस्तस्मात् शास्त्रीयपरिमाणत् परिमितं यद्द्रोणादकस्यास्यन्त-
देवाच शुद्धमिति शास्त्रे विवक्षितमिति श्रुतिस्मृतिकुशला मन्यन्ते ।
मनु शास्त्रेणैव द्रोणादकपरिमाणमन्यथाऽभिहितम् । तथाच भविष्य-
त्पुराणम्,—

“पलद्वयन्तु प्रसृतं द्विगुणं कुडवं मतम् ।

चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थः प्रस्थाश्चत्वारश्चादकः ॥

आदकैस्तैश्चतुर्भिस्तु द्रोणस्तु कथितो बुधैः ।

कुम्भीद्रोणद्वयं प्रोक्तं खारी द्रोणस्तु षोडश” — इति ॥

नैष दोषः । देशभेदेन शास्त्रद्वयस्य व्यवस्थापनीयत्वात् ।

द्रोणादकशब्दव्यावर्त्यमाह,—

काकश्वानावलीढन्तु गवाघातं खरेण वा ॥७१॥

स्वल्पमस्यन्त्यजेद्विप्रः शुद्धिर्द्रोणादके भवेत् ॥

धनिकविषयं द्रोणपरिमाणं, निर्धनविषयमादकपरिमाणम् ।

यदाह शब्दश्च छान्दोग्ये । तथाच सति लोकव्यवहारेण शब्दार्थस्य
निश्चेतव्यत्वात् किमर्थव्यवहारेण दीर्घश्रुकादयो यवादिशब्दार्था-
ग्रहीतव्याः किं वा स्नेच्छव्यवहारेण प्रियङ्गवादयः,—इति सन्देहे,
शास्त्रीयशब्दार्थग्रहणे शास्त्रानुसारिण्या अर्थप्रसिद्धिर्बन्धीयत्वात्
अर्थव्यवहारानुसारेण दीर्घश्रुकादय एव यवादिशब्दार्था ग्रहीतव्या-
न स्नेच्छप्रसिद्धानुसारेण प्रियङ्गवादयः,—इति सिद्धान्तः ।

विधाययम् । द्रोणाटकपरिमाणञ्च स्वल्पमत्र तातादिभिरप्युक्तं
तत्परित्याज्यमेव । विवचिता शुद्धिर्द्रोणादुक्तं भवेति ।
तां शुद्धिं दर्शयति,—

अन्नस्योद्धृत्य तन्मात्रं यच्च लालाहृतं* भवेत् ॥७२॥

सुवर्णोदकमभ्युक्ष्य हुताग्नेनैव तापयेत्† ।

हुताग्नेन संस्पृष्टं सुवर्णसन्निधौ च ॥७३॥

विप्राणां ब्रह्मघोषेण भोज्यं भवति तत्क्षणात् ।

द्रोणाटकपरिमितभ्यान्नस्य जप्यं यावच्च भानि संवर्गशक्त्या
तावन्तं भागमपनयेत् । अर्धगृहेऽपि यावच्च ज्ञानान्धतेः पश्चात्
तावदपनयेत् । इतरत् भवत् सुवर्णयुक्तनादितेन अशुद्धस्य मूत्रा
तापयेत् । तावच्च सुवर्णोदकमभ्युक्ष्य हुताग्नेनैव तापयेत् ।
पवमानसूक्तादीनां वंशिणोऽभ्युक्ष्य विप्रेभ्योऽप्युक्तं तत्क्षणात्
बौधायनः । “अशुद्धहविषां भवेत्ता तन्मात्रमप्युक्तं तन्मात्रं
पिण्डमात्रमुद्धृत्य पवमानः सुवर्णं च घनेनाभ्युक्ष्य भस्मूदके यत्
विकारे पात्रात् पात्रान्नशून्यमेव भोज्यं तन्मात्रमपि” इति ।
अमदग्निरपि,—

“गृह्णान्न द्रोणमात्रं स्वल्पं तु पुनर्पानकम् ।

ग्राममुद्धृत्याग्निशालायां प्रोक्ष्य तत्र गोमूत्रम् ।

* यावच्च लेहितं,—स० शा० ।

† हुताग्नेनोपतापयेत्,—इति शा० ।

अक्षमेकादशकं पक्वं शकाकाशुपघातितम् ।

केशकौटावपञ्च तदप्येवं विशुद्धति ॥

क्रीतस्यापि विनिर्दिष्टं तददेव मनोषिभिः"—इति ।

शातातपोऽपि,—

“केशकौटशुना स्पृष्टं वायमोपहतञ्च यत् ।

कौवाभिश्चस्तपितैः सूतिकोदक्यनाम्तिकैः ॥

दृष्टं वा स्वाद्यदन्नं तु तस्य निष्कृतिरुच्यते ।

अभ्युच्य किञ्चिदुद्धृत्य तद्भोजितं विशेषतः ॥

भस्मना वाऽपि संस्पृष्टं संस्पृष्टोदक्युक्तेन वा ।

सुवर्णरजताभ्यां वा भोज्यं घ्रातं सुखेन गाः"—इति ॥

शार्ङ्गैतांऽपि । “शकाकशुपघाते केशकौटपिपौलिकादिभिः-
रक्षाशुपघाते काञ्चनभस्मरजतताम्रवज्रवेद-यंगोवालाजिनेभद्रस्ताना-
मन्यतमेनाद्भिः संस्पृष्टं मन्त्रप्रोचणपर्याग्निकरणादित्यदर्शनात् शुद्धि-
र्भवति"—इति ।

अन्नस्य शुद्धिसुक्ता रमस्य शुद्धिमाह.

स्नेहो वा गोरसो वाऽपि तत्र शुद्धिः कथं भवेत् ॥ ७४ ॥

अल्पं परित्यजेत् तत्र स्नेहस्य पवनेन च ।

अनलज्वालयया शुद्धिर्गोरसस्य विधीयते ॥ ७५ ॥

स्नेहस्नेहादिः, गोरसः क्षीरादिः । तत्रान्यं चेत् आदिभिरुपहतं
तत् त्याज्यमेव । अन्यस्य स्नेहस्य पाकेन शुद्धिः । अन्यस्य गोरसस्य
वह्निज्वालयया पर्याग्निकरणेन शुद्धिः । अतदाह शौभाचिः,—

“पयोदधिविकारादि शुचि पात्रान्तरे स्थितम् ।
प्रावनोत्पवनाभ्याञ्च पर्याग्निकरणेन च”—इति ॥

गृह्योऽपि,—

“प्रावनं घृततैलानां पावनं गोरमस्य च* ।

भाण्डानि प्रावयेदग्निः शाकं मूलफलानि च ॥

मिद्धमधं तथा सर्पिः क्षीरञ्च दधि क्षाम्बु च ।

एषां शुनाऽवलीढानां तेजसा शुद्धिरिष्यते”—इति ॥

शातातपस्तु विलीनाविलीनभेदेन व्यवस्थितां शुद्धिं दर्शयति. —

“तापनं घृततैलानां मधुनो गोरमस्य च ।

तन्मात्रमुद्धृतं शुद्धात् कठिनन्तु पयोदधि ॥

अविलीनं तथा सर्पिर्विलीनं पवनेन† तु”—इति ।

क्वचित्तु दोषाभावमाह गृह्यः । “घृतदधिपयस्तक्राणामाधार
भाण्डे स्थितानामदोषः । आधारदोषे तु नयेत् पात्रात् पात्रान्तरं
द्रव्यम् ।

घृतन्तु पायसं क्षीरं तथैवेक्ष्मरसो गुडः ।

शूद्रभाण्डस्थितं तक्रं तथा मधु न द्रव्यति”—इति ॥

यमोऽपि,—

“देवद्रोण्यां विवाहेषु यज्ञेषु पक्वेषु च ।

काकैः श्वभिस्तु भक्ष्यमन्नं न तु विवर्जयेत्”—इति ॥

देवद्रोणी देवथात्रा । शातातपोऽपि,—

* अनल्पघृततैलानां पवने गोरमस्य च.—इति मु० ।

† तपनेन,—इति मु० ।

“गोक्षुले वज्रशाखायां तिलचक्रेषु यन्त्रणे ।

न मीमांस्यानि शौचानि* स्त्रीषु बालातुरेष्वपि”—इति ॥

प्रकीर्णकरणाभिधे मन्त्रिनतावहाख्याधरे

वदन्तमुपपातकेऽप्युचितसत्क्रियां निःकृतिम् ।

रक्षान्नपरिशुद्धिमप्युक्तं षष्ठमध्यायम्-

एतद्विद्वति वशी मधुरवाक्मयो माधवः ॥०॥,

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-परमेश्वर-श्रीवीर-

नृकृष्णपाल-भामाज्य-धुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृति-

त्याख्यायां षष्ठोऽध्यायः ॥०॥

सप्तमोऽध्यायः ।

—६—

अक्षरसयोः शुद्धिः षष्ठाध्याये वर्णिता, सप्तमाध्यायेऽर्थादिनां
द्रव्याणां शुद्धिं विवक्ष्यमाणप्रकरणप्राप्तप्रायश्चित्तशङ्काव्युदाभाय निवृ-
त्तजानीते,—

अथातो द्रव्यशुद्धिस्तु पराशरवक्ष्ये यथा ।

अथावान्तरप्रकरणमारभ्यान्तरमशुद्धिकथनानन्तरं यस्मादन्तर-
द्रव्यशुद्धिर्बुद्धिस्तु यस्माच्चान्तरेण द्रव्यशुद्धिं महाप्रकरणमनप्राय-
श्चित्तव्रतचर्याया निवृत्तकामादीनाम्नानुष्ठानं निषेधं न शङ्कति, अत-
स्तस्माद्गुणहेतुद्रव्यशुद्धिर्वाभिधीयते ॥

तत्र द्रव्यैस्त्वक्मुत्रादानां शुद्धिस्तु सौम्यादिद्रव्यिनामां शुद्धिस्तु

दारवाणान्तु पात्राणां नक्ष्मणान् शुद्धिरिष्यते ॥१॥

मूत्रपुरौषादिप्रदेशे विधातव्यामेव दृष्ट्वा प्रतापमन्त्रेणोक्तं
मृज्जलप्रक्षालनेन नापगच्छेत्, तदा सौम्यादिना दारवाणि ततः पा-
त्राणि । तच्छणैनाथनपगच्छेत् परित्याज्यः तदाह दारवायनः ।
“दारुमयाणां पात्राणामुच्छिष्टमसाः प्रातामत्रलेखनमृच्छिष्टलेपेण
स्नानां तच्छणम्” ॥ मूत्रपुरौषप्रमत्तानामन्तःकालमन्त्रेण तु गन्ध-
क्षेपथोरपनेतुं शक्यत्वात्तदपनयनपर्यन्तं मृज्जलाभ्यां प्रथमेन प्रला-
पनीयानि ।

१) समारब्धानां समालब्धानां, तस्योपभोगान् । समालम्भः त्यागः ।

“धावन्नापैत्यमेधाग्ने गन्धोलेपसु तत्कृतः ।

तावन्मृदारि देयं स्यात् सर्वांसु इव्यशुद्धिषु”-इति

स्मरणात् । यत्र तु गन्धोलेपपर्यन्तः संसर्गो नास्ति, किन्तु केवलं
संस्पर्शमात्रं, तत्र प्रोक्षणात् शुद्धिः । एतदेवाभिप्रेत्य ममुराह,—

“अप्यशूर्पशकटानाञ्च मुसलोऽलूकस्य च ।

अद्विस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवाससाम्”—इति ॥

यज्ञकाले तु सएव विशेषमाह,—

“मार्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्माणि ।

चमसानां यज्ञाणाञ्च शुद्धिः प्रक्षालनेन तु ॥

चक्षुणां स्तुक्स्तुवाणाञ्च शुद्धिरुष्णेन वारिणा”—इति ।

पात्रसमूहेहनिवृत्त्यर्थमुष्णोदकम् । अतएव याज्ञवल्क्यः,—

“चक्षुस्तुक्स्तुवमखेहपात्राण्युष्णेन वारिणा”—इति ।

कांक्षतामयोरन्योपहतयोः शुद्धिमाह,—

भक्षणा शुद्ध्यते कांश्यं ताम्रमन्त्रेण शुद्ध्यति ।

अथ चारुस्त्रायुपलक्षणम् । अतएव याज्ञवल्क्यः,—

“त्रयुषीषकताम्राणां चाराणोदकवारिभिः”—इति ।

ताम्रादीनां तैजसानामुपघाततारतम्येन शुद्धिविशेषमाह वीधा-
ख्यः । “तैजसानां मूचपुरीषाश्चक्षुषाश्चे”रत्यन्तमाहतानामावर्जनं

* मूचपुरीषादिभिरमेधै,—इति मु० ।

† रत्नवादितानामावर्जनं,—इति मु० ।

अप्यसंभवे तु परित्येक्ष्यं स्पर्शमाशोपधाते तु त्रिः सप्तहत्वोभक्त्या
परिमार्जनं अतैजसानामेवभूतानामुत्सर्गः" - इति ।

स्त्रिया जारसम्पर्कोपहतायाः शुद्धिमाह. -

रजसा शुद्धते नारी विकलं या न गच्छति ॥ २ ॥

विकलं वैकल्यं गर्भधारणं, तस्मिन् भति परित्यागएव न
शुद्धिः । तदाह याज्ञवल्क्यः. -

"व्यभिचारादृतो शुद्धिः गर्भे त्यागो विधीयते" - इति ।

एतत् शुद्धतगर्भविषयम् । तदाह वसिष्ठः. -

"बाह्येणचत्रियविशां स्त्रियः शूद्रेण मङ्गलाः ।

अप्रजाता विशुद्धानि प्रायश्चित्तेन नेतराः" - इति ॥

वर्णान्तरगर्भे तु प्रायश्चित्तेन शुद्धिरस्ति । तदुक्तं चतुर्विंशमते.

"विप्रगर्भे पराकः स्यात् चत्रिये तु तथैन्द्रवम्

वैश्ये तदेव कर्त्तव्यं पराकेण ममान्वितम् ॥

शूद्रगर्भे तु संत्यागस्तत्र क्षणालदृशेनात्" - इति ॥

गर्भपर्यवसानहीनोऽपि व्यभिचारस्त्रिविधः, कायिको मानसो-

वैशिकश्चेति । कायिके प्रचेताआह. -

"विप्रा शूद्रेण संयुक्ता न वेत्तस्मात् प्रसूयते ।

प्रायश्चित्तं स्रुतं तस्याः कच्छं चान्द्रायणनयम् ॥

चान्द्रायणे द्वे कच्छश्च विप्राया वैश्यमङ्गमे ।

कच्छचान्द्रायणे स्यातां तस्याः चत्रियमङ्गमे ।

क्षत्रिया शूद्रसम्पर्के कच्छं चान्द्रायणनयम् ।

चान्द्रायणं सकृच्छ्रन्तु चरेद्दैव्येन सङ्गता ॥

शूद्रं गत्वा चरेद्दैव्या कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरम् ।

आनुलोम्येन कुर्वीत कृच्छ्रं पादावरोपितम्^(१)—इति ॥

एतदभ्यासविषयम् । अनभ्यासे तु चतुर्विंशतिमते दर्शितम्,—

“रजसा शुद्ध्यते नारी परपुंसाभिगामिनी ।

तथापि मुनिना प्रोक्तं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

कृच्छ्राद्धं ब्राह्मणौ कुर्यात् विप्रस्य गमने मति ।

क्षत्रियस्य चरेत् कृच्छ्रं वैश्ये शान्तपनं चरेत् ॥

शूद्रस्य गमने चैव पराकन्तु समाचरेत्”—इति ।

वाचिकमानमथोर्वसिष्ठ आह । “मनसा भर्तुरतिचारे विराजं
चावकं क्षीरोदमञ्च भुञ्जानाऽथः शयीत ऊर्ध्वं विराजादपु निम-
ग्रायाः साविद्यष्टशतैः शिरोभिर्जुहुयात् पुता भवतीति विज्ञायते ।
वाक्यंभवे एतदेव मासं चरित्वा ऊर्ध्वं मामादपु निमग्रायाः
साविद्यास्तुर्भिरष्टशतैः शिरोभिः जुहुयात्”—इति । मानसे यदिदं
प्रायश्चित्तमुक्तं, तदृतुदर्शनादर्वाग्व्यवहार्यत्वमिद्वयं, चतुर्दर्शना-
न्तरन्तु तेनैव व्यवहार्यत्वमिद्विः । तदाह मनुः,—

“भृक्षोर्ध्वैः शुध्यते शोधं नदी वेगेन शुध्यति ।

रजसा स्त्री मनोदुष्टा संन्यासेन दिजोत्तमः”—इति ॥

तदेतत् सर्वमभिप्रेत्य, रजसा शुध्यते नारी,—इत्याचार्योक्तम् ।

नद्या उपरिभागे रथोदकादीनां उपहतौ शुद्धिमाह,—

नदी वेगेन शुध्यते सेपो यदि न दृश्यते ।

(१) कृच्छ्रं, प्रणयनम् । पादावरोपितं चारहीनम् ।

प्रवहन्त्यां नद्यां पतितान्युच्छिष्टामेधादीनि यदा प्रवाहवेगेन
प्राप्ततीर्थमतिक्रम्य गच्छन्ति, तदा तस्मिंस्तीर्थे लेपयेषो यावत्
स्थिते तावन्नास्ति शुद्धिः, तददर्शने तु स्नानपानादिकर्मार्थं शुद्धि-
येयं नदी । एतदपि लेपे यद्यक्षोभ्योदकयुक्ता सा नदी, तदा लेपयन्तं
तीर्थमात्रं वर्ज्यं इतरप्रदेशेषु सा नदी शुद्धा । तदाह देवताः—

“अक्षोभ्यानि तटाकानि नदीवापीमरांसि च ।

कश्मलाशुचियुक्तानि तीर्थे तत् । परिवर्जयेत्” — इति ॥

नदीशुद्धिसुक्ता कृपादिशुद्धिमाह,—

वापीकूपतडागेषु दूषितेषु कथञ्चन ॥ ३ ॥

उद्धृत्य वै घटशतं पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ।

कृपादिदूषणं द्विधा श्रूयते, अमानोरार्दीनां तत्र पतितानां
मरणात् मृतशवानां तत्रैव चिरं जरणञ्च । तत्र मरणमात्रविययमिदं
विशोधनम् । एतदेव हारौतोऽप्याह,—

“वापीकूपतडागेषु दूषितेषु विशोधनम् ।

घटानां शतमुद्धृत्य पञ्चगव्यं स्निपेत्ततः” — इति ॥

सम्बर्त्तोऽपि,—

“वापीकूपतडागानां दूषितानाञ्च शुद्ध्यं ।

अपां घटशतोद्धारः पञ्चगव्येन शोधनम्” — इति ॥

तटाकस्थाने तडागपाठः वज्रोयपुस्तकेषु । वैपरीत्यं पाश्चात्यदर्शना-
त्पुस्तकेषु प्रायः ।

तीर्थतः,—इति सु० ।

कुम्भशतं,—इति सु० ।

पञ्चगव्यं स्निपेत्,—इति शा० ।

रश्ममेव शुद्धिरूपानदादिदूषणेऽपि । तदाह आपण्ड्यः,—

“उपानच्छेद्यविषमूत्रं स्त्रीरजोऽमेध्यमेव च ।

पतिते दूषिते कूपे कुम्भानां शतमुद्धरेत्”—इति ॥

मृतशरीरजरणकृतायामत्यक्तोपहतौ विष्णुराह,—

“मृतपञ्चनखात् कूपादत्यक्तोपहतान्तथा ।

अपः समुद्धरेत् सर्व्याः शेषं शास्त्रेण शोधयेत् ॥

वज्रिप्रज्वालनं कृत्वा कूपे पक्षेष्टकाचिते ।

पञ्चगव्यं न्यसेत्तत्र नवतोयसमुद्भवे”—इति ।

मनुष्यशरीरजरणेऽप्येवमेव शुद्धिः । तदाह शरीरतः,—

“वापीकूपतडागेषु मानुष्यं शौर्यते यदि ।

अस्थिचर्मविनिर्मुक्तं दूषितं सस्त्रादिभिः ॥

उद्धृत्य तज्जलं सर्व्वं शोधनं परिमार्जनम्”—इति ।

प्रौढेषु तडागादिषु नास्ति दोषः । तदाह विष्णुः,—

“जलाशयेष्वयात्र्येषु स्थावरेषु महीतले ।

कूपवत् कथिता शुद्धिर्महत्सु च न दूषणम्”—इति ॥

देवलोऽपि,—

“अनुद्राणामपां नास्ति प्रभृतानाञ्च दूषणम् ।

सोकानामुद्धृतानाञ्च कम्पले दूषणं भवेत्”—इति ॥

अस्योदकेष्वपि पूर्व्वोदाहृतादोषादस्ये दोषे विष्णुराह,—

“अद्यापि चेदमेधेन तददेव शिष्टागतम्” ।

सोमसूर्याशुपातेन मारुतसर्पणेन च ॥

गवां मूत्रपुरीषेण शुद्ध्यन्थाप इति स्मृताः"—इति ।

उच्छिष्टाद्युपघाताभावेऽपि गवां पानाद् यदुदकं न लीयते तदेव
उद्धं न तु ततोऽल्पम् । तदाह देवलः,—

“अविगन्धारभोपेता निर्मलाः पृथिवीगताः ।

अक्षीणाश्चैव गोपानादापः शुद्धिकराः स्मृताः"—इति ॥

मनुरपि,—

“आपः शुद्धा भूमिगता वैदृष्यं याम् गोर्भवेत् ।

अथाप्राश्चेदमेधेन गन्धवर्णरसान्विताः"—इति ॥

नवोदके कालात् शुद्धिमाह यमः,—

“ऋजागावो महिषश्च नारी चैव प्रसूतिकाः ।

दशरात्रेण शुद्ध्यन्ति भूमिष्ठं च नवोदकम्"—इति ॥

उद्धृतोदकं प्रति देवलश्राह,—

“उद्धृताश्चापि शुद्ध्यन्ति गृद्धेः पात्रैः समुद्धृताः ।

एकरात्रोषिताश्चापत्याज्या शुद्धा अपि स्वयम्"—इति ॥

यमोऽपि,—

“अपोनिशि न गन्धौयाद्गृह्यन्ते तदाभन ।

निधायाम्निमुपर्याभां धान्नोन्नात्त इतीरयेत्"—इति ॥

पूर्वं ‘रजसा शुद्ध्यते नारी’—इत्यत्र योषितो विवाशोत्तर-

मारुतोऽस्यर्पणेन,—इति शा० ।

प्रायश्चित्तं प्रसूतिकाः,—इति मु० ।

कालीना शुद्धिर्विवेचिता । इदानीं विवाहात् प्राचीनां शुद्धिं
विविनक्ति,—

अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी ॥ ४ ॥

दशवर्षा भवेत् कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ।

गौर्यादयस्त्रिस्त्र उदाहाय शुद्धाः । तदातुः फलविशेषस्मरणात् ।
रजस्वला तशुद्धा तदानीं निन्दितत्वात् । तत्र फलनिन्दे दर्शयति
ब्रह्मपतिः—

“गौरीं ददन्नाकप्रष्ठं वैकुण्ठ रोहिणीं ददत् ।

कन्यां ददद्ब्रह्मलोकं रौरवन्तु रजस्वलाम्”—इति ॥

यद्यप्येकादशे वर्षे रजोदर्शने न प्रतिनियतं, तथापि कामुचि-
दर्शनात् तत्सम्भावमथा रजस्वलेति निर्देशः । तां ददद्गौरवं मरकं
प्राप्नोति इति शेषः ।

कन्यायामशुद्धिर्भवेत्प्रातः ऊर्ध्वं रजस्वलेत्युक्तं, तामेवाशुद्धिं
प्रदर्शयितुमदातारं निन्दति,—

प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति ॥ ५ ॥

मामि मामि रजस्तस्थाः पिवन्ति पितरः स्वयम्* ।

अतुदशममुपलक्षयितुं द्वादशे वर्षे इत्युक्तम् । अतएव गौतमेन,
“प्रदानं प्राग्यतुदर्शनात्”—इत्युक्तम् । यमोऽप्येतदेव आह,—

“तस्मादुदाहयेत् कन्यां यावन्नर्जमती भवेत्”—इति ।

अतश्च अतुदर्शनात् प्राग्यो न प्रयच्छति, तस्या पितरः प्रति-

तत्रैव तत्रैवः पिवन्ति । असत्यतुदर्शने द्वादशेऽपि तर्कः न्यायः
निषिद्धो न निषिद्धो । अतएव मनः,—

“त्रिंशद्वर्षा वहेत् कन्यां त्रयां द्वादशवर्षीकम् ।

व्यष्टवर्षाऽष्टवर्षां वा धर्मं भौदति मन्वरः” — इति ॥

अतुदर्शने सत्यप्रदाता न केवलं पितृन् नरके पातयति,
किन्तु स्वयमपि सकुटुम्बं पतयेदित्याह,—

माता चैव पिता चैव त्रयो भ्राता तथैव च ॥ ६ ॥

यस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ।

मात्रादयस्तथा, कन्याप्रदानाधिकारिणा मन्वा उपलभ्यन्ति । ते च
पूर्वमेव, ‘पिता पितामहः’— इत्यादि वचनोदाहरणैः विवक्षितप्रकारः
दर्शिताः ।

रजोदर्शनात् प्राशदानं यथा नरकहेतुः तथा रजस्वलोद्-
रोऽपि नरकहेतुरित्याह,—

यस्तां समुदहेत् कन्यां ब्राह्मणो मरुतोऽपि ॥ ७ ॥

असम्भाष्यो ह्यपाङ्गुः स चिप्रीः वृषलीपतिः ।

तां दृष्ट्वा रजसम् । असम्भाष्यत्वापाङ्गुतयोर्दृष्टवन्तीति न्यायः ।
विवाहात् पूर्वं दृष्ट्वा रजसम् वृषली । तथापि मनः—

“पितुर्गृहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृताः

या कन्या वृषली ज्ञेया तज्जातिवृषलीपतिः” ।

यस्य मदमोहादिनाऽतिक्रान्तनिषेधस्तामुद्राद्यं मज्जुत्तं । तत्र
विषयो गादनृत्येन तदा तस्य ऽऽङ्घ्रिप्रकारमाह,—

यः करोत्येकरात्रेण वृषणीसेवनं द्विजः ॥८॥
स भैक्षभुग्जपन् नित्यं विभिर्वर्षैर्विशुध्यति ।

जपविशेषानभिधानात् सामान्यप्राप्ताया गायत्र्याजपत्वमत्राव-
गन्तव्यम्^(१) ।

रात्रौ चण्डालादिस्पर्शे शुद्धिं प्रश्नपूर्वकमाह,—

अस्तङ्गते यदा सूर्ये चण्डालं पतितं स्त्रियम् ॥९॥
सूतिकां स्पृशतश्चैव* कथं शुद्धिविधीयते ॥
जातवेदःसुवर्णञ्च सोममार्गं विलोक्य च ॥१०॥
ब्राह्मणानुगतश्चैव स्नानं कृत्वा विशुध्यति ।

जातवेदाश्च सुवर्णञ्च जातवेदःसुवर्णम् । शुक्लपत्रे सोमदर्शनमश्ववे
सोमो विलोकनीयः, तदभावे वज्रिस्तस्याप्यभावे सुवर्णे तस्याप्यभावे
सोममार्गः । एतेषामन्यतमं विलोक्य विप्रेरनुज्ञातः स्नायात् ।

रजस्स्नयोर्धौषितोरन्योन्यसंस्पर्शे वर्णक्रमेण शुद्धिमाह,—

स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी ब्राह्मणी तथा ॥११॥
तावत्तिष्ठेन्निग्राहारा विरात्रैव शुध्यति ।
स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी क्षत्रिया तथा ॥१२॥
अर्धकृच्छ्रं चरेत् पूर्वा पादमेकमनन्तरा ।

* सूतिका च शब्दं चैव,— इति सु० ।

(१) “मन्त्रादिभिः गायत्री”—इति स्मरणादिति भावः ।

सृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी वैश्या तया ॥१३॥

पादहीनं चरेत् पूर्वा पादमेकमतनया ।

सृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी शूद्रजा तया ॥१४॥

कच्छेण शुद्ध्यते पूर्वा शूद्रा दानेन शुद्ध्यति

इयोर्ब्राह्मणोरजस्तलयोरन्योन्यं स्पर्शं भवति तत आरभ्य स्नानप
र्यन्तमुभयोराहारव्यागः । विरतनृत्तं चरेत् । एतच्च भक्त्याप्य
दिक्षिरस्पर्शविषयम् । तद्वत् स्पर्शं तत् कार्यापीकं कुर्यात् -

“रजस्वला च मरुदाष्टा ब्राह्मणा मरुदाष्टा यदि ।

एकरात्रं जगामासा पञ्चमर्जनं शुद्ध्यति” - इति ॥

ब्राह्मणीजन्त्रियाः स्पर्शं ब्राह्मणाः कच्छादेर्जनस्यापि गतः ।

कच्छं, ब्राह्मणीवैश्याः स्पर्शं ब्राह्मणाः पादमेकमतनयाः ।

पादकच्छं, ब्राह्मणीशूद्रयोः स्पर्शं ब्राह्मणाः प्रजापत्यं कुर्यात् ।

पादोनम् । एतत्स्पर्शं कामसार्धविषयम् । तयास्तं कच्छेन ।

“सृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी शूद्रजाऽपि च ।

कच्छेण शुद्ध्यते पूर्वा शूद्रा दानेनाऽपि च ।

सृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी वैश्याऽपि च ।

पादहीनं चरेत् पूर्वा कच्छादेर्जनं तान्तरम् ।

सृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी जन्त्रिया तया ॥

कच्छादेर्जनं शुद्ध्यते पूर्वा उत्तरा तु कच्छेन ।

सृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं जन्त्रिया शूद्रजाऽपि च ।

उपवासैस्त्रिभिः पूर्वा त्वहोरात्रेण चोत्तरा ।

सृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं जन्त्रिया वैश्याऽपि च ॥

चिरात्तान् शुद्धते पूर्वा त्वहोरात्रेण चीत्तरा ।

स्पृष्टा रजस्वलाऽन्योन्यं वैश्या शुद्धौ तथैव च ॥

चिरात्तान् शुद्धते पूर्वा उत्तरा तु दिनघयात् ।

वर्णानां कामतः स्वर्गं विधिरेव मनातनः—इति ॥

अकामतस्तु वृद्धविष्णुनोक्तम् । “रजस्वला हीनवर्णा रजस्वला
स्पृष्टा न तानदग्नीयात् यावन्न शुद्धिः स्यात्, सवर्णामधिकवर्णा
वा स्पृष्टा सद्यः खान्वा शुद्धति”—इति । रजस्वलायाः चण्डालादिपार्श्वं
विशेषो वृद्धविष्णुनोक्तः,—

“चण्डालाद्यैः अपाकेन संस्पृष्टा च रजस्वला ।

तान्यहानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

प्रथमेऽङ्गि चिरात् स्यात् द्वितीये द्व्यहमेव तु ।

अहोरात्रं तृतीयेऽङ्गि परतो न क्रमाचरेत् ॥

शुद्धयोच्छ्रित्या स्पृष्टा शुद्धा तु द्व्यहमाचरेत् ।

तान्यहानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत्”—इति ।

व्यतिक्रम्यति अमशमेन तीर्त्त्यर्थः । एतद्वृद्धिपूर्वकं विषयम् ।
अबुद्धिपूर्वकं बोधायनोक्तं द्रष्टव्यम्,—

“रजस्वला तु संस्पृष्टा चण्डालान्धस्रवाद्यैः ।

तावन्तिष्ठेच्चिरादारा यावन्कायेन शुद्धति”—इति ॥

भोजनकालमर्थं बोधायन आह,—

“रजस्वला तु भुञ्जाना भान्धजातौ स्तुमेदुचदि ।

(१) यावत् कायेन रजस्वलाशीवात् शुद्धिः तावत् कालं निराहारा
तिष्ठेत्, शुद्धिर्जातपर्यन्तमित्यर्थः ।

गोमूत्रयावकाशः षड्विंशतिविधश्च ।

अशक्ता काश्चन दद्यात् विप्रेभ्यो वाडाप भोजनम्" -इति ।

यदा तृच्छिष्टयोः परस्परसंयोगो भवति, तदाऽपि प्रायश्चित्तं प्रदर्शितः,—

“उच्छिष्टौच्छिष्टसंयोगो कदापि न सती रजस्वला ।

कच्छेण शृङ्गाते प्रव्या शृङ्गा दानिरूपोपिता” -इति ।

उच्छिष्टद्विजसंयोगे मा तेदेय आह—

“द्विजान् कथञ्चिदुच्छिष्टान् रजस्वली यदि संस्पृशत

अथोच्छिष्टं तन्मोराजमृद्धीच्छिष्टं त्वयं विधेयम्” ।

भोजनकाले रजस्वला आदर्यते आपयता आह—

“उदरं वा यदि रजः सृजते तृप्ताभ्याम् रजस्वलाय ।

आशानकाले नान्येयादुच्छिष्टं तत् पिबत” ॥

चण्डालदग्नेः विप्रशङ्क—

“रजस्वला तु भुञ्जाना चण्डालं यदि पश्यति ।

उपनामत्रयं कुर्यात् प्राजापत्यं वा काश्यप” -इति ।

शवादिस्पृशे शातातण आह—

“आर्त्तवाभिषृता नारी स्पृशेत् तत्र मृतकम् ।

ऊर्ध्वं विगृह्यात् दातान्तां निराशुपनासं त” -इति ।

सर्गपूर्वकभोजनादौ विशेषमाह्वयः—

“आर्त्तवाभिषृता नारी मृतमृतकयोः सुगम् ।

दानेन श्रद्धाति,—इति सु० ।

भुक्ता पीत्वा चरेत् कच्छं स्पृष्ट्वा तु ग्रहमेव च”-इति ॥

यादिदंशने व्यासप्राह,—

“रजस्वला यदा दष्टा शुना जम्बुकरामभैः ।

पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति” ॥

बन्धुमरणप्रवणादौ मया प्राह,—

“मलयुग्ममनायान्नु* अप्रायश्चित्तं भवेत् यदि ।

अभिषेकेण शुद्धिः स्यान्नाशनं वा दिनत्रयम् ॥

प्राप्तवाभिप्रता नारी नावगाहेत् कदाचन ।

उद्धूतेन जलेनैव स्नात्वा गोशं मसापयेत् ॥

स्वकं गात्रं भवेदद्भिः साङ्गोपाङ्गमर्त्येतम् ।

न वस्त्रपौदनं कुर्यात् नान्यवामा भवेत् पुनः”—इति ॥

इदानीं रजोनिमित्ताः शुद्धिं दर्शयति,—

स्नाता रजस्वला या तु चतुर्थेऽहनि शुद्ध्यति ॥ १५ ॥

कुर्याद्रजोनिवृत्तौ तु दैवपित्यादि कर्म च । इति ।

रजोदर्शनमारभ्य दिनत्रयं नास्ति शुद्धिः । चतुर्थेऽहनि स्नाताया-
रजोनिवृत्त्यभावेऽपि भर्तुः शुश्रूषादौ शुद्धिः । पञ्चमेऽहनि दैव-
पितृयोः । तदा सापस्तम्बः,—

“शुद्धा भर्तुश्चतुर्थेऽहनि स्नाता नारी रजस्वला ।

दैवं कर्मणि पितृं च पञ्चमेऽहनि शुद्ध्यति”—इति ।

कानिचित् दिशानि रजोयद्यनुवर्तते, तदा तन्निवृत्तिपर्यन्तं

विषयोः शुद्धिर्नास्ति । निवृत्तं तु रजोम दै । पिच्छ
मर्ष्यम् ।

रोगजन्यानुवृत्तौ विशेषमाह.-

रोगेण यद्रजः स्त्रीणामन्वहन्तु प्रवर्तते ॥ १६ ॥

मायुचिः सा ततस्तेन न तद्याद्वैकालिकं मतम् ।

रागरोगादिनिमित्तभेदात्तेन विधा रजोनिवृत्ताः । तद्वैक
लयन्तरे.-

“रागजं रोगजं चैव कालोत्पन्नं तथैव च ।

द्रव्यजञ्चैव समाकृतं तत्तत्सूत्रं प्रदृश्यते ॥

अथैव प्रसूतेरुत्पन्नं शोणोदृच्छा । कुनाह यतः ।

तद्भागजा भवति प्रोक्तं वक्षोदिशमसुहृत्तम् ॥

अत्यर्थं यद्रजः स्त्रीणां तद्भागजा भवति यत्नम् ।

अष्टादशदिनादूर्ध्वं स्नानप्रवृत्तिः प्रवृत्त्या ॥

यद्रजस्तु समुत्पन्नं तत्कालोत्पन्नमुच्यते ।

भक्षद्रव्यस्य वैषम्याद्वातुवैषम्यमस्मरन् ॥

द्रव्यजं रज इत्युक्तं तत् कालोत्पन्नमस्मरन्” इति ॥

प्रतिदिनं नेरन्तर्येण रोगजं विद्यात् । तेन रोगजेन रजसा

रजोदर्शनानन्तरं सा स्त्री कालप्राप्त्यजमवागुचिने भवति ।

वैतुर्वैकालिकमिति । सामान्येन रजोयोग्यं ज्ञात्वा लाभः ।

नेरन्तर्यस्य वेगः,—इति मु० ।

“मासि मासि रजः स्त्रीणाम्”—इति शास्त्रात्, लोकप्रसिद्धे च ।
 यस्याः कस्याश्चित् धातुस्वभावविशेषादिंशतिरात्रादिकः काण्डविशेषः
 प्रतिनियतो भवति, ततो विपरीतकाण्डो विकाशः प्रतिदिनम् ।
 तच्चानुवर्त्तनाद्वैकान्तिकत्वम् । यत्तु गर्भिण्याः प्राक्प्रमवाद्वागजमु-
 दाक्षतम्, तत्र कालरजोवद्दिनत्रयाशौचं विज्ञेयम् । द्रव्यञ्च तद्विरा-
 षाहः—

“अ” द्वादशाहात् नारीणां मन्त्रवत्शौचमिष्यते ।

अष्टादशाहात् स्नानं स्यात् चिरात्रं परतोऽगुचिः ॥

एतत्तु द्रव्यजे विद्याद्रोगजे* पूर्वमौचितम्”—इति ।

प्रसूतिविषये शुद्धिविशेषमाह प्रजापतिः—

“प्रसूतिका तु या नारी स्नानतो विंशतेः परम् ।

आर्त्तदौ रजसा प्रोक्ता प्रोक्तं नैमित्तिकं रजः ॥

न तु नैमित्तिके स्यात्तु रजसा स्त्री रजस्वला ।

रजस्यपरतं तत्र स्नानेनैव गुचिर्भवेत् ।

अन्यत्र गर्भविशेषात् पातनाद्वा रजस्वला ।

गर्भस्त्रावेऽपि सा स्नानादिंशतेः परतोऽगुचिः

गर्भस्य पातने चैव स्नानात् क्षान्ननतोऽप्ययः ।

न सन्दिग्धपरिज्ञाते चार्त्तवे शुद्धिकारणम् ॥

सन्दिग्धमात्रे स्नानं स्यादित्युवाच प्रजापतिः ।

* विद्याद्रोगजे,—इति म० ।

† नैमित्तिकेन स्याद्रजसा भवेन्नारी रजस्वला,—इति मु० ।

‡ क्षान्ननतोऽप्ययः,—इति स० शा० ।

अतो दिवा वा रात्रौ वा मलवदसना यदि ॥

तद्दिनादि चिरात्रं स्यान्न सङ्ख्या नाडिकावशात् ।

तृतीयभागे संप्राप्ते मलं स्यान्निशि चेत् स्त्रियाः ॥

प्रातरादिचिरात्रेण शुद्धिं तस्या विनिर्दिशेत्”—इति ।

रोगजन्यरजोऽनुवृत्तौ असृग्मललक्षणाशुचित्वाभावेऽपि दैवे पित्र्ये चास्त्येवाशुचित्वमित्याह,—

साध्याचारा न तावत् स्यात् रजोयावत् प्रवृत्तते ॥१७॥

रजोनिवृत्तौ गम्या स्त्री गृहकर्मणि चैव हि ।

रजसि निवृत्ते पश्चात् पुरुषेण गम्या भवति । उक्तपाकादि-
गृहकर्मणि च योग्या भवति ।

पूर्वं, चतुर्थेऽहनि शुद्ध्यति,—इत्युक्तं, ततः प्राचीने दिनत्रये
शुद्ध्यभावं विशदयति,—

प्रथमेऽहनि चण्डाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी ॥ १८ ॥

तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुद्ध्यति । इति ॥

चण्डाल्यादिगमने यावान् प्रत्यवायः तावानुदक्यागमने,—इत्य-
भिप्रेत्य तैर्नामभिर्यवहारः । यथा कुण्डपायिनामयने ‘मासमग्निहोत्रं
जुहोति’,—इति अग्निहोत्रनामनिर्देशेन नित्याग्निहोत्रधर्मातिदेश-
स्तद्वत्^(१) ।

(१) कुण्डे सोमपानं धर्मे येषां ते कुण्डपायिनः ऋत्विग्विशेषाः, तेषां
कर्त्तव्ये अथनाख्ये यागे, मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यग्निहोत्रपदप्र-
योगो दृश्यते । अग्निहोत्रपदं च नित्याग्निहोत्रे (यावज्जीवकर्त्तव्ये

यदा ज्वरादिभिरातुरस्य रजस्वलाऽभिस्पर्शने प्रत्याभवन्मुमरणे
वा स्नानं प्राप्नोति, तथा कथं कर्त्तव्यमित्यत आह,—

आतुरे स्नानउत्पन्ने दशकृत्वोऽन्नातुरः ॥ १६ ॥

स्नात्वा स्नात्वा स्पृशेदेनं ततः शुद्धोत् सआतुरः ।

तत्र प्रतिस्नानमातुरस्य वामोविपरिवर्त्तनीयम् । तदाहाचिः,—

“आतुरस्नानउत्पन्ने दशकृत्वोऽन्नातुरः ।

स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वाऽवगाहेत स विशुद्धोत् आतुरः ॥

वामोभिर्दशभिस्त्वैव परिधाय यथाक्रमम् ।

इद्यात्तु शक्तितो दानं पुण्याहेन विशुद्ध्यति”—इति ॥

उपनाहपि,—

“ज्वराभिभूता वा मारी रजसा च परिश्रुता ।

कथं तस्या भवेत् शौचं गृद्धिः स्यात् केन कर्मणा ॥

साधं प्रायःकालीने) शङ्कामिति तत्प्रत्याधिकारणे (मी० १ अ०
४ पा० ३ अ०) निर्णीतम् । न च यावज्जीवाग्निहोत्रवत् कुर्या-
यादिनःप्रयत्नेऽप्यग्निहोत्रपदस्य शक्तिरिति शङ्कनीयं, अनेकार्थ-
त्वस्यान्याध्यात् । तस्मात् कुरुपापिनामयने अग्निहोत्रत्वा-
भावात् अग्निहोत्रं जुहोतीत्यस्य यथाशुवार्थस्य तथासम्भवात्
अगत्या अग्निहोत्रवत् जुहोतीति वचनशक्त्याश्रयणेन नित्याग्नि-
होत्रस्य धर्मः तच्चातिदिश्यते इति सिद्धान्तः । अतएवोक्तम् ।
“परार्थं प्रदुष्यमानः शम्भो वतिमन्तरेणापि वत्सर्पं गमयति”—
इति । अङ्गमिदं मीमांसादर्शने सप्तमाध्याये तृतीयपादे प्रथमा-
धिकारकम् ।

चतुर्थेऽहनि संप्राप्ते स्पृशेदन्या तु तां स्निग्धम् ।

सा सचेत्साऽवगाह्यापः स्नात्वा चैव पुनः स्पृशेत् ॥

दश द्वादशकृत्वो वा आचामेच्च पुनः पुनः ।

अन्ते च वाससां त्यागः ततः शुद्धा भवेत्तु सा ॥

दद्याच्च शक्तितो दानं पुण्याहेन विशुद्ध्यति"—इति ।

तथा सूतिकाभरणे स्मृत्यन्तरे विशेषोदर्शितः,—

“सूतिकायां मृतायां तु कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ।

कुम्भे मल्लिमादाय पञ्चगव्यं तथैव च ॥

पुण्यग्निरभिमग्न्यापो वाचा शुद्धिं लभेत्ततः ।

तेनैव स्नापयित्वा तु दाहं कुर्यात् यथाविधि"—इति ॥

रजस्वलाभरणे तु,—

“पञ्चभिः स्नापयित्वा तु गव्यैः श्रेतां रजस्वलाम् ।

वस्त्रान्तरावृतां कृत्वा दाहयेद्विधिपूर्वकम्"—इति ॥

उच्छिष्टस्य द्विजस्थान्येनोच्छिष्टेन द्विजेन शुना शूद्रेण वा
संस्पर्शे शुद्धिमाह,—

उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पृष्टः शुना शूद्रेण वा द्विजः ॥ २० ॥

उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुद्ध्यति । इति ॥

उच्छिष्टेन संस्पृष्टः उच्छिष्टसंस्पृष्टः, उच्छिष्टस्यास्युच्छिष्टसंस्पृष्ट-
इति विग्रहः । रजनीमुपोष्य रात्रिभोजनं परित्यजेदित्यर्थः । यत्तु
अत्रिणोक्तम्,—

“उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पृष्टो ब्राह्मणो ब्राह्मणेन तु ।

दशवारं जपेत् पश्चात् गाथयाः शोधनं भवेत्”—इति ॥

तदेतदशक्तविषयम् । शुना स्पर्शं विशेषमाह सन्तर्जः,—

“क्षतमूत्रपुरीषो वा भुक्तोच्छिष्टोऽथवा दिजः ।

श्वभिः स्पर्शं जपेत् देव्याः^(१) सहस्रं स्नानपूर्वकम्”—इति ॥

अनुच्छिष्टस्य शूद्रस्यानुच्छिष्टशूद्रस्पर्शं स्नानमात्रमुच्छिष्टस्य विप्र-
त्योच्छिष्टशूद्रस्पर्शं कृच्छ्रमित्याह,—

अनुच्छिष्टेन शूद्रेण स्पर्शं स्नानं विधीयते ॥ २१ ॥

तेनोच्छिष्टेन संस्पृष्टः प्राजापत्यं समाचरेत् । इति ॥

यद्यप्यनुच्छिष्टोच्छिष्टशब्दौ शूद्रविशेषणौ श्रुतौ, तथापि विधी-
यमानस्नानप्राजापत्यानुसारेण विप्रेऽपि तौ योजनीयौ ॥

पूर्वं कांस्यस्य या शुद्धिरुक्ता तामनूय तत्र विशेषमाह,—

भस्मना शुद्ध्यते कांस्यं सुरया यन्न लिप्यते ॥ २२ ॥

सुरामात्रेण संस्पृष्टं शुद्ध्यतेऽग्न्युपलेखनैः । इति ॥

सुरास्पृष्टस्य कांस्यस्य न भस्मघर्षणमात्रेण शुद्धिः, किन्तु उप-
लेखनतापनाभ्याम् । उपलेखनं नाम शस्त्रेणोपरिभागस्य तक्षणम् ।
मूत्रपुरीषलोपेष्वेव शुद्धिः । तदकं स्मृत्यन्तरे,—

“भस्मना शुद्ध्यते कांस्यं सुरया यन्न लिप्यते ।

सुरामूत्रपुरीषैस्तु शुद्ध्यतेऽग्न्युपलेखनैः ॥

शामिषेण तु यजिष्ठं पुनर्दाहेन शुद्ध्यति”—इति ॥

गवाघ्रातादीनां दशकृत्वो भस्मघर्षणेन शुद्धिरित्याह,—

गवाघ्रातानि कांस्यानि श्वकाकोपहतानि च ॥ २३ ॥

शुद्ध्यन्ति दशभिः क्षारैः शूद्रोच्छिष्टानि यानि च । इति ॥

एतदेव शातातपोऽप्याह,—

“गवाघ्रातेषु कांस्येषु शूद्रोच्छिष्टेषु वा पुनः ।

दशभिर्भस्मभिः शुद्धिः श्वकाकोपहतेषु च”—इति ॥

गण्डूषाद्युपहतस्य भूनिक्षेप इत्याह,—

गण्डूषं पादशौचं च कृत्वा वै कांस्यभाजने ॥ २४ ॥

षण्मासान् भुवि निक्षिप्य उद्धृत्य पुनराहरेत् । इति ॥

अथञ्च भूनिक्षेपः कांस्यकारघर्षणस्याप्युपलक्षणम् । अतएवा-
ङ्गिराः,—

“गण्डूषं पादशौचञ्च कृत्वा वै कांस्यभाजने ।

षण्मासं भुवि निक्षिप्य पुनराकारमादिशेत्”—इति ॥

यत्तु वौधायनेनोक्तम् । “तैजसानां पात्राणामुच्छिष्टोपहतानां
त्रिःसप्तकृत्वः परिमार्जनं, तथा मूत्रपुरीषलोहितरेतःप्रभृत्युपहतानां
पुनः करणम्” इति । तत्र पुनः करणं चिरलेपविषयं द्रष्टव्यम् ।

प्रायसादीनां कटाहादीनां सीसपात्रस्थाप्यत्यन्तोपहतस्य शुद्धिमाह,—

प्रायसेष्वायसानां च सीसस्याग्नौ विशोधनम् ॥ २५ ॥ इति ॥

अयोमयेषु घर्षणसाधनेषु प्रायसानां घर्षणेन शोधनं, सीसस्य त्वग्नी

प्रविलापनम् । अथःसंघर्षणमश्नसंघर्षणस्याप्युपलक्षणम् । अतएव मार्क-
ण्डेयपुराणम्,—

“पाषाणाश्च मनुष्याणामम्बुना शौचमिष्यते ।

तथाऽऽयमानान्तोयेन त्वम्भसंघर्षणेन च”—इति ॥

तोयेनेत्यन्तोपपत्तविषयम् ।

गजदन्तादीनां शृङ्गिमाह,—

दन्तमस्थि तथा शृङ्गं रौप्यसौवर्णभाजनम् ।

मणिपाषाण*शङ्खाश्चेत्येतान् प्रक्षालयेज्जलैः ॥ २६ ॥

पाषाणे तु पुनर्घर्षः शुद्धिरेवमुदाहृता । इति ।

अस्त्रिशब्देन गजास्थ्यादिनिर्मितं करण्डकादि, शृङ्गशब्देन
महिषशृङ्गादिनिर्मितं करण्डकादि । मणिपाषाणि प्रवालस्फटिका-
दीनि । पाषाणपात्रस्य तु प्रक्षालनं पाषाणान्तरघर्षणं चेत्युभयं
वेदितव्यम् । जलैः प्रक्षालनं निर्लेपविषयम् । तदाह मनुः,—

“निर्लेपं काञ्चनं भाण्डमद्भिरेव विशुद्ध्यति ।

अन्नमन्नमयश्चैव राजतं चानुपस्कृतम्”—इति ॥

अन्नं शङ्खशृङ्गादि । अनुपस्कृतं निर्लेपम् । यत्तु मनुर्नैवोक्तम्,—

“तैजसानां मणौनाश्च सर्वस्यान्नमयस्य च ।

भक्षणाऽद्भिर्मृदा चैव शुद्धिरक्ता मणौषिभिः”—इति ॥

तत् सलेपविषयम् । शुद्धान्तराणि मुनिभिर्दर्शितानि । तत्र

ग्रातातपः,—

* मणिपाषाणि,—इति मु० ।

“सुवर्णं रजतं ताम्रं चपुं कृष्णायसं तथा ।

रौतिकासीसलोहानि^(१) शुद्ध्यन्तेऽप्यप्रघर्षणात्”—इति ॥

यमः,—

“रजतस्य सुवर्णस्य ताम्रस्य चपुणस्तथा ।

रौतयःकांस्यसीसानां भस्मना शौचमिष्यते”—इति ।

उग्रनसापि । “सुवर्णरजतताम्रचपुसौसकांस्यानामद्भिरेव भस्मसंयुक्ता-
भिर्मणिमयानामद्भिरेव मृत्संयुक्ताभिस्तैजसानां चोच्छिष्टानां
भस्मना त्रिः प्रक्षालनं, कनकमणिरजतशङ्खशुक्लपलानां वज्रविदलन
रज्जुचर्मणाश्चाद्भिः शौचम्”—इति । विष्णुः । “विष्णुमूत्ररेतःशवरक्त-
लिप्तमावर्त्तनोपलेपनतापनैर्वा* त्रिःसप्तकृत्वः परिमार्जनैर्वा भस्मना
च† शुद्ध्यति । तैजसानाम्”—इति । एतेषां सर्वेषां यथायोगं चिर-
विप्रसंलेपभेदेन व्यवस्था द्रष्टव्या ।

भाण्डस्य धान्यस्य चोच्छिष्टाभ्युपहतौ शुद्धिमाह,—

मृण्मये दहनात् शुद्धिर्धान्यानां मार्जनादपि ॥२७॥ इति ॥

दहनं सलेपविषयम् । अतएव बोधायनः । “मृण्मयानां
पात्राणामुच्छिष्टसमन्वितानामवचूर्णनम्‡, उच्छिष्टलेपोहतानां पुन-

* मावर्त्तनोस्तेखनतापनाद्यैः,—इति मु० ।

† भस्माभ्युना,—इति मु० ।

‡ पात्राणामुच्छिष्टसमारब्धानां प्रक्षालनं,—इति मु० ।

(१) अपु रज्जं, रौतिका पित्तजम् ।

दंशनं मूत्रपुरीषरेतःप्रसृतिभिस्तुर्गः”—इति । एतच्च सादिसर्ग-
विषयम् । चण्डालादिसर्गं तु सत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम्,—

“चण्डालाद्यैस्तु संस्पृष्टं धान्यं वस्त्रमथापि वा ।

चालनेन विशुद्धोत परित्यागान्महीमयम्”—इति ॥

मार्जनं प्रोक्षणं प्रचालनं वा । तत्रोभयोर्व्यवस्थितविषयत्वं दर्शयति

मनुः—

“अङ्गिस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवाससाम् ।

प्रचालनेन त्वत्पानामङ्गिः शौचं विधीयते”—इति ॥

विशुः । “अन्पस्य धान्यस्य यन्मात्रमुपहन्यते तन्मात्रमुत्सृज्य
शेषस्य खण्डनप्रचालने कुर्यात्” इति । बौधायनः । “चण्डा-
लादिसर्गनेऽनेकपुरुषोद्धार्याणां प्रोक्षणं मूत्रादिसम्पर्कं तन्मा-
त्रापहारः* असृक्पांश्चादिद्रव्यसंयोगं निस्तुषीकरणम्”—इति ।
कश्यपः । “प्रोक्षणपर्यग्निकरणावगाहनेः व्रीहियवगोधूमानां विमर्ग-
नप्रोक्षणैः फलीकृतानां विघर्षणविदस्तनप्रोक्षणेः शमौधान्यानाम्”—
इति । अस्यार्थः । अनेकपुरुषधार्याणां व्रीहियवगोधूमानां यथाक्रमं
प्रोक्षणपर्यग्निकरणावगाहनेः शुद्धिः । अवगाहनं प्रचालनम् ।
व्रीह्यादितण्डुलानां फलीकृतानां विमर्शनेन । विमर्शनं कराभ्यां
घर्षणम् । खण्डनेन शुक्लीकरणं शमौधान्यानां मुद्गादीनां, अनेक-
पुरुषधार्याणां घर्षणेन । आदिपुराणे,—

“गृहदाहे समुत्पन्ने संस्त्रिते पशुमानुषे ।

अभोग्यः स्यात्तदा व्रीहिधातुद्रव्यस्य संपहे ॥

* तन्मात्रोद्धारः,—इति मु० ।

मृण्मयेनावगुप्ताणां मध्ये पुरि वतिष्ठताम्^(१) ।

यवमाषतिलादीनां न दोषो मनुरब्रवीत् ॥

ततः संक्रममाणेऽग्नौ स्थानस्थाने च दह्यते ।

न च प्राणिवधो यत्र केवलं गृहदीपनम् ॥

तत्र द्रव्यानि सर्वाणि गृहीयादविचारयन्”—इति ।

वेणादीनामेकैकस्याल्पोपहतानां महोपहतानां चैकविधां शुद्धि-

माह,—

वेणुवल्कलचीराणां क्षौमकार्पासवाससाम् ।

श्रौर्णनेत्रपटानाञ्च प्रोक्षणात् शुद्धिरिष्यते ॥ २८ ॥ इति ॥

वेणुशब्देन वेणुकार्याणि कटव्यजनादीनि गृह्यन्ते । वल्कलचीरा-
ण्यरण्यवासिनां प्रसिद्धानि । क्षौमं दुकूलम् । कार्पासवासांसि* प्रसि-
द्धानि । श्रौर्णः कम्बलः । नेत्रपटा अरण्यवासिनामेव प्रसिद्धा भूर्जत्वगा-
दयः । अस्याश्चाल्पविषयशुद्धित्वं देवलोदर्शयति,—

“श्रौर्णकौशेयकुतपपटक्षौमदुकूलकाः ।

अल्पशौचा भवन्त्येते शोषणप्रोक्षणादिभिः ॥

तान्येवाभेद्युक्तानि चालयेच्चोदकैर्द्विजैः ।

धान्यकल्कैस्तु फलजै रसैः क्षीरानुगैरपि”—इति ॥

एकैकस्यां लेपोपहतौ याज्ञवल्क्य आह,—

* क्षौमकार्पासवासांसि,—इति सु० ।

† अनेकस्य,—इति सु० ।

(१) वष्टि भागुरिरक्षोपमवाप्योदपसर्गयोः,—इत्यनुशासनात् अवति-
ष्ठतामित्यत्राकारणोपः ।

“मोघैरुदकगोमूत्रैः शुद्धाद्याविककौशिकम् ।

सश्रीफलैरंशुपट्टं सारिष्टैः कुतपन्तथा ॥

सगौरसर्षपैः चौमं पुनः पाकाच्च मृण्मयम्”—इति ।

आविकं कम्बलः, कौशेयं क्षमिकोषोत्थं, अंशुपट्टं नेत्रपटः,
अरिष्टानि पुत्रजौदफलानि, कुतपः आवन्तेय*च्छागरोमनिर्मितः
कम्बलविशेषः । मन्त्रपि.—

“कौशेयाविकयोर्मघैः कुतपानामरिष्टकैः ।

श्रीफलैरंशुपट्टानां चौमाणं गौरसर्षपैः ॥

चौमवत् शुद्धशृङ्गाणामस्यिदन्तमयस्य च ।

शुद्धिविज्ञानता काव्यां गोमूत्रेणोदकेन वा”—इति ॥

अथ अपि.—

“शौचमाविकरोम्णान्तु वाय्वग्न्यर्केन्दुरग्निभिः ।

रेतःस्पृष्टं श्वस्पृष्टमाविकं न प्रदूष्यति”—इति ॥

अथ च रेतःस्पर्शोलेपरहितो विवर्जितः ।

मुञ्जादीनां वेणुवत् शुद्धिमाह.—

मुञ्जोपस्करशूर्पाणां शणस्य फलचमेणाम् ।

तृणकाष्ठस्य रज्जुनामुदकाभ्युक्षणं मतम् ॥ २६ ॥ इति ॥

मुञ्जो रशनादिप्रकृतिभूतमृणविशेषः, तेन सम्पादितो विष्टरादि-

* पार्वत्येय,—इति मु० ।

† शौचं सप्तार्धरोमाणां,—इति शा० स० ।

‡ माविकश्च,—इति शा० ।

रूपस्करः । यद्यपि पूर्ववचने वेणुविकाराणां कटादीनां प्रोक्षण-
स्योक्तत्वात्तेनैव शूर्पशुद्धिरभिहिता, तथापि तण्डुलफलीकरणादौ
तक्षेपस्य लग्नत्वात् शुद्ध्यन्तराशङ्का भवति, तन्मा भूदिति पुनरिह
गृहणम् । शणो गोण्यादिहेतुर्वल्कलविशेषः, तेन तद्विकाराः सर्वेऽपि
विवक्षिताः । फलमात्रादि । चर्म कृष्णाजिनादि । तणश्च काष्ठश्च
तणकाष्ठम् । रज्जवः प्रसिद्धाः । अत्र फलशब्देन शाकमूलादीन्युप-
सङ्ग्यन्ते । अतएव याज्ञवल्क्यः,—

“शाकरज्जुमूलफलवासोविदलचर्मणाम् ।

पात्राणाञ्चमसानाञ्च वारिणा शुद्धिरिष्यते”—इति ॥

तत्र वारिशुद्धिः प्रोक्षणं प्रचालनञ्च, तदुभयं यथायोगं द्रष्टव्यम् ।
अतएव मनुना धान्यं दृष्टान्तितम्,—

“चैलवचर्मणां शुद्धिर्वैदलानां तथैव च ।

शाकमूलफलानाञ्च धान्यवत् शुद्धिरिष्यते”—इति ॥

काश्यप्योऽपि । “तणकाष्ठरज्जुमञ्जुचर्मवेणुविदलफलपत्रमूलादीनां
चैलवत् शौचं, मृदारुचर्मणाञ्चात्यन्तोपहतानां त्यागः”—इति ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

“शवविण्मूत्रशुक्रैस्तु दूषितञ्च मृदम्बभिः† ।

शोधादौ शोधनीयञ्च गोमूत्रचारवारिभिः‡ ॥

रज्जुवल्कलपत्राणाञ्चमसानाञ्च चर्मणाम्§ ।

* शाकमूलफलादीनां,—इति शा० ।

† मृदैव हि,—इति शा० ।

‡ क्षौरवारिभिः,—इति मु० ।

§ चमसानावचर्मणाम्,—इति मु० ।

कृत्वा शौचं ततः शुद्धिः गोवालेर्धर्षणं पुनः"—इति ॥

याचोऽपि,*—

"वस्त्रं नृदम्भा शुद्धं रज्जुर्वैदलमेव च ।

रज्ज्वादिकञ्चातिदुष्टं त्याज्यं तन्मात्रमेव च"—इति ॥

उग्रनाऽपि । "मूलफलपुष्पभूमिदण्डाक्षिपलाक्षधान्यानामभ्युक्ष-
णम्"—इति । वस्तु बोधायनेनोक्तम् । "क्षणाजिनानां विज्वत-
ण्डुलैः"—इति । पैठीनसिरपि । "वैरवाद्यजिनानां विज्वतण्डुल-
वत्"—इति । तत् नूतनचर्मविषयम् ।

सत्त्वशय्यादीनां शुद्धिमाह,—

तृल्लिकाद्युपधानानि रक्तवस्त्रादिकानि च ।

शोषयित्वाऽऽतपेनैव† प्रोक्षणात् शुचिता पुनः॥ ३० ॥

तूलं शास्त्रलीफलादिजन्यं, तेन निर्मिता शय्या तृल्लिका । आदि-
शब्देनासनोपाश्रयादीनि गृह्यन्ते । उपधानमुत्तमौषकम् । तृल्लिका-
दीनि चोपधानञ्च तृल्लिकाद्युपधानानि । रक्तवस्त्रं माञ्जिष्ठम् । आदि-
शब्देन कौमुद्वारिद्रादीनि । एतेषाममेधादिलेपरहितोपहतौ
आतपशोषणं प्रोक्षणञ्च । एतच्च करोन्माज्यनस्याप्युपलक्षणम् । अतएव
देवस्य,—

* वसिष्ठोऽपि,—इति सु० ।

† नृदम्भा,—इति नास्ति शा० ।

‡ वैरववस्त्राजिनानां,—इति सु० ।

§ शोषयित्वाऽऽतपेन,—इति शा० ।

॥ शुचितामियात्,—इति सु० ।

॥ एतेषाममेधादिष्वेवोपहतौ,—इति सु० ।

“तृल्लिकाद्युपधानानि पुष्परक्ताम्बराणि च ।

शोधयित्वा तथा किञ्चित् करैरुन्मार्जयेन्मुक्तः ॥

पश्चात्तु वारिणा प्रोक्ष्य शुचीन्येवमुदाहरेत्*”—इति ।

सलेपोपहतौ सएवाह,—

“अल्पशौचे भवेत् शुद्धिः शोधणप्रोक्षणादिभिः ।

तान्येवामेध्ययुक्तानि जह्यात् चारापयानि चेत्† ॥

तान्यप्यतिमलिष्टानि यथावत् परिशोधयेत्”—इति ।

निर्लेपकौसुमादौ षट्त्रिंशन्मतेऽभिहितम्,—

“कुसुमकुङ्कुमैरक्तं तथा लाचारसेन वा ।

प्रोक्षणेनैव शुध्येत चण्डालस्पर्शने सति”—इति ॥

शङ्खोऽपि,—

“कुसुमकुङ्कुमानाञ्च श्रौणकार्पासयोस्तथा ।

प्रोक्षणात् कथिता शुद्धिरित्याह भगवन्मनुः”—इति ॥

द्रव्योपहतौ शुद्धिर्वर्णिता । इदानीं श्वादिभिरिव मार्जारा-
दिभिरप्युपहते शङ्खाप्रसक्तावपवदति,—

मार्जारमक्षिकाकीटपतङ्गकृमिदर्दुराः ।

मेध्यामेध्यं स्पृशन्तोऽपि नोच्छिष्टं मनुरब्रवीत्॥३१॥इति॥

मेध्यश्चामेध्यश्च मेध्यामेध्यम् । यद्यपि मार्जारादय उभयं

* पुनस्तानि समाहरेत्,—इति शा० ।

† निर्गोष्ठ्यानि विपर्यये,—इति मु० ।

सृष्टोर्वर्तमाने, तथापि मेध्यं तावता नोच्छिष्टमिति योजनीयम् ।

भूमिसृष्टोदकादावशुद्धिमपवदति.—

महीं सृष्ट्वाऽऽगतं तोयं याश्चाप्यन्योन्यविप्रुषः ।

भुक्तोच्छिष्टं तथा स्नेहं नोच्छिष्टं मनुवब्रवीत् ॥३२॥ इति॥

पादप्रक्षालनाचमनादावधःपतितं यदुदकं भूमिं सृष्ट्वा पुन-
र्बिन्दुरूपेणागत्य सृष्टति, ये चान्योन्यमुखोद्गता विन्दवः सम्भाषणे
शरीरे पतन्ति, यश्च स्नेहाभोजनानन्तरं प्रक्षालनेनानिर्हाय्यः, तत्
सर्वं नाशुचितापादकम् ।

मुखान्तगतताम्बूलादीनामुच्छिष्टशुद्धिमपवदति,—

ताम्बूलेषुफले चैव भुक्तस्नेहानुलेपने ।

मधुपर्कं च सोमे च नोच्छिष्टं धर्मतो विदुः ॥ ३३॥ इति ॥

ताम्बूलस्य इत्युच्यते फलं च ताम्बूलेषुफलम् । पूर्ववचनोक्तोऽपि
भुक्तस्नेहोऽच दृष्टान्तत्वेन पुनरुपात्तः । मधुपर्कोयज्ञविवाहादौ दध्या-
दिभक्षणम् । सोमो यागं सोमपानम् । एतेषु नास्त्युच्छिष्टदोषः ।

रथोदकादौ प्रयत्नेन कर्त्तव्यः शुद्धिविशेषो नास्तीत्याह,—

रथ्याकर्द्धमतोयानि नावः पन्थास्तृणानि च ।

मारुतार्केण शुद्धानि पक्वेष्टकचितानि च* ॥३४॥ इति ॥

पक्वेष्टकचितानि चैत्यवृक्षवेदिकादीनि । निर्दिष्टानामेतेषां चष्टा-

लादिस्पर्शेऽपि वाय्वातपाभ्यां शुद्धिः । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“रथ्याकर्दमतोयानि स्पृष्टान्यन्यश्चवायसैः ।

मारुतार्केण शुद्ध्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च ॥

पन्थानश्च विशुद्ध्यन्ति सोमसूर्यांशुमारुतैः”—इति ।

बोधायनोऽपि,—

“आसनं शयनं यानं नावः पन्थास्तृणानि च ।

मारुतार्केण शुद्ध्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च”—इति ॥

उपरिभागस्पर्शे शङ्ख आह,—

“रथ्याकर्दमतोयेन धीवनाद्येन वा पुनः ।

नाभेरुद्धं नरः स्पृष्टः सद्यः स्वानेन शुध्यति”—इति ॥

अधोभागस्पर्शे यम आह,—

“न कर्दमन्तु वर्षासु प्रविश्य ग्रामसङ्करम्* ।

अङ्गयोर्मृत्तिकास्तिस्रः पादयोर्मृत्तिका स्मृता”—इति ॥

उदकपानगतधारादीनामशुद्धिमपवदति,—

अदुष्टाः सन्तता धारा वातोद्भूताश्च रेणवः ।

स्त्रियोदृङ्गाश्च बालाश्च न दुष्यन्ति कदाचन ॥३५॥ इति॥

कमण्डल्वादिकात् निर्गत्य मुखपर्यन्तमविच्छिन्ना अपि उदक-
धारा नोच्छिष्टाः । नानाविधाशुचिप्रदेशाद्वायुनोत्थापिता अपि रेणवः

* ग्रामसंकरं ग्रामामेध्यप्रक्षेपादिस्थानम् । ग्रामसंस्कारम्,—इति सं-
घाठः ।

स्पर्शाहः । पुरुषवत् प्रातःस्नानाद्यभावेऽपि योषिदादयः शुद्धाः ।
रेणुशुचित्वं रामभादिभ्योऽन्यत्र द्रष्टव्यम् । तदाह ग्रातातपः,—

“रेणवः शुचयः सर्वे वायुना समुदौरिताः ।

अन्यत्र रामभाजाविश्वसम्हान्यवाससाम्”—इति ॥

स्त्यन्तरेऽपि,—

“शुकाकोद्वखरोलूकसूकरयाम्यपशिणाम्* ।

अजाविरेणुसंस्पर्शादायुर्लक्ष्मीश्च हौयते”—इति ॥

गवादीनां रेणवो न केवलं दोषरहिताः प्रत्युत प्रशस्ताः ।

तदाहोगना,—

“गवाश्चरययानानां प्रशस्ता रेणवः सदा”—इति ।

विषयविशेषेण शुद्धिमाह याज्ञवल्क्यः,—

“रश्मिरश्मिरजश्चाया गौरश्वोवसुधाऽनिलः ।

विप्रुषोमक्षिका स्पर्शं वत्सः प्रसवणे शुचिः”—इति ॥

विप्रुषोनीहारविन्दवः । एते चण्डालादिसृष्टा अपि स्पर्शं शुचयः ।
वत्सप्रधोगतक्षीराकर्षणे शुद्धः । वत्सत्यायोवालस्तन्यपानेऽप्यवगन्तव्यः ।

तथाच वमिष्ठः,—

“शुद्धताश्च मृगामेध्याः पातितं च द्विजैः फलम् ।

वानैरनुपरिकान्तं स्त्रीभिराचरितञ्च यत्”—इति ॥

उग्रना । “गौर्मेध्या वृष्ठे पुरस्तादजादयः स्त्रियः सर्वतोऽदय-
माशामशुचि”—इति । वृहस्पतिरपि,—

* मार्जनीक्षीश्चखरोलूकसूकरयामपक्षिणाम्,—इति शा० ।

“पादौ शूची ब्राह्मणानामजाश्वस्य मुखं शुचि ।

गवां पृष्ठानि मेध्यानि सर्व्वगात्राणि योषिताम्”—इति ॥

सुमन्तुः । “स्त्रीबालमश्वकमच्चिकामार्जारमूषिकाच्छायाऽऽसनश-
यनयानाम्बुविप्रुषो नित्यं मेधाः”—इति । वृहस्पतिहारीतौ,—

“मार्जारश्चैव दर्वी च भारुतश्च सदा शुचिः”—इति ।

शङ्खः । “मार्जारसंक्रमे शुचिः”—इति । मनुः,—

“नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्यं यश्च प्रसारितम् ।

ब्रह्मचारिगतं भैक्षं नित्यं मेधमिति स्थितिः”—इति ॥

यमः,—

“आसनं शयनं यानं स्त्रीमुखं कुतपङ्कुरम् ।

न दूषयन्ति विद्वांसो यज्ञेषु चसमं तथा ॥

गोरजोविप्रुषश्चाया मचिकाः शलभाः कुशाः ।

अश्वोहस्ती रणश्क्वचं रश्मयश्चन्द्रसूर्ययोः ॥

भूमिरग्निरजोवायुरापोदधि घृतं पयः ।

सर्व्वार्ण्येतानि शुद्धानि सर्गं मेध्यानि नित्यशः ॥

आपः शुद्धा भूमिगताः शुचिर्नारी पतिव्रता ।

शुचिर्धर्मपरोराजा सन्तुष्टो ब्राह्मणः शुचिः ॥

नित्यमास्यं शुचिः स्त्रीणां शकुनिः फलपातने ।

प्रश्नोत्तरे शुचिर्विन्दुः* श्वा मृगग्रहणे शुचिः”—इति ॥

पैठीनमिरपि । “स्त्रीणां मुखं रतिसंसर्गं”—इति । वसिष्ठादि-

* प्रसवे तु शुचिर्वत्सः,—इति मु० ।

† स्त्रीमुखं रतिसंसर्गं श्वा मृगग्रहणे शुचिः,—इति मु० ।

बौधायनश्रौतसूत्राः,—

“स्त्रियस्य रतिसंघर्षे वा मृगयद्वये शुचिः”—इति ।

मनुः,—

“अभिर्जतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरन्नवीत् ।

क्रव्याद्विष्य हतस्थान्यैश्चण्डालाद्यैश्च दस्युभिः”—इति ॥

देवसः,—

“तरवः पुष्पिता मेधा ब्राह्मणाश्चैव सर्वदा ।

भस्म चौरं सुवर्णं च सदभाः कुतपाक्षिताः ॥

अपामार्गशिरौषार्कपद्ममामलकं मणिः ।

मातृनि वर्षपादूर्वाः सदा भद्राः प्रियंगवः ॥

अन्नताः मिकता लाजा हरिद्रा चन्दनं घवाः ।

पलाशखदिराश्वत्थामुलमी धातकौ वटः ॥

एतान्याहुः पवित्राणि ब्रह्मजा हव्यकव्ययोः ।

पौष्टिकानि मलानि शोधनानि च देहिनाम् ॥

अकम्प्यैः समिद्धोऽग्निर्दुर्मनुष्यैरदूषितः ।

सर्वेषामप्यगौचानां समर्थः शोधनाय सः ॥

अग्नेर्वृषसमुक्तस्य ग्रहणं नास्मनापदि ।

अपाको वृषकोभोक्तुं ब्राह्मणाग्निं च नार्हति ॥

चण्डालाग्रमेधाग्रेः सूतकाग्रेण कर्त्तुं चित् ।

पतिताग्रेक्षिताग्रेण न शिष्टैर्यज्ञं कृतम् ॥

अपाद्या मृद्वेत् शुद्धा चक्षुषा विषमूकदूषिता”—इति ।

ब्रह्मपुराणेऽपि,—

“यामाहण्डशतं त्यक्त्वा नगरे च चतुर्गुणम् ।

भूमिः सर्व्वं शुद्धा स्यात् यत्र लेपो न दृश्यते”—इति ॥

लेपे तु याज्ञवल्क्यग्राह,—

“भूशुद्धिर्मार्जनाद् दाहात् कालाद् गोकमणात्तथा ।

सेकादुल्लेखनालेपाद् गृहं मार्जनलेपनात्”—इति ॥

यमोऽपि,—

“खननात् सरणात् दाहादभिवर्षेण लेपनात् ।

गोभिराक्रमणात् कालाद् भूमिः शुद्ध्यति सप्तधा”—इति ।

देवलस्त्वमेधदुष्टमलिनत्वभेदैस्त्रिविधामशुद्धिं तद्विशुद्धिश्च वि-
शदयति,—

“यत्र प्रसूयते नारी म्रियते दह्यते नरः ।

चण्डालाश्रुषितं यत्र यत्र विष्टादिसङ्गतिः ॥

एवंकमलभूयिष्ठा भूरमेध्या प्रकीर्त्तिता ।

शशूकरखरोद्गादिसंपृष्टा दुष्टतां व्रजेत् ॥

अङ्गारतुषकेशास्थिभस्माद्यैर्मलिना भवेत् ।

पञ्चधा च चतुर्द्धा च भूरमेध्या विशुद्ध्यति ॥

दुष्टाऽपि सा त्रिधा द्वेधा शुद्ध्यते मलिनैकधा” ।

तत्र पञ्चविधा शुद्धिर्मनुना दर्शिता,—

“समार्ज्ज्जोपांजनेन सेकोल्लेखनेन च ।

गवाश्च परिवासेन भूमिः शुद्ध्यति पञ्चधा”—इति ॥

एतेष्वेव पञ्चविधेषु यथायोगं चातुर्विधादिकं योजनीयम् ।

यदा, दहनादयः पञ्चविधा देवलोकाद्गृह्याः ।

“दहनात् खननाच्चैव उपलेपनधावनात् ।

पर्यवर्षणात् भूमेः शौचं पञ्चविधं स्मृतम्”—इति ॥

मृहशुद्धिं सम्बर्त्त आह,—

“मृहशुद्धिं प्रवक्ष्यामि अन्नःस्त्रागवदूषणे ।

संप्रोक्ष्य मृण्मयं भाण्डं सिद्धमन्नं तथैव च ॥

मृहादपास्य तत् सर्वं गोमयेनोपलेपयेत् ।

गोमयेनोपलिष्याथ धूमैराग्रापयेद् बुधः ।

ब्राह्मणैर्मन्त्रपूतैश्च हिरण्यकुशवारिणा ॥

सर्वमभ्युक्ष्येदेकं ततः शुद्धात्यमंशयम्” ।

बौधायनः । “उदन्वश्वोपघाते वेष्मनोभित्तिचक्षम्”—

इति ।

देहविषये शुद्धाशुद्धौ विभजते मनुः,—

“ऊर्द्धं नाभेर्यानि खानि तानि मेध्यानि सर्वशः ।

यान्यधस्तादमेध्यानि देहाच्चैव मलाश्रिताः ॥

विण्मूत्रोत्सर्गशुद्ध्यर्थं मृदार्मादेयमर्थवत् ।

दैहिकानां मलानाञ्च शुद्धिषु दादोग्ध्वपि”—इति ॥

अत्र च कर्णविट्प्रभृतिषुत्तरेषु षट्सु मृद्वपहणं वैकल्पिकम् ।

“आददौत मृदोऽपञ्च षट्सु पूर्वेषु शुद्धये ।

उत्तरेषु तु षट्सुदभिः केवलाभिस्तु शुद्धयति”—इति

स्वायम्भारे वचनात् । मृद्वभ्यगोरियत्तामाह मनुः,—

“आवकापैत्यमेधाक्तो मन्थोक्षेपञ्च तत्क्षणः ।

तावत् मृदारि चादेवं कर्वाणु इत्यशुद्धिषु”—इति ।

विद्यमानाऽप्युपहतिर्यत्र न दृष्टा, तत्र तद्दर्शनात् पूर्वं शुद्धमेव
निश्चयः । तदाह सएव,—

“त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् ।

अदृष्टमद्विनिर्णितं यच्च वाचा प्रशस्यते”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“वाक्शस्तमम्बुनिर्णितमदृष्टञ्च सदा शुचि” ।

येयं पूर्वाक्ता शुद्धिः, सा सर्वाऽप्यनापद्विषयेत्यभिप्रेत्याह,—

देशभङ्गे प्रवासे वा व्याधिषु व्यसनेष्वपि ।

रक्षेदेव स्वदेहादि* पश्चाद्धर्मं समाचरेत् ॥ ३६ ॥

देशभङ्गः परमैन्यापादितः । प्रवामस्तीर्थयात्रादौ परगृहा-
द्यवस्थानम् । व्याधयो ज्वरादयः । व्यसनानि स्वामिकोपादिजनितानि-
नि^(१) । एतेषु प्राप्तेषु अद्वाजाद्येन शुद्धशुद्धौ न विचारयितव्ये, किं
तर्हि शुचिभिरशुचिभिर्वा द्रव्यैरात्मपुत्रकलत्रादीनां यथा रक्षा
भवति तथा कृत्वा शान्तायामापदि पश्चाद्द्रव्यशुद्धादिरूपं शास्त्रोक्तं
धर्ममाचरेत् । रक्षेदेव स्वदेहादीत्यमुमर्थं प्रपञ्चयति,—

---

* स्वदेहानि,—इति मु० । एवं परञ्च ।

---

(१) तथाच व्यसनपदेनात्र स्वामिकोपादिजनितानि विप्रदुष्यते । स्वामि-
कार्यजनितानि,—इति पाठे स्वामिकार्यजनितानि विप्रदेवार्थः ।

येन केन च धर्मस्य मृदुना दास्येन च ।

उद्धरेद्दीनमात्मानं समर्थो धर्ममाचरेत् ॥ ३७ ॥

शुद्धव्यादिमर्यादितो धर्मो मृदुः, तदिपरीतो धर्मो दास्यः, स्नानपानमांसभक्षणादि । तयोर्मध्ये येन केनापि व्याख्यादिभिर्दीन-
मात्मानमापन्नः उद्धृत्य समर्थो व्याख्यादिरहितो यथाशास्त्रं धर्म-
माचरेत् ।

तत्राचरणीयो धर्मो द्विविधः । आचारकाण्डोक्तविहितानुष्ठान-
प्रतिषिद्धवर्जनरूपकः । प्रायश्चित्तकाण्डोक्तविधिनिषेधातिक्रमसमा-
धानरूपोऽपरः । तदुभयं विविच्योभयत्रापि शास्त्रापदेवाधिकारी-
त्याह,—

आपत्काशे तु निस्तीर्णे शौचाचारान्तु चिन्तयेत् ।

शुद्धिं समुद्धरेत् पश्चात् स्वस्थो धर्मं समाचरेत् ॥ ३८ ॥

शौचाचारमित्यनेन प्रथमकाण्डोक्तो धर्मः परामृष्टः । शुद्धिमि-
त्यनेन प्रायश्चित्तकाण्डोक्तो धर्मो निर्दिष्टः । शुद्धो यथा भवति,
तथा पापात् समुद्धरेदित्यर्थः । स्वस्थ इत्युपसंहारः । उक्तं द्विविध-
मपि धर्मं स्वस्थ एव समाचरेत्, न तापजः । एतदभिप्रेत्य याज्ञवल्क्य-
आह,—

“चापेक्ष कर्मणा जीवेद्विघ्ना वाऽप्यापदि दिनः ।

निस्तीर्णं तामयात्मानं पावक्षिणा मयेत् सुधीः”—इति ॥

आख्याय सप्तमेऽस्मिन् अध्याये द्रव्यशुद्धिरवशिष्टा ।

सैषा माधवविभुना व्याख्यायि पराशरस्मृतौ विदुषा ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-परमेश्वर-श्रीवीर-
बुक्कभूपाल-साम्राज्य-धुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृति-
व्याख्यायां माधवीयायां सप्तमोऽध्यायः ॥०॥

अष्टमोऽध्यायः ।

सप्तमाध्यायं द्रव्यशुद्धिः प्रतिपादिता । तच्चास्ते, शुद्धिं समुद्धरेदित्युक्तम् । तत्रोद्धारप्रकारः प्रकीर्णकादिप्रायश्चित्तरूपस्यतुर्थादिषु त्रिष्वध्यायेषूपवर्णितः । अथावशिष्ट उपवर्णनीयः । षष्ठाध्याये च वैश्वं वा क्षत्रियं वाऽपीत्यादिनोपपातकानां प्रायश्चित्तान्युपवर्णयन् बह्ववकव्यमद्वावाद्पपातकविशेषस्य गोवधस्य प्रायश्चित्तं तत्रोपेक्षितम् । तदिदानीमध्यायद्वयेन विवक्षुरादौ मुनिविप्रतिपत्तिं सूचयितुं पृच्छति,—

गवां बन्धनयोक्त्रेषु भवेन्मृतिरकामतः ।

अकामकृतपापस्य प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥ १ ॥

योक्त्राणि पाशाः, बन्धनार्यानि योक्त्राणि बन्धनयोक्त्राणि । तेषु बद्धानां गवामितस्ततः मत्सरणादिना गल्लनिरुद्धानां कथंचित् मृतिर्भवेत् । भावाकामकृता, पुरुषेण तन्मरणाय प्रयत्नस्याकृतत्वात् । तादृशस्य गोवधस्य प्रायश्चित्तं वक्तव्यम् । सर्वमुनिमन्यतं मुख्यं प्रायश्चित्ताधिकारं द्योतयितुमकामकृतम्येत्यनुवादः । कामकृतस्य तु प्रायश्चित्तं कैश्चिदेव मुनिभिरभ्युपगम्यते न तु सर्वैः । तदाह मनुः—

“अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः ।

कामकारकृतेऽप्याहरेके श्रुतिनिदर्शनात्”—इति ।

जाबालिरपि,—

“अकामकृतपापानां ब्रुवन्ति ब्राह्मणा व्रतम् ।
कामकारकृतेऽप्येके द्विजानां वृषलस्य च”—इति ।

देवलोऽपि,—

“यत् स्यादनभिसन्धाय पापं कर्म सकृत् कृतम् ।
तस्येयं निष्कृतिः प्रोक्ता धर्मविद्भिर्मणीषिभिः ॥
विधेः प्राथमिकादस्माद्द्वितीये द्विगुणं सृतम् ।
तृतीये त्रिगुणं कृच्छ्रं चतुर्थे नास्ति निष्कृतिः ॥
अभिसन्धिकृते पापे सकृदा नेह निष्कृतिः ।
अपरे निष्कृतिं ब्रूयुरभिसन्धिकृतेऽपि च”—इति ॥

बौधायनस्तु कामकृतस्य प्रायश्चित्ताभावमाह,—

“अभत्या ब्राह्मणं हत्वा दृष्टो भवति धर्मतः ।
ऋषयो निष्कृतिन्तस्य वदन्यमतिपूर्वके ॥
मतिपूर्वं हते तस्मिन् निष्कृतिर्नापलभ्यते”—इति ।

छागल्योऽपि,—

“प्रायश्चित्तमकामानां कामात्प्राप्तौ न विद्यते”—इति ।

अङ्गिरास्तु कामकृतस्य द्विगुणं व्रतमाह,—

“अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं न कामतः ।
स्यात्त्वकामकृते यत्तु द्विगुणं शूद्रिपूर्वके”—इति ॥

एवञ्च कामकृते विप्रतिपत्तावपि^(१) अकामकृते तदभावान्नादृशः
सर्वसम्मतो सुखाधिकारी ।

(१) व्याहृतमेकार्थं दर्शनं विप्रतिपत्तिः । कामकृते प्रायश्चित्तमस्तीत्ये-
केषां दर्शनं, नास्तीत्यन्येषाम् । ते एते परस्परविबद्धे दर्शने एकस्मिन्
विषये प्रवर्तमाने विप्रतिपत्तिं प्रयोजयतः ।

अचेदं विचार्यते । भवत्वकामकृतस्य प्रायश्चित्तसङ्गाधे मुनीना-
मविवादः, कामकृतस्य तूक्तरीत्या मुनिविप्रतिपत्तौ को निर्णय-
इतीदं विचार्यते ।

अथ केचिन्निर्णयमाहुः । द्विविधा हि पापस्य शक्तिः ;
नरकोत्पादिका. व्यवहारविरोधिका चेति । अतस्तस्मिन्वर्त्तकस्य
प्रायश्चित्तस्यापि शक्तिर्द्विधा भिद्यते : नरकनिवारिका, व्यवहारजननी
चेति । तत्र प्रायश्चित्ताभाववादिनां मुनीनां नरकनिवारणा-
भावोऽभिप्रेतः, सद्भाववादिनां तु व्यवहारजननी शक्तिरभिप्रेता ।
अथस्य निर्णयो याज्ञवल्क्येन विस्पष्टमभिहितः,—

“प्रायश्चित्तेरप्येत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत् ।

कामतो व्यवहार्यस्तु वचमादिषु जायते”—इति ॥

अस्यायमर्थः । यदेनो ब्रह्मघातादिकमज्ञानकृतं, तदिहितैर्दाद-
शवार्षिकादिभिरप्येति । कामतस्तु कृतं चेत्, स पुमान् शिष्टैर्व्यव-
हार्यः केवलमिह लोके भवति. न तु तस्य नरकापादकमेव
प्रायश्चित्तेरप्येति । नन्वेवं सति प्रायश्चित्तं पापस्य काश्चित्कृत्स्नमप-
नुदति काश्चित्केत्यर्द्धजरतीयं प्रमथ्यतः । न हि कुक्ष्या एको भागः
पच्यते अपरं भागः प्रमथ्य कच्यते इति कचिद्वृत्तम् । न च कुक्ष्या-
दर्द्धजरतीयस्याप्यर्द्धीकार्यत्वात् । “किं हि वचनं न कुर्व्यात्
नास्ति वचनम्यातिभारः”—इति न्यायात् । अन्यथा यौक्तिकमन्यः
पापशक्तिं प्रायश्चित्तशक्तिं च केन दृष्टान्तेन समर्थयौत । वचनस्य
कामकृतानां दिगुणं व्रतं दर्शयति.—

“विहितं यदकामानां कामाक्षद्विगुणं भवेत्”—इति ।

अतो द्विगुणप्रायश्चित्तेनेह लोके व्यवहारः सिद्ध्यति । यस्तु व्यवहारमनपेक्ष्य परलोकनिर्व्वाहमेव केवलमपेक्षते, तस्य बुद्धि-पूर्वकेषु महापातकेषु मरणान्तिकमेव प्रायश्चित्तम् । तत्र शाता-तपः । “अकामावाप्तौ प्रायश्चित्तं, कामकारकते त्वात्मानमवसा-दयेत्”—इति । सत्यन्तरेऽपि,—

“यः कामतो महापापं नरः कुर्यात् कथञ्चन ।

न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृग्वग्निपतनादृते”—इति ॥

मनुरपि,—

“प्रास्येदात्मानमग्नौ वा सुसमिद्धे त्ववाक्शिराः ।

नक्ष्यं शस्त्रमृतां वा स्याद्विदूषामिच्छयाऽऽत्मनः”—इति ॥

तस्मात् कामकारिणो मरणेन नरकपातनिवृत्तिः, व्रतचर्य्या तु व्यवहारसिद्धिरिति निर्णयः ।

अपरे पुनरेवमाहुः । यदुक्तं, मरणान्तिकप्रायश्चित्तेन नरक-निवृत्तिरिति, तत्तथैव युक्तम् । यदुक्तं, व्रतचर्य्या व्यवहारसिद्धिरेव न तु नरकनिवृत्तिरिति, तद्विपर्य्ययः । चीर्णव्रतस्य नरकस्तावन्निव-र्त्तते, इह लोके तु तस्य न शिष्टैः सह व्यवहारोऽस्ति । एतच्च, अव्यवहार्य्यः,—इति याज्ञवल्क्यवचने पदञ्चित्वा योजनीयम् । कामतश्चेत् पापं कृतं, स पापी कृतप्रायश्चित्तोऽप्यव्यवहार्य्य इह लोके जायते । तच्चाव्यवहार्य्यत्वं वचनबलादवगन्तव्यं, वचनञ्च मानवमेतत्,

“बालघ्नांश्च क्षतघ्नांश्च विशुद्धानपि धर्मतः ।

शरणागतहन्तांश्च स्त्रीहन्तांश्च न संवसेत्”—इति ॥

अतः कृतप्रायश्चित्ता महापातकिनः शुद्धा अपि परलोके,
 शिष्टैरिह बहिः कार्याः । ननुपपातकिनामपि कृतप्रायश्चित्तानां
 बहिष्कारएवोचितः* । तथा वैयासिकं न्यायसूत्रम् । “बहिस्तुभ-
 यथापि स्मृतेराचाराच्च” (वे० ३ अ० ४ पा० ४ व सू०) — इति ।
 अस्यायमर्थः । यदुपपातकं यदि वा महापातकं, उभयथाऽपि
 कृतप्रायश्चित्ताः शिष्टैर्वहिः कार्याः । “प्रायश्चित्तं न पश्यामि”^(१)—
 इति निन्दास्मृतेः । शिष्टाचाराच्चेति । मैवम् । अयं हि बहिष्कार-
 उर्द्धरेतोविषयः, न तु गृहस्थविषयः । उर्द्धरेतोविचाराणामेव तत्र
 प्रसूतत्वात् । इदञ्च कौशिकेन स्पष्टीकृतम्,—

“नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां चावकौर्णिनाम् ।

शुद्धानामपि लोकेऽस्मिन् प्रत्यापत्तिर्न विद्यते”—इति ।

तदेवमैहिकव्यवहाराय परलोकाय वा कामकृतानां महापा-
 तकानामुपपातकानां चास्त्येव प्रायश्चित्तमिति सिद्धम् ।

प्रायश्चित्तं कथं भवेदिति भेदिकर्तव्यताकस्य प्रायश्चित्तस्य
 पृष्टत्वात् परिषदुपसत्तिरूपामाद्यामितिकर्तव्यतामाह,—

वेदवेदाङ्गविदुषां धर्मशास्त्रं विजानताम् ।

स्वकर्म[†] रतविप्राणां स्वकं पापं निवेदयेत् ॥२॥ इति॥

* एवोचितः,—इति मु० ।

† स्वधर्मः,—इति मु० । एवं परत्र ।

(१) आरुद्रो नैयिकं धर्मं वक्तुं प्रयवते पुनः । प्रायश्चित्तं न पश्यामि
 येन शृण्वेत् स आत्महा”—इति समुदाहः ।

नामधारकविप्राणां परिषत्तं नास्तीति वक्ष्यमाणमर्थं यदि
निधाय तद्वाच्यत्तिसमर्थैर्विशेषणैः परिषद्योग्याब्राह्मणाविशेष्यन्ते ।
यद्यपि मन्वादिधर्मशास्त्रज्ञानमात्रेण ब्राह्मणाः प्रायश्चित्तं विधातुं*
समर्थाः, तथापि “शुनाऽऽलीढं हविर्यथा”—इति न्यायेन अनधी-
तवेदैः स्वकर्मनिष्ठानरहितैर्निर्दिष्टं प्रायश्चित्तं न पापापनोदनच-
मम् । तस्मात्, स्वकर्मनिष्ठान् वेदपारङ्गतानुपेत्य तेषामग्रे चिकी-
र्षितप्रायश्चित्तनिमित्तं पापमशेषेण निवेदयेत् । सेयं परिषदुप-
सत्तिः । तामेतामुपसत्तिमङ्गिरा अपि स्पष्टं दर्शयति,—

“अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि उपस्थानस्य लक्षणम् ।

उपस्थितो हि न्यायेन व्रतादेशनमर्हति ॥

सद्योनिःसंग्रहे पापे न भुञ्जीतानुपस्थितः ।

भुञ्जानो वर्द्धयेत् पापं परिषद् यत्र विद्यते† ॥

संग्रहे तु न भोक्तव्यं यावत् कार्यविनिश्चयः‡ ।

प्रमादस्य न कर्त्तव्यो यथैवासंग्रहस्तथा ॥

कृत्वा पापं न गूहेत गुह्यमानं विवर्द्धते ।

स्वल्पं वाऽथ प्रभूतं वा धर्मविज्ञो निवेदयेत् ॥

ते हि पापे कृते वैद्या हन्तारस्यैव पाप्मनाम् ।

व्याधितस्य यथा वैद्या बुद्धिमन्तो रुजापहाः ॥

प्रायश्चित्ते समुत्पन्ने ह्रीमान् सत्यपरायणः ॥

* कर्त्तुं,—इति शा० स० ।

† प षद्व्यञ्ज न विद्यते,—इति शा० ।

‡ कार्यविनिश्चयः,—इति मु० ।

मृदुरार्धवसन्धः शुद्धिं याचेत् मानवः ।

सचेत्सं वाग्यतः स्वात्मा क्षिप्रवासाः समाहितः ॥

चक्षियो वाऽय वैश्यो वा ततः पर्वदमाप्रजेत् * ।

उपस्थाय ततः शीघ्रमार्त्तिमान् धरणीं प्रजेत् ॥

गात्रेषु शिरसा चैव न च किञ्चिदुदाहरेत्"—इति ।

यथोक्तविशेषणरहितानां परिषत्त्वं निषेद्धं तेषां स्वरूपमाह,—

सावित्र्याश्चापि गायत्र्याः सन्धोपास्त्यग्निकार्ययोः ।

अज्ञानात् कृषिकर्त्तारो ब्राह्मणा नामधारकाः ॥३॥

तत्सवितुर्वरेण्यमिति सवितृप्रतिपादकत्वात् सावित्री, णिकार-
यकारयोर्विशेषणं चतुर्विंशत्यक्षरत्वाद्गायत्रीः । "चतुर्विंशत्यक्षरा गा-
यत्री"—इति श्रुतेः^१ । सावित्र्यादीनामज्ञानात् मुख्या ब्राह्मणाः ।
ब्रह्म वेदः, तमधीत्यर्थं चावगत्य येऽनुतिष्ठन्ति, मुख्यास्तं ब्राह्मणाः ।
तदाहाङ्गिराः,—

* पविषदं प्रजेत्,—इति सु० ।

(१) अथैवमवधेयम् । "गायत्र्या वसवः (३५० ३५०)" इति पिङ्गलसूत्रे
गायत्र्याः पाद अष्टाक्षराणि भवन्तीत्युक्तम् । "इत्यादिपूरकः (३५०
३५०)"—इति तत्सूत्रेण, यत्र गायत्र्यादौ कुन्दसि पादस्याक्ष-
रसंख्या न पूर्यते, तत्र इत्यादिभिः सा पूरयितव्या,—इत्युक्तम् । यत्रच
प्रकृते, 'तत्सवितुर्वरेण्यं'—इति पादस्य सप्ताक्षरत्वात् णिकार-यका-
रयोर्विशेषणं कृत्वा इत्येव पादाक्षरसंख्या पूरयितव्या भवति । तथा च
सति, तत्सवितुर्वरेण्यमिति सप्तक्षराणि सप्तसूत्रे ।

“जन्मशरीरविद्याभीराचारेण श्रुतेन च ।

धर्मेण च यथोक्तेन ब्राह्मणत्वं विधीयते”—इति ॥

ये तु सावित्रीं सम्यक् न जानन्ति दूरे तदनुष्ठानं ते विशिष्टमातापितृजन्या अपि ब्राह्मणनाममात्रं धारयन्ति, न तु यथोक्त-ब्राह्मणशब्दार्थत्वं तेषु विद्यते । अतएव, याजनाध्यापनादिजीवनहेत्वसम्भवाज्जीवनाय कृषिं कुर्वन्ति । तेषु ब्राह्मणशब्दार्थत्वाभावं व्यास आह,—

“ब्रह्मवौजसमुत्पन्नो ब्रह्मसंस्कारवर्जितः * ।

जातिमात्रोपजीवी यः सोऽब्राह्मण इति स्मृतः”—इति ॥

नामधारकब्राह्मणब्रुवस्यापि न मुख्यं ब्राह्मण्यम् । ब्राह्मणब्रुवस्य चतुर्विंशतिमते दर्शितः,—

“गर्भाधानादिसंस्कारैर्वेदोपनयनैर्युतः ।

नाध्यापयति नाधीते स भवेद् ब्राह्मणब्रुवः”—इति ।

असुखब्राह्मणानां वृद्धव्यवहारदर्शनेन प्रायश्चित्तविशेषपरिज्ञानेऽपि परिषत्त्वयोग्यत्वं नास्तीत्याह,—

अवतानामन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् ।

सहस्रशः समेतानां परिषत्त्वं न विद्यते ॥४॥ इति ॥

सौम्यप्राजापत्यादिप्रतहीना अव्रताः^(१) । अनधीतवेदा अमन्त्राः ।

* मन्त्रसंस्कारवर्जितः,—इति मु० ।

(१) सौम्यप्राजापत्यादीनि वेदाध्ययनार्थानि प्रतानि वेदप्रततया प्रसिद्धानि गृह्यसूत्रादावुक्तानि ।

नन्वध्यात्मविद्यायुक्तस्यैकस्यैव परिषत्त्वमस्ति, “एको वाऽध्यात्मवि-
त्तमः”—इति स्मरणात् । अध्यात्मविद्यारहितस्य त्वेकस्य परिषत्त्वा-
भावेऽपि चतुर्णां परिषत्त्वं स्मर्यते, “चत्वारो वेदधर्मज्ञाः परिषत्”—
इति । अनयैव दिशाऽध्ययनादिरहितानां पञ्चषाणां परिषत्त्वाभावेऽपि
शतसहस्रादिसङ्ख्यायुक्तानां परिषत्त्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य, तन्निवा-
रणाय, सहस्रशः समेतानामित्युक्तम् । अध्ययनादिहीनवस्त्रास्तिका-
दीनामपि परिषत्त्वं नास्ति । तदकं चतुर्विंशतिमते,—

“वेदपाठाद्यनियता धर्मशास्त्रविवर्जिताः ।

परिषत्त्वं न तेषां स्थात्रास्तिकानां विशेषतः ॥

अनाहिताग्रयोऽज्ञानात् केवलं वेदपारगाः ।

पिशुनाः क्रूरकर्माणः परिषत्त्वं न विद्यते ॥

शास्त्राज्ञा * दष्टकर्माणः प्रतिकृमास्त्वसूयकाः ।

हेतुका भिन्नमर्यादाः परिषत्त्वे विवर्जिताः”—इति ॥

पञ्चं धर्मशास्त्रं विज्ञानतामिति विशेषणेन तद्विज्ञानरहितस्य
प्रायश्चित्तवक्तृत्वं नास्तीति यदयान् सूचितं, तदेवात्र श्लोकद्वयेन
प्रपञ्चयति,—

यददन्ति तमोमूढा मूर्खा धर्ममतद्विदः ।

तत्पापं शतधा भूत्वा तद्वक्तृनधिगच्छति ॥ ५ ॥

* शास्त्रज्ञा,—इति मु० । एतत्पाठे शास्त्रज्ञा अपि दष्टकर्माणोऽप्येव
नैव परिषदो भवन्तीत्यर्था बोध्यः ।

† प्रायश्चित्तकर्तृत्वं,—इति मु० ।

अज्ञात्वा धर्मशास्त्राणि प्रायश्चित्तं ददाति यः ।

प्रायश्चित्ती भवेत् पूतः किल्बिषं परिषद् ब्रजेत् ॥ ६ ॥

अज्ञानं द्विविधं, सत्यपि धर्मशास्त्रपाठे न्यायनिर्णयकौशलाभावेन प्रकृतस्य सूक्ष्मस्य प्रायश्चित्तविशेषस्यापरिज्ञानमेकम् । वृद्धव्यवहारेण सत्यपि परिज्ञाने धर्मशास्त्रापरिशीलनमपरम् । तदुभयमभिलक्ष्य श्लोकद्वयम् । तमोमूढाः प्रज्ञामान्द्येन सूक्ष्मन्यायेषु विभ्रान्ताः । मूर्खाः पण्डितमन्याः । अतद्विदः प्रायश्चित्तविशेषमजानन्तः । तादृशाः पुरुषा यत् पापमुद्दिश्य धर्मं प्रायश्चित्तमन्यथा वदन्ति, तत्पापं शतगुणं भूत्वा तान् मूर्खान् वक्तृन् प्राप्नोति । अङ्गिराश्चैतदेवाह,—

“यत्तु दत्तमजानद्भिः प्रायश्चित्तं सभां गतैः ।

तत्पापं शतधा भूत्वा दातृनेवोपतिष्ठति” —इति ॥

प्रायश्चित्ती अन्यथा? कारित्वान्न श्रूयति । यस्तु धर्मशास्त्रपाठहीनः प्रायश्चित्तविशेषं लोकतोऽवगत्य निर्दिशति, तत्र यथाशास्त्रानुष्ठातृत्वात् प्रायश्चित्ती पूतो भवति, स तु वक्ता किल्बिषं ब्रजेत् । धर्मशास्त्राणामपठितत्वात् । तत्पाठाभावे च विधायकवचनस्योदाहर्तुमशक्यत्वात् । उदाहृत्यैव वचनं प्रायश्चित्तं निर्देष्टव्यमिति हि पूर्वमुक्तम् ;

* शतधा,—इति सु० ।

† धर्ममजानद्भिः,—इति सु० ।

‡ दातृनेवोपतिष्ठति,—इति सु० ।

§ प्रायश्चित्तमन्यथा,—इति सु० ।

“अविवक्षोद्गतान् धर्मान् गायन्तो वेदवित्तमाः”—इति । .

अत्रिरात्रपि,—

“वचः पूर्वमुदाहार्यं यथोक्तं धर्मवक्त्रभिः ।

पश्चात्कार्यानुसारेण शक्त्वा कुर्युरनुग्रहम् ॥

न हि तेषामतिक्रम्य वचनानि महात्मनाम् ।

प्रज्ञानैरपि* विद्वद्भिः शक्यमन्यत् प्रभावितुम्”—इति ।

धर्मशास्त्रपरिज्ञानस्य न्यायनिर्णयकौशलस्य च मद्भावेऽप्यनव-
धानादिचिन्तदोषशङ्काव्युदाभाय स्वममानैस्त्रिचतुरैः सह संवादो-
पेक्षितइत्यभिप्रत्याह,—

चत्वारो वा चर्यो वाऽपि यं ब्रूयुर्वेदपारगाः ।

स धर्म इति विज्ञेयो नेतरैस्तु सहस्रशः ॥ ७ ॥ इति ॥

बहूनामन्योन्यसंवादेन योनिस्थितः, स एव धर्म इति विज्ञेयः,
इतरैरन्यो न्यस्य दमनाद्रियमाणैः सहस्रमङ्गाकवचनपाठपुरःसरम-
भिहितोऽपि } विमंवादशङ्काया अनिराकृतत्वात्प्राप्तौ धर्मत्वेन
स्वीकार्यः ।

अतएव त्रिचतुराणां परस्परसंवादे विप्रकीर्णम्वनेकेषु धर्मशा-
स्त्रेषु कापि कस्यचिदिशेषस्य सम्भवान् प्रायश्चित्तनिर्दिशवेत्तायां
पुनः शास्त्राणि पय्यान्तोच्यैव निर्देष्टव्यमित्याह,—

प्रमाणमार्गं मार्गन्तोये धर्मं प्रवदन्ति वै ।

तेषामुद्धिजते पापं सङ्गतगुणवादिनाम् ॥ ८ ॥ इति ॥

प्रमाणमार्गो धर्मशास्त्रतात्पर्यं, तस्य मार्गः न्यायेन निष्कर्षः, तं कुर्वन्तएव ये धर्मं प्रवदन्ति, तेभ्यः पापमुद्भिजते नाशयोग्यतामापद्यते,—इति यावत् । तत्र हेतुः, सद्भूतइति । सद्भूतः सत्यभूतोऽन्यथाभावमप्राप्तः, परस्परसंवादेनानवधानादिदोषाभावात्, पुनः शास्त्रपर्यालोचनेन निगूढरहस्यावगमाच्च । गुणो धर्मः, श्रेयोहेतुत्वात्^(१) । तादृगधर्मवादित्वात्तेभ्यः पापस्योद्देशो युक्तः । परस्परसंवादः पुनर्द्धर्मशास्त्रपाठश्चाङ्गिरसा दर्शितः,—

“तस्मिन्नुत्पादिते पापे यथावद्धर्मपाठकाः ।

ते तथा तत्र जल्पेयुर्विमृशन्तः परस्परम्”—इति ।

पापे पापकारिणि पुरुषे ।

ननु परिषदुद्दिष्टं पापं यदि कर्त्तव्यैवावतिष्ठते, तदा प्रायश्चित्तमनर्थकं, अथ परिषदं प्राप्नुयात् ; तर्हि कथमुद्देशइत्यत आह,—

यदश्मनि स्थितं तोयं मारुताकेण शुध्यति ।

एवं परिषदादेशान्नाशयेत्तस्य दुष्कृतम् ॥ ८ ॥

(१) श्रेयोहेतोरेव धर्मत्वस्य मीमांसकैरभ्युपगमादित्याशयः । तथाहि, “ओदनालक्ष्णोऽर्थो धर्मः (मी० १ अ० १ पा० २ सू०)” —इति सूत्रे भगवता भाष्यकारेण शबरस्वामिनोक्तम् । “तस्माच्चोदनालक्ष्णोऽर्थः श्रेयस्कारः । एवं तर्हि श्रेयस्कारोजिज्ञासितव्यः किं धर्मजिज्ञासया । उच्यते । यएव श्रेयस्कारः सएव धर्मशब्देनोच्यते”—इत्यादि । अन्यत्राप्युक्तम् । “विहितकियया साध्यो धर्मः पुंसो गुणो मतः”—इति । “कार्यनियोगापूर्वपर्यायकैः शब्दैश्चयमानः स्वर्गादिफलसाधनो धर्मोऽर्थसाध्यात्मगुणो धर्मः”—इति च ।

नैव गच्छति कर्त्तारं नैव गच्छति पर्वदम् ।

मारुतार्काग्निसंयोगात् पापं नश्यति तोयवत् ॥१०॥

निचे महति वा पाषाणे वर्षधाराभिः स्थितमुदकं मारुतार्का-
दिसंयोगोविनाशं प्रापयति, एवमियं परिषत् शास्त्रीयस्य प्राय-
श्चित्तस्यादेशान्तस्य दुष्कृतिं नाशयति । न हि. शिलासमुदकमु-
त्तरकाले यथापूर्वं शिलायामवतिष्ठते. नापि मारुतादावास्यते,
किन्तु गृथ्यत्येव केवलं, एवमिदमपि पापं न कर्त्तव्यवतिष्ठते नापि
परिषदं प्राप्नोति, किन्तु स्वरूपनाशमेव प्राप्नोति । एतदेव चतु-
र्विंशतिमतेऽथभिहितम्,—

“यथा भूमिगतं तोयमर्कपादैर्विनश्यति” ।

एवं परिषदादिष्टं नश्यते तस्य दुष्कृतम् ॥

नैव गच्छति कर्त्तारं नैव गच्छति पर्वदम् ।

मारुतार्कसमायोगात् पापं नश्यति तोयवत्”—इति ॥

अङ्गिरास्तु प्रश्नपूर्वकमेतदेव विशदयति,—

“प्रायश्चित्ते यदा चीर्णे ब्राह्मणे दग्धकिल्बिषे ।

सर्वं पृच्छामि तत्त्वेन तत्पापं कः नु तिष्ठति ॥

नैव गच्छति कर्त्तारं नैव गच्छति पर्वदम् ।

मारुतार्कसमायोगात्पापवत्संप्रक्षीयते ।

यथाऽग्नौ स्थितं तोयं नाग्नमेत्यर्कमारुतैः ॥

* विशुध्यति,—इति सु० ।

† प्रायश्चित्ते दग्धकिल्बिषे,—इति सु० ।

तद्वत् कर्त्तरि यत्पापं नाशयेद्विदुषां सभा ।

तेषां तेषामिदं सत् पापं तस्य तु धीमतः ॥

संस्तुते नात्र संदेहः सूर्यवृष्टं हिमं यथा"-इति ।

अथ मुख्यानुकल्पभेदेन परिषद्भेदानाह,—

चत्वारो वा चयोवाऽपि वेदवन्तोऽग्निहोत्रिणः ।

ब्राह्मणानां समर्थाये परिषत् साऽभिधीयते ॥ ११ ॥

अनाहिताग्रयो ये च वेदवेदाङ्गपारगाः ।

पञ्च चयो वा धर्मज्ञाः परिषत् सा प्रकीर्तिता ॥ १२ ॥

मुनीनामात्मविद्यानां द्विजानां यज्ञयाजिनाम् ।

वेदव्रतेषु स्नातानामेकोऽपि परिषद्भवेत् ॥ १३ ॥

पञ्च पूर्वं मया प्रोक्तास्तेषाञ्चासम्भवे चयः ।

स्ववृत्तिपरितुष्टाये परिषत्सा प्रकीर्तिता ॥ १४ ॥

ग्राममध्ये विद्यमानानां वेदविद्यादिगुणयुक्तानां ब्राह्मणानां मध्ये
येऽत्यन्तं समर्थास्ते चत्वारो मुख्या परिषत् । तदसम्भवे चयोवा
परिषत्त्वेन याज्ञाः । एतत् पञ्चदशमाहिताग्निष्वभिहितम् । तदसम्भवे
अनाहिताग्रयः । तथापि पक्षेति मुख्यः कल्पः । अथदत्यनुकल्पः ।
तथापि पञ्चदशस्यासम्भवे सत्येकएव परिषद्भवेत् । तमेकं विशिष्टं*
मुनीनामित्याद्युक्तम् । आत्मनि ब्रह्मणि विद्याऽनुभवो येषान्ते आत्म-
विद्याः । तथाविधाः कृतक्याः सन्तोऽपि लोकापहाय यज्ञैरिष्टवन्तो-
यज्ञयाजिनः । वेदानाम्नादीनाञ्चतुर्णामध्यवसायावृत्तितानि तत्त-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु "तमेकं विशिष्टं" —इति पाठः
प्रतिपाति ।

वेदोक्तानि व्रतानि वेदव्रतानि, तत्तद्व्रतमहितेषु वेदेषु समाप्तेषु
यथाविधि स्नाताः । “शिरोव्रतेन स्नातानाम्”—इति वा पाठः ।
आथर्वणिकानां वेदव्रतेषु मुख्यं व्रतं शिरोव्रतम् । तथाचाथर्वणिका-
ग्रामनन्ति,—

“क्रियावन्तः ओषिया ब्रह्मनिष्ठाः
स्वयं जुह्वन्त एकच्छपिं अयन्तः ।
तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत्
शिरोव्रतं विधिवद् यैस्तु चीर्णम्”—इति ॥

तस्मिन् शिरोव्रते सत्यनन्तरमध्ययनं परिसमाप्य यथाविधि-
स्नाताः । तेषामेतेषां यथोक्तसर्वगुणसम्पन्नानां मध्ये यः कोऽप्येकः
परिषद्भवेत् । अत्र साग्निकानामनग्निकानां द्वौ द्वौ पक्षौ, अध्यात्म-
विदेकः पक्षः,— इति पक्ष पक्षा मया प्रोक्ताः, तेषां सर्वेषामसम्भवे
केचन विद्यमानाः श्रेष्ठास्तयः । ते च यद्यायुधजीवनाद्यधर्मवृत्तिमनुप-
जीव्य यथासम्भववृत्तिमात्रेण परितुष्टास्तेषामपि परिषत्त्वमविद्वद्भूम् ।
अद्विरसाऽपि परिषदिकत्वा दर्शिताः,—

“चत्वारोवा यथोवाऽपि वेदवन्तोऽग्निहोत्रिणः ।
ये सम्यङ्मनियता विप्राः कार्याकार्यविनिश्चिताः ॥
प्राचक्षिप्तप्रणेतारः सप्त तेऽपि प्रकीर्त्तिताः ।
एकविंशतिभिश्चान्यैः परिवत्तं समागतैः ॥
वाविधीमान्वशारेणु चीर्णवेदव्रतेर्दिनेः ।
यतीनामात्मविद्यानां ध्यायिनामात्मप्राणिनाम् ॥
शिरोव्रतेन स्नातानामेकोऽपि परिषद्भवेत् ।

एषा* साधवकार्येषु मध्यमेषु तु मध्यमाः ॥

महापातकचिन्तासु शतशोभूयएवच"—इति ।

दृष्टस्यतिरपि,—

“लोकवेदाङ्गधर्मज्ञाः सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा ।

यत्रोपविष्टाः विप्राः स्युः सा यज्ञमदृशी मभा”—इति ॥

नामधारकविप्राणां परिषत्त्वं नास्तीति यत् पूर्वमुदाहृतं,
तदेव दृष्टान्तेन दृढीकर्तुं सिंहावलोकनन्यायेन पुनः परामृशति,—

अत ऊर्ध्वन्तु ये विप्राः केवलं नामधारकाः ।

परिषत्त्वं न तेष्वस्ति सदस्रगुणितेष्वपि ॥१५॥

अत ऊर्ध्वं वर्णितेषु परिषत्पक्षेषु अवगम्यमानेभ्यो† गुणवद्भ्यो-
ब्राह्मणेभ्य ऊर्ध्वं, तद्व्यतिरिक्ता गुणरहिता इति यावत् ॥

गुणरहितेषु ब्राह्मणेषु ब्राह्मणइति नाममात्रं केवलं वर्तते, न
तु ब्राह्मणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं मुख्योऽर्थोऽस्तीत्येवमर्थं दृष्टान्ताभ्यां
विशदयति,—

यथा काष्ठमयोहस्तौ यथा चर्ममयोमृगः ।

ब्राह्मणस्त्वनधीयानस्त्रयस्ते नामधारकाः ॥ १६ ॥ इति ॥

इत्थित्वं मृगत्वं जातिद्वयं तत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तं, न चैतत्का-
ष्ठमयचर्ममययोर्विद्यते, तथापि इत्थिमृगनामसादृश्यभावेण प्रयुज्यते ।
तद्वेदाध्ययनहीने ब्राह्मणशब्दप्रयोगः । ननु ब्राह्मणशब्दस्यावयवार्थ-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु ‘एव’—इति पाठः प्रतिभाति ।

† उपन्यस्यमानेभ्यो,—इति सु० ।

तस्मिन् मा भूत्, जातिस्तु विद्यते, विशिष्टमातापितृजन्यत्वं ब्राह्मण-
त्वजातिः, तथा च ब्राह्मणशब्दस्य तस्मिन् यौगिकत्वाभावेऽपि
रूढि^(१) सद्भावाद्विषमौ दृष्टान्तावित्याशङ्क्याह,—
ग्रामस्थानं यथा शून्यं यथा कूपस्तु निर्जलः ।
यथा हुतमनग्नौ च अमन्त्रो ब्राह्मणस्तथा ॥ १७ ॥

ग्रामशब्दो हि जननिवासस्थाने भूभागविशेषे मुख्यया दृष्ट्या
वर्तते, कूपशब्दश्च जलाधारे स्थाते । होमशब्दश्च शास्त्रसंस्कृतवद्भौ
हविःप्रक्षेपमाह^(१) । तत्र, जनविशिष्टस्थानं मुख्यो ग्रामः । जनशून्य-
ग्रामस्तु* ग्रामाभासः । कूपहोमयोरप्याभासत्वमेवं योजनीयम् ।

* जनशून्यस्थानं तु,—इति सु० ।

(१) योगोऽवयवशक्तिलभ्योऽर्थः । रूढिः समुदायशक्तिलभ्योऽर्थः । योगा-
र्थप्रतिपादको यौगिकः, रूढ्यर्थप्रतिपादको रूढ इत्युच्यते । पाचकादि-
शब्दो यौगिकः, वृक्षादिशब्दोरूढः ।

(२) अथ मीमांसासूत्रम् (४ अ० २ पा० २८ सू०) । “तदुक्ते अवगात्
जुहोतिरेवासेचनाधिकः स्यात्”—इति । “तदुक्ते यजत्युक्तेऽर्थे आसे-
चनाधिके तस्मात् यजतिरेवासेचनाधिको जुहोति”—इति
भाष्यम् । यजतिश्च, “यजतिश्चोदना इत्यदेवताक्रियं समुदाये कृता-
र्थत्वात् (मी० ४ अ० २ पा० २७ सू०)—इत्युक्तमवगात् । आसेचनाच्च
विशिष्टदेशप्रक्षेपः । विशिष्टश्च देशः संस्कृतोऽग्निरेवौत्सर्गिकः ।
“यज्जुहोति तदाहवनीये”—इति श्रुतेः । “यदे जुहोति, तस्मिन्
जुहोति”—इत्यादि विशेषशास्त्रात् कचित् परवर्त्मादिशब्दोऽपि ।
अथ औत्सर्गिकं नियममनुसृत्य “शास्त्रसंस्कृतवद्भौ”—इत्युक्तमिति
ध्येयम् ।

तेरेतेर्दृष्टान्तेरथं नामधारकोजातिमात्रसद्भावेऽपि ब्राह्मणाभासः न तु मुख्यः । पञ्चजशब्दस्य च यद्यपि जातिः प्रवृत्तिनिमित्तं, तथा-
प्यवयवार्थस्तस्मिन्निमित्ते^(१)ऽन्तर्भवत्येव । ततोयोगरूढः^(२) इति व्यव-
हियते । एवं ब्राह्मणशब्दस्यापि योगरूढत्वात् जातिसद्भावेऽपि
योगहीनत्वादाभासत्वं द्रष्टव्यम् ।

ननु मुख्यसम्भवे सत्यमुख्यं न ग्राह्यं, तदसम्भवे त्वमुख्यमपि
ग्राह्यम्,—इति लोकवेदस्थितिः । तथा चाध्ययनादिसम्पन्नमुख्य-
ब्राह्मणानामसम्भवे सति ब्राह्मणाभासानामपि कश्चित् परिषत्त्वं
स्यादित्याशङ्क्याह,—

यथा षण्डोऽफलः स्त्रीषु यथा गौदूषराऽफला ।

यथा चाग्नेऽफलं दानं तथा विप्रोऽमृचोऽफलः ॥१८॥

अमुख्यमपि यत्र कार्यक्षमं भवति, तत्र मुख्यासम्भवे तदु-

(१) प्रवृत्तिनिमित्ते इत्यर्थः ।

(२) यत्र योगार्थरूढार्थयोः परस्परमन्वयबोधः स योगरूढः । यथा
पञ्चजादिशब्दः । अत्र हि पञ्चशब्द-जनधातु-रूपप्रत्ययानामवयवानां
शक्तिभिः पञ्चजनिकर्त्ताऽर्थो लभ्यते । सर्वत्र योगार्थः । पञ्चजशब्दस्य
समुदायशक्त्या च पञ्चत्वजातिविशिष्टोऽर्थो लभ्यते । सर्वत्र रूढार्थः ।
तयोः परस्परमन्वयः । तथाच पञ्चजनिकर्त्तृभिर्न पद्ममिति पञ्चज-
पदस्यान्वयबोधः । तथा च सति, न पञ्चजनिकर्त्तृरूपमवयवार्थमादाय
कुमुदादौ, नापि पञ्चत्वविशिष्टरूपसमुदायार्थमादाय स्यात्तपञ्चजादौ
पञ्चजशब्दस्य प्रयोगः, किन्तु जनपञ्चजनस्य ।

पादेयम् । यथा वैदिके कर्मणि सोमाभावे पूतिकाभिषवः^(१), यथा वा लोके शास्त्रभावे कोद्रवादिः । तद्वद्ब्राह्मणभामस्यापि कार्यक्षमत्वे स्यात् कचिदुपादेयत्वं, न त्वध्ययनहीनस्य प्रायश्चित्तविधानसमताऽस्ति । न हि, पुंस्त्वोपेतस्य वरस्यासम्भवेऽपि षण्डः प्रजामुत्पादयन्नुपलभ्यते, नापि भूमिरूपरा कचित् फलति, नाथञ्चः प्रतिगृह्यन् दाचे फलहेतुः । एवमसावपि च्छगादिमन्त्रहीनो न पापनिवृत्तिफलहेतुः ।

ननु नामधारकः षण्डादिवदफलक्षेत्रि संस्कारैरपि तस्य कोऽतिशयः स्यात् । न हि, स्वदारसहस्रेणापि षण्डः प्रजनयितुं प्रभवति, इत्याशङ्क्य, दृष्टान्तेन संस्कारकृतोत्कर्षं सम्भावयति,—

चित्रकर्म यथाऽनेकैरङ्गैरुन्मील्यते शनैः ।

ब्राह्मण्यमपि तद्वच्च संस्कारैर्मन्त्रपूर्वकैः ॥ १८ ॥

चित्रकरः प्रथमं पटादौ मसीरेखाभिः सर्ववयवपूर्णाणि मनुष्यादिरूपाणि लिखति । न च तानि तावता दर्शनीयत्वमापद्यन्ते । पुनस्तान्येव रूपाणि नानाविधवर्णप्रचेषेणोन्मीलितानि दर्शनीयतामापद्यन्ते । एवं जातिब्राह्मण्यं शास्त्रीयसंस्कारैरुत्कृष्यते । मन्त्रसंस्कारेण विद्यादयोऽप्युपलक्ष्यन्ते । अतएवाङ्गिराः,—

(१) “यदि सोमं न विन्देत्, पूतीकानमिषुगुयात्”—इति श्रुतेरिति भावः । यथा च पूतीकस्य सोमप्रतिनिधित्वं, न पुनः सोमानाम-
निमित्ते ब्रह्मान्तरविधिः, तथा व्यक्तं मीमांसादर्शन-ब्रह्माध्याय-तृतीय-
पादमत-त्रयोदशाधिकारके ।

“जन्मशरीरविद्याभिराचारेण श्रुतेन च ।

धर्मेण च यथोक्तेन ब्राह्मणत्वं विधीयते ।

चित्रकर्म यथाऽनेकैरङ्गैरुन्मील्यते शनैः ।

ब्राह्मण्यमपि तद्वत् स्यात् संस्कारैर्विधिपूर्वकैः”—इति ॥

अनु यत्र संस्कृता बहवो न सन्ति तत्रैकेन संस्कृतेन सहेतरे
नामधारकाः प्रायश्चित्तविधाधिनाः स्युरित्याशङ्क्याह,—

प्रायश्चित्तं प्रयच्छन्ति ये द्विजानामधारकाः ।

ते द्विजाः पापकर्माणः समेतानरकं ययुः ॥ २० ॥

समेताः एकेन संस्कृतेन संस्कृताः । ययुः यान्तीत्यर्थः । यद्यपि
संस्कृतः स्वयं नरकं नाहति, तथाप्यनर्हैः सहैकस्यां परिषद्युपवेश-
नात्तस्य नरकप्राप्तिः । एतच्च चतुर्विंशतिमते स्पष्टीकृतम्,—

“प्रायश्चित्तं प्रयच्छन्ति ये द्विजा नामधारकाः ।

ते सर्वे पापकर्माणः, समेतोनरकं व्रजेत्”—इति ॥

समेतोनामधारकैः संस्कृतः । तावतैवापराधेन सन्तसंस्कृतोऽपि
नरकं प्राप्नोति ।

अनु संस्कृतानां बहूनामपि गृहिणां कथं परिषत्त्वं स्यात्,
नामधारकवत्तेषामिन्द्रियरतत्वादित्याशङ्क्याह,—

ये पठन्ति द्विजावेदं पञ्चयज्ञरताश्च ये ।

चैलोक्त्वं तारतन्त्येते पञ्चेन्द्रियरता अपि ॥ २१ ॥

वेदोद्दि निखिलपापापमयमे समर्थः । तथा च तैत्तिरीय-

ब्राह्मणे वज्रादिपरम्परया प्राप्तं पापं स्वाध्यायोऽपहन्तीति श्रूयते ।
 “अग्निं वै जातं पाप्मा जघाह, तं देवा आहुतीभिः पाप्मानम-
 पाह्नाहुतीनां यज्ञेन यज्ञस्य दक्षिणाभिर्दक्षिणानां ब्राह्मणेन ब्राह्मणस्य
 हृन्दोभिश्चन्द्रसां स्वाध्यायेनापहतपाप्मा स्वाध्यायो देवपवित्रं वा-
 हतम्”—इति । मनुरपि,—

“वेदाभ्यासोऽन्यच्च शक्त्या महायज्ञक्रिया चमा ।

नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि ।

यथैधांस्योजसा वह्निः प्राप्य निर्दहति क्षणात् ।

तथा ज्ञानकृतं पापं कृत्स्नं दहति वेदवित् ।

यथा जातवलोवह्निर्दहत्याद्रानपि द्रुमान् ।

तथा दहति वेदज्ञः कर्मजं दोषमात्मनः”—इति ॥

ये तु श्रद्धालव एव सन्तः प्रज्ञामाद्यादिदोषेण पठितं वेदं
 धारयितुमसमर्थाः, तेऽपि पञ्चयज्ञानुष्ठानात् क्षीणपापा एव । पञ्च-
 यज्ञानां पापक्षयहेतुत्वञ्च प्रथमाध्याये प्रपञ्चितम् । अतश्च पञ्चे-
 न्द्रियप्रसक्तानामपि क्षीणपापत्वेन परिषत्त्वमविरुद्धम् ।
 नन्वेवमपि पञ्चयज्ञादिभिः परिशुद्धेषु गृहिषु परकीयं पापमनु
 प्रविशति, परान्नभोजनादेस्तप्रापकत्वात्,

“दुष्कृतं हि मनुष्याणामन्नमाश्रित्य तिष्ठति” ।

“अन्नादे भूणद्वा मार्ति”—इत्यादि स्मरणादित्यत आह,—

संप्रणीतः श्मशानेषु दीप्तोऽग्निः सर्वभक्षकः ।

इदं च वेदविद्भिः सर्वभक्षोऽपि दैवतम् ॥ २२॥

न क्षमिः क्षम्याने नीतः श्रवादिभक्षणे प्रयुक्तः * इत्येतावता
देवत्वं परित्यजति । एवं वेदविदोभूदेवस्य अभक्ष्याभोज्यादिदोष-
मात्रेण भूदेवत्वं नापैति । एकैकस्य मन्त्रस्याभक्ष्यभक्षणाद्यशेषदो-
षनिवर्त्तकत्वात् । तथाच मन्त्रलिङ्गम्,—

“यदन्नमदन्ननृतेन देवा-

दास्यन्नदास्यनुत वा करिष्यन् ।

यदेवानाञ्चक्षुष्यागोऽस्ति यदेव किञ्च

प्रतिजग्राहमग्निर्मा तस्मादनृणं हृणोतु ।

यदन्नमग्नि वज्रधा विरूपं

वासो हिरण्यमुत गामजामविम्”—इत्यादि ।

अनृतेन परकीयादौ स्वकीयत्वादिवचनेन । दास्यन्ननर्हभ्यो नष्ट-
शौचाचारादिभ्यः स्नेहानुबन्धेन हव्यकव्ययोः प्रयच्छन् । अदास्यन्नति-
थ्यादिभ्यो योग्येभ्योऽप्रयच्छन् । करिष्यन्नन्नभक्षणाद्यतिरिक्तमविहितं
प्रतिषिद्धं वा कुर्वन् । चक्षुष्यागोनग्नपरयोषिदवलोकनादि । तथा,
देवानामागः विष्णवाद्यं देवं बुद्ध्याऽप्यनमस्कारादि । यदेव किञ्च अश्वम-
हिषकालपुरुषाद्यप्रतिग्राह्यं यत् किञ्चित् प्रतिजग्राहं प्रतिगृहीतवान-
सि । वज्रधा विरूपं गणाङ्गगणिकाङ्गादिरूपेणानेकदोषयुक्तं यदन्नमग्नि
भक्षितवानसि । यथोक्तात् सर्वस्माद्दोषजातात् मामनृणं पूतमग्निः
करोत्विति मन्त्रार्थः । तथा, पवमानसूक्तादिमहिमानमधीयते,—

“कथविक्रयाद्योनिदोषादभक्ष्यभोजनात् प्रतिगृह्यात् ।

असद्भोजनाद्यापि नृशंसं तत् पावमानीभिरहं पुनामि”—इति ।

* श्रवादिभक्ष्यः,—इति शा० सू० ।

तथा सामविधाने सामगाः पठन्ति । “अभोज्यभोजने हते पन्था
अधोदिवदति” । साम गायेदिति शेषः । मनुरपि,—

“प्रतिगृह्णाप्रतिग्राह्यं भुक्त्वा वाऽन्नं विगर्हितम् ।

जपंस्तरतममन्दीयं पूयते मानवस्त्यहात् ॥

हत्वा लोकानपीमांस्तीनश्नपि यतस्ततः ।

ष्ट्वेदं धारयन् विप्रो नैनः प्राप्नोति किञ्चन”—इति ॥

ननु कुरीत्या वेदविदः स्वकीयपापमपनयन्तु नाम, तथापि
त्रैलोक्यं तारयन्त्येते,—इति यदुक्तं, तत् कथमित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन
तदुपपादयति,—

अमेध्यानि तु सर्वाणि प्रक्षिप्यन्ते यथोदके ।

तथैव किल्बिषं सर्वं प्रक्षिपेच्च द्विजोत्तमः ॥ २३ ॥

गङ्गादिजले स्नातुं प्रविष्टाः शरीरात् खेदादीन्यमेध्यानि
प्रक्षिपन्ति, नैतावता तज्जलमपूतं भवति, प्रत्युत मलोपेतान् पुरु-
षान्मलापनयनेन पुनाति । एवं प्रायश्चित्ती स्वकीयमग्रेषं पापं
वेदवित्सु प्रक्षिपति । तत्र प्रक्षेपणं नाम, तदपनयनाय तेषामग्रे
निवेदनम् । ते च तदपनयाङ्गीकारमात्रेण न दुष्यन्ति । प्रत्युत
तदपनयसमर्थं शास्त्रीयमुपायमुपदिश्य पापिनमुद्धरन्ति । तस्मा-
त्तारयन्तीत्युपपन्नम् ।

ननु वेदविद्यायाश्चेदीदृशो* महिमा, तर्हि वेदविदां दैनन्दि-
नगायत्र्युपाख्यादिखलसामानामपि परिषत्त्वं प्रसज्यतेत्यत आह,—

* वेदविदश्चेदीदृशो,—इति मु० ।

गायत्रीरहितो विप्रः शूद्रादप्यशुचिर्भवेत् ।

गायत्रीब्रह्मतत्त्वज्ञाः संपूज्यन्ते जनैर्दिजाः ॥ २४ ॥ इति ॥

गायत्री च ब्रह्म च गायत्रीब्रह्मणी, तयोस्तत्त्वं गायत्रीब्रह्म-
तत्त्वम् । तत्र गायत्र्यास्तत्त्वमङ्गन्यासकलावर्णयतिविशेषध्यानादि* ।
ब्रह्मणस्तत्त्वं वेदोक्तनिःशेषानुष्ठानादि । तदुभयं यथावदवगत्यानु-
तिष्ठन्तस्तत्त्वज्ञा इह विवक्षिताः । यदा, ब्रह्म परमात्मा, तस्य तत्त्वं
वेदान्तप्रतिपाद्यं स्वरूपं, तद्गायत्र्यां भर्गशब्दवाच्यत्वेनावगत्योपासते
ये, ते गायत्रीब्रह्मतत्त्वज्ञाः ।

ननु यस्मिन् ग्रामे जितेन्द्रियः शास्त्रोक्तस्वधर्मवर्त्तो शूद्रो विद्यते,
तत्र पञ्चेन्द्रियरतादुःशीलादरन्तस्यैव शूद्रस्य प...मित्यत आह,—

दुःशीलोऽपि द्विजः पूज्यो न तु शूद्रोजितेन्द्रियः ।

कः परित्यज्य गां दुष्टां दुहेत् शीलवतीं[†] खरीम् ॥ २५ ॥ इति ॥

कः परित्यज्य,—इत्यादि दृष्टान्तः । जातिशीलयोर्मध्ये जात्यु-
त्कर्षणं प्राधान्येनोपादेयः । शीलं तु यथामन्ववम् । अतएव
चतुर्विंशतिमते शूद्रोपदेशस्यानुपादेयत्वं प्रपञ्चयति,—

“श्वचर्मणि यथा क्षीरमपेयं ब्राह्मणादिभिः ।

तद्वत् शूद्रमुखादाक्यं न श्रोतव्यं कथञ्चन ॥

पण्डितस्यापि शूद्रस्य शास्त्रज्ञानरतस्य च ।

* वर्गविशेषध्यानादि,—इति सु० ।

† क्षीरवती,—इति सु० ।

वचनं तस्य न पाप्मं शुनोच्छिष्टं हविर्यथा ।

शुद्रोच्चावलेपास्तु ब्राह्मणान् भाषते यदि ।

स याति नरकं घोरं यावदाहृतसंभवम् ।

कृष्णसर्पं द्विजं दुष्टं शुद्रश्च प्रतिपादकम् ।

गर्दभं जारजातञ्च* दूरतः परिवर्जयेत्"—इति ।

ननु दुःशीलानां परिषत्ताभ्युपगमे तन्निर्दिष्टप्रायश्चित्तस्थानान्या-
भावः शक्यते । इत्यत आह,—

धर्मशास्त्ररथारूढा वेदखड्गधराद्विजाः ।

क्रीडार्थमपि यद्ब्रूयुः स धर्मः परमः स्मृतः ॥२६॥ इति॥

यथा, युद्धार्थं रथमारूढा खड्गं धत्वा समागतस्य योद्धुं मुहूर्त्तमात्रं
विलम्बितेऽपि युद्धे खड्गचालनादिरूपा युद्धोचितलीला प्रवर्त्तते,
तद्वत्, प्रसूतादेदादिरूपाद्रथाद्धर्मशास्त्रवेदौ यो निपुणो ब्राह्मणः
स इन्द्रियपरतन्त्रोऽपि चिरं शास्त्रवासनावामितत्वात् क्रीडन्मपि यथा
शास्त्रमेव ब्रूते, किमु वक्तव्यं बुद्धिपूर्व्यं परिषद्युपनिष्य,

“अत्रुवन्निब्रुवन् वाऽपि नरो भवति किल्बिषी” ।

इत्यादिशास्त्रस्यावगत्यान्यथा न ब्रूते,—इति ।

इत्थं योग्यायोग्यपरिषदौ विविच्य तत्र योग्यायाः परिषदो-
ऽपचितं विशेषणजातं दर्शयति,—

* गर्भश्च जारजातस्तु,—इति मु० ।

† धर्मं निश्चित्य प्रायश्चित्तस्थानान्याभावः शक्यते,—इति मु० ।

चातुर्वेद्यो विकल्पी च अङ्गविद्वर्मपाठकः ।

चयश्चाश्रमिणो मुख्याः पर्षदेषा दशावरा ॥२७॥ इति॥

तच्च चातुर्वेद्यादिशब्दार्थानङ्गिरा विवृणोति,—

“चतुर्णामपि वेदानां पारगा ये द्विजोत्तमाः ।

स्वैस्त्रैर्विनाऽप्येते चातुर्वेद्या इति स्मृताः ॥

धर्मस्य पर्षदश्चैव प्रायश्चित्तक्रमस्य च ।

चयाणां यः प्रमाणज्ञः स विकल्पी भवेद्विजः ।

शब्दे क्कन्दसि कल्पे च शिक्षायाञ्च सुनिश्चितः ।

ज्योतिषामयने चैव स निरुक्तेऽङ्गविद्वेत्^(१) ।

वेदविद्याव्रतस्त्रातः कुलशीलसमन्वितः^(२) ॥

(१) शब्दे शब्दशास्त्रे व्याकरणे इति यावत् । क्कन्दसि क्कन्दःशास्त्रे पिङ्ग-
लादिप्रणीते । कल्पे श्रौतसूत्रापरनामधेये वैदिकयज्ञाद्यनुष्ठानप्र-
तिपादके कात्यायनादिप्रणीते नानाशाखागतलिङ्गादिकल्पिते क-
ल्पसूत्राख्ये ग्रन्थे । शिक्षा पाणिन्यादिप्रणीता वर्णोच्चारणादिनिर्या-
मिका । ज्योतिषामयनं ज्योतिःशास्त्रम् । निरुक्तं यास्कादिप्रणीतं
नैघण्टुककाण्डव्याख्यानरूपं वैदिकशब्दानां व्युत्पादकं शास्त्रम् ।
एतावन्त्येवाङ्गानि वेदस्य । तदुक्तम् । “शिक्षा कल्पो व्याकरणं
निरुक्तं ज्योतिषां चितिः । क्कन्दसां त्रिविधैव षडङ्गो वेदइ-
त्यते” इति ।

(२) यः खलु समाप्य वेदमसमाप्य व्रतानि समावर्त्तते, स वेदविद्यास्त्रातः ।
यः पुनरसमाप्य वेदं समाप्य व्रतानि समावर्त्तते, स व्रतस्त्रातः । यश्च
वेदं व्रतानि च समाप्य समावर्त्तते, सोऽयं वेदविद्याव्रतस्त्रातः । श्रौतं
ज्योतिषविधं हारीतोक्तम् । तथाच हारीतः । “ब्राह्मण्यता देवपि-

अनेकधर्मशास्त्रज्ञः प्रोच्यते धर्मपाठकः ।

‘ब्रह्मचर्याश्रमादूर्ध्वं विप्रोऽयं वृद्ध उच्यते’—इति ॥

चातुर्वेद्याद्युक्तविशेषणविशिष्टागार्हस्थ्याद्यन्यतमाश्रमवर्त्तिनोदश-
संख्याकाः परिषच्छब्दवाच्याः । दशसंख्या अवरायस्यां परिषदि,
यां दशावरा । दशत्वमवरः पक्षः, ततोऽप्यर्वाचीनः पक्षो नास्तीत्यर्थः ।
ये तु “चत्वारोवा च यो वाऽपि”—इत्यादिपक्षाः पूर्वमुपन्यस्ताः,
ते स सर्वेऽपि गोवधादर्वाचीनविषये द्रष्टव्याः । सेयं दशसंख्योपेता
परिषद्ब्राह्मणस्य प्रायश्चित्तिले सत्यवगन्तव्या । यदा चत्रियवैश्यौ
प्रायश्चित्तिनौ भवतः, तदा विशेषमङ्गिरा आह,—

“परिषद्या ब्राह्मणानां सा राज्ञां त्रिगुणा मता ।

वैश्यानां त्रिगुणा चैव परिषच्च व्रतं स्थितम् ॥

ब्राह्मणो ब्राह्मणानान्तु चत्रियाणां पुरोहितः ।

वैश्यानां याजकश्चैव स एव व्रतदः स्मृतः * ॥

अगुरुः चत्रियाणाञ्च वैश्यानां चाप्ययाजकः ।

प्रायश्चित्तं समादिष्य तत्रैकच्छ्रं समाचरेत्”—इति ।

यथा चत्रियवैश्ययोः परिषद्वृद्धिः, तथा व्रतमपि वर्द्धते । इयञ्च
व्रतवृद्धिरुत्तमजातिहनने द्रष्टव्या । इतरविषये व्रतह्रासस्याभिधा-
नात् । तथा च चतुर्विंशतिमते दर्शितम्,—

* एते व्रततराः स्मृताः,—इति मु० ।

दमस्तता सौम्यता अपरोपतापिता अनसूयता मृदुता अपाचयं
मैत्रता प्रियवादित्वं कृतञ्जता प्ररक्षता कारुण्यं प्रशान्ततेति
अष्टोदशविधं श्रीमम्”—इति ।

“प्रायश्चित्तं यदाज्ञातं ब्राह्मणस्य महर्षिभिः ।

पादोनं चक्षियः कुर्यादद्वै वैश्यः समाचरेत् ।

शूद्रः समाचरेत् पादमशेषेष्वपि पाप्मसु”—इति ।

इत्थं प्रायश्चित्तिना कर्त्तव्यमुपस्थानं उपस्थेया परिषच्चेत्युभयं निरूपितम् । अथ व्रतादेशनं निरूपणीयं, तस्योपस्थानानन्तरभावित्वात् । अनन्तरभावश्चाङ्गिरसा दर्शितः,—

“उपस्थानं व्रतादेशः स्त्रीयाशुद्धिप्रकाशनम् ।

प्रायश्चित्तं चतुष्कञ्च विहितं धर्मकर्तृभिः”—इति ।

तदेतद्व्रतादेशनं राजानुमत्या कर्त्तव्यमित्याह,—

राज्ञश्चानुमते स्थित्वा प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ।

स्वयमेव न कर्त्तव्यं कर्त्तव्या स्वल्पनिष्कृतिः ॥ २८ ॥

अत्र गोबधस्य प्रकृतत्वात् तमारभ्याधिकेषु पापेषु राजानुज्ञ-
यैव व्रतं निर्दिशेत् । न तु राजानं वञ्चयित्वा स्वयं तत् कर्त्तव्यम् ।
गोबधादप्येषु तु पापेषु विनाऽपि राजानुज्ञां निष्कृतिर्दातुं शक्यते ।
एतच्च देवलोऽप्याह,—

“याचितस्तेन चेत् पापे ब्राह्मणः पापभीरुणा ।

निष्कृतिं व्यवहारार्थं कुर्यात्तस्मै नृपाज्ञया ॥

स्वयं च ब्राह्मणेः शङ्क्रमन्त्यदोषे विधीयते ।

राजा च ब्राह्मणस्यैव महत्सु सुपरीक्ष्य च”—इति ॥

शारौतोऽपि—

“राज्ञोऽनुमतिमाश्रित्य प्रायश्चित्तानि दापयेत् ।

स्वयमेव न कुर्वीत कर्त्तव्यं स्वल्पमेव च*—इति ॥

यथा परिषद्वाजानं नातिक्रमेत्, तथा राजाऽपि परिषदं नातिक्रमेदित्याह,—

ब्राह्मणांस्तानतिक्रम्य राजा कर्त्तुं यदिच्छति ।

तत्पापं शतधा भूत्वा राजानमनुगच्छति ॥ २९ ॥ इति ॥

कर्त्तुं प्रायश्चित्तं कारयितुम् । अन्तर्भातितर्पणार्थस्य विवक्षितत्वात् ।
इदानीं परिषदा समाचरणीयान् नियमविशेषानाह,—

प्रायश्चित्तं सदा दद्याद्देवतायतनाग्रतः ।

आत्महृच्छं ततः कृत्वा जपेद्द्वै वेदमातरम् ॥ ३० ॥ इति ॥

दद्यादित्यत्रायोगव्यवच्छेदो विवक्षितः, परिषद्युपविष्टादाने प्रत्य-
वायस्मरणात् । तदाहाङ्गिराः,—

“आर्त्ताणां मार्गमाणानां प्रायश्चित्तानि ये दिजाः ।

जानन्तोम† प्रयच्छन्ति ते तेषां समभागिनः ॥

तस्मादार्त्तं समासाद्य ब्राह्मणम् विशेषतः ।

जानद्भिः परिषदः पन्था न हातव्यः पराङ्मुखैः ॥

तस्य कार्य्या व्रतादेशः पावनार्थं हितेषुभिः‡ ।

अज्ञानामुपदेष्टव्यं क्रमशः सर्वमेव च ॥

यथाऽभ्युद्भूते कश्चिद्भयार्त्तं ब्राह्मणं कश्चित् ॥

* स्वयमेव न कर्त्तव्यं स्वल्पमेव परीक्ष्य च—इति मु० ।

† तानेतान्न,—इति शा० स० ।

‡ प्रायश्चित्तं हितकर्त्तुमि,—इति मु० । प्रायश्चित्तं ?

एवं पापात् समुद्धृत्य तेन तुल्यं फलं लभेत्”—इति ।

सर्वथा दद्यादित्ययं नियमो यथाविध्युपपन्नविषयः । तथा च
हारीतः,—

“यन्नादेव पुरस्कृत्य विप्रांस्तत्र दशावरान् ।

प्रणिपत्य च भक्त्या च प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत्”—इति ॥

विनिर्दिशेत् याचेत,—इति यावत् । यथाविध्युपपत्त्यभावे
प्रायश्चित्तं न देयम् । तदाहाङ्गिराः,—

“अनर्चितैरनाहृतैरपृष्टैश्च यथाविधि ।

प्रायश्चित्तं न दातव्यं जगद्भिरपि च द्विजैः”—इति ॥

ज्ञानेनाज्ञानेन वा प्रायश्चित्तस्यान्यथानिर्देशे प्रत्यवायं स्पृ-
वाह,—

“अजानन्यस्तु विब्रूयाज्जानन्यश्चान्यथा वदेत् ।

उभयोर्हि तयोर्दोषः पक्षयोर्भयोरपि”—इति ॥

विधित्सितस्य प्रायश्चित्तस्य गौरवलाघवनिर्णयस्य देशकालादयः
परौचणीयाः । तदाह ब्रौधायनः,—

“शरीरं बलमायुश्च वयः कालश्च कर्म च ।

समौह्य धर्मविदुष्या प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्”—इति ।

हारीतोऽपि,—

“यथावयो यथाकालं यथाप्राणं च ब्राह्मणे ।

प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं ब्राह्मणैर्धर्मपाठकैः ॥

येन शुद्धिमवाप्नोति न च प्राणैर्वियुज्यते ।

आर्त्तिं वा मन्त्रं वा याति न चैतद् प्रतप्तादिशेत्”—इति ॥

विश्वामित्रोऽपि,—

“जातिशक्तिगुणपेक्षं सकृद्वुद्धिमतं तथा ।

अनुबन्धादि विज्ञाय प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्”—इति ॥

परिषद्गुरुप्रश्नादौतिकर्तव्यता अङ्गिरसा दर्शिता,—

“ततस्ते प्रणिपातेन दृष्ट्वा तं समुपस्थितम् ।

विप्राः पृच्छन्ति तत् कार्यमुपविश्यामने स्थितम् ॥

किन्ते कार्यं किमर्थं वा सदा मृगयसे द्विजान् ।

पर्षदि ब्रूहि तत् सर्वं यत्कार्यं हितमात्मनः ॥

सत्येन द्योतते राजा वरिः सत्येन तद्यथा* ।

सत्येन द्योतते वक्त्रिः सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ॥

भुर्भुवःस्वस्त्योलोकास्तेऽपि सत्ये प्रतिष्ठिताः ।

अस्माकं चैव सर्वेषां सत्यमेव परं बलम् ॥

यदि चेदक्ष्यसे सत्यं नियतं प्राप्स्यसे शुभम् ।

यद्यागतोऽस्य सत्येन न तु शुद्ध्यति केनचित् ॥

सत्येन तु विशुद्ध्यन्ति शुद्धिकामाश्च भानवाः ।

तस्मात् प्रब्रूहि तत् सत्यमादिमध्यावसानिकम् ।

एवं तैः समनुज्ञातः सर्वं ब्रूयादशेषतः ॥

तस्मिन्निवेदिते कार्यं निष्काशोयस्तु† कार्यवान् ।

तस्मिन्नुत्सारिते पापे यथावद्वर्ज्यपाठकाः ।

ते तथा तच्च अक्षयेयुर्बिम्बशतः परस्परम् ।

* सत्येन द्योतते वायुः सत्येन द्योतते रविः,—इति मु० ।

† वप, —इति मु० ।

आपद्धर्मेषु यत्प्रोक्तं यच्च सानुग्रहं भवेत् ॥
 परिषत्सम्पदस्यैव कार्याणाञ्च वलावलम् ।
 प्राप्य देशञ्च कालञ्च यच्च कार्यान्तरं भवेत् ॥
 पर्षत् सञ्चिन्त्य तत्सर्वं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ।
 सर्वेषां निश्चितं यत्स्याद्यच्च प्राणान् घातयेत् * ॥
 आह्वय आवयेदेकः पर्षदा यो नियोजितः ।
 शृणुष्व भो इदं विप्र, यत्ते आदिश्यते व्रतम् ॥
 तत्तत् यत्नेन कर्त्तव्यमन्यथा ते वृथा भवेत् ।
 यदा च ते भवेत् चीर्णं तदा शुद्धिप्रकाशकम् ॥
 कार्यं सर्वं प्रयत्नेन शक्त्वा विप्राभिभाषितम्”—इति ।

एतच्च सर्वं कस्यचित् देवतायतनस्य शैवस्य वा वैष्णवस्य वा
 पुरः स्थित्वा निर्देष्टव्यम् । देवतायतनायतः,—इत्येतत् पुण्यतीर्थादे-
 रप्युपलक्षणम् । एवं प्रायश्चित्तं निर्दिश्यानन्तरं निर्देष्टारः सर्वेऽप्या-
 त्मविशुद्ध्यर्थं तत्तत्प्रायश्चित्तानुसारेण स्वल्पमधिकं वा किञ्चित्
 कृच्छ्रं चरित्वा तदन्ते वेदमातरं गायत्रीं यथाशक्ति जपेयुः,—इति ॥
 एतदेव हारौतोऽप्याह,—

“प्रायश्चित्तन्तु निर्दिश्य कथं पापात् प्रमुच्यते ।

यत्पवित्रं विजानीयात् जपेद्वा वेदमातरम्”—इति ॥

वेदवेदाङ्गविदुषामित्यारभ्य जपेद्दे वेदमातरमित्यन्तेन यन्त्यस-
 न्दर्भेन यत्परिषन्निष्पन्नं, तत्सर्वमतौताध्यायोक्तेषु अगाम्यध्याये
 वक्ष्यमाणेषु च प्रायश्चित्तेषु समानमवगन्तव्यम् । अध्यायादौ यत्पृष्ठं

* घातयेत्,—इति सु० ।

गोबधप्रायश्चित्तं, तदिदानीमाऽध्यायपरिसमाप्तेर्निरूपयति । तत्र
सशिखमित्यादिना बहुविधमिति कर्त्तव्यमाह,—

सशिखं वपनं कृत्वा त्रिसन्ध्यमवगाहनम् ।

गवां मध्ये वसेद्रात्रौ दिवा गाश्चाप्यनुव्रजेत् ॥३१॥ इति॥

शिखाऽपि यथा न परिशिष्यते. तथा वपनं कुर्यात् । सन्ध्या-
चये च नद्यादाववगाहेत । रात्रौ गोष्ठे गोमध्ये शयीत । दिवसे
तु चरन्तीनां अनुचरेत् ।

इति कर्त्तव्यतान्तरमाह,—

उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम् ।

न कुर्वीनात्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तितः ॥३२॥ इति॥

निदाघसन्तापे प्रथमतोगवाञ्छायां सम्पाद्य पश्चात् स्वयं छाया-
यामुपविशेत् । एवं वर्षादौ । वर्षति सति वृष्टिपीडितानां गवां
शालादिसम्पादनेन रक्षां कुर्यात् । तथा, हेमन्तशिशिरयोर्निशि
निवांसाय शीतरहितं स्थानं सम्पादयेत् । तथा, यदा कदाचित्
मारुते भृशं वाति सति, स्थानादिसम्पादनेन तदुपद्रवात् संरक्षेत् ।
यदा गवां रक्षां कर्त्तुं न शक्नुयात्, तदा स्वात्मनोऽपि रक्षां न
कुर्यात् ।

अन्यदितिकर्त्तव्यमाह,—

आत्मनो यदिवाऽन्येषां गृहे स्नेहे सुखेऽथवा ।

भक्षयन्ती न कथयेत् पिवन्तं चैव वत्सकम् ॥३३॥ इति॥

स्वकीयेषु परकीयेषु वा गृहादिषु सञ्चितं शाल्यादिकं यदि काचिद्गौर्भक्षयेत्, तदा तां पश्यन्नपि निवारकाणामग्रे न कथयेत् । तथा, वत्सो यदि दोहकालादन्यत्र स्नानं पिवेत्, तदा तमपि वत्सं न कथयेत् ।

पुनरप्यन्यदितिकर्त्तव्यमाह,—

पिवन्तीषु पिवेत्तोयं संविशन्तीषु संविशेत् ।

पतितां पङ्कलग्नां वा सर्व्वप्राणैः समुद्धरेत् ॥ ३४ ॥ इति ॥

स्वयमत्यन्तदृष्टान्तोऽपि गवामुदकपानात् पूर्व्वमुदकं न पिवेत् । तथा, चिरस्थितिगतिभ्यां पादयोर्व्यथां प्राप्यापि गोसंवेशनात् प्राक् स्वयं न संविशेत् । यच्च कापि रोगान्तां सती भूमौ पतिता वा, जलपानाद्यर्थं गत्वा पङ्के मग्ना वा गौर्यदा दृष्टा, तदानीमेव स्वप्राणेषु लोभं* परित्यज्य सर्व्वेणापि प्रयत्नेन तां गामुद्धरेत् ।

ननु स्वप्राणेष्वसुखस्य प्रकान्तव्रतसमाप्त्यभावे दुरितचयोऽन्यथादित्यत आह,—

ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ।

मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोब्राह्मणस्य च ॥ ३५ ॥ इति ॥

अनुष्ठेयेभ्यः† सर्व्वेभ्यो व्रतेभ्यः इदमधिकं व्रतं यद्गोब्राह्मणार्थं मरणम् । तच्च कुतो व्रतभङ्गशङ्काऽवकाशः । स्वयं मरणमभ्युपगम्य

* लोभं,—इति शा० ।

† अनुष्ठेयेभ्यः,—इति मु० ।

गोब्राह्मणरक्षणे प्रवृत्तौ* यदि कथञ्चिच्छीवेत्, तदा गोब्राह्मणक्षीः
वृजोप्ता† जीवन्नपि ब्रह्महत्याया मुक्तो भवति ।

अङ्गानि विधायाङ्गिनं व्रतविशेषं विदधाति,—

गोबधस्यानुरूपेण प्राजापत्यं विनिर्दिशेत् ।

प्राजापत्यं ततः कृच्छ्रं विभजेच्च चतुर्विधम् ॥ ३६ ॥ इति ॥

एकभक्तादिरूपं प्राजापत्यव्रतं गोबधस्य प्रायश्चित्तं, तच्च व्रतं
वक्ष्यमाणकारेण चतुर्विधम् । तत्र गोबधस्य तारतम्यं न्यायानुसारा
निश्चित्य‡ तत्तारतम्यानुसारेणान्यतमं प्राजापत्यव्रतविशेषं निर्दि-
शेत् । यतो बधतारतम्यानुसारेण प्रायश्चित्ततारतम्यं§ विनिर्देश्यं,
ततो व्रततारतम्यानुगतं॥ प्राजापत्यव्रतं चतुर्विधं यथा भवति, तथा
विभजेत् ॥

इदानीं विभागं प्रकटयति,—

एकाहमेकभक्ताशी एकाहं नक्तभोजनः ।

अयाचिताश्वेकमहरेकाहं मारुताशनः ॥ ३७ ॥

दिमद्वयं चैकभक्तो द्विदिनं चैकभोजनः ।

दिनद्वयमयाची स्याद्द्विदिनं मारुताशनः ॥ ३८ ॥

* प्रवृत्तौ,—इति शा० ।

† स गोप्ता,—इति मु० ।

‡ गोबधस्य तारतम्यान्वा योस्यायोस्यान्वा निश्चित्य,—इति मु० ।

§ प्राजापत्यव्रतविशेषतारतम्यं,—इति मु० ।

॥ व्रततारतम्याय,—इति मु० ।

चिदिनं चैकभक्ताशी चिदिनं नक्तभोजनः ।

दिनचयमयाची स्यात् चिदिनं माहताशनः ॥ ३९ ॥

चतुरहं चैकभक्ताशी चतुरहं नक्तभोजनः ।

चतुर्दिनमयाची स्याच्चतुरहं माहताशनः ॥ ४० ॥ इति ॥

एकभक्तनक्तायाचितोपवासाः प्राजापत्यस्वरूपम् । सोऽयमाद्यः कल्पः । द्विगुणीभूतैकभक्तादिचतुष्टयं यत्, तत् द्वितीयः कल्पः । त्रिगुणीभूतैकभक्तादिचतुष्टयं तृतीयः कल्पः । चतुर्गुणीभूतैकभक्तादिचतुष्टयं चतुर्थः कल्पः । त एते चत्वारः कल्पा बधभेदेषु योजनीयाः । तद्यथा । एकहायनस्य बधे प्रथमः । द्विहायनस्य बधे द्वितीयः । त्रिहायनस्य बधे तृतीयः । चरितमवयस्कस्य बधे चतुर्थः ।

यथोक्तव्रतचरणानन्तरकर्त्तव्यमाह,—

प्रायश्चित्ते ततश्चौर्णे कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ।

विप्राणां दक्षिणां दद्यात् पवित्राणि जपेद्द्विजः ॥ ४१ ॥
इति ॥

पवित्राणि पवमानसूक्तादीनि । भोजनदक्षिणा जपाः श्रावण-
सारेण द्रष्टव्याः ।

उपस्थानव्रतादेशनचर्यात्मकान् चोन् प्रायश्चित्तपादानभिधाय
शुद्धिप्रकाशनरूपश्चतुर्थपादमाह,—

ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु गोघ्नः शुद्धो न संशयः । इति ।

सक्रीयविशुद्धिस्त्रापनार्थं स्वन्धूनापेयान् ब्राह्मणान् भोजयेत् ।

एतावता चतुष्पादप्रायश्चित्तस्थानुष्ठितत्वात् अथ शुद्धी नास्ति
कश्चित् संशयः ।

सशिशुमित्यादिना साङ्गं प्रायश्चित्तं यदुक्तं, तदेव श्वव-
नाह । “प्राजापत्यव्रतं गोवधे प्रायश्चित्तं, नखाणि रोमाणि
क्षित्वा, सशिशुं वपनं कृत्वा, त्रिषवणस्नानं गवामनुगमनं सह शयनं,
समूहदण्डानि रथ्यासु चारयेत्”, व्रताग्ने ब्राह्मणभोजनम्”—इति ।
आचार्यैरेकहायनादिचतुर्विधवधभेदमभिप्रेत्य व्रते पञ्चचतुष्टयमु-
पन्यस्तम्, तदेव भङ्गन्तरेण वृद्धप्रचेता[†] आह,—

“एकवर्षे हते वत्से षष्ठ्युपादो विधीयते ।

अबुद्धिपूर्वे पुंसां स्यात् त्रिपादस्तु द्विहायने ॥

त्रिहायणे त्रिपादः स्यात् प्राजापत्यमतः परम्”—इति ॥

ननु आचार्याक्ताद्गोवधप्रायश्चित्तादधिकानि वज्रविधानि
गोवधप्रायश्चित्तानि नानासुनिभिर्दर्शितानि । तत्र कानिचित्कालेना-
धिकानि । तद्यथा, एकमास-द्विमास-त्रिमासादिव्रतानि काशतो-
ऽधिकानि । तथा, कानिचिद्दानेनाधिकानि । तद्यथैकगोदानमा-
रभ्य सहस्रगोदानपर्यन्तानि । कानिचित्कायक्लेशेनाधिकानि । तद्यथा,
द्वादशरात्रोपवासादीनि । वाढं, तत्र निमित्तगौरवं व्रतगौरवं च
पर्यालोच्य न्यायेन विषयव्यवस्था कल्पनीया । तां च[‡] वयं
प्रदर्शयामः । तत्र याज्ञवल्क्यो व्रतचतुष्टयमाह,—

• सम्यक् व्रतानि दद्यात् सुचारयेत्,—इति सु० ।

† वृद्धप्रचेता,—इति सु० ।

‡ तानि च,—इति सो० स० आ० श्रुतकेषु ।

“पञ्चगव्यं धिवेद्गोप्तो मासमासीत संयतः ।

गोष्ठेशयो गोऽनुगामी गोप्रदानेन शुद्ध्यति ॥

कच्छं चैवातिकच्छश्च चरेदाऽपि समाहितः ।

दद्यात् चिराचं चोपोय्य वृषभैकादशास्तु गाः”—इति ॥

तत्र गोस्त्रामिभेदमुपजीव्य व्यवस्था । जातिमात्रब्राह्मणस्त्रामिके चिराचोपवासो वृषभैकादशगोदानं च । चत्रियस्त्रामिके पञ्चगव्याशनम् । वैश्यस्त्रामिके मासमतिकच्छम् । शूद्रस्त्रामिके कच्छम् । विष्णुव्रतत्रयमाह,—

“गोप्तस्य पञ्चगव्येन मासमेकं पलत्रयम्* (१) ।

प्रत्यहं स्यात्† पराको वा चान्द्रायणमथापिवा”—इति ॥

एतत्त्रयमपि चत्रियस्त्रामिकविषयम् । यत्तु शङ्खलिखिताभ्यामुक्तम् । “गोप्तः पञ्चगव्याहारः पञ्चविंशतिरात्रमुपवसेत्‡ सशिखं वपनं कृत्वा गोचर्मणा प्रावृते गां चानुगच्छन् गोष्ठेशयो गां दद्यात्”—इति । एतत्तु वैश्यस्त्रामिकविषयम् । यत्तु सम्बर्त्तनोक्तम्,—

“गोप्तस्यातः प्रवक्ष्यामि निष्कृतिस्तत्त्वतः शुभाम् ।

* निरन्तरम्,—इति शा ।

† प्राजापत्यं,—इति शा० ।

‡ पञ्चगव्याहारमात्रमुपवसन्,—इति सु० ।

(१) पलपरिमाणमुक्तं व्योतिषे । “पलन्तु कौकिकैर्मनैः सावृत्तिदिमावकम् । तोलकचित्तयं श्रेयं व्योतिर्ज्ञैः स्मृतिसम्मतम्”—इति । द्वादशभौ रत्तिनास्तिरेकोऽथौकिकोमावको भवति, अष्टमिच्छ मावकैरेकं तोलकम् ।

गोपः कुर्वीत संस्नानं गोष्ठे गोरूपसंनिधौ * ॥

तत्रैव चितिशायी स्नानासाङ्गं संयतेन्द्रियः ।

सक्त्यावकभैक्षायी पयोदधि घृतं शक्नुत ॥

एतानि क्रमशोऽश्रीयत् द्विजस्तत्पापमोक्षकः ।

शुद्ध्यते साङ्गमासेन नखरोमविवर्जितः ॥

स्नानं त्रिषवणं कुर्याद्गवामनुगमं तथा ।

एतत्समाहितः कुर्यात् स नरो वीतमत्सरः ॥

सावित्रीं च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तिः ।

ततस्त्रीर्णमतः कुर्यात् विप्राणां चैव भोजनम् ॥

भुक्तवत्सु च विप्रेषु गां प्रदद्याद्विचक्षणः ।

वृषभं तिलधेनुं^(१) वा ततो मुच्येत किल्बिषात्"—इति ॥

यच्च सुमन्तुनोक्तम् । "गोपस्य गोप्रदा गोष्ठे शयनं द्वादशरात्रं पञ्चगव्यप्राशनं गवां चानुगमनम्"—इति । तत् शूद्रस्वामिक-विषयम् । यत्तु मनुनोक्तम्†,—

* गोरूपसंनिधौ,—इति सु० ।

† संबर्त्तनोक्तम्,—इति सु० ।

(१) तिलधेनुश्च वराहपुराणे उक्ता । "तिलधेनुं प्रवक्ष्यामि सर्वपापप्रणा-
शिनौम् । यां दत्त्वा पापकर्मापि मुच्यते नरकार्यवात् । चतुर्भिः सेति-
कामिश्च प्रस्यरकः प्रकीर्तितः । ते बोद्धव्यं भवेद्धेनुश्चतुर्भिर्वत्सको
भवेत् । इक्षुदण्डमयाः पादा दन्ताः पुष्पमयास्तथा । नासा मन्थमयी
तस्या निष्ठा गुडमयी तथा । पृष्ठे तावमयी सा स्याद्दृष्टामरण्य-
भूषिता । ईदृशीं कल्पयित्वा तु सर्वपादप्रीं प्रकल्पयेत् । कांस्योप-
देशं रौप्यक्षुरां पूर्वधेनुविधानतः"—इति । सेतिकामा कुक्कुटः, च
च द्वादशप्रवृत्तिपरिमितः ।

“उपपातकसंयुक्तो गोत्रो मासं यवान् पिवेत् ।
 कृतवापोवसेद्गोष्ठे चर्मणाऽऽर्द्धेण संवृतः ॥
 चतुर्थकालमश्लीयादक्षारलवणं^(१) मितम् ।
 गोमूत्रेण चरेत्स्नानं द्वा मासौ नियतेन्द्रियः ॥
 दिवाऽनुगच्छेत्ता गास्तु तिष्ठन्नूडं रजः पिवेत् ।
 शुश्रूषित्वा नमस्कृत्य राजौ वीरासनी^(२) भवेत् ॥
 तिष्ठन्तीषु च तिष्ठेत्तु ब्रजन्तीष्वप्यनुब्रजेत् ।
 आसीनास्त्रपि चासीनो नियतो वीतमत्सरः ॥
 आतुरामभियुक्तां वा चौरव्याघ्रादिभिर्भयैः^(३) ।
 पतितां पङ्क्तान्नां वा सर्वप्राणैर्विमोचयेत् ॥
 उष्णो वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम् ।
 न कुर्वीतात्मनस्त्राणं गोरक्षणं तु शक्तिः ॥
 आत्मनो यदि वाऽन्येषां गृहे चेषे खलेऽपि वा ।

- (१) “मुनिभिर्द्विरग्रहं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम् । अहनि च तथा तमस्त्रिण्यां सार्द्धप्रहरयामान्तः”—इति कात्यायनेन प्रत्यहं कालद्वये भोजनविधानात् भोजनकालत्रयमतिक्रम्य चतुर्थकालं प्राप्य अश्लीयात् । तेन पूर्वदिने उपोष्य परदिने राजौ भुञ्जीतेत्यर्थः । अक्षारलवणं क्षारलवणमिदम् । क्षारं राजिकादि, लवणं सैन्धवादि । अक्षारलवणमक्षत्रिमलवणं, तत्तु सैन्धवादीति केचित् ।
- (२) वीरासनमुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे । “उत्थितस्तु दिवा तिष्ठेदुपविष्टस्तथा निशि । एतद्वीरासनं प्रोक्तमनाश्रित्योपवेशनम्”—इति ।
- (३) भयैर्भयनिमित्तैश्चौरव्याघ्रादिभिरभियुक्तामाकाशमिति ।

भक्षयन्तीं न कथयेत् पिवन्तं चैव वत्सकम् ॥

अनेन विधिना यस्तु गोप्त्रो गा अनुगच्छति ।

स गोहत्याकृतं पापं त्रिभिर्मसैर्व्यपोहति ॥

वृषभैकादशा गासु दद्यात्सुचरितव्रतः ।

अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविज्ञो निवेदयेत्"—इति ॥

एतत् ब्राह्मणपरिमृहीताया बुद्धिपूर्वकमधविषये द्रष्टव्यम् ।

यत्त्वज्जिरमोक्तम्,—

“उपपातकसंयुक्तो गोप्त्रो भुञ्जीत यावकम् ।

अक्षारखण्डं रुचं षष्ठे कालेऽस्य भोजनम्^(१) ॥

कृतवापो वसेत् गोष्ठे चर्मणा तेन संवृतः ।

द्वौ मासौ स्नानमयस्य गोमूत्रेण विधीयते ॥

पादशौचक्रिया कार्या अग्निः कुर्वीत केवलम् ।

अतिवह्नीरयेद्दण्डं समन्त्रां चैव मेखलाम् ॥

गाश्चैवानुब्रजेन्नित्यं रजःप्रासां सदा पिवेत्* ।

तिष्ठन्नीषु च तिष्ठेच्च व्रजन्तीष्वथनुब्रजेत् ॥

शुश्रूषित्वा नमस्कृत्वा रात्रौ वीरासनी भवेत् ।

गोमतीं च जपेद्विद्यामोकारं वेदमेवच ॥

आतुरामभियुक्ताश्च रोगप्रादादिभिर्भयैः† ।

* विधेत्,—इति सु० ।

† आतुरामतिभीतां वा चोरप्रादादिभिर्भयैः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) दिनद्वयमुपोष्य तृतीयादिने रात्रौ भुञ्जीतेत्यर्थः ।

पतितां पङ्कसग्राह्यं सर्वप्राणैर्विभोचयेत् ॥

उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम् ।

न कुर्वीतात्मनस्त्राणं गोरहत्वा तु शक्तिः ॥

आत्मनोयदि वाऽन्येषां गेहे चेत्तु वा खले ।

भक्षयन्तीं न कथयेत् पिवन्तं चैव वत्सकम् ॥

अनेन विधिना गोप्तो यस्तु गा अनुगच्छति ।

स तद्वधकृतं दाम्नां मासाभ्यां तु व्यपोहति ॥

दृषभैकादशागाश्च दद्यात्सुचरितव्रतः ।

अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविद्भ्यो निवेदयेत्”—इति ॥

एतत् ब्राह्मणस्वामिककामकृतगोवधएव तारुण्यादिगुणवदि-
वयं द्रष्टव्यम् । अत्र जघ्नां गोमतीविद्यां यम आह,—

“गोमतीं कीर्त्तयिष्यामि सर्वपापप्रणाशिनीम् ।

स्तोत्रं मे वदतो विप्राः, शृणुष्वं सुसमाहिताः ॥

गावः सुरभयो नित्यं गावो गुग्गुलुगन्धिकाः ।

गावः प्रतिष्ठा भूतानां गावः स्वस्त्ययनं सहत् ॥

अश्वमेव परं गावो देवानां हविरुत्तमम् ।

पावनं सर्वभूतानां रक्षन्ति च वहन्ति च ॥

हविषा मन्त्रपूतेन तर्पयन्त्यमरान् दिवि ।

क्षपीणामग्निहोत्रेषु गावो होमप्रयोजिकाः ॥

सर्वेषामेव भूतानां गावः शरणमुत्तमम् ।

गावः पवित्रं परमं गावो मङ्गलमुत्तमम् ॥

गावः स्वर्गस्य सोपानं गावो धन्याः समातमाः ।

नमो गोभ्यः श्रीमतीभ्यः सौरभेयीभ्य एव च ॥

नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च पवित्राभ्यो नमोनमः” ।

यस्तु शरीतेनोक्तम् । “गोम्रस्त्वचमूर्द्धलांगला परिधाय
गामनुतिष्ठेत् तिष्ठमानासु आसीनास्त्रासीनः संवेशमानासु मंविशन्
मंवीतांगोवीतमत्सरः शीतवातोष्मातिवर्षेषु नात्मनस्त्राणं कुर्यात्
गोरहत्वा चोरपङ्कथाघ्रादिभ्यो* भयेभ्यो मोचयेदेवं सुचरित-
प्रायश्चित्तो वृषभैकादश गाश्च दत्त्वा त्रयोदशमासेन पूतो
भवति”—इति । यदपि वशिष्ठेन,—

“गां चेद्वन्यात्ततश्चास्याश्चर्मणाऽऽर्द्धेण वेष्टितः† ।

षण्मासान् च्छस्तिष्ठेत् वृषभैकादशाश्च गाः”—इति ॥

दद्यादिति शेषः । देवलोऽपि । “गोम्रः षण्मासान् तश्चर्मपरिवृतो
गोघासाहारो(१) गोम्रतोपवामी गोभिरेव सहाचरन् मुच्यते”—इति ।
एतच्चित्तयमपि सवनस्य ब्राह्मणगोवधे कामकृते द्रष्टव्यम् । यस्तु
कात्यायनेनोक्तम्,—

“गोम्रस्तश्चर्ममंवीतो वसेद्गोष्ठे तथा पुनः ।

गाश्चानुगच्छेत् सततं रात्रौ रीवासनादिभिः ॥”

* घ्रादीनां,—इति मु० पुस्तके ।

† गां चेद्वन्यात्ततश्चास्याश्चर्मणाऽर्द्धेण परिवेष्टितः,—इति आ० स० पुस्तकयोः ।

(१) गोघासमाहरतीति गोघासाहारो गोघासाहर्ता इति तदर्थः ।

“कर्मण्यप्यम्”—इत्यादि तत्पदं सिद्धम् ।

वर्षशीतातपस्तेष्वग्निपङ्कभयादिभिः ।

मोक्षयेत् सर्वयज्ञेन पूयते वत्सरैस्त्रिभिः"—इति ॥

यच्च शङ्खेनोक्तम्,—

“निषाद*शूद्रहत्यायामगम्यागमने तथा ॥

गोबधे च तथा कुर्यात् परस्त्रीगमने तथा"—इति ।

गौतमोऽपि । “गाञ्च वैश्यवत्^(१)”—इति । एतत्त्रितयमपि

कामकृते सवनस्य ब्राह्मणगोबधे द्रष्टव्यम् । यत्तु यमेन,—

“गोसहस्रं शतं वाऽपि दद्यात् मुचरितव्रतः ।

अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविद्वां निवेदयेत्”—इति ॥

तत् सवनस्य श्रोत्रियगुणवद्गोबधे द्रष्टव्यम् । अतएव प्रचेताः ।

“स्त्रीगर्भिणीगोगर्भिणीबालबधेषु भूणहो भवति”—इति । अन्यथैव

दिशा व्याघ्रादिवचनेष्वपि प्रायश्चित्तगौरवलाघवे गोगतगुणगुणौ
परीक्ष्य विषयव्यवस्था योजनीया । उचनानि तु प्रदर्शयन्ते । व्यास,—

“मामं वाऽपि पिबेद्गोघ्नः शूचि गोमूत्रयावकम् ।

दद्यादा दशकं चैव धेनूनां ब्राह्मणाय वा†”—इति ॥

* पादाम्बु,—इति मु० पुस्तके ।

† दद्याच्च दशकं सैकं धेनूनां ब्राह्मणाय च,—इति मु० ।

(१) गां हत्वा वैश्यवत् वैश्यहत्यावत् प्रायश्चित्तं कुर्यादित्यर्थः ।

पैठौनचिः । “गोष्ठे वसन् यवागूं प्रसृतितण्डुलकृतां* मासं
भुक्त्वा† गोभ्यः प्रियं कुर्वाणो गोघ्नः शुद्ध्यति”—इति । विश्वामित्रः,—

“हृष्टांश्च चतुरः कुर्याद्गोवधे बुद्धिपूर्वके ।

अमत्या तु व्रतं कुर्यात्† तदर्द्धं दृढबालयोः”—इति ॥

जावालिः,—

“प्राजापत्यश्चरेन्मासं गोहत्या‡ चेदकामतः ।

गोहितो गोऽनुगामी स्याद् गोप्रदानेन शुद्ध्यति”—इति ॥

जातुकर्णः,—

“गाश्चेदकामतो हन्यात् ब्राह्मणानुज्ञया ततः ।

प्राजापत्यत्रयं कृत्वा चार्पयेद्॥ ब्राह्मणाय गाः”—इति ॥

व्याघ्रः,—

“गाश्चेद्वन्याङ्गरोऽकामात् पणमप्तव्रतं तथा ।

आचिथाय दरिद्राय दद्यात् शुद्ध्यर्थमात्मनः”—इति ॥

हारीतः,—

* प्रभृततण्डुलकृतां,—इति मु० ।

† भुक्त्वा,—इति मु० ।

‡ अमत्या तु व्रतं कुर्यात्,—इति यस्यान्तरीयः पाठः समीचीनः । “स्वा-
न्वकामकृते यत्तु दिगुषं बुद्धिपूर्वके”—इति वचनान्तरसंवादात् । व्रतस्य
बुद्धिपूर्वकेऽप्यविधेयात् अमत्या तु व्रतमित्यसङ्गत एव पाठः प्रतिभाति ।

§ गां हत्वा,—इति मु० ।

॥ प्राजापत्यव्रतं कृत्वा चार्पयेत्,—इति मु० ।

“अकामादा सकामादा गोघ्नस्य पुरुषस्य वै ।
 ब्राह्मणानुश्रया* तच्च यथावदनुपूर्वशः ॥
 सशिखं वपनं कुर्यात् मासमेकं व्रतं चरेत् ।
 पयोशी^(१) पञ्चगव्याशी† गोघ्नशायी जितेन्द्रियः ॥
 गवामनुगमञ्चैव तस्माच्च नियतव्रतः ।
 अग्निर्यस्तर्पयेन्नित्यं शोधयेद्दुष्कृतं स्मरन् ॥
 एकरात्रं जले स्थित्वा चिरात्रं तदनन्तरम् ।
 गोदानं सर्वशक्त्या च ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ॥
 स किष्किषात् समुत्थाय मुच्यते नात्र संशयः”—इति ।

चतुर्विंशतिमते,—

“गोघ्नः सौम्यत्रयं कुर्यात् कृच्छ्रं वा नवमासिकम् ।
 गोमूत्रयावकाहारस्त्रिभिर्मासेस्तु वा शूचिः^(२) ॥
 गवामनुगमं कुर्याद् गवां मध्ये वसन् निशि ।
 पञ्चगव्याशनो नित्यं गोवधात् तु प्रमुच्यते”—इति ॥

दृष्टव्यः,—

* ब्राह्मणान् ज्ञापयेत्,—इति सु० ।

† पिबेद्दे पञ्चगव्यानि,—इति सु० ।

(१) पयोशी. क्षीराशी । “कुर्यात्कृच्छ्रं मन्त्रम्”—इतिवत् सन्निहार्थः ।

(२) सौम्यत्रयं सौम्यकृच्छ्रत्रयम् । तथाच सौम्यकृच्छ्रत्रयं, नवमासस्थापक-
 प्राणापत्यव्रतं, मासत्रयगोमूत्रयावकाहारश्चेति त्रीणि प्रायश्चित्तान्यत्र
 विहितानि ।

“गोमूत्रपावनं सम्यग् गदतोमे निबोधत ।
 शस्त्रादिभिश्च हत्वा गा मानवं व्रतमाचरेत् ॥
 रोधादिना चाङ्गिरसमापस्तम्बोक्तमेव वा ।
 पादं चरेद्रोधवधे कृच्छ्राद्धं बन्धपातने ॥
 अतिवाह्यं च पादोनं कृच्छ्रमज्ञानताडने^(१) ।
 गर्भिणीं कपिलां दोग्धीं होमधेनुञ्च सुव्रताम्^(२) ॥
 रोधादिना घातयित्वा द्विगुणं व्रतमाचरेत् ।

* कृच्छ्रमाहास्यताडने,—इति सु० ।

(१) रोधः क्षीणायागोराहारप्रचारनिर्गमविरोधः । बन्धनं विहितेतर-
 बन्धनम् । “कुशैः काशैश्च बध्नीयात् स्थाने रोधविवर्जिते”—इति
 तु बन्धनं विहितमेव । रात्रौ रक्षार्थं रोधबन्धनयोस्तु न रोधः ।
 “सायं संयमनार्थं न दुष्येद्रोधबन्धयोः”—इति स्मरणात् । एतत्
 सर्वं नवमाध्याये वक्ष्यते ।

(२) कपिला, “काङ्गूकं श्वेतवर्णं च मानसं श्वेतमेव वा । सर्व्वाङ्गस्यैव यस्यास्तु
 सर्व्ववैश्वैः सुप्रोमितम् । श्वावर्तनं पृष्ठदेशे काङ्गूकेनैव सुम्बितम् ।
 श्वकं सुप्रोमनस्यैव सर्व्वसक्तसंयुताम् । कपिलां तां विव्रामीयादति
 मायेन लभ्यते”—इत्युक्तसक्त्या । दोग्धी,—

“अश्वीतिवक्त्रदुग्धस्य दोह्या गौर्यां दिने दिने ।

श्वीतवत्सा च या लोकं दोग्धी सा परिकीर्तिता” ॥

इत्युक्तसक्त्या । सुव्रता सुखसम्बोद्धा ।

अतिवृद्धामतिक्षामतिवालाद्य रोगिणीम्^(१) ॥

इत्वा पूर्वविधानेन चरेदङ्गं व्रतं द्विजः ।

ब्राह्मणान् भोजयेत् शक्त्वा दद्याद्धेम तिष्ठांस्य गाः ॥

हेमगोतिक्षदानेन* नरः पापात् प्रमुच्यते—इति ।

गावः स्नाय्वास्त्रिलोक्यामिति निगमगिरस्तादृशीनां वधे यत्

प्रायश्चित्तं प्रणीतं किमपि गणयतस्तच्च सामान्यगीतम्† ।

भारदाजाम्बवायः प्रथितममुदयः स्त्रोदितैरेव सूक्तै-

रध्यायस्याष्टमस्य व्यतनुत विवृतिं शाश्वतीं माधवार्थः ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-परमेश्वर-श्रीबीर-
बुक्कभूपाळ-साम्राज्य-धुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृति-
व्याख्यायां माधवीयायां अष्टमोऽध्यायः ॥ ० ॥

* हेमाद्रतिक्षदानेन,—इति सु० ।

† सामान्यमेति,—इति स० शा० पो० ।

(१) अतिवृद्धा वृद्धत्वेन दृढव्येदनासमर्था । अतिक्षमा क्षमत्वेन वाचन-
दोहनायोग्या । वाक्ता वर्षप्रव्यन्ता, तदतिक्रान्ता अतिवाक्ता द्विती-
यवर्षीया । तदुक्तम् । “वर्षमात्रा तु वाक्ता स्यादतिवाक्ता त्रिवर्षिकी”
—इति ।

नवमोऽध्यायः ।

पादानुग्रहतोयस्य प्राप्ता मानुषविग्रहम् ।

सुनिभार्याऽनिशं रामं तं वन्देऽमितविक्रमम्* ॥

अष्टमाध्याये गोबधस्य सामान्येन प्रायश्चित्तमुपवर्णितम् । अथ नवमाध्याये रोधादिनिमित्तविशेषानुपजीव्य प्रायश्चित्तविशेषा अभिधीयन्ते । तत्र, “एकपादश्चरेद्रोधे द्वौ पादौ बन्धने चरेत्”—इति वक्ष्यति । तयोः पुरस्तादपादमाद्यश्लोकेन दर्शयति,—

गवां संरक्षणार्थाय न दुष्येद्रोधबन्धयोः ।

तद्वधन्तु न तं विद्यात कामकारकृतं तथा ॥१॥ इति ॥

व्रजे शालायां वा गाः प्रवेश्य दृणादिभक्षणप्रतिबन्धोरोधः । गले पाशेन दोहाद्यर्थं गृहेषु रज्ज्वा वा नियन्त्रणं बन्धः । गोस्य† रोधबन्धौ द्विविधौ, हितावहितौ च । रोगयस्ताया गोर्भक्षणनिवारणं हितो रोधः । क्षुधिताया गोः दृणादिभक्षणनिवारणमहितोरोधः । एवं बन्धस्यापि द्वैविध्यम् । तत्र, हितयोर्बन्धरोधयोः प्रत्यवायजनकत्वाभावाच्च प्रायश्चित्तनिमित्तत्वम् । एतदेवाङ्गिराः‡ आह,—

* नास्वयं श्लोकोमुक्ताविरिक्तपुस्तकेषु ।

† तौ च,—इति मु० ।

‡ अतएवाङ्गिराः,—इति मु० ।

“सायं सङ्गोपनार्यन्तु न दुष्टेद्रोधबन्धयोः”- इति ।

लगुडादिभिर्निपातने प्रायश्चित्तमाह,—

दण्डादूर्ध्वं यदन्येन प्रहाराद्यदि पातयेत् ।

प्रायश्चित्तं यथा प्रोक्तं द्विगुणं गोव्रतं चरेत्* ॥ २ ॥ इति ॥

दण्डस्य लक्षणम्, “अङ्गुष्ठमात्र”-इत्यनेन वक्ष्यति । तस्मात् दण्डादूर्ध्वमधिकप्रमाणेनेत्यर्थः । अन्येन लगुडादिना, पातयेन्मारयेत् । अकामकृते गोवधे यत् प्रायश्चित्तं पूर्वाध्याये प्रोक्तं, तदेवात्र द्विगुणीभूतमाचरेत् ।

इदानीं प्रायश्चित्तविशेषानभिधातुमन्यानि बधनिमित्तान्यु-
पन्यस्यति,—

रोधबन्धनयोक्ताणि घातश्चेति चतुर्विधः† । इति ॥

बधनिमित्तविशेषः । चतुर्विधान् रोधादिवधान् स्वयमेव स्पष्टीकरिष्यति ।

तेषु बधेषु प्रायश्चित्तान्याह,—

एकपादं चरेद्रोधे द्वौ पादौ बन्धने चरेत् ॥ ३ ॥

योक्तेषु पादहीनं स्याच्चरेत् सर्व्वं निपातने । इति ॥

पूर्वाध्यायोक्तप्राजापत्यव्रतस्य पादभेदेन रोधादिवधेषु प्राय-

* द्विगुणं गोवधे चरेत्,—इति सु० ।

† चतुर्विधम्,—इति सु० ।

स्थितान्यवगम्यन्ति । नन्वेतदङ्गिरोवचनेन विरुद्धते, अङ्गिरा हि मासदयकच्छं गोव्रतत्वेनाभिधाय रोधादिवधेषु तत्पादादौनि विधत्ते,

“पादं चरेत् रोधवधे द्वौ पादौ बन्धने चरेत् ।

योजने पादद्वौनं स्याच्चरेत् सर्वं निपातने”—इति ।

भायं दोषः । गुणवद्गुणविषयत्वेनाङ्गिरःपराशरवचनयोर्व्यवस्था-
पनीयत्वात् । अन्यथा, अङ्गिरसः सम्बर्त्तापस्तम्बाभ्यां सह विरोधः
कथं परिहृयेत । सम्बर्त्तः पञ्चकच्छं गोवधव्रतमभिधायैतदाह,—

“प्रायश्चित्तस्य पादन्तु निरोधे व्रतमाचरेत् ।

द्वौ पादौ बन्धने चैव पादोऽनं योजने तथा ॥

पाषाणैर्लोष्टकैर्दण्डैस्तथा शस्त्रादिभिर्नरः ।

निपात्य संचरेत् सर्वं प्रायश्चित्तं विशुद्धये”—इति ॥

आपस्तम्बोऽपि दिनचतुष्कृत्यं* पादत्वेन प्रकृत्येदमाह,—

“एकभक्तेन नक्तेन तर्पेवायाचितेन च ।

उपवासेन चैकेन पादकच्छः प्रकीर्त्तितः ॥

एकपादश्चरेद्रोधे द्वौ पादौ बन्धने चरेत् ।

योजने पादद्वौनं स्याच्चरेत् सर्वं निपातने”—इति ॥

नन्वेवमपि पूर्वापरविरोधो दुष्परिहरः, पूर्वाध्याये शकामकृते
क्षोदशराचकच्छोऽभिहितः, अथ तु कामकृते रोधवधे चतुराचो-
ऽभिधीते । नायं दोषः । अथ प्रामादिकस्य वाजवत्सादिवधस्य
प्रायश्चित्तमिति परिहरणीयत्वात् । एवं तर्हि चतुराचाष्टराच

द्वादशरात्रषोडशरात्ररूपाणां चतुर्विधानां कच्छाणां वालवत्सादि-
विषयाणां पूर्वमभिहितत्वात् पुनरुक्तमिति चेत् । न । रोधादि-
निमित्तस्य पूर्वमनुपलभ्यमानत्वात् । तत्र हि केवलं रजन्यादौ
रक्षणार्थं पाशवद्भानां यादृच्छिकमरणमुपन्यस्तम् । एवं तर्हि
रोधादीनां पुरुषापराधत्वेनाधिकं प्रायश्चित्तं वक्तव्यमिति चेत् ।
न, रोधनीयस्य वत्सादेः शूद्रस्वामिकत्वादिलक्षणस्य हीननिमित्त-
स्यात्र कल्पनीयत्वात् । तस्मात् न कोऽपि विरोधः ।

बधनिमित्तस्य रोधस्य स्वरूपमाह,—

गोष्ठे वाऽपि* गृहे वाऽपि दुर्गेष्वप्यसमस्थले ॥ ४ ॥
नदीष्वथ समुद्रेषु त्वन्येषु च नदीमुखे† ।
दग्धदेशे मृता गावः स्तम्भनाद्रोध उच्यते ॥ ५ ॥

दुर्गाणि पर्वतसंकीर्णमार्गादीनि‡ । असमस्थलं निम्नोन्नतप्रदेशः ।
अन्येषु वापीतडागादिषु । नदीमुखं समुद्रनदीसङ्गमप्रदेशः । दग्ध-
देशो दावाम्यादिना दग्धः सञ्जुष्णभस्माक्रान्तप्रदेशः । यथोक्तेषु
स्थानेषु स्तम्भनाद्गावो मृता भवन्ति । अतस्तादृशस्तम्भनमात्रं रोध-
उच्यते । ईदृशरोधनिमित्तं प्रायश्चित्तमापस्तम्बग्राह,—

“काम्पारेष्वथ दुर्गेषु गृहदाहभयेषु च ।

यदि तत्र विपत्तिः स्यात् पादएको विधीयते”—इति ॥

* गोवाटे वा,—इति शा० स० ।

† नदीष्वथ समुद्रेष्वन्येषु नदीमुखेषु च,—इति शा० ।

‡ पर्वताग्रसङ्कीर्णमार्गादीनि,—इति मु० ।

बधनिमित्तबन्धनस्य स्वरूपमाह,—

योक्तादामकडोरैश्च कण्ठाभरणभूषणैः ।

गृहे वाऽपि वने वाऽपि बद्धा स्याद्गौर्मता यदि* ॥ ६ ॥

तदेव बन्धनं विद्यात् कामाकामकृतञ्च तत् । इति ।

योक्तां पाशः शकटयुगच्छिद्रसम्बन्धः । दामकं धेनुबन्धनहेतुः
पाशः । डोरं रज्जुमात्रम् । कण्ठाभरणं घण्टाकिङ्किण्यादि । भूषणं
सल्लाटादौ निबद्धवराटकादि । ईदृशैः साधनैर्बद्धा गौर्गृहे स्थिता
वा चरणाय अरण्ये गता वा यदि विद्यते, तदा मरणनिमित्तं
योक्तादिकमत्र बन्धनमित्युच्यते । गोषु योक्तादियोजनं कामकृतं
बन्धनं, गोशालायां स्थापितेषु योक्तादिषु यदि गावोऽन्याः
सुस्तदानीमकामकृतं बन्धनमिति द्विविधं बन्धनं विज्ञेयम् ।
एतच्च संप्रायस्त्रिप्तमापस्तम्ब आह,—

“कण्ठाभरणदोषेण गौर्व्या यत्र विपद्यते ।

चरेदहं व्रतं तत्र भूषणार्थं हि तत्कृतम्”—इति

बधनिमित्तस्य योक्तस्य स्वरूपमाह,—

इच्छे वा शकटे पङ्क्तौ पृष्ठे वा पीडितो नरैः ॥ ७ ॥

गोपतिर्मृत्युमाप्नोति योक्ताद् भवति तदधः । इति ।

पङ्क्तिः खलमधि बन्धनं, गोपतिर्वल्लीवर्द्धः । स च स्वाविरेण
रोमिण वा वोढुमशक्तो हस्तपङ्क्तिगोपीभारेषु^(१) बाधितो विद्येत,

* बद्धः स्याद्गौर्मतो यदि,—इति आ० । एवं परञ्च पुनश्च पाठः ।

(१) मवारीनां पृष्ठे निधेयः सान्नादिपूर्वाधारविशेषो गोपी ।

तदा तन्मरणनिमित्तं वहननियोजनं योक्तमित्युच्यते । हलादि-
वाहनं दमनादीनामुपलक्षणम् । अतएवापस्तम्बः,—

“दमने दामने रोधे संघाते चैव योजने ।

नस्ते सकलपाशैर्वा मृते पादोनमाचरेत्”—इति ॥

अशिक्षितवलीवर्द्धस्य वोढुं शिक्षणं दमनम् । दाम्ना पाशेन
सन्नादितो* दामनः । रोधोगलनिरोधः । सङ्घातः समूहः पूर्वाक्ता
पङ्क्तिः, तत्र योजनं बन्धनम् । नस्तः नासिकायां डोरप्रक्षेपः ।
सकलपाशा इतरे सर्वे बन्धनविशेषाः ॥

बधनिमित्तस्थ घातस्य स्वरूपमाह,—

मत्तः प्रमत्त उन्मत्तश्चेतनो वाऽप्यचेतनः ॥ ८ ॥

कामाकामकृतक्रोधोदण्डैर्हन्यादथोपलैः ।

प्रहृता वा मृता वाऽपि तद्धेतुर्विनिपातने† ॥ ९ ॥

मत्तो धनादिना दृप्तः । प्रमत्तो मद्यपानादिपरवशः‡ । उन्मत्तो
व्याधादिना विभ्रान्तः । चेतनो लोकव्यवहारादिबुद्धिः§ । अचेतनो
मुग्धः । मारयिष्यामीति बुद्धिः कामः । अर्थचेष्टामात्रमकामः ।
ताभ्यामुत्पादितः क्रोधोयस्यासौ दण्डादिभिर्यदि हन्यात्, तदा
मरणमन्तरेण केवलं प्रहृता स्यात् । तत्कामकृतः संप्रहारो घात-

* पादलक्षपाशेन सन्नादितो,—इति सु० ।

† हृता वाऽपि मृता वापि तद्धेतुर्विनिपातने —इति शा० ।

‡ मद्यपानादिना अवशः,—इति शा० ।

§ लोकव्यवहारदक्षः,—इति शा० ।

इत्युच्यते । अकामकृतन्तु मारणं घातः । दण्डोपसाभ्यां शस्त्रादीन्युप-
लक्ष्यन्ते । अतएवापस्तम्बः,—

“पाषाणैर्लगुडैः पाशैः शस्त्रेणान्येन वा बलात् ।

निपातयति योगवैः* सर्वमेव समाचरेत्”—इति ॥

दण्डादूर्द्ध्वं यदन्येनेत्यत्र दण्डादधिकेन लगुडादिना कृतस्य प्रहा-
रस्य प्रायश्चित्तनिमित्तत्वं वदताऽर्थादण्डप्रहारस्य निर्दोषत्वमङ्गीकृ-
तम् । तत्र कोऽसौ दण्ड इत्याकाङ्क्षयामाह,—

अङ्गुष्ठमात्रस्थूलस्तु बाहुमात्रः प्रमाणतः† ।

आर्द्रस्तु सपलासश्च दण्ड इत्यभिधीयते ॥ १० ॥ इति ॥

अङ्गुष्ठमात्र इत्यनेन ततोऽधिकं स्थौल्यं व्यावर्त्यते, न त्वन्यम्,
अन्यस्य बध्नेतुत्वाभावात् । बाहुमात्र इत्यनेनाप्यधिकदीर्घव्यावृत्तिः ।
अतिदीर्घेण प्रहारे मुखपर्यन्तप्रसारणेन चक्षुराद्युपघातप्रसङ्गात् ।
आर्द्रत्वं सपलासत्वञ्च वेदनाऽनुत्पत्त्यर्थम् । उक्तलक्षणेन दण्डेन
भीतिमेवोत्पादयेत्, न तु वेदनामित्याशयः ।

यथोक्तदण्डप्रहारेण रुग्णस्य गोः पातमूर्च्छनयोः सतोः प्रत्यवाय-
प्रायश्चित्तप्रसङ्गावपवदति,—

मूर्च्छितः पतितो वाऽपि दण्डेनाभिहतः स तु ।

उत्थितस्तु यदा गच्छेत् पञ्च सप्त दशैव वा ॥ ११ ॥

* योगा वै,—इति सु० ।

† बाहुमात्रप्रमाणकः,—इति सु० ।

ग्रासं वा यदि गृह्णीयात्तोयं वाऽपि पिबेद्यदि ।

पूर्वं व्याध्युपसृष्ट्येत् प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ १२ ॥

यस्तु गौश्चिरं व्याधिपीडितोऽत्यन्तकृशस्वारणार्थं यथोक्तदण्डे-
नाभिहतः सन्यतितो मूर्च्छितो वाऽपि भवेत्, स पुनस्तथाय कानि-
चित्पदानि गच्छेत्, तदा प्रहर्तुः प्रत्यवायो नास्ति । अथोत्था-
तुमशक्तस्तदाऽपि तृणे भक्षिते नास्ति प्रत्यवायः । भक्षयितुमशक्तो
यदि जलं पिबेत्, तदाऽपि नास्ति प्रत्यवायः । उत्थानतृणभक्षण-
जलपानान्यहत्वा मूर्च्छानन्तरमेव त्रियेत चेत्, तदा प्रहर्त्ता प्रत्य-
वैतीत्यर्थादवगन्तव्यम् ।

गोर्गर्भस्य वधे प्रायश्चित्तमाह,—

पिण्डस्थे पादमेकन्तु द्वौ पादौ गर्भसम्मिते ।

पादोनं व्रतमुद्दिष्टं हत्वा गर्भमचेतनम् ॥ १३ ॥ इति ॥

चतस्रोर्गर्भाविस्थाः, पिण्डः सम्मितोऽचेतनः सचेतनश्चेति । गर्भाशये
पतितं वीर्यं कललबुद्बुदादिक्रमेणार्द्धमासे पिण्डभावमापद्यते ।
स एव मासमात्रेण दार्ढ्यमापद्य सम्मित इत्युच्यते । सम्यक्चितः
परिवृतो दृढीभूतः सम्मितः । स च सप्तमे मासि प्राणवायुसञ्चार-
रूपां चेतनामापद्यते । मासादूर्द्धमा सप्तमाग्रासादचेतनः,—इत्यु-
च्यते । तदूर्द्धं पतितोन्मृतो भवेत् । अथ पिण्डस्थे गर्भे प्राजा-
पत्यस्य पादमाचरेत् । सम्मितवधे अर्द्धशस्त्रम् । सचेतनवधे पाद-
वधम् । सचेतनस्य चतुर्यस्य वधे प्रायश्चित्तं वक्ष्यति ।

पादकृच्छ्रादीनां चतुर्णामङ्गभूतांस्तुरोवपनविशेषानाह,—

पादेऽङ्गरोमवपनं द्विपादे श्मश्रुणोऽपि च ।

त्रिपादे तु शिखावर्जं सशिखन्तु निपातने ॥ १४ ॥ इति ॥

रोमवपनेन* नखनिवृत्तनमप्युपलक्ष्यते । नितरां पातनं निपा-
तनम् । सम्पूर्णस्य सचेतनस्य गर्भस्य बधे इत्यर्थः । इदं चतुर्विधं
वपनं शङ्खोऽप्याह,—

“रोमाणि प्रथमे पादे द्विपादे श्मश्रुवापनम् ।

पादहीने शिखावर्जं सशिखन्तु निपातने”—इति ॥

नखनिवृत्तनं आपस्तम्ब आह,—

“पादे तु नखरोमाणि द्विपादे श्मश्रुवापनम् ।

त्रिपादे तु शिखा धार्या चतुर्थे सशिखं स्मृतम्”—इति ॥

वपनविशेषवच्चतुर्णां व्यवस्थितान् दानविशेषानाह,—

पादे वस्त्रयुगञ्चैव द्विपादे कांस्यभाजनम् ।

त्रिपादे गोवृषं दद्याच्चतुर्थे गोद्वयं स्मृतम् ॥ १५ ॥ इति ॥

गोवृषो बलीवर्द्धः । द्विपादे कांस्यभाजनमशक्तस्य, अशक्तस्य
वर्द्धसुवर्णम् । तदाह शङ्खः,—

“कच्छपादे वस्त्रदानं कच्छार्द्धे काञ्चनं तथा^(१) ।

* रोमवपनेन,—इति मु० ।

† कच्छमर्द्धन्तु काञ्चनम्,—इति शा० ।

(१) कच्छार्द्धे काञ्चनं तथेत्यनेन काञ्चनार्द्धदानं विधीयते, तथेत्यनेन
अर्द्धस्य परामर्शात् । यद्यपि काञ्चनशब्दः स्वर्णमात्रवाची, स्वर्णस्य
चार्द्धासम्भवः तस्य परिमाणापेक्षत्वात्, स्वर्णस्य च परिमाणविशे-
षाभावात्, तथापि उक्तादेव हेतोः काञ्चनशब्दस्य परिमाणवि-
शेषावच्छिन्नस्वर्णपरत्वमङ्गीकर्तव्यम् । तथाच, “पञ्चकृत्स्नकोभायस्ते
सुवर्णस्तु योऽङ्ग” —इत्युक्तेरङ्गीतिरतिशयापरिमितं स्वर्णमित्यत्र काञ्चन-
पदेन यावत्पर्यन्तम् ।

पादन्युन्ये तु'गां दद्यात् पूर्णं गोमिथुनं सृतम्"—इति ॥

चतुर्थावस्थस्य सचेतनस्य गर्भस्य बधे प्रायश्चित्तमाह,—

निष्पन्नसर्वगावस्तु दृश्यते वा सचेतनः ।

अङ्गप्रत्यङ्गसम्पूर्णं द्विगुणं गोव्रतं चरेत् ॥ १६ ॥ इति ॥

अष्टमे मासे सर्वावयवसम्पूर्णा भवति*, प्रसवप्रत्यासन्नकाले सचेतन इतस्ततः सञ्चरन्नुपलक्षयितुं शक्यते । अङ्गानि शिर-
आदीनि, प्रत्यङ्गानि ग्रीवादीनि । तथाच स्मर्यते,—

“अङ्गान्यत्र शिरोहस्तौ वक्षः पाश्वौ कटौ तथा ।

पादाविति षडङ्गानि शास्त्रविद्धिः समासतः ॥

प्रत्यङ्गानि पुनर्यौवा बाह्व पृष्ठं तथोदरम् ।

ऊरू जङ्घे षडित्याहुस्तथा रोमनखं परम्”—इति ।

तैरङ्गैः प्रत्यङ्गैश्च सम्पूर्णं गर्भं निहते प्राजापत्यद्वयमाचरेत् ।
तदेतच्चतुर्विधं गोगर्भवधप्रायश्चित्तं षट्त्रिंशन्मतेऽपि दर्शितम्,—

“पाद उत्पन्नमात्रे तु द्वौ पादौ दृढतां गते ।

पादोनं व्रतमुद्दिष्टं हत्वा गर्भमचेतनम् ॥

अङ्गप्रत्यङ्गसम्पूर्णं गर्भं चेतःसमन्विते† (१) ।

* सम्पूर्तिर्भवति,—इति सु० ।

† चेतनेन समन्विते,—इति सु० ।

(१) चित्ताद्यं चेतःशब्देन तत्प्राप्यं ज्ञानं ज्ञायते । तेन, ज्ञानसमन्विते
चेतन्यसमन्विते इत्ययमर्थो वेदिकः ।

द्विगुणं गोव्रतं तत्र एषा गोव्रतस्य निष्कृतिः"—इति ।

*आपस्तम्बोऽपि,—

"पादः सम्पन्नमात्रे तु द्वौ पादौ बन्धने^(१) चरेत् ।

पादोनं व्रतमाचष्टे हत्वा गर्भमचेतनम् ॥

अङ्गप्रत्यङ्गसम्पूर्णं गर्भं चेतःसमन्विते ।

द्विगुणं गोव्रतं तत्र एषा गोव्रतस्य निष्कृतिः"—इति* ।

अवयवविशेषेषु प्रायश्चित्तविशेषानाह,—

पाषाणेनाथ दण्डेन[†] गवो येनापघातिताः[‡] ।

ऽष्टङ्गभङ्गे चरेत्पादं द्वौ पदौ तेन घातने ॥ १७ ॥

स्नाङ्गूले पादकृच्छ्रन्तु द्वौ पादावस्थिभञ्जने[§] ।

त्रिपादं चैककर्णे तु चरेत् सर्वं निपातने ॥ १८ ॥ इति॥

येन पुंसा पाषाणादिषाधनैर्गवासुपघातः क्रियते, स पुमान्
गोमरणाभावेऽप्यवयवभङ्गप्रत्यवायनिवृत्तये निर्दिष्टं प्रायश्चित्तविशे-
षमाचरेत् । यत्त्वङ्गिरसा दर्शितम्,—

* एतदादि, इति—इत्यन्तं नास्ति सु० पुस्तके ।

† दण्डपाशादिकेनैव,—इति शा० ।

‡ येनाभिघातिताः,—इति सु० ।

§ षट्ङ्गभङ्गे चरेत् पादं द्वौ पादावस्थिभञ्जने,—इत्यङ्गमात्रं दृश्यते
सु० पुस्तके ।

(१) बन्धनपदेन बन्धनयोग्यकठिनावस्था ज्ञेयते । द्वौ पादौ हृष्टा गते,
—इत्येकवाक्यत्वात् ।

“अस्थिभङ्गं गवां कृत्वा लाङ्गूलच्छेदनं तथा ।

पातनञ्चैव शृङ्गस्य मासार्द्धं यावकं पिवेत्”—इति ॥

आपस्तम्बोऽपि,—

“अस्थिभङ्गं गवां कृत्वा शृङ्गभङ्गमथापि वा ।

त्वक्छेदे पुच्छनाशे वा मासार्द्धं यावकं पिवेत्”—इति ।

एतत् शृङ्गादिवङ्गभङ्गविषयं, गुणवद्गोविषयं वा । यद्यप्यङ्गि-
रसोक्तम्*,—

“शृङ्गभङ्गेऽस्थिभङ्गे च चर्मनिर्मोचनेऽपि वा ।

दशरात्रं पिवेदञ्चं स्नस्याऽपि यदि गौर्भवेत्”—इति ।

वञ्चं क्षीरादि । एतच्चाशकविषयम् ।

ननु वर्णितं शृङ्गभङ्गादिप्रायश्चित्तं न पर्याप्तमङ्गभङ्गादेः किय-
ताऽपि कालेन मरणपर्यवसायित्वसम्भवाद्बधप्रायश्चित्तस्यैव^(१) तत्रोचि-
तत्वादित्याशङ्क्याह,—

शृङ्गभङ्गेऽस्थिभङ्गे च कटिभङ्गे तथैव च ।

यदि जीवति षण्मासान् प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥१६॥इति॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । परन्तु ‘यद्यप्यङ्गिरसोक्तम्’—इति पाठो-
भवितुं युक्तः ।

- (१) शृङ्गभङ्गादेः कालान्तरे मरणपर्यवसायित्वे सति स शृङ्गभङ्गादिः
केवलं शृङ्गभङ्गादिरेव न भवति, किन्तु स एव शृङ्गभङ्गादिर्वधरूपो-
ऽपि भवति । प्राणविशोगफलकस्यापारस्येन बधपदार्थत्वात्, उक्त-
स्थले च शृङ्गभङ्गादेस्तथात्वात् । अतस्तत्र बधप्रायश्चित्तमेवोचित-
मिति भावः ।

शृङ्गभङ्गाद्यनन्तरं षण्मासमध्ये यदि म्रियते, तदानीं शृङ्गादि-
भङ्गस्य तन्निमित्तत्वशङ्कया^(१) बधप्रायश्चित्तं कर्त्तव्यं भवेत् । यदा
पुनः पदादिभङ्गे षट्सु मासेषु जीवति, तदा बधप्रायश्चित्तं न
विद्यते, किन्तु भङ्गादिनिमित्तमेव प्रायश्चित्तमनुष्ठेयम् ।

व्रणभङ्गादौ न केवलं प्रायश्चित्ताचरणं, किन्तु तच्चिकित्सा-
ऽपि कर्त्तव्येत्याह,—

व्रणभङ्गे च कर्त्तव्यः स्नेहाभ्यङ्गस्तु पाणिना ।

यवसश्चोपहर्त्तव्यो यावद्दृढबलो भवेत् ॥ २० ॥ इति ॥

व्रणश्च भङ्गश्च व्रणभङ्गौ । त्वक्च्छेदो व्रणः, शृङ्गाद्यस्थिच्छेदो-
भङ्गः । स्नेहाभ्यङ्गः इत्यप्यौषधपक्षेपस्याप्युपलक्षणम् । यवसस्तृणविशेषः ।
तेन भक्ष्यं सर्वमुपलक्ष्यते । चिकित्सां शङ्कोऽप्याह,—

“यवसश्चोपहर्त्तव्यो यावद्रोहिततद्ब्रणा^(२) ।

संपूर्णे दक्षिणां दद्यात्ततः पापात् प्रमुच्यते”—इति ।

(१) शृङ्गभङ्गाद्यनन्तरं षण्मासाभ्यन्तरे गोर्मरगोऽपि कदाचिद्रोगान्त-
रोत्पत्त्याऽपि मरणं सम्भवतीति शृङ्गभङ्गादिनिमित्तकमेवेदं मरण-
मिति निश्चयस्य दुःशक्यत्वं, परन्तु शृङ्गभङ्गादेर्मरणहेतुत्वं तदानीमपि
शङ्कितुं शक्यतएवेत्याशयेन तन्निमित्तत्वशङ्कयेत्युक्तमिति ध्येयम् ।

(२) रोहित,—इति शिच्प्रयोगात् व्रणरोहणानुकूलः कश्चन व्यापारः
प्रतीयते । स च व्यापारश्चिकित्सैव, तस्याएव व्रणरोहणानुकूलत्व-
सम्भवात् । अतएव सुतरांसिद्धं वचनं चिकित्सायां प्रमाणमिति
भावः ।

यावद्वृद्धबल इति चिकित्साया अवधिरभिहितः । तमेवानु-
ष्ठानन्तरकर्त्तव्यमाह,—

यावत् संपूर्णसर्वांगस्तावत्तं पोषयेन्नरः* ।

गोरूपं ब्राह्मणस्याग्रे नमस्कृत्वा विसर्जयेत्† ॥ २१ ॥ इति

अङ्गसम्पुर्त्तिपर्यन्तं पोषणं कृत्वा पुष्टं तद्गोरूपं क्षमापण-
ब्रह्मा नमस्कृत्य चिकित्साया उपरमेत् ।

सम्यक् चिकित्सायां कृतायामपि प्रहारदाह्यान् पुष्टभावे किं
कर्त्तव्यमित्यत आह,—

यद्यसम्पूर्णसर्वांगा हीनदेहो भवेत्तदा ।

गोघातकस्य तस्याङ्गं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥ २२ ॥ इति ॥

गोघातकस्य यत् प्रायश्चित्तं ‡ तदर्द्धमनुतिष्ठेत् ।

इदानीं वैय्यादिद्वेषेण कामकृतगोवधे निमित्तविशेषानुपजीव्य
प्रायश्चित्तविशेषानाह,—

१॥ काष्ठलोष्टकपाषाणैः शस्त्रेणैवोद्धतो वलात् ।

* तावत् संपोषयेन्नरः,—इति सु० ।

† विवर्जयेत्,—इति शा० स० ।

‡ गोघातकस्य प्रायश्चित्तं प्राजापत्यं,—इति शा० ।

§ अथोविंशतितमादि षड्विंशतितमपर्यन्तं श्लोकचतुष्टयं, अतिदाहे
चरेत् पादमित्याद्युनविंशतमश्लोकानन्तरं दृश्यते सुप्रितपुस्तके । परन्तु
वङ्गीयपुस्तकेषु अस्मिन् क्रमे दर्शनादिहैव रक्षितम् ।

व्यापादयति यो गान्तु तस्य शुद्धिं विनिर्दिशेत् ॥२३॥
चरेत् सान्तपनं काष्ठे प्राजापत्यन्तु कोष्ठके ।

तप्तकच्छन्तु पाषाणे शस्त्रेणैवातिष्ठच्छकम् ॥२४॥ इति ॥

प्राजापत्यतप्तकच्छयोः स्वरूपं पूर्वमेवोपदर्शितं, सान्तपनाति-
ष्ठकच्छयोः स्वरूपं त्वपरिष्ठादक्ष्यते ।

न च काष्ठादीनां बधनिमित्तत्वे समाने सति प्रायश्चित्तवैष-
म्यमयुक्तमिति शङ्कनीयम् । शास्त्रैकगम्येऽर्थे युक्तिभिरुपासम्भास-
म्भवात्^(१) । एवं तर्हि सर्वत्र न्यायविचारो निरर्थक इति चेत् ।

न, वचनानां परस्परविरोधे सति न्यायस्य निर्णायकत्वात्^(२) ।

यथोक्तेषु चतुर्षु क्रमेण चतुर्विधान् दक्षिणाविशेषानाह,—

(१) धर्मो हि शास्त्रैकसमधिगम्योऽर्थः । “श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः
स्वस्य च प्रियमात्मनः । एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम्”
—इत्यादिना शास्त्रस्य धर्मलक्षणत्वोक्तेः । तथाच जैमिनिसूत्रम् ।
“चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः (मी० १अ० १पा० २सू०)”—इति ।
“धर्मस्य शब्दमूलत्वादलक्ष्यमनपेक्षं स्यात् । (मी० १अ १पा०
१सू०)”—इति च । एवञ्च धर्मो न्यायोऽकिञ्चित्करः । शुचि
नरश्चिरः, कपालं प्राण्यकृत्वात्—इत्यादिवदागमबाधितन्यायस्याप्रा-
माण्यं न्यायविद्विरप्युक्तम् । अतएवोक्तं मीमांसाभाष्यकृद्भिः । “कि-
मिव हि वचनं न कुर्याद्वाक्किं वचनस्यातिभारः”—इति ।

(२) अयमाशयः । वाचनिकेव व्यवस्था । यत्र च वचनानां परस्पर-
विरोधस्तत्र तदविरोधसम्पादनार्थं वचनार्थावधारणे विषयभेद-
कल्पने च न्यायस्योपयोगः । यत्रैरसुक्तम् । “विरोधो यत्र वाक्यानां

पञ्च सान्तपने गावः प्राजापत्ये तथा चयः ।

तप्तक्षुब्धे भवन्त्यष्टावतिक्षुब्धे चयोदश ॥ २५ ॥ इति ॥

गावो देया इति शेषः । चयस्त्रिंशः ।

प्रमापितस्य गोः परकीयत्वे तस्मै गोस्वामिने गां दत्त्वा पश्चात्
यथोक्तं व्रतमाचरेदित्याह,—

प्रमापणे प्राणभृतां दद्यात्तत्प्रतिरूपकम् ।

तस्यानुरूपं मूल्यं वा दद्यादित्यब्रवीन्मनुः ॥ २६ ॥ इति ॥

महिषाश्वादिष्वपि स्वामिने दानं समानमिति विवक्षया प्राण-
भृतमित्युक्तम् । ततदेतत्प्रतिरूपदानं मनुरब्रवीत् । तथाच मानवं
वचनम्,—

“यो यस्य हिंसात् द्रव्यानि ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।

स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञे दद्याच्च तत्समम्”—इति ॥

रोधबन्धनयोक्ताणि,—इत्यत्र रोधबन्धनयोः प्रत्यवाचहेतुत्वं
वर्णितं, इदानीं तस्यापवादमाह,—

प्रामाण्यं तत्र भूयसाम् । तुल्यप्रमाणसत्त्वे तु न्यायएव प्रवर्तकः”—

इति । अतएव, “युक्तिहीनविचारेण धर्महानिः प्रजायते”—

इत्यनेनापि विचारएव युक्तिरनुसरणीयेत्युक्तम् । वचनानां परस्पर-

विरोधभावे तु विचारएव नास्तीति भावः ।

*अन्यथांकनलक्ष्मभ्यां वाहने मोचने तथा ।

सायं संगोपनार्थञ्च† न दुष्येद्रोधबन्धयोः ॥२७॥ इति ॥

वृषोत्सर्गादौ दाहादिना सक्थिचिह्नकरणमङ्गनं, तत्रैव गोमथ-
हरिद्रादिना ताल्कालिकचिह्नकरणं लक्ष्म, ताभ्यामन्यत्र, उक्तचिह्न-
रहितेषु बलीवर्द्धेष्वित्यर्थः । वाहनं गोणौभाराद्यारोपणं, मोचनं
तस्यैव भारस्यावरोपणम् । तत्रोभयत्रैव बलीवर्द्धशरीरे यद्यपि यथा
जायते, तथापि प्रत्यवायो नास्ति । चिह्नद्वयरहितेषु बलीवर्द्धेषु
वाहनमोचनयोः शास्त्रेणाङ्गीकृतत्वात् । चिह्नोपोतेषु वृषेषु वाहनं
न शास्त्रीयं, वाहननिवृत्तिज्ञापनार्थैव चिह्नकरणात् । तथा, राज्ञौ
संरक्षणार्थं रोधबन्धनयोः कृतयोरपि नास्ति प्रत्यवायः ।

पुनरपि व्यवस्थितान् प्रायश्चित्तविशेषान् विधातुं चत्वारि
निमित्तान्युपन्यस्यति,—

अतिदाहेऽतिवाहे च नासिकाभेदने‡ तथा ।

नदीपर्वतसञ्चारे प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥२८॥ इति ॥

रोगचिकित्सार्थमङ्गनार्थं वा यावद्दहनमपेक्षितं, तावतोऽधिक-
दहनमतिदाहः । यावन्तं भारमक्लेशेन वोढुं शक्नोति, तावतोऽप्य-

* सप्तविंशतितमाद्युनविंशतमपर्यन्तं श्लोकचयं, यद्यसम्पूर्णसर्वाङ्गः—
इत्यादि द्वाविंशतितमश्लोकानन्तरं पठ्यते मुद्रितपुस्तके । परन्तु वङ्गीय-
पुस्तकेष्वस्मिन् क्रमे पाठादिदैव रक्षितम् ।

† राज्ञौ संवमनार्थम्,—इति मु० ।

‡ छेदने,—इति मु० ।

धिकस्य भारस्यारोपणमतिवाहः । रज्जुस्थित्यर्थं नासिकायां
किंङ्करणं भेदनम् । पातवधमभावनोपेतयोर्दुर्गमयोर्नदीपर्वतयोः
प्रेरणं नदीपर्वतसञ्चारः ।

तेषु चतुर्षु निमित्तेषु क्रमेण प्रायश्चित्तान्याह,—

अतिदाहे चरेत्पादं द्वौ पादौ वाहने चरेत् ।
नासिक्ये पादहीनन्तु चरेत् सर्व्वं निपातने ॥२६॥ इति ॥

दुर्गमनदीपर्वतसञ्चारेण प्रमादात् पतित्वा मरणं निपातनम् ।
अतिदोहे,—इति पाठान्तरम्^(१) । तस्मिन् पक्षे वत्सार्थं पयोऽनवशेष्य
वृत्तचौरदोहनमतिदोहः । तत्र वत्सोपघातप्रत्यवायनिमित्तं धेनू-
पघातनिमित्तं वा प्रायश्चित्तम् । यत्तु हारीतेनातिदाहातिवा-
हनादौ चान्द्रायणमुक्तम् —

“भेदने वाहने चैव कर्णच्छेदनबन्धने ।

अतिदोहातिदाहाभ्यां^(२) चान्द्रायणं चरेत्”—इति ॥

तद्वज्रनिमित्तसन्निपातविषयं द्रष्टव्यम्^(३) ।

यस्तु गौर्ये वद्धः प्रमादाद्गृहदाहे मति यदि सिध्येत, तदा
किं प्रायश्चित्तमित्यत आह,—

* वाहाभ्यां,—इति सु० ।

(१) अतिदाहे,—इत्यत्र, अतिदोहे,—इति पाठान्तरमित्यर्थः ।

(२) चिकित्सायर्थं यावान् दाहोऽपेक्षितस्तावतो दाहादधिकोदाहो-
ऽतिदाहः ।

(३) तथाच, भेदनवाहनकर्णच्छेदनबन्धनातिदोहातिवाहेषु वज्रसु निमि-
तेषु निमित्तेषु सत्सु चान्द्रायणमित्यर्थः ।

दहनाच्चेद् विपद्येत अनङ्गान् योक्तयन्त्रितः ।

उक्तं पराशरेणैव श्लोकपादं यथाविधि ॥ ३० ॥ इति ॥

वृद्धपराशरेण यथाविध्युक्तमेकं पादकच्छं चरेत्—इति शेषः ।

एतच्चापस्तम्बोऽप्याह,—

“काम्भारेष्वथवा दुर्गे गृहदाहे खलेषु च ।

यदि त्विह* विपत्तिः स्यात् पाद एको विधीयते”—इति ॥

बुद्धिसमाधानायोक्तान्यनुक्तानि च निमित्तानि संगृह्णाति,—

रोधनं बन्धनं चैव भारः प्रहरणं तथा ।

दुर्गप्रेरणयोक्तं च निमित्तानि बधस्य षट् ॥ ३१ ॥ इति ॥

तत्र रोधबन्धनयोक्तानि पूर्वमेव व्याख्यातानि । भारोऽति-
वाहनं, प्रहरणं शस्त्रादिभिस्ताडनं, दुर्गप्रेरणं प्रौढभारं वाहयित्वा
अत्युन्नतपर्वताग्रे नयनम् ।

पूर्वं गृहे बद्धस्य पशोर्दाहनिमित्तं प्रायश्चित्तमभिहितं, इदानीं
तस्यैव मरणे बधनिमित्तं प्रायश्चित्तमाह,—

बन्धपाशसुगुप्ताङ्गो म्रियते यदि गोपशुः ।

भवने, तत्र पापी स्यात् प्रायश्चित्तार्द्धमर्हति ॥ ३२ ॥ इति ॥

बन्धहेतुः पाशो बन्धपाशः । तेन सुगुप्तानि रोधितानि
गणपादादीन्यङ्गानि यस्यासौ बन्धपाशसुगुप्ताङ्गः । स चेद्भवने
म्रियेत, तदा कच्छार्द्धमाचरेदिति । यद्यपि पूर्वच, द्वौ पादौ

बन्धने चरेदित्यनेनेदं प्रायश्चित्तमुपवर्णितं, तथाप्यत्र बन्धनयोग्या-
योग्यरज्जुविवेकविकीर्षया तस्यैव पुनरनुवाद इत्यदोषः । यद्वा,
पूर्वोक्तस्यैव प्रायश्चित्तस्य विहितरज्जुबन्धविषयत्वमनेन समर्थ्यते ।
निषिद्धरज्जुबन्धने तु संपूर्णं ह्यङ्गमवगन्तव्यम् ।

तत्र तावदर्थ्यान् रज्जुविशेषान् दर्शयति,—

न नारिकेलै*र्न च शाणपाशै-
र्न चापि मौञ्जैर्न च वल्कशृङ्खलैः ।
एतैस्तु गावो न निबन्धनीयाः
बध्वाऽपि तिष्ठेत् परशुं गृहीत्वा ॥ ३३ ॥

वल्कानि वंशादिजनितानि† । शृङ्खलान्ययस्ताम्रादिनिर्मि-
तानि । नारिकेलादिभिर्गावो न बन्धनीयाः । यदि दामान्तरामन्त्र-
वादेतैर्दामभिर्यथेरन्, तदा तन्निमित्तोपद्रवप्रसङ्गोभवत्यतस्तच्छेत्तुं
हस्तेन परशुं गृहीत्वा सावधानमितिष्ठेत् । नारिकेलादिभिः, कार्पा-
सतन्त्रादिजन्या दृढा रज्जवः सर्वा उपसह्यन्ते^(१) । अतएवाङ्गिराः,—

“न नारिकेलैर्न च फालकेन
न मौञ्जिना नापि च वल्कलेन ।

* ‘नारिकेल,—स्याने ‘नारिकेर’—इति पाठो मुद्रितपुस्तके सर्वत्र ।

† यदि बन्धनीया,—इति मु० ।

‡ वसनादिजनितानि,—इति मु० ।

(१) तथाच नारिकेलादिग्रहणं प्रदर्शनायं, यथा कदाचिद्दृढया रज्ज्वा
गावो न बन्धनीयाः,—इति तात्पर्यम् ।

एतैरजहान् न हि बन्धनीयो-

बध्नाऽपि तिष्ठेत् परशुं गृहीत्वा"—इति ॥

फालकं कार्पासजन्यम् ।

उपादेयान् रज्जुविशेषानाह,—

कुशैः काशैश्च बध्नीयाज्ञोपशुं दक्षिणामुखम् ॥ इति ॥

यथा पाशा अनुपद्रवकारिणो विवक्षिताः, तथा स्थानमपि निष्प्रोक्षतादिदोषरहितं^(१) विवक्षितम् । तथाच व्यासः,—

“कुशैः काशैश्च बध्नीयात् स्थाने दोषविवर्जिते”—इति ।

ननु नारिकेलादिपाशानामुपद्रवकारित्वसम्भावनाया प्रतिषेधः कृतः, स च दोषः कुशादिपाशेष्वपि समानः, तेषां सहसा चोटनेऽपि गृहदाहादौ पलायमानानाङ्गवाङ्गलग्नपाशेषु लग्नेनाग्निनोपद्रवसम्भवादित्यत आह,—

पाशलग्नान्निदग्धासु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥३४॥ इति ॥

कुशादिमयपाशानां शीघ्रं भस्मीभावात् सङ्घत् सन्नापमात्रं सम्पद्यते, न तु प्राणान्तिक उपद्रवः । अतोऽत्र तत्र प्रत्यवायः ।

तत्रापि केनचित् प्रकारेणोपद्रवसम्भावनामुद्भाव्य* तत्रोचितं प्रायश्चित्तमाह,—

* सम्भावनासङ्गात्,—इति शा० स० । मम तु, सम्भावनासङ्गात्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

(१) निष्प्रोक्षतेति भावप्रधानोऽयं निर्देशः । निष्प्रोक्षतत्वादितोषरहितमित्यर्थः ।

यदि तच्च भवेत् काष्ठं प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ।

अपित्वा पावनीं देवीं मुच्यते तच्च किल्बिषात् ॥३५॥ इति ॥

गल्लगते शाश्वे दह्यमाने यदि कुशमूलादिरूपं किञ्चित् काष्ठं तस्मिन् पाशेऽवतिष्ठेत्, तदा तदुत्सुकसंस्पर्शादीषद्दाहो भवेत् । तच्च गायत्रीजपेनैव शुद्धिः । पावमानीयमिति पाठे, पवमानसुकं अपि-
त्वेति व्याख्येयम् ।

यस्मिन् देशे मरणान्तिकः प्रमादः सम्भावितः, तच्च गावो-
न प्रेषणीयाः । यदि बुद्धिमान्धात् प्रेषयेत्, तदा तच्च मरणे
प्रायश्चित्तं चरणीयमित्याह,—

प्रेरयन् कूपवापीषु वृक्षच्छेदेषु पातयन् ।

गवाशनेषु विक्रीणंस्तथा प्राप्नोति गोबधम् ॥३६॥ इति ॥

यस्मिन् चारणप्रदेशे जौर्णकूपवाण्यादयो विद्यन्ते, तच्च चारणार्थं
प्रेषितो यदि म्रियते ; तथा, यत्र प्रौढा वृक्षाश्छिद्यन्ते, तच्च प्रेषितः
प्रौढाशाखापातेन मरणं प्राप्नोति ; गोमांसभक्षिणो स्तेच्छा गवाशनाः,
तेषु विक्रीता गौस्तैर्मार्यन्ते । अतस्तेषु त्रिष्वपि स्थानेषु प्रेरको-
गोव्रतं चरेत् ।

उदृषभयज्ञादावुपघाते† पादत्रयं प्रायश्चित्तमाह,—

आराधितस्तु यः कश्चित् भिन्नकक्षो‡ यदा भवेत् ।

अवणं हृदयं भिन्नं मग्नो वा कूपसङ्कटे ॥३७॥

* प्राजापत्यं,—इति सु० ।

† उदृषभयज्ञादावुपघाते,—इति सु० ।

‡ भिन्नवक्षा,—इति सु० ।

कूपादुत्क्रमणे चैव भग्नो वा ग्रीवपादयोः ।

स एव म्रियते तच्च चीन् पादांस्तु समाचरेत् ॥३८॥ इति ॥

उद्वेषभयञ्चे*^(१) हि बलीवर्द्धमाराध्य धावयन्ति । तत्रातित्वरया धावतः† कदाचित् कक्षो‡ भिद्यते । केनचिदुपघातेन? कर्णे वा हृदये वा भेदो भवति । कूपसङ्कटं नाम, सङ्कीर्णतण्णत्वं जलपूर्णत्वं च^(२) । तत्र वा भग्नो भवति । तादृशे कूपे पतितस्य कथञ्चिदुत्क्रमणे ग्रीवादिर्भग्नो भवति । तेनैव च निमित्तेन यदि म्रियेत, तदा पाद-
चयकृच्छ्रमाचरेत् । अवारितः,—इति वा पाठः^(३) । तस्मिन् पक्षे, चार-
णार्थं प्रेषयता पुरुषेण संभावितप्रमादस्थलेभ्यो^(४) निवारणीयत्वात्
अनिवारणे यथोक्तं प्रायश्चित्तमिति व्याख्येयम् ।

यत्र तृषान्ता गावः स्वयमेवागाधकूपादिषु॥ प्रविश्य विपद्यन्ते

* उत्प्लुष्टद्वेषभयञ्चे,—इति मु० ।

† तत्रातित्वरया वा पततः,—इति मु० ।

‡ वक्षो,—इति मु० ।

§ केनचिदुपसाधनेन,—इति मु० ।

॥ स्वयमेव प्रौढकूपादिषु,—इति मु० ।

(१) उद्वेषभयञ्चोनाम आचारप्राप्तो धर्मानुष्ठानविशेष उदौचैः म्रियते ।
अथमिदं मीमांसादर्शनस्य प्रथमाध्यायतृतीयपादगते अष्टमाधिक-
रणे श्रावरभाष्यादौ ।

(२) यत्र कूपे बह्वनि तृणानि सङ्कीर्णानि विद्यन्ते इत्यर्थः । तथाच, तृण-
सङ्कीर्णो जलपूर्णश्च कूपः कूपसङ्कटप्रदेनाभिप्रेयते ।

(३) आराधितस्तु,—इत्यत्र, अवारितस्तु,—इति पाठान्तरमित्यर्थः ।

(४) संभावितः प्रमादो येषु, तथाविधेभ्यः स्थलेभ्य इत्यर्थः ।

स्वामी तु तत् न जानाति, तत्र न स्वामिनः प्रत्यवाय इत्याह,—

कूपखाते तटा* बन्धे नदीबन्धे प्रपासु च ।

पानीयेषु विपन्नानां प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ३९ ॥ इति ॥

अगाधः कूपः कूपखातः । तटेन नदीतीरेण आ समताद्वध्यते,—
इति तटाबन्धः प्रौढतटाकः । नदीबन्धः सेतुः । धर्मकाले गवा-
मुदकपानार्थं निर्मिताः प्रौढाः पाषाणादिद्रोण्यः प्रपा । तेषु† पातुं
प्रविश्य मृतास्वपि न स्वामिनः प्रायश्चित्तं विद्यते ।

एवं तर्हि तादृशकूपादिनिर्मातुः प्रत्यवायोऽस्तीत्याशङ्क्याह,—

कूपखाते तटाखाते दीर्घाखाते तथैव च ‡ ।

अन्येषु धर्मखातेषु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ४० ॥ इति ॥

खननं खातः । दीर्घावाप्यः । अन्यशब्देन जलद्रोणौकुल्यादय-
उच्यन्ते । एतेषां धर्मार्थं निर्मितत्वात् कथञ्चित्तत्र पतित्वा मृता-
स्वपि गोषु न निर्मातुः प्रत्यवायोऽस्ति ।

कूपखातादिवद्वेश्मखातादावपि प्रत्यवायाभावमाशङ्क्य तस्य
धर्मार्थत्वाभावादस्ति प्रत्यवाय इत्याह,—

वेश्मद्वारे निवासेषु यो नरः खातमिच्छति ।

स्वकार्यगृहखातेषु प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥ ४१ ॥ इति ॥

* तडा,—इति वज्जीयपुस्तकेषु पाठः । एवं परच ।

† तासु,—इति मु० ।

‡ कूपखाते नदीखाते तटाखाते तथैव च,—इति मु० ।

वेश्मदारं गृहप्रवेशनिर्गममार्गः । निवासाः शालाव्रजादीनि गवां
स्थानानि । तत्र यो नरः स्वनति, तस्य पुरुषस्य खातपातेन गोमरखे
पूर्वाक्षं पादत्रयं* प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् । तथाऽन्यत्रापि गृहभिन्नि-
वेद्यादिकरणार्थमङ्गनोपवनादिषु गोसञ्चारसम्भावनावस्तु प्रदेशेषु
कृताः खाताः गृहखाताः, स्नेन कृताः स्वकार्याः, स्वकार्याश्च ते गृह-
खाताश्च स्वकार्यगृहखाताः । तेषु गोविपत्तौ पादत्रयं प्रायश्चित्तं
विनिर्दिशेत् ।

गृहखातादिवद्गृहे सर्पादिना बध्नेन प्रत्यवायप्राप्तावपवदति,—
निशि बन्धनिरुद्धेषु सर्पव्याघ्रहतेषु च ।
अग्निविद्युद्विपन्नानां प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥४२॥ इति ॥

रात्रौ संरक्षणार्थं पाशबन्धेन निरुद्धा गावः सर्पव्याघ्रादिभि-
र्यदि हन्येरन्, तदा स्वाभिनः प्रत्यवायो नास्ति । अग्निर्यामदाहः,
विद्युदग्निः । ताभ्यां विपन्नानां न प्रत्यवायहेतुत्वम् । ननु, दहनात्तु
विपद्यन्ते,—इत्यत्र प्रायश्चित्तमुपवर्णितम्, इह तु तत् निराक्रियते इति
पूर्वापरविरोध इति चेत् । न, (१) निराकरणस्याशक्तविषयत्वात् ।
सत्यां शक्तावुपेक्षयां पूर्वाक्षप्रायश्चित्तम् । अतएव व्यासः,—

* पादत्रयं,—इति नास्ति सु० ।

† निराकरणस्याशक्तविषयत्वात्,—इति शा० स० सो० ।

‡ शक्तावुपेक्षयां,—इति पाठो मम प्रतिभाति ।

(१) तथाच, निवारकशक्तौ सत्यामनिवारके प्रायश्चित्तं, निवारकशक्त्य-
भावे तु नास्ति प्रायश्चित्तमित्यभिप्रायः ।

“जलौघे पल्लवे मग्ना यदि विद्युद्धताऽपि वा* ।

श्वभ्रे वा पतिताऽकस्मात् श्वापदेनापि भक्षिता ॥

प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं गोस्वामी व्रतमुत्तमम् ।

शीतवाताहता वा स्यादुद्धन्धनमृताऽपि वा ॥

शून्यागारे उपेक्षायां प्राजापत्यं विनिर्दिशेत्”—इति ।

इदन्तु कार्यान्तरविरहे सत्युपेक्षायां वेदितव्यम् । कार्यान्तर-
व्यग्रतयोपेक्षायां तद्धर्मम् ।

“पल्लवौघमृगव्याघ्रश्वापदादिनिपातने^(१) ।

श्वभ्रप्रपातसर्पाद्यैर्मृते कृच्छ्राद्धमाचरेत् ।

अपालनात्तु कृच्छ्रं स्यात् शून्यागारउपश्रवे”—इति

विष्णुस्मरणात् ।

विद्युद्वाहादेरिव[†] ग्रामघातादेरपि न प्रत्यवायहेतुत्वमित्याह,—

ग्रामघाने शरौघेण वेश्मभङ्गान्निपातने ।

अतिवृष्टिहतानाञ्च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ४३ ॥ इति ॥

शुचैर्न्येन ग्रामे हन्यमाने सति तदन्तर्वर्तिनो गावः शरौघेण
निपात्यन्ते; तथा, स्तम्भवंशादिशैथिल्येन गृहे भग्ने सति तदन्तर्वर्तिनां

* मेघविद्युद्धताऽपि वा,—इति सु० ।

† विद्युदादेरिव,—इति सु० ।

(१) पल्लवमक्षयसरः । ओषोमहान् जलाशयः । जलौघे पल्लवे मग्ना,
—इत्येकवाक्यत्वात् ।

गवां निपातो भवति ; तथा, बुधशुक्रसामीप्यादिना प्रवृत्तायामति
दृष्टौ शीतवातपौडिता गावो क्षियन्ते, तत्र तत्स्वामिनः प्रत्यवायो-
नास्ति ।

संग्रामादेरपि न प्रत्यवायहेतुत्वमित्याह,—

संग्रामे प्रहृतानाञ्च* ये दग्धा वेश्मकेषु च ।

दावाग्निग्रामघातेषु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ४४ ॥ इति ॥

सेनयोरुभयोर्युद्धे सति तत्र प्रहृता गावो क्षियन्ते । स्कन्धावार-
निर्मितानि ह्यणमयानि वेश्मकानीत्युच्यन्ते । तेषु वेरिभिर्दह्यमानेषु
तत्र गावो क्षियन्ते । तथा, क्वचिद्वाग्निना अरण्यसमीपवर्त्तिनो ग्रामा-
दग्धा भवन्ति, तत्र गाव उपहन्यन्ते । न चैतेषु विषयेषु स्वामी
प्रत्यवायं प्राप्नोति ।

गवां क्षिते प्रवृत्तस्य ग्रामादिकं गोमरणं न प्रत्यवायजनक-
मित्याह,—

यन्निवृत्ता गौश्चिकित्सार्थं मूढगर्भविमोचने ।

यत्ने कृते विपद्येत प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ४५ ॥ इति ॥

अणरोगादौ दाहच्छेदादिचिकित्सार्थं रज्जादिना यन्निवृत्ता
गौः प्रमादादिपद्येत ; तथा, योनिदारि समागतस्य मृतस्य गर्भस्य
निर्गमनार्थं तदाकर्षणादिप्रयत्ने क्रियमाणे कथञ्चिद्गौर्विपद्येत, तत्र
क्षितमाचरन् पुरुषो न प्रत्यवैति । एतदेव संवर्त्त आह,—

* निवृत्ता ये च,—इति मु० ।

“यन्त्रणे गोचिकित्सार्थं गूढगर्भविमोचने ।

यदि तत्र* विपत्तिः स्यात् न स पापेन लिप्यते ॥

श्रौषधं स्नेहमाहारं दद्याद्गोब्राह्मणेषु चां ।

दीयमाने विपत्तिश्चेन्न स पापेन लिप्यते ॥

दाहश्चेदग्निराभेदप्रयोगैरुपकुर्वताम् ।

द्विजानां गोहितार्थञ्च प्रायश्चित्तं न विद्यते^(१)”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“क्रियमाणोपकारं तु मृते विप्रे न पातकम् ।

विपाके गोवृषाणान्तु भेषजाग्निक्रियासु च”—इति ॥

अङ्गिरा अपि,—

“श्रौषधं स्नेहमाहारं दद्याद्गोब्राह्मणेषु यः ‡ ।

विपाके तु विपत्तिः स्यात् न स दोषेण लिप्यते”—इति ।

रोधबन्धनाभ्यां गोविपत्तौ प्रायश्चित्तं पूर्वमुपवर्णितम् । यदा बह्वणकेन व्यापारेण विपद्यन्ते, तदा किं व्यापारैक्यादेकं व्रतं स्यात्, किं वा प्रहतगोसंख्यया व्रतावृत्तिरिति विचिकित्सायामिदमाह^(२),—

* यत्र कृते,—इति सु० ।

† ददद्गोब्राह्मणे द्विजः,—इति सु० ।

‡ ब्राह्मणेषु च,—इति शा० ।

(१) यदि उपकारार्थं दाहादिप्रयोगे कृते दैवात्तेनैव गवादेर्मरणं भवति, तदोपकारार्थं दाहादिप्रयोगकर्तुं न प्रायश्चित्तमित्यर्थः ।

(२) प्रायश्चित्तयोगफलकव्यापारस्य बधरूपतया एकव्यापारेणानेकगोबधे बधस्यैकत्वं, बध्यस्य तु नानात्वम् । तत्र किं बधसङ्ख्याया प्रायश्चित्तं, किं वा बध्यसङ्ख्येति संशयः । तस्मिन् संशये वक्ष्यमाणमाहेत्यर्थः ।

व्यापन्नानां बह्वनाञ्च बन्धने रोधनेऽपि वा ।
भिषङ्मिथ्याप्रचारे च प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥४६॥ इति ।

पूर्वोक्तं प्रायश्चित्तं द्विगुणमाचरेदित्याशयः^(१) ।

तथाच सम्बर्त्तः—

“व्यापन्नानां बह्वनाञ्च बन्धने रोधनेऽपि वा ।

द्विगुणं गोव्रतस्यास्य^(२) प्रायश्चित्तं विधीयते”—इति ।

आपस्तम्बोऽपि,—

“विपन्नानां बह्वनान्तु बन्धने रोधनेऽपि वा ।

भिषङ्मिथ्याप्रयोक्ता च द्विगुणं गोव्रतं चरेत्^{*}”—इति ।

अथयाशाम्नां चिकित्सनं भिषङ्मिथ्याप्रयोगः ।

सत्यां शक्तावुपेक्षकस्य प्रत्यवायोऽस्तीत्युक्तम् । न केवलं स्वामिन-
एवैतत्, किं त्वन्येषामपीत्याह,—

गोवृषाणां विपत्तौ च यावन्तः प्रेक्षकाजनाः ।

अनिवारयतां तेषां सर्वेषां पातकं भवेत् ॥४७॥ इति ।

* भिषङ्मिथ्याप्रचारेण द्विगुणं व्रतमाचरेत्,—इति मु० ।

(१) विनिर्दिशेदित्यनेन विप्रोक्षेण निर्देशोपदेशात्, यद्योक्तव्रतमात्राभि-
प्रायस्ते वचनारम्भविध्यात्, बध्यबद्धतया पापगौरवेण प्रायश्चित्त-
गौरवस्य न्याय्यत्वाच्च, द्विगुणमेव प्रायश्चित्तं वक्तुरभिप्रेतमिति मुन्य-
क्तरीयवचनदर्शनादवधार्यते । अतएवोक्तम् । “स्मृत्यर्थसन्देहे स्मृत्य-
न्तरसंवादादेवार्थनिर्णयः”—इति ।

(२) अस्य पूर्वोक्तस्य ।

पङ्कमज्जनादिर्विपत्तिः । तत्र ये केचिन्मार्गे गच्छन्तो विपत्तां
गां विलोक्य यथाशक्ति प्रतीकारं न कुर्वन्ति, तेषां सर्वेषामुपेक्ष-
काणां प्रत्यवायो भवति । प्रेक्षका इत्यनेनानुमन्तादयः सर्वेऽप्युपल-
क्ष्यन्ते । अतएव पैठीनसिः,—

“हन्ता मतोपदेष्टा च तथा संप्रतिपादकः* ।

प्रोत्साहकः सहायश्च तथा मार्गानुदेशकः ॥

आश्रयः शस्तदाता च शक्तिदाता च कर्मिणाम् ।

उपेक्षकः शक्तिमांश्च देशवक्ताऽनुमोदकः ॥

अकार्यकारिणस्तेषां प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्^(१)—इति ।

* सम्प्रतिपादकः,—इति शा० ।

† भक्तदाता विकर्मिणाम्,—इति सु० ।

‡ दोषवक्ता,—इति सु० ।

§ अकार्यकारिणस्तेषां,—इति सु० ।

(१) सम्प्रतिपादकः बध्यस्य निवेदकः । प्रोत्साहकः स्वतः प्रवृत्तस्य हन्तरूपा-
योपदेशादिना प्रोत्साहकः । सहायोऽमुग्राहकः । स च द्विविधः, एको-
बध्यप्रतिरोधकः अपरः स्वल्पप्रवृत्तिः । मार्गानुदेशकः, येन मार्गेण
बध्यः प्रत्यायितस्तस्य मार्गस्योपदेशकः । आश्रयो हन्तराश्रयदाता ।
उपेक्षकः शक्तिमानिति शक्तिमान् सन् उपेक्षक इत्यर्थः । देशवक्ता,
यस्मिन् देशे बध्यस्तिष्ठति तस्य देशस्य वक्ता । अनुमोदकोऽनुमन्ता ।
अनुमतिश्च द्विविधा । यदिरोधेन हननं न सम्भवति, तस्य विरोधिना
मया निरोधः कर्तव्य इति प्रयुक्तिरेका । अथ च हन्मीति
वचने शक्तस्याप्रतिषेध एव । तदुक्तं न्यायभाष्ये, परमतमप्रतिषि-
द्धमनुमतं भवति,—इति । अकार्यकारिणस्तेषामिति पाठे, अकार्य-
कारिणोऽनुमोदक इति ऋतेन संबन्धः । हन्तादयः पूर्वोक्ताः सर्व-
थाकार्यकारिणो भवन्तीति वा अर्थः ।

व्यापन्नानामित्यत्र, बध्यवहुत्वं घातकैकत्वं चोपजीव्य प्राथम्यसि-
मुक्तम् । इदानीं बध्यैकत्वे हन्तृबहुत्वे कथमित्याशङ्क्याह,—

एको हतो यैर्बहुभिः समेतै-

र्न ज्ञायते यस्य हतोऽभिघातात् ।

दिव्येन तेषामुपलभ्य हन्ता

निवर्त्तनीयो नुपसन्नियुक्तैः ॥४८॥ इति ॥

यत्र बहूनां पुरुषाणां प्रहारैरेको गौर्हतो भवति, तत्र सर्वेषां प्रहा-
रकाणां वेदनाहेतुत्वे सत्यपि यदीयः प्रहारः प्राणवियोगनिमित्त-
मिति न ज्ञायते, अतस्तेषां बहूनां पुरुषाणां मध्ये प्राणवियोगकारि-
प्रहारकर्त्ताऽयमिति पुरुषविशेषस्तुल्यत्वादिदिव्येन^(१) निश्चित्य राज-
पुरुषैर्हन्तृमूहात् न पृथक् कर्त्तव्यः । पृथक्कृत्य च गोघ्नतं कारयेत् ।

इतरेषां प्रहन्तॄणां प्राथम्यसिद्धमाह,—

एका चेद्बहुभिः काचिदैवाद्वापादिता यदि ।

पादं पादं तु हत्यायाश्चरेयुस्ते पृथक् पृथक् ॥४९॥ इति ।

* प्रहाराणां,—इति मु० ।

† समेऽपि,—इति मु० ।

‡ एका चेद्बहुभिः कापि दैवाद्यापादिता भवेत्,—इति ।

यत्रान्तरीयः पाठः ।

(१) दिव्यानि तु, “घटोऽग्निरदकश्चैव विषं कोशश्च पञ्चमम् ।

बलञ्च तल्लजं प्रोक्तं सप्तमं तप्तमायकम् ।

अष्टमं फालमित्युक्तं नवमं धर्मेजं सप्ततम् ।

दिव्यान्वेतानि सर्वाणि निर्दिष्टानि खयम्भवा” —इत्याह्वानि ।

गोहत्याया यद्व्रतमभिहितं, तस्य व्रतस्य पादमेकैकः पुरुषो-
ऽनुतिष्ठेत् । एतच्चाकामकारविषयम् । दैवादित्यभिधानात् । कामकारे
तु द्विगुणम् ।

“एकं व्रतां बहूनां तु यथोक्ताद्विगुणोदमः”—इति
सूत्र्यन्तरेऽभिधानात् ।

सर्पव्याघ्रहतेष्वित्यत्र सर्पादिभिर्गवि हते प्रत्यवायो नास्तीत्युक्तम् ।
पुरुषप्रहारेण हते त्वस्ति प्रत्यवायः । यत्र बह्व्यु निमित्तेषु सन्देहः,
तत्र बधनिमित्तं कथं निश्चेयमित्याशङ्क्य लिङ्गविशेषैरित्यभिप्रेत्य
लिङ्गानि प्रदर्शयति,—

हते तु रुधिरं दृश्यं व्याधिग्रस्तः कृशो भवेत् ।

लाला भवति दृष्टेषु एवमन्वेपणं भवेत् ॥ ५० ॥ इति ।

यत्र रुधिरं दृश्यते, तत्र प्रहारो निमित्तमिति निश्चेतव्यम् ।
कार्श्यमाचोपलम्भे व्याधिर्भूतिहेतुः । लालादर्शने सर्पदंशनं निमित्तम् ।
एवमन्यैरपि तत्र तत्रोदितैर्लिङ्गैर्निमित्तस्वरूपमन्विष्य निश्चेतव्यम् ।

शृङ्गादिभङ्गादौ मरणाभावेऽपि प्रायश्चित्तविशेषमभिहितम्* ।
अस्त्रेवं वाह्यावयवभङ्गे, यदा त्वन्तरावयवभङ्गो न विस्पष्टः तदा
कथमित्याशङ्क्य तन्निश्चयहेतुलिङ्गविशेषं दर्शयति,—

ग्रासार्यं चोदिता वाऽपि अध्वानं नैव गच्छति† । इति ।

* अथ, प्रायश्चित्तविशेषोऽभिहितः,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† अध्वानं चैव गच्छति,—इति सु० ।

एवमन्यैरपि लिङ्गविशेषैस्तं तं निमित्तविशेषमभिनिश्चित्य तत्र तत्रोचितं प्रायश्चित्तं अनुष्ठेयम् ।

दण्डादूर्ध्वं यदन्येनेत्यादिना ग्रन्थसन्दर्भेण निमित्तविशेषाननूय प्रायश्चित्तविशेषा अभिहिताः । ये तु पूर्वमनुदिता निमित्तविशेषाः, ये च लिङ्गैरप्यनिश्चेयाः* शङ्क्यमानाः, तेषु सर्वेषु साधारणं प्रायश्चित्तं दर्शयति,—

मनुना चैवमेकेन सर्वशास्त्राणि जानता ॥५१॥

प्रायश्चित्तन्तु तेनोक्तं गोघ्नश्चान्द्रायणं चरेत् । इति ।

यथा, कलिधर्मरहस्यं, तथा, तत्प्रतिपादकानि वेदशास्त्राणि जानता पराशरेण मया गोबधविशेषाणां प्रायश्चित्तविशेषा अभिहिताः ; एवं मनुनाऽप्युपपातकजातस्य सर्वसाधारणां प्रायश्चित्तं, गोबधमुदाहृत्य उपवर्णितम् । किं तत् ? गोघ्नश्चान्द्रायणं चरेत्,— इति । न चात्र केनापि मुनिना विप्रतिपत्तुं शक्यमित्यभिप्रेत्य, एकेनेत्युक्तम् । मुनिमुख्येनेति यावत् ।

पूर्वाध्याये गोबधस्येति कर्त्तव्येषु वपनमुक्तं, सशिखं पवनं कृत्वेति । तथाऽस्त्रिंशथध्यायेऽभिहितम्,—

“पादेऽङ्गरोमपवनं दिपादे ऋश्रुणोऽपि च ।

चिपादे तु शिखावर्जं सशिखम् निपातने”—इति ।

* लिङ्गैरप्यनिश्चेयाः शङ्क्यमानाः,—इति मु० ।

† जातस्यासाधारणम्,—इति मु० ।

तत्र केनापि निमित्तेन वपनाकरणे यथोक्तं व्रतं द्विगुणमनुष्ठेय-
मित्याह,—

केशानां रक्षणार्थाय द्विगुणं व्रतमाचरेत् ॥ ५२ ॥ इति ।
द्विगुणे व्रतश्चादिष्टे द्विगुणा दक्षिणा भवेत् ।

यत्र यत्र व्रतद्वैगुण्यं, तत्र तत्र दक्षिणाद्वैगुण्यमुक्तम् ।

केशरक्षणं न सर्वविषयं, किन्तु राजादिविषयमित्याह,—

राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ॥ ५३ ॥ इति ।
अकृत्वा पवनं तस्य प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ।

केशरक्षणस्य राजादिविषयत्वं शङ्खोऽप्याह,—

“राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ।

अकृत्वा वपनं तेषां प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ?

केशानां रक्षणार्थाय द्विगुणं व्रतमाचरेत् ।

द्विगुणे व्रतश्चाचीर्णं दक्षिणा द्विगुणा भवेत्”—इति ।

वपनद्विगुणव्रतयोरन्यतरस्याप्यभावे चीर्णमपि प्रायश्चित्तं न पाप-
निवर्त्तकम् । तदाहापस्तम्बः,—

“राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ।

यस्तु नो वपनं कुर्यात् प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥

केशानां रक्षणार्थाय द्विगुणं व्रतमाचरेत् ।

द्विगुणे तु व्रते चीर्णे द्विगुणा दक्षिणा भवेत् ॥

यस्य न द्विगुणं दानं केशांश्च परिरक्षतः^(१) ।

(१) केशान् परिरक्षते यस्य न द्विगुणं दानमित्यर्थः ।

तत् पापं तस्य तिष्ठेत् वक्ता च नरकं व्रजेत् ॥

यत्किञ्चित् क्रियते पापं सर्वं केशेषु तिष्ठति ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन सशिवं कारयेद्विजः^(१)—इति ॥

स्त्रीणां तु वपने विशेषमाह,—

सर्वान् केशान् समुद्धृत्य छेदयेदङ्गुलद्वयम् ॥५४॥ इति ।

एवं नारीकुमारीणां शिरसो मुण्डनं स्मृतम् ।

नारीपक्षणेनैव कुमारीणामपि पक्षणे सिद्धे पृथगुपादानं विधवासु वपनाङ्गीकारद्योतनार्थम् । नात्र नारीशब्दः स्त्रीमात्रवाची, किन्तु सभर्तृकस्त्रीवाची, कुमार्यस्तु विवाहरहिताः । तथाच, सभर्तृकाणां विवाहरहितानां चैतदुक्तं भवति^(२) । ततो विधवानां सर्वात्मना मौण्ड्यमङ्गीकृतं भवति ।

पूर्वोक्तेषु व्रताङ्गेषु कानिचिदङ्गानि स्त्रीणामपवदति,—

न स्त्रियाः केशवपनं न दूरे शयनाशनम् ॥ ५५ ॥

(१) सशिवं वपनं कारयेदित्यर्थः ।

(२) नारीशब्दस्य स्त्रीमात्रपरत्वे कुमारीपदं व्यर्थं स्यात् । तथाच नारी-
पदं सधवापरं । नरेण पुंसा संबन्धित्वात्तस्याः । एवञ्च सति विधवानां
सर्वात्मना मुण्डनमङ्गीकृतं भवति । “सधवानान्तु नारीणामङ्गाराय
सर्वदा । केशसन्धारणं प्रोक्तं प्रायश्चित्ते द्विजोत्तमैः”—इति,
“विधवाकवरीबन्धो भर्तृबन्धाय जायते । शिरसोवपनं तस्मात् कार्यं
विधवया सदा”—इति चानयोर्वचनयोस्तात्पर्यपर्यालोचनयाऽप्येतत्
सिध्यति ।

न च गोष्ठे वसेद्रात्रौ न दिवा गा अनुव्रजेत् ।
 नदीषु सङ्गमे चैव अरण्येषु विशेषतः ॥ ५६ ॥
 न स्त्रीणामजिनं वासो व्रतमेव समाचरेत् । इति ।

(१) न स्त्रियाः केशवपनं, शिरसो मुण्डनमित्यनयोर्नान्योन्यविरोधः
 शङ्कनीयः, निषेधस्य कृत्तकेशविषयत्वात् । केशाद्यकर्त्तनमेव मुण्डनं
 पूर्ववत् विहितम् । अतो न विरोधः । संविशन्तीषु संविशेदित्यनेन गृह-
 मध्ये यामाहहिर्दूरे वा यत्र गावस्तत्र शयनं प्राप्तं, तन्निराकरणाय, न
 दूरे शयनमित्युक्तम् । रात्रौ गोष्ठावस्थानं दिवा गवामनुव्रजनं च
 पुंसामेव न स्त्रियाः । नदीसङ्गमैव्यरण्येषु च वासो यद्यपि न मात्नात्
 पूर्वमुक्तः, तथापि गोऽनुगामीति शास्त्रादर्थतः प्रसक्तं तदुभयं निवा-
 र्यते । चर्मणाऽऽर्द्धेण संवृत इत्यादिशास्त्रतः प्रसक्तमजिनवासस्त्वं
 निषिध्यते । व्रतमेवेत्येवकारेण यथोक्ताङ्गनिवृत्तिरेवामूद्यते ।

वपनादीनामिव त्रिसन्ध्यस्नानादीनामपि निषेधप्रसक्तावाह,—

त्रिसन्ध्यं स्नानमित्युक्तं* सुराणामर्चनं तथा ॥ ५७ ॥
 बन्धुमध्ये व्रतं तासां कच्छचान्द्रायणादिकम् । इति ।

* कुर्यात् त्रिषवणस्नानं,—इति मु० ।

(१) एवं नारीकुमारीणां शिरसोमुण्डनं स्मृतमित्यनेन स्त्रीणामपि मुण्ड-
 नमङ्गीकृतं, परन्तु द्यङ्गुलच्छेदनमात्ररूपं तदित्येतावान् विशेषः ।
 न स्त्रियाः केशवपनमित्यनेन तु स्त्रीणां मुण्डनमेव निषिद्धम् । तद-
 नयोर्विरोधः प्रसज्यते । तमिमं विरोधमाशङ्क्य परिहरति, न
 स्त्रियाश्चादिना ।

चिसन्ध्यमवगाहनमिति यत्पूर्वमुक्तं, तत् स्त्रीणामपि समानम् ।
सुरार्चनं नमस्कारादि । कच्छचान्द्रायणादिकं यद्गतं तद्योषितो-
बन्धुमध्येऽनुतिष्ठेयुः, न पुरुषादव विजने देशे ।

नियमान्तरमाह,—

गृहेषु सततं तिष्ठेत् शुचिर्नियममाचरेत् ॥५८॥ इति ।

प्रकान्तस्य व्रतस्य समाप्तिपर्यन्तं गृहमीनोन वहिर्गच्छेत् ।

अध्यायद्वयेन यत्प्रायश्चित्तं प्रपञ्चितं, तस्याननुष्ठाने द्विविधं दिव्यं
भौमं च नरकविशेषं दर्शयति,—

इह यो गोबधं कृत्वा प्रच्छादयितुमिच्छति ।

स याति नरकं घोरं कालसूत्रमसंशयम् ॥ ५९ ॥

विमुक्तो नरकात्तस्मात् मर्त्यलोके प्रजायते ॥

क्लौवो दुःखी च कुष्ठौ च सप्तजन्मानि वै नरः ॥६०॥ इति ।

मिषादीनामुत्कोचदानादिना जनापवादमात्रपरिहारः प्रच्छा-
दनम् । घोरस्य नरकविशेषस्य नामधेयं, कालसूत्रमिति । सोऽयं
दिव्यो नरकः । नैरन्तर्येण सप्तजन्मसु क्लौवत्वादिदोषयोगोभौमो-
नरकः ।

अध्यायद्वये प्रतिपादितं प्रकरणार्थमुपसंहरति,—

सत्यज्ञानार्थमुपसंहरति,—इति आ० ।

तस्मात् प्रकाशयेत्पापं स्वधर्मं सततञ्चरेत्* ।

स्त्रीवालभृत्य गोविप्रेषतिकोपं विसर्जयेत् ॥६१॥ इति ।

यस्मात् प्रच्छादने द्विविधो नरकः प्रोक्तः, तस्मादप्रच्छाद्य वेद-
विदामग्रे प्रकाशय तैर्विनिर्दिष्टं स्वस्योचितं धर्मं प्रायश्चित्तविशेष-
माचरेत् । तत ऊर्ध्वमीदृशपापानुत्पत्तये स्त्रीवालादिषु कोपरहितो-
भवेत् ।

अध्याये नवमे पराशरमुनिप्रोक्तसूतौ ग्रन्थके †

रोधो बन्धनताडनाद्यनुचितं यत् स्यात् गवां पीडनम् ।

कर्मतस्य विशेषतः समुदिता सर्वोत्तरा निष्कृति-

स्तद्ध्याख्यामकरोत्सूतौ शुभधिया भाग्याम्बुधिर्माधवः ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-परमेश्वर-श्रीवीर-
बुक्कभूपाल-साध्वज्य-धुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृति-
व्याख्यायां माधवीयायां नवमोऽध्यायः ॥ ० ॥

* निर्दिष्टं ततमाचरेत्,—इति सु० ।

† अथ,—इति सु० ।

‡ सूतेर्मन्त्रणे—इति सु० ।

अथ दशमोऽध्यायः ।

जन्मगेहं स्वर्गनद्याः पादपद्मं महात्मनः ।

यस्यासीत्तमहं वन्दे रामचन्द्रं सदाऽध्ययम्* ॥

अष्टमनवमाध्याययोरुपपातकस्य गोबधस्य सामान्यविशेषाभ्यां प्रायश्चित्तानि प्रपञ्चितानि । अथागम्यागमनरूपोपपातकस्य प्रायश्चित्तं दशमाध्यायेऽभिधीयते । तत्र प्रतिज्ञापूर्वकं सामान्यप्रायश्चित्तमाह, —

चातुर्वर्ण्येषु सर्वेषु हितां वक्ष्यामि निष्कृतिम् ।

अगम्यागमने चैव शुद्धौ चान्द्रायणं चरेत् ॥ १ ॥ इति ।

(१) चतुर्वर्ण्येषु वर्षेष्वनुलोमप्रतिलोमभेदेनावान्तरजातिबहुत्वमभिप्रेत्य सर्वेष्वित्युक्तम्^(१) । प्रत्यवायः निष्क्रियते निवार्यते[†] विनाश्यते यथा

* भाष्ययं श्लोकोमुद्रितातिरिक्तपुस्तकेषु ।

† निःसार्यते,—इति मु० ।

(१) चत्वारोवर्णाएव चातुर्वर्ण्यम्, स्वार्थे तद्धितप्रत्ययादतश्चाह चतुर्वर्ण्येति ।

(२) उत्तमवर्णेनाधमवर्णायामुत्पादितोऽनुलोमजो भवति । सोऽयमनुलोमक्रमः । एतद्विपरीतः प्रतिलोमक्रमः । अनुलोमप्रतिलोमाभ्यामुत्पन्ना ये मूर्धावसिक्तसूतादयः सङ्कीर्णजातास्तेषां ग्रहणार्थं सर्वेष्वित्युक्तम् । ब्राह्मणादीनां ग्रहणार्थं चातुर्वर्ण्येति युक्तम् । अतो न कस्याप्यानर्थक्यमिति भावः ।

प्रायश्चित्ता, सा प्रायश्चित्तिः निष्कृतिः । तस्या अनर्थफलनिवारक-
त्वाद्विगतम् । अतौ भार्यामुपेयादिति शास्त्रादगम्या स्वभार्या,
तदितरा सर्वाऽपि योषिदगम्या । तद्गमने प्राप्ते सति तच्छुद्धि-
निमित्तं चान्द्रायणं प्रायश्चित्तमाचरेत् ।

चान्द्रायणस्य लक्षणमाह,—

एकैकं ह्रासयेद्ग्रासं कृष्णे शुक्ले च वर्द्धयेत् ।

अमावास्यां न भुञ्जीत ह्येष चान्द्रायणो विधिः॥२॥इति ।

द्विविधं हि चान्द्रायणं यवमध्यं पिपीलिकामध्यं चेति । यथा
यवस्य मध्यं सूक्ष्मं उभावन्तौ सूक्ष्मौ, तथा शुक्लप्रतिपदमारभ्य प्रति-
दिनमेकैकग्रासवृद्ध्या पूर्णिमायां पञ्चदश ग्रासाः, कृष्णप्रतिपदमारभ्य
प्रतिदिनमेकैकग्रासवृद्ध्या सत्यमावास्यायामुपवास इति मध्यभागस्यौ-
त्थाद्यवमध्यत्वम् । यथा पिपीलिकानां शिरःपृष्ठभागौ सूक्ष्मौ मध्यं
सूक्ष्मं, तथा यस्य चान्द्रायणस्य मध्यमे अमावास्यादिने सर्वग्रासवृद्ध्याः,
तस्य मध्यमभागसौत्थ्यात् पिपीलिकामध्यत्वम् । तदिदं पिपीलिका-
मध्यमाचार्येणोपन्यस्यते । तथाहि, कृष्णप्रतिपदि व्रतं संकल्प्य चतु-
र्दश ग्रासान् भुञ्जीत, ततो द्वितीयामारभ्य प्रतिदिनमेकैकस्य ग्रासस्य
वृद्ध्या सति अमावास्यायामुपवासः सम्पद्यते । पुनः शुक्लप्रतिपदि
ग्रासमेकमुपक्रम्य प्रतिदिनमेकैकग्रासवृद्ध्या पूर्णिमायां पञ्चदश
ग्रासाः सम्पद्यन्ते । स एष पिपीलिकामध्यस्य चान्द्रायणस्यानुष्ठानप्र-
कारः । तदिदं वसिष्ठोऽपि स्पष्टमाह,—

“मासस्य कृष्णपक्षादौ ग्रासान्वाचतुर्दश ।

यासापचयभोजी^(१) सन् पक्षशेषं समापयेत् ॥

तथैव शुक्लपक्षादौ घासं भुञ्जीत चापरम् ।

यासोपचयभोजी^(२) सन् पक्षशेषं समापयेत्”—इति ॥

चान्द्रायणाङ्गत्वेन त्रिषवणस्नानं कर्त्तव्यम् । तदाह मनुः,—

“एकैकं ह्रासयेत् पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्द्धयेत् ।

उपस्पृशंस्त्रिषवणमेतच्चान्द्रायणव्रतम्” इति ।

वपनादीतिकर्त्तव्यतान्तु* गौतम आह । “अथातश्चान्द्रायणम् । तस्योक्तो विधिः कृच्छ्रे । पवनव्रतं चरेत् । श्वोभूतां पौर्णमासीमुपवसेत् । आप्यायस्व सन्ते पथांसि नवोनव इति चैताभिस्तर्पणम् । आज्यहोमो-
हविषश्चानुमन्त्रणमुपस्थानं चन्द्रमसो यद्देवा देवहेलनमिति चतसृ-
भिराज्यं जुहुयात् । देवकृतस्येति चान्ते समिद्धिः । ॐ भूर्भुवः स्वर्म-
हर्जनस्तपः सत्यं यशः श्रीरुर्विडौजोऽजः पुरुषोधर्मः शिव इत्येतैर्यासा-
नुमन्त्रणम् । प्रतिमन्त्रं मनसा नमः स्वाहेति वा । घासप्रमाणमास्या-
विकारेण । चतुर्भेजसक्तुकणयावकणाकपयोदधिघृतमूलफलोदकानि
हवींष्योत्तरोत्तरप्रशस्तानि । द्वादशैतानि पौर्णमास्यां पञ्चदश घासान्
भुक्त्वापचयेनापरपक्षमश्रीयत्^(३) । अभावास्यायामुपोष्यैकोपचयेन^(४)

* वपनाद्यङ्गस्येतिकर्त्तव्यतान्तु,—इति मु० ।

(१) प्रतिदिनमेकैकयासञ्चासोयासापचयः ।

(२) प्रतिदिनमेकैकयासद्विद्व्यासोपचयः ।

(३) एकापचयेन प्रतिदिनमेकैकयासापचयेन ।

(४) एकोपचयेन प्रतिदिनमेकैकयासद्विद्व्या ।

पूर्वं पश्चम् । विपरीतमेकेषाम्^(१) । एष चान्द्रायणोमासः"—इति ।
एकेषां मुनीनां मते पूर्वाक्तात् पिपीलिकामध्यपक्षाद्विपरीतं यव-
मध्यचान्द्रायणम् । तच्च मनुर्विस्मृतमाह,—

“एतमेव विधिं कृत्स्नमाचरेत् यवमध्यमे ।

शुक्लपक्षादिनियतश्चरंश्चान्द्रायणव्रतम्—इति” ।

* तदेतच्चान्द्रायणद्वयं देवलोऽप्याह । “चान्द्रायणं द्विविधं यवमध्यं
पिपीलिकामध्यमिति । एकग्रामममावस्यादि यवमध्यम् । पञ्चदश
ग्रामान् पौर्णमास्यादि पिपीलिकामध्यम्”—इति* । यमोऽपि ।
“अथातश्चान्द्रायणकल्पं व्याख्यास्यामः । तद्यथा,—

पौर्णमास्याभुपेतस्तु ब्राह्मणः सुसमाहितः ।

केशश्मश्रूणि लोमानि कक्षोपस्थं च वापयेत् ।

यथाविधि ततः कृत्वा गृहीयात् सुसमाहितः ।

मधु मांसञ्च लवणं शुक्लवासांसि वर्जयेत् ॥

स्त्रीशूद्रौ नाभिभाषेत सत्यवादी च मंथतः ।

पालाशं धारयेद्दण्डं शुचि चर्म च मेखलाम् ॥

* नास्त्ययमंशोमुद्रितातिरिक्तपुस्तकेषु ।

† नास्त्ययं श्लोकः मु० पुस्तके ।

‡ शुचिमौञ्जी,—इति शा० ।

(१) शुक्लप्रतिपदमारभ्यैकैकग्रासबद्धा पौर्णमास्यां पञ्चदश ग्रासान्
मुञ्जीत, ततः कृष्णप्रतिपदाद्येकैकग्रासज्ञासेनामावस्थायामुपवसेदिति
विपरीतमित्यर्थः ।

यज्ञोपवीती करकं धारयेन्नियतः शुचिः ।

शाणवस्त्रकलचीरे वा* मार्गं वा वास उच्यते ।

सर्वाण्यहानि सन्तिष्ठेत्^(१) स्नानमौनधृतव्रतः ।

स्थानासनाभ्यां विहरेद्† प्रह्लाचारी चपाशनः ।

गोमयेन गोचर्ममात्रं^(२) स्थण्डिलमुपलिप्याभ्युक्ष्य अग्निं प्रतिष्ठाप्य
ब्राह्मणं दक्षिणत उपवेश्योत्तरत उदकपात्रं प्रतिष्ठाप्या प्रागुदगग्रान्
दर्भानास्तौर्याज्यभागं कृत्वा^(३) महाव्याहृतिभिराज्याहुतिं जुहुयात् ।
व्रतपतये चतुर्दशं सत्यं प्रजापतिं मित्रमग्निषोमौ बृहस्पतिं यजेत ।

* शाणवस्त्रकलचारी वा,—इति शा० ।

† विहरेद्,—इति मु० ।

‡ ब्राह्मणमुपवेश्योत्तरत उदकपात्रं प्रतिष्ठाप्य,—इति शा० स० ।

(१) सर्वाण्यहानीत्यन्तसंयोगे द्वितीया । सन्तिष्ठेत् उत्थितो भवेत्,
नासीत न वा श्रयीतेत्यर्थः ।

(२) गोचर्ममात्रं गोचर्मपरिमाणम् । स्थण्डिलविशेषणमेतत् । गोच-
र्मपरिमाणञ्च, “अथमैकशतं यत्र गवां तिष्ठति संयतम् । बालवत्स-
प्रसूतानां गोचर्म इति तं विदुः”—इति । “षट् पञ्च चतुरो वाऽपि
चयो द्वौ वा शफौ स्मृतौ । गोचर्म इति शब्दोऽयं विधियोगे निपा-
तते”—इति । “गवां शतं दृष्ट्वैको यत्र तिष्ठेदयन्वितः । एतद्गोचर्म-
माचन्तु प्राहुर्वेदविदो जनाः”—इति चैवमादिस्मृतिपरिभाषितं
नानाविधं बोद्धव्यम् ।

(३) आज्यभागो नाम होमविशेषः । अग्नेरुत्तरभागे अग्नये स्वाहेत्यनेन
होमः, अग्नेर्दक्षिणभागे च सोमाय स्वाहेत्यनेन होमः आज्येन
प्रकृतहोमात् पूर्वं कर्तव्यतया विहितः । सोऽयं होम आज्यभाग-
इत्युच्यते ।

एतानेवमर्चयित्वा* महाव्याहतयस्तथा ।
 ॐकारपूर्वमाख्यातास्तथा सर्वे पृथक् पृथक् ।
 ऋतं सत्यञ्च गायत्रीमित्येतानि सदा जपेत् ॥
 दशसाहस्रिकं वाऽपि गायत्रीमाह्निकं जपेत् ।
 इन्द्रशुद्धा ऋचश्चापः प्रविश्य मनसा जपेत् ।
 तत्रैव गायेत् सामानि† अथवा व्याहृतौर्जपेत् ।
 वृक्षमूलनिकेतः स्याद्रात्रौ वीरामनी भवेत् ॥
 आर्द्रवासाश्चरेत् कृच्छ्रं स्नात्वा वस्त्रं न पीडयेत् ।
 चरुं वा अपयेन्नित्यं गोभ्यो निष्क्रान्तयावकम् ॥
 पायसं शाकमन्नं वा भैक्षं वा वाग्यतश्चरेत् ।
 आयसं तैजसं पाचं चक्रोत्पन्नं विवर्जयेत् ।
 असुराणां हि तत् पाचमयस्तैजसचक्रजम् ॥
 तथैवान्यतरालाभे मृदं कुर्वीत वैदिकीम् ।
 यज्ञियानान्तु वृक्षाणां तेषां पत्रे स्वयं च्युते ॥
 हसन्न तु निरीक्षेत नाभिभाषेत् परस्त्रियम् ।
 गोदोहमात्रं तिष्ठेत न सप्तानां परं व्रजेत् ‡ ॥

* एतावानेवमर्चयित्वा, — इति सु० ।

† तत्रैव गायत्रीसामानि, — इति शा० ।

‡ न सत्यान्नं परित्यजेत्, — इति सु० ।

(१) भिक्षार्थं गत्वा गोदुहमात्रं कालं तिष्ठेत्तातोऽधिकमित्यर्थः । यावता
 काशेन गौदुह्यते, तावान् काशो गोदुहमात्रः । स च मुहूर्त्तस्या-
 दममाशात्मकः । (मुहूर्त्तश्चाङ्गः पञ्चदशो भागः) । तत्रैतत्, “ततो

तद्विधेषु चरेद्भैक्षं नियतेषु द्विजातिषु ।
 अग्नयो यत्र ह्वयन्ते ब्रह्म^(१) वा यत्र पचते ।
 प्रयतः कृतशौचस्तु भैक्षमभ्युचयेन्नतः ॥
 आदित्याभिमुखो भूत्वा गुरवे तन्निवेदयेत् ।
 अनुज्ञातस्ततः कुर्याद्देवर्षिपितृपूजनम्* ॥
 शाकं वा यदि वा पत्रं मूलं वा यदि वा फलम् ।
 सम्पादयेत् यमाहारं तेनाग्नौ जुहुयात् सदा ।
 आहारार्थं द्विजे दत्त्वा तदन्नं नियमं श्रितः ।
 ग्रामं शेषेण कुर्वीत योऽस्यास्यं प्रविशेत् सुखम् ।
 कुक्कुटाण्डप्रमाणं वा ग्रामं कुर्यात् समाहितः ॥
 अङ्गुल्यग्रस्थितं वाऽपि गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् ।
 न तु विख्यापयेत् पिण्डं रसास्वादादयेत् पुनः ॥
 न निन्देत् प्रशंसेत् स्वादस्वादु च भक्षयेत् ।
 प्राङ्मुखो नित्यमग्नीयादाग्यतोऽन्नमकुक्षयन् ॥
 ह्नाशोद्विर्ध्या शोमे मासि मासि प्रदृश्यते ।

* अनुज्ञातः सदा कुर्याद्देवर्षिपितृवन्दनम्,—इति सु० ।

† अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादौ,—इति सु० ।

गोदोहमात्रं वै काकं तिसृद्वृक्षाङ्गमे । अतिथियश्चकार्यम्—
 इति, “सुहृन्तस्याष्टमं भागमुदीक्ष्यो अतिथिर्भवेत्”—इति चानयो-
 र्वाक्ययोस्तात्पर्यपर्यालोचनया व्यक्तम् । न सप्तागां पदं प्रजेदिति
 भिक्षाचरकार्यं सप्तागां महायामधिकं न प्रजेदित्यर्थः ।

(१) ब्रह्म वैदः ।

अमावास्यां पौर्णमास्यां* व्रतं चान्द्रायणं चरेत् ।

यासान् प्रवर्द्धयेत् सोमः पञ्च पञ्च च पञ्च च^(१) ॥

एकैकं वर्द्धयेत् पिण्डं शुक्ले कृष्णे च द्वासयेत् ।

अमावास्यां† न भुञ्जीत एष चान्द्रायणो विधिः ॥

एकैकं द्वासयेत् पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्द्धयेत् ।

एतत् पिपीलिकामध्यं चान्द्रायणमुदाहृतम् ॥

वर्द्धयेत् पिण्डमेकैकं शुक्ले कृष्णे च द्वासयेत् ।

एतच्चान्द्रायणं नाम यवमध्यं प्रकीर्तितम्^(२)—इति ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण चान्द्रायणं त्रिविधम्, ऋषिचान्द्रायणं
शिशुचान्द्रायणं यतिचान्द्रायणमिति । तेषां स्वरूपं यम आह,—

“चौस्त्रीन् पिण्डान् समश्रीयान्नियतात्मा दृढव्रतः ।

हविष्यान्नस्य वै मासमृषिचान्द्रायणं स्मृतम् ।

चतुरः प्रातरश्रीयाच्चतुरः सायमेवच ॥

पिण्डानेतद्धि बालानां शिशुचान्द्रायणं स्मृतम् ।

पिण्डानष्टौ समश्रीयान्मासं मध्यंदिने वरौ ।

यतिचान्द्रायणं ह्येतत् सर्वकल्मषनाशनम्”—इति ।

विष्णुरपि पञ्चविधं चान्द्रायणमाह । “अथ चान्द्रायणम् । यासाना-

* अमायां पौर्णमास्याच्च,—इति सु० ।

† अमायान्तु,—इति सु० ।

(१) सोमोपया क्रमेण पञ्चदशकलाभिर्वर्द्धते, तथा पञ्चदशयासान् वर्द्धयेदित्यर्थः ।

(२) तथाच, पिपीलिकामध्यस्य कृष्णपक्षो उपक्रमः, यवमध्यस्य शुक्लपक्षो उपक्रम इति भावः ।

स्याविकारमश्रीयात् । तांश्चन्द्रकलाऽभिष्टुतौ क्रमेण वर्द्धयेत् । हानौ च ह्रासयेत्^(१) । अमावास्यायाञ्च नाश्रीयात् । एष^(२) चान्द्रायणो यव-
मध्यः, पिपौलिकामध्यो वा । यस्यामावास्या मध्या* भवति, स
पिपौलिकामध्यः । यस्य पौर्णमासी, स यवमध्यः^(३) । अष्टौ ग्रासान्
प्रतिदिनमश्रीयात्, स यतिचान्द्रायणः । सायं प्रातश्चतुरश्चतुरो-
ग्रासान् समश्रीयात् स शिशुचान्द्रायणः । यथा कथञ्चित् पिण्डानां
तिस्रोऽशीतीर्णा अश्रीयात्, स सोम्यचान्द्रायणः”—इति ।

चान्द्रायणेऽभिहितस्य ग्रासस्य परिमाणमाह,—

कुक्कुटाण्डप्रमाणन्तु ग्रासं वै परिकल्पयेत् ।

अन्यथाभावदोषेण न धर्मो न च शुद्ध्यति ॥२॥ इति ।

उक्तपरिमाणादधिकपरिमाणत्वमन्यथाभावः^(४) । तेन जातो-

* मध्यवर्त्तिनी,—इति सु० ।

(१) हानौ ह्रासे । तथाचैकैकचन्द्रकलाह्रासक्रमेणैकैकं ग्रासं ह्रासये-
दित्यर्थः ।

(२) यद्येति निर्विशेषितस्य चान्द्रायणमात्रस्य परामर्शः, न तु पूर्वनि-
र्दिष्टप्रकारस्य चान्द्रायणविशेषस्य । तस्य निरुक्तद्वैविध्यासम्भवदिति
बोध्यम् ।

(३) यच्चान्द्रायणं कृष्णप्रतिपद्युपक्रम्य पौर्णमास्यां समाप्यते, तत् पिपौलि-
कामध्यम् । यत् पुनः शुक्लप्रतिपद्युपक्रम्यामावास्यायां समाप्यते तत्
यवमध्यमित्यर्थः ।

(४) यद्यप्युक्तपरिमाणादस्यपरिमाणत्वेऽप्यन्यथाभावः समानः, तथाप्युक्त-
परिमाणादधिकपरिमाणावच्छेदे वचनस्य तात्पर्यादधिकपरि-
माणात्त्वान्यथाभावोवर्जितो न न्यूनपरिमाणात्वे । अतएव, “कुक्कु-
टाण्डप्रमाणं वा ग्रासं कुर्यात् समाहितः । अङ्गुल्यस्त्रिंशं वाऽपि”—

दोषो व्रतवैकल्यं, तेन देवेण, धर्मश्चन्द्रलोकप्राप्तिहेतुस्तपोरूपो-
व्रतविशेषः, स न सम्पद्यते । नायस्य पापाच्छुद्धिर्भवति । चान्द्रायण-
साध्यं फलं द्विविधं, पुण्यलोकप्राप्तिः पापनिवृत्तिश्चेति । तदुभय-
मधिकपरिमाणग्रासानश्रतो न सिध्यति । चान्द्रायणस्य फलद्वैविध्यं
यम आह,—

“यत्किञ्चित् कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा ।

द्विजश्चान्द्रायणं कृत्वा तस्मात् पापात् प्रमुच्यते ।

एतानि विधिवत् कृत्वा षड्भिर्मामैर्हविष्यभुक् ।

व्यपेतकल्मषो विप्रश्चन्द्रस्यैति सलोकताम्”—इति ।

व्रतचरणानन्तरकर्त्तव्यमाह,—

प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णं कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ।

गोद्वयं वस्त्रयुग्मञ्च दद्यादिप्रेषु दक्षिणाम् ॥ ३ ॥ इति ॥

संख्याविशेषानुपादानात् शक्त्यनुसारेण ब्राह्मणभोजनमिति वेदि-
तव्यम् ।

इत्यनेन साक्षादेव न्यूनपरिमाणं विहितम् । युक्तञ्चेतत् । तथाहि,
यथोक्तपरिमाणस्य न तावदपूर्वविधिः, रागतः प्राप्त्येन तद-
सम्भवात् । नापि तत्परिमाणभोजनस्यावश्यकत्वार्थं नियमविधिः,
नियोज्यादिकल्पनापत्तेः । तत्परिमाणभोजनसमकालमन्यभोजनेऽपि
दोषाभावापत्तेः । अङ्गुल्यग्रस्थितं वापीत्यनेन न्यूनपरिमाणस्याभि-
हितत्वाच्च । तस्मात् चान्द्रायणस्य तपस्त्वात् तपसश्च क्लेशस्वभा-
वत्वाद्युक्तपरिमाणादधिकपरिमाणनिवृत्तिफलकः परिसंख्याविधि-
रयम् । तस्मात् सुदूतम्, उक्तपरिमाणादधिकपरिमाणात्वन्यथा-
भाव इति ।

अगम्यागमनमात्रे प्रायश्चित्तमभिहितम् । तद्विशेषेषु प्रायश्चित्त-
तानि वक्तव्यानि । तत्रात्यन्तनीचजातिगमने* प्रायश्चित्तमाह,—
चण्डाली वा श्वपाकी वा अनुगच्छति यो द्विजः ।
चिरात्तमुपवासित्वा विप्राणामनुशासनात् ॥ ४ ॥
सशिखं वपनं कृत्वा प्राजापत्यद्वयं चरेत् ।
गोद्वयं दक्षिणां दद्यात् शुद्धिं पाराशरोऽब्रवीत् ॥ ५ ॥ इति ।

ब्राह्मण्यां शूद्राज्जाता, चण्डालीः आरूढपतिताज्जाता च^(१),
सगोत्राज्जाता वा । तदेतत् त्रिविधचण्डालत्वं यम आह,—

“आरूढपतिताज्जातो ब्राह्मण्यां शूद्रजस्य यः ।

चण्डालो तावुभौ प्रोक्तौ सगोत्रादयश्च जायते”—इति ।

एतत्त्रिविधचण्डालसन्ततौ जाता स्त्री चण्डाली । चतुस्रयो-
जाता स्त्री श्वपाकी । तदाह मनुः,—

“चतुर्जातस्तथोद्यायां श्वपाक इति कीर्तितः” ।

द्विजशब्दोऽत्र ब्राह्मणपरः । चचियवैश्ययोः पृथग्वक्ष्यमाणत्वात् । उ-
पवासित्वा उपवासश्चरित्वेत्यर्थः । आचारार्थकिवन्तात् शब्दनिष्पत्तेः^(२) ।

चचियवैश्ययोर्दक्षिणाऽऽधिक्यमाह,—

* तत्र पतितनीचजातिगमने,—इति शा० ।

(१) यस्तु नैष्ठिकं धर्ममाकुरुः प्रमादतस्तस्मात् जयते, स आरूढपतिताः
इत्युच्यते ।

(२) उपवासशब्दादाचारार्थे क्षिप्, ततः क्षिपोक्षिपः, ततः क्षाच्प्रत्ययेन
‘क्षायिजाता’ इति परं निष्पन्नमिति भावः ।

शूचियो वाऽथ वैश्यो वा चण्डालीं गच्छतो यदि ।
प्राजापत्यद्वयं कुर्याद्दद्याद्गोमिथुनद्वयम् ॥ ६ ॥ इति ।

स्पष्टम् ।

शूद्रस्य त्वत्प्रतमधिका दक्षिणेत्याह,—

श्वपाकीं वाऽथ चण्डालीं शूद्रो वा यदि गच्छति ।
प्राजापत्यं चरेत् छच्छं चतुर्गोमिथुनं ददेत् ॥ ७ ॥ इति ।

मनु स्मृत्यन्तरेषु चण्डालीगमने प्रायश्चित्तान्यन्यथा स्मर्यन्ते ।
तत्र कानिचित् आचार्योक्तात् प्रायश्चित्तात् नूनानि, कानिचिदधि-
कानि । यथा सुमन्तुः । “मातृष्वसृपितृष्वसृसुषाभगिनीभागिनेयी-
गोचण्डालीनामभिगमने तप्तछच्छम्”—इति । तदेतदकामतः प्रवृ-
त्तस्य रेतःशेकात् प्राङ्निवृत्तौ द्रष्टव्यम् । यत्तद्विरसोक्तम्,—

“पतिताम्यस्त्रियो^(१) गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।

मासोपवासं कुर्वीत चान्द्रायणमथापि वा”—इति ॥

तत्र चान्द्रायणं कामतः प्रवृत्तस्य रेतःशेकात् प्राङ् निवृत्तस्या-
शक्तस्यावगन्तव्यम् । शक्तस्य तु मासोपवासः । गोद्वयदक्षिणायुक्तस्य

(१) पतिताः पतनवन्तः । पतनञ्च महापातकादिदोषेण द्विजातिकर्मा-
नधिकारः नरकभागित्वञ्च । तदुक्तम् । “द्विजातिकर्मभ्यो हानिः
पतनं परञ्च चासिद्धिस्तमेके नरकम्”—इति । अतो अत्र पतन-
नवनश्रपञ्चादयः ।

प्राजापत्यद्वयस्य मूलवचनोक्तस्य प्रत्याधायकस्यनादारेण^(१) मासोप-
वाससमानत्वादयमेव विषयः । यदपि शङ्खेनोक्तम्,—

“अकामतस्तु यो विप्रश्चण्डालीं यदि गच्छति ।

तप्तकृष्णेण शुद्धोत प्राजापत्यद्वयेन वा ।

कामतस्तु यदा विप्रश्चण्डालीं यदि भवेते ।

चान्द्रायणेन शुद्धोत प्राजापत्यद्वयेन वा”—इति ।

एतन्मूलवचनेन समानविषयम् । यमस्तु विषयव्यवस्थापूर्वकं पक्ष-
द्वयमाह,—

“चण्डालपुष्कसामान्तु भुक्त्वा गत्वा च योषितम् ।

कृष्णब्दमाचरेत् ज्ञानादज्ञानादैन्दवद्वयम्”—इति ॥

एतच्चोभयं, रेतःसेकपर्यन्तमकृद्गमनविषये । यत्तु गौतमेनोक्तम् ।

“अन्यावसायिनीगमने^(२) कृष्णब्दममत्या द्वादशरात्रम्”—इति ।

तत्राब्दकृष्णो यमोक्तसमानविषयः । द्वादशरात्रस्तु सुमन्तुप्रोक्ततप्त-
कृष्णसमानविषयम् । यदप्यङ्गिरसोक्तम्,—

“अन्यजानान्तु^(३) गमने भोजने च प्रमापणे ।

(१) धेनुसङ्गणनाद्यनुकल्पव्यवस्था प्रत्याधाय इत्युच्यते ।

(२) अन्यावसायिनः कुले जाता स्त्री अन्यावसायिनी । अन्यावसायिनश्च,
“चण्डालः अपचः क्षत्रा सुतो वैदेहकस्तथा । मागधायोगवौ चैव
सप्तैतेऽन्यावसायिनः”—इत्युक्तजज्ञाः । “निषादस्त्री तु चण्डालात्
पुत्रमन्यावसायिनम् । अश्वानगोचरं सुते”—इत्युक्तजज्ञाश्च ।

(३) अन्यजानाश्च, “रजकचर्मकारश्च गटोवददृशश्च । कौवर्त्तमेदमिक्षाश्च
सप्तैते अन्यजाः सुताः”—इत्युक्तजज्ञाः ।

पराकेण विशुद्धिः स्याद्भगवानङ्गिरोऽब्रवीत्”—इति ॥

तदपि तप्तकृच्छ्रसमानविषयम् । यदपि वसिष्ठेनोक्तम् । “द्वादश-
रात्रमवभृच्छोद्वादशरात्रमुपवसेदश्वमेधावभृथं वा गच्छेत् । एतेनैव
चाण्डालीव्यवायोव्याख्यातः”—इति । एतदपि बृहद्यमोक्तचान्द्रा-
यणद्वयसमानविषयम् । यच्च सम्बर्त्तनोक्तम्,—

“यश्चाण्डालीं द्विजोगच्छेत् कथञ्चित् काममोक्षितः ।

त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुद्धेत प्राजापत्यानुपूर्व्यकैः”—इति ॥

एतच्चान्द्रायणद्वयेन समानविषयम् । यदपि मनुनोक्तम्,—

“यः करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनं द्विजः ।

स भैरवभुग्जपन्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति”—इति ॥

वृषली चाण्डाली* । तथाच स्मृत्यन्तरे,—

“चाण्डाली बन्धकी वेश्या रजःस्या या च कन्यका^(१) ।

ऊढा या च सगोत्रेण वृषत्यः पञ्च कीर्त्तिताः”—इति ।

तदेकदिनाभ्यासविषयम् । यदपि मनुनोक्तम्,—

“रेतःसेकः स्त्रियोन्यासु कुमारौघ्न्यजासु च ।

सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतत्पसमं विदुः”—इति ॥

याज्ञवल्क्येनापि,—

“सखिभार्याकुमारीषु स्त्रजातास्त्रन्यजासु च ।

सगोत्रासु सुतस्त्रीषु गुरुतत्पसमं स्मृतम्”—इति ।

* वृषत्यश्चाण्डालीत्यादयः,—इति सु० ।

(१) कन्यका रजःस्या, विवाहाद् पूर्वं ज्ञातुमतीति यावत् ।

एतच्च पचाभ्यासविषयम् । यच्च मनुनोक्तम्,—

“गुरुतत्पत्रं कुर्याद्वैतः सिका स्वयोनिषु ।

सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्यजासु च”—इति ।

एतच्च मासाभ्यासविषयम् । यच्च यमेनोक्तम्,—

“रेतः सिका कुमारीषु चण्डालौघन्यजासु च ।

सपिण्डापत्यदारेषु प्राणत्यागो विधीयते”—इति ।

एतच्च सम्प्रसराभ्यासविषयम् ।

अथ मातृगमनप्रायश्चित्तमुच्यते ।

यद्यप्येतन्नोपपातकं, तस्यातिपातकेषु पाठात्^(१) । तथाप्यगम्याग-
मनावान्तरभेदप्रसङ्गादत्राभिधानम् । तत्राज्ञानकृते मात्रादिगमने
प्रायश्चित्तमाह,—

मातरं यदि गच्छेत् भगिनीं स्वसुतां तथा ।

एतास्तु मोहितोगत्वा चीणि कृच्छ्राणि सञ्चरेत् ॥ ८ ॥

चान्द्रायणत्रयं कुर्यात् शिश्रच्छेदेन शुध्यति ॥ इति ।

मातरं जननीम् । इतरासां मातृणां, “पितृदारान् समारुह्य”—
इति वक्ष्यमाणत्वात् । भगिन्येकोदरा, तस्याएव मुख्यत्वात् । तथा,
स्वसुतेति सवर्णायां भार्यायामुत्पन्ना । तत्र चीणि प्रायश्चित्तानि ;
प्राजापत्यत्रयमेकं, चान्द्रायणत्रयं द्वितीयं, शिश्रच्छेदस्तृतीयम् । एतच्च
मैथुनप्रकारभेदविषयतया योजनीयम् । मैथुनं चाष्टविधम्,

(१) “मातृगमनं दुष्टिगमनं कुषागमनमित्यतिपातकानि”—इत्या-
दाविति शेषः ।

“स्मरणं कौर्त्सनं केशिः प्रेषणं गुह्यभाषणम् ।

संकल्पोऽध्यवसायस्य क्रियानिष्पत्तिरेव च ।

एतन्मैथुनमष्टाङ्गं वदन्ति ब्रह्मवादिनः ।

विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम्”—इति

स्मरणात् । तत्राद्यं व्रतमन्यत्वादप्रवर्त्तकस्मरणादिपञ्चविधाप-
राधविषयं, द्वितीयन्तु पूर्वस्माद्गुरुत्वात् प्रवर्त्तकसङ्कल्पाध्यवसाय-
विषयं^(१), तृतीयन्त्वतिमहत्वात्क्रियानिष्पत्तिविषयम् । ननु मोहित-
इत्यभिधानादकामकृतविषयमिदं, तथाच संकल्पाध्यवसायौ तत्र न
सम्भवत इति चेत् । मैवम् । मन्दान्धकारादौ मातेयमित्यज्ञात्वा
गमिष्याम्येनामिति सङ्कल्पाध्यवसायसम्भवात् । यदा, मातेयमिति
ज्ञातेऽपि प्रत्ययायगौरवमज्ञात्वा प्रवृत्तस्य संकल्पाध्यवसायसम्भ-
वात् । न च मातरि भगिन्याश्च समानं प्रायश्चित्तमुक्तमिति वाच्यम्* ।
भगिन्यामावृत्तिविषयत्वस्य कल्पनीयत्वात् । शिश्रश्चेदोत्तरकर्त्तव्यं
मनुराह,—

“स्वयं वा शिश्रवृषणावुक्त्याधाय चाञ्जलौ ।

नैऋतीं दिशमातिष्ठेदानीपातादजिह्वागः”—इति ॥

* प्रायश्चित्तमुक्तमिति वाच्यम्,—इति पाठोमम प्रतिभाति ।

(१) अनेन कर्मणा इदमिष्टं फलं साध्यते इत्येवंविधया बुद्धिः सङ्कल्पः ।
अध्यवसायः पुनः, करिष्याम्येतदिति निश्चयश्चिकीर्षा वा । सङ्कल्पोऽध्य-
वसायस्य इयमपि प्रवृत्तिहेतुत्वात् स्मरणीयिभ्यो गुह्य,—इति बोध्यम् ।

उशमाऽपि । “सद्वाङ्मधारी गुरुतल्पगः सवृषणं शिश्रमुत्कृत्य
मैष्टतीं दिशमञ्जलिमाऽऽदाय* व्रजेदानिपातात्”—इति । शङ्ख-
लिखितावपि । “चुरेण शिश्रवृषणावुक्त्यादायावेचमाणो व्रजेत्”—
इति । एवं गच्छन् यत्र कुद्यादिना प्रतिबध्यते, तत्रैवामरणान्तं
तिष्ठेत् । तदाह वशिष्ठः । “सवृषणं शिश्रमुत्कृत्याजलावाधाय
दक्षिणाभिमुखो गच्छेत् । यत्रैव प्रतिहतस्तत्रैव तिष्ठेदाप्राणविमो-
कात्†”—इति ।

अज्ञानकृताभ्यासाज्ज्ञानकृतसहज्वननीगमनेऽपि पूर्वोक्तादधिक-
क्लेशोत्पादकं व्रतविशेषं वशिष्ठ आह । “निष्कालकोधृताभ्यक्तो गोम-
येनाग्निना पादप्रभृत्यात्मानं दाहयेत्, पूतो भवतीति विज्ञायते”—
इति ॥ केशाः शिरस्यवस्थिता अलकाः, के अलकाः कालकाः,
निर्गताः कालका यस्मादसौ निष्कालकः, मुण्डितशिरा इत्यर्थः ।

नमस्य बधस्य कामकृतसहद्गमनविषयत्वे ततोऽभ्यधिकक्लेश-
प्रदस्य बधान्तरस्याभावात्‡ कामकृताभ्यासे प्रायश्चित्तं न स्यादिति
चेत् । मैवम् । गोमयस्यैवेषदाद्रुत्वातिशुष्कत्वादिभेदेन शिरशि-
प्रदादिनो बधभेदस्य कल्पनीयत्वात्(१) । यत्तु शिश्रच्छेदादिवधान

* दिशमञ्जलिवाधाय,—इति सु० ।

† दाप्रणवात्,—इति शा० ।

‡ व्रतान्तरस्याभावात्,—इति सु० ।

(१) अतिशुष्कगोमयाग्निना क्षिप्रदाहेन बधोनिव्यस्यते । इवदारत्रगोमया-
ग्निना तु चिरदाहेनैव बधोनिव्यस्यते । क्षिप्रदाहापेक्षया चिरदाहे
क्लेशाधिक्यमिति भावः ।

न्यूनप्रयाससाध्यं सूर्म्यालिङ्गनादिमरणमन्यैर्मुनिभिः प्रदर्शितं, तत्रो-
भयेच्छाऽन्यतरेच्छादिभेदेन विषयव्यवस्था कल्पनीया । तदाह
मनुः,—

“गुरुतस्थभिभायैस्तप्ते स्त्रयादयोमये ।

सूर्मीं ज्वलन्तीं वाऽऽस्त्रिय मृत्युना स विशुद्ध्यति ॥

स्त्रयं वा शिश्रवृषणावुक्त्याधाय चाञ्चलौ ।

नैच्छतीं दिशमातिष्ठेदानिपातादजिह्वागः”—इति ॥

यमोऽपि,—

“गुरुदाराभिगमनं कृत्वा मोहेन वै द्विजः ।

ज्वलन्तीमायसीं शय्यां संविशेद् गुरुतल्पगः ॥

सूर्मीं ज्वलन्तीं वाऽऽस्त्रिय मृत्युना स विशुद्ध्यति”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“तप्तेऽयःशयने सार्द्धमायस्या योषिता स्वपेत् ।

गृहीत्वोक्त्य वृषणौ नैच्छत्यां वोत्सृजेत्तनुम्”—इति ॥

अङ्गिरा अपि,—

“गुरुतस्थौ शिलां तप्तमायसीं वा स्त्रियं विजेत् ।

मरणाय तदा पद्मां प्रज्जेद्दिशमुत्तराम् ॥

शरीरस्य विमोक्षेण मुच्यते कर्माणोऽशुभात् ।

स्थापयन् गुरुतस्थौ वा* तप्ते चैवायसे स्वपेत् ॥

समाक्षिप्ते स्त्रियं वाऽपि तप्तां कार्पायसीं नरः”—इति ॥

तप्ते सौहृदशयने गुरुतल्पगः शयीत, सूर्मीं ज्वलन्तीं वा

* गुरुतस्थीति,—इति सु० ।

अस्त्रियेत्, लिङ्गं वा सवृषणमुत्कृत्याञ्जलाबाधाय दक्षिणाप्रतीचीं
 ब्रजेदजिह्वाभाशरीरनिपातनाम्नतः शृङ्खतौति । बौधायनोऽपि ।
 “गुरुतल्पगस्तप्ते लौहशयने शयीत ज्वलन्तौ वा सूर्मौमास्त्रिय
 लिङ्गं वा सवृषणं परिवास्याञ्जलाबाधाय दक्षिणाप्रतीच्योरन्यत-
 रेण गच्छेदनिपातात्”—इति । तत्र तयोरिच्छतोः संयोगे
 तप्तलौहशयनं, स्त्रिया प्रोत्साहितस्य ज्वलत्सूर्म्यालिङ्गनम्, आत्मना
 प्रोत्साहितायान्तु गमने सवृषणलिङ्गोत्कर्तनादि ।

जननीगमनेऽभिहितं यत् प्रायश्चित्तं, तत् तद्भगिनीगमने-
 ऽप्यतिदिशति,—

मातृष्वसृगमेचैवमात्ममेदृनिकर्त्तनम् ॥ ९ ॥ इति ।

एवमितिमात्यातिदेशान्मानसे क्रीडादौ यथोक्तं* व्रतद्वयमव-
 गन्तव्यम् । मेदृनिकर्त्तनेन मरणपर्यन्तव्रतमुपलक्ष्यते । न च
 जननीतद्भगिन्योः समानव्रतमयुक्रमिति गङ्गनीयम् । जनन्या-
 मकामकृते तद्भगिन्यां कामकृते च समानत्वमभवात् । उपरित-
 नवचनेन त्वज्ञानेनेति विशेषणादेतस्य वचनस्य कामकृतविषय-
 त्वमवगम्यते ।

अकामकृते मातृष्वसृगमने प्रायश्चित्तमाह,—

अज्ञानेन तु यो गच्छेत् कुर्याच्चान्द्रायणद्वयम् ।

दशगोमिथुनं दद्याच्छुद्धिं पाराशरोऽब्रवीत् ॥ १० ॥ इति ।

* वशिष्ठोक्तं,—इति शा० ।

गवोर्धेनुवृषभयोर्मियुनं गोमियुनं, दशसङ्ख्यकं गोमियुनं दशगो-
मियुनं, विंशतिसङ्ख्याका गाव इत्यर्थः । ननु याज्ञवल्क्येन मातृव्य-
सृगमने गुरुतत्पत्रतमिति निर्दिष्टम्,—

“पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानीं सुषामपि ।

मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा ॥

आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतत्पत्रतमः”—इति ।

वाङ्मयम् । कामकृते गुरुतत्पत्रतमस्माभिरपि पूर्ववाक्ये दर्शितं,
चान्द्रायणं त्वकामकृते इत्यविरोधः । एतदेवाभिप्रेत्य हारौत आह ।
“पितृव्यस्त्रीगमने स्वसृ* मातृव्यसृपितृव्यसृगमने कन्यामगोत्रास्वसू-
यागमने भागिनेयीगमने चान्द्रायणम्”—इति । शङ्खलिखितावपि ।
“एवं मातुलानीमातृव्यसृसुषादुहितगमने तथाऽऽचार्यदुहितरि
चान्द्रायणम्”—इति । बृहन्ननुरपि,—

“चण्डालीं पुल्कशीं स्नेच्छीं^(१) सुषाञ्च भगिनीं सखीम् ।

मातापित्रोः स्वसारं च निक्षिप्तां शरणागताम् ॥

मातुलानीं प्रव्रजितां सगोत्रां नृपयोषितम् ॥

श्रियभार्यां गुरोर्भार्यां गत्वा चान्द्रायणञ्चरेत्”—इति ॥

चतुर्विंशतिमतेऽपि,—

“पितृव्यसा मातुलानीं श्वश्रूमातृव्यसा तथा ।

एता गत्वा स्त्रियो मोहाच्चरेच्चान्द्रायणव्रतम्”—इति ॥

* श्वश्रू,—इति मु० ।

(१) स्नेच्छी स्नेच्छकृत्तजाता । स्नेच्छस्तु, “गोमांसखादकोयस्तु विरुद्धं वक्तुं
भाषते । सर्वान्धारविहीनस्तु स्नेच्छस्तुभिधीयते”—इत्युक्तं यज्ञेयः ।

यद्यप्यकामकृतस्य मूलवचनेन चन्द्रायुःद्वयं विंशतिगावस्याभि-
हिताः, तथापि तस्य रेतःसेकपर्यन्तगमने विषयत्वादेकचान्द्रायण-
वचनानां च रेतःसेकात् प्रागेव निवृत्तौ योजनीयत्वान्न कोऽपि
विरोधः । यदपि चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्,—

“पितृव्यभ्रातृभार्याश्च भगिनीं मातुरेव च ।

श्वश्रूमासृष्ट्वा धात्रीश्च तप्तहृष्टं समाचरेत्”—इति ॥

यदपि सम्वर्तनंभिहितम् —

“भगिनीं मातुराप्तां च स्वमारं चान्यमातृजाम् ।

एता गत्वा स्त्रियोमहात्तप्तहृष्टं समाचरेत्”—इति ॥

एतदभयमारोहणपर्यन्तं प्रवृत्तस्य योनिक्षिप्तसम्बन्धात् प्राङ्-
निवृत्तौ द्रष्टव्यम् ।

अमनीव्यतिरिक्तपितृभार्यांगमने प्रायश्चित्तमाह,—

पितृदारान् समारुह्य मातुराप्तान्तु भ्रातृजाम् ।

गुरुपत्नीं क्षुपाञ्चैव भ्रातृभार्यां तथैव च ॥ ११ ॥

मातुलानीं सगोत्राञ्च प्राजापत्यत्रयञ्चरेत् ।

गोद्वयं दक्षिणां दद्यात्* शुद्धते नात्र संशयः ॥ १२ ॥ इति ॥

पितृदाराः अमनीव्यतिरिक्ताः पितृभार्या असवर्णाः सवर्णाश्च ।
मातुराप्ता मातुः प्रियसखी । भ्रातृजा ज्येष्ठस्य कनिष्ठस्य वा सुता ।
गुरुशब्दो हि मुख्यया वृत्त्या पितरमाचष्टे । तथा च मतुः,—

* इत्या,—इति आ० ।

“निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।

सम्भावयति चाग्नेन स विप्रो गुरुश्च्यते”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“स गुरुर्यः क्रियां कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति”—इति ।

पितृव्यतिरिक्तः श्रुतोपकार्यपि मुख्यो गुरुः* । तच्च मनुजैर्वोक्तम्,—

“अल्पं वा बलं वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ।

तमप्येह गुरुं विद्यात् श्रुतोपक्रियया तथा”—इति ॥

व्यासस्तु मुख्यामुख्यगुरुन् सर्वान् संगृह्य दर्शयति । “गुरवो-
मातृपितृपत्याचार्या विद्यादातृव्येष्ठभ्रातृव्यजोभयचाताऽस्रदाता
च”—इति । एवं च सत्यत्र पितृदारानिति पितुः पृथगुपादानात्
तद्व्यतिरिक्ताचार्यादिरेव गुरुपत्नीरित्यचानेन गुरुशब्देन विव-
क्षितः । सुषादयः प्रसिद्धाः । अकामतः सहृद् गत्वा सदक्षिणं
प्राजापत्यवयश्चरेत् । कामतस्त्वग्निप्रवेशः । तदुक्तं चतुर्विंशतिमते,—

“मातरं गुरुपत्नीं च स्वसारं स्वसुतां तथा ।

गत्वा तु प्रविशेदग्निं नान्या शुद्धिर्विधीयते”—इति ॥

विष्णुस्मृतावपि,—

“मातृगमनं दक्षिणगमनं सुषागमनमित्यतिपातकानि ।

अतिपातकिनस्त्वेते प्रविशेयुर्ज्जताशनम् ।

न ह्यन्या निष्कृतिसोषा विद्यते हि कथञ्चन”—इति ॥

यस्तु शङ्केन,—

* श्रुतोपकार्यमुख्यगुरुः,—इति आ० ।

“अधःशयी जटाधारी पर्णमूलफलाशनः ।

एककालं समश्नन् वै वर्षं तु द्वादशे गते ॥

रुक्मस्तेयो सुरापश्च ब्रह्महा गुरुतत्पगः ।

व्रतेनैतेन शुद्ध्यन्ति महापातकिनस्त्वित्ते” — इति ॥

तत्सवर्णोत्तमवर्णपितृदारगमने अकामतो द्रष्टव्यम् । यच्च सम्बर्त्त-
नोक्तम्,—

“पितृदारान् समारुह्य मातृवर्जं नराधमः ।

भगिनीं मातुराप्तां वा स्वमारं वाऽन्यमातृजाम् ॥

एतास्त्रिस्तः स्त्रियो गत्वा तप्तलङ्घं समाचरेत्” — इति ।

तद्धीनवर्णगुरुदारेषु रेतःसेकादव्याग् द्रष्टव्यम् । यच्च याज्ञवल्-
क्येनोक्तम्,—

“प्रायश्चित्तं चरेत् कृच्छ्रं समा वा” गुरुतत्पगः ।

चन्द्रायणं वा चीन् मासानभ्यस्यन् वेदसंज्ञिताम्” — इति ॥

एतत् त्रैवार्षिकप्राजापत्यव्रतं^{*} ब्राह्मणीपुत्रस्य गृहजातीयगुरु-
भार्यागमने द्रष्टव्यम् । यदा तु गुरुपत्नीमसवर्णां व्यभिचारिणी-

* प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं प्रभादाद्,—इति मु० ।

† यच्च याज्ञेयापि, “यदा तु गुरुपत्नीं च सवर्णां व्यभिचारिणीम्
अमुद्धिदूर्ध्वं गच्छेत प्राजापत्यं तदाऽऽचरेत्” — इति । तदा वेदजप-
बहितचान्द्रायणं द्रष्टव्यम् । यच्च तेनैवोक्तम्,—इति मु० ।

(१) समा इति वज्रवचनात् असति बाधके वज्रवचनस्य चित्ते पर्यवसानाच्च
त्रैवार्षिकप्राजापत्यकाम इति बोध्यम् ।

अबुद्धिपूर्वं गच्छति, तदा वेदजपसहितचैमासिकचान्द्रायणं द्रष्टव्यम् ।
यच्च व्याघ्रेणोक्तम्*,—

“कृच्छ्रं चैवातिकृच्छ्रश्च तथा कृच्छ्रातिकृच्छ्रकम् ।

चरेन्मासत्रयं विप्रः क्षत्रियागमने गुरोः”—इति ॥

तत्र* बुद्धिपूर्वं सकृद्गमने उभयोरिच्छातः प्रवृत्ते अतिकृच्छ्रः,
तथा प्रोत्साहितस्य कृच्छ्रः, स्वेनैव प्रोत्साहितायां कृच्छ्रातिकृच्छ्रः ।
तत्राप्यभ्यासे मरणान्तिकमेव । यथाऽऽह देवस्तः†,—

“मत्या गत्वा पुनर्भार्यां गुरोः क्षत्रसुतां दिजः ।

अण्डाभ्यां वर्जितं लिङ्गमुत्कृत्य च मृतः शुचिः”—इति ॥

अबुद्धिपूर्वं सकृद्गमने कण्ठोक्तं द्रष्टव्यम्,—

“चन्द्रायणं तप्तकृच्छ्रमतिकृच्छ्रं तथैवच ।

सकृद्गत्वा गुरोर्भार्यामज्ञानात् क्षत्रियां दिजः”—इति ॥

तत्राप्युभयोरिच्छातः प्रवृत्ते तप्तकृच्छ्रम्, तथा प्रोत्साहितस्या-
तिकृच्छ्रं, स्वेन प्रोत्साहितायां चान्द्रायणं द्रष्टव्यम् । अभ्यासे तु
जातृकर्णः,—

“गुरोः क्षत्रसुतां भार्यां पुनर्गत्वा त्वकामतः ।

वृषणं माचमुत्कृत्य शुद्धोज्जीवम् मृतस्य सः”—इति ॥

वैश्यायां बुद्धिपूर्वं सकृद्गमने कण्ठ आह,—

“तप्तकृच्छ्रं पराकक्ष तथा शान्तपनं गुरोः ॥

भार्यां वैश्यां सकृद्गत्वा बुद्ध्या मासचरेद्दिजः”—इति ॥

* तत्र,—इति सु० ।

† कण्ठः,—इति सु० ।

तथाप्युभयोरिच्छातः प्रवृत्तौ तप्तकच्छं, तथा प्रोत्साहितस्य
शान्तपनम्, आत्मना प्रोत्साहितायां पराकः । अभ्यासे लिङ्गस्या-
यच्छेदः कार्यः । तथाह लौगाचिः,—

“गुरोर्वैश्यां पुनर्गत्वा गत्वा चापि पुनः पुनः” ।

लिङ्गायं केदयित्वा तु ततः शुध्यति किञ्चिद्वात्”—इति ॥

अस्मादेव शापकादभ्यासे यदकं गुरुतत्प्रायश्चित्तं, तदेव वज्र-
प्रोऽभ्यासेऽपि द्रष्टव्यम् । अबुद्धिपूर्वके सकृद्गमने प्रजापतिराह,—

“पञ्चरात्रं तु नास्मीयात् सप्ताष्टौ वा तथैवच ।

वैश्यां भार्यां गुरोर्गत्वा सकृदज्ञानतो द्विजः”—इति ॥

तथाप्युभयोरिच्छातः प्रवृत्तौ सप्तरात्रं, तथा प्रोत्साहितस्य पञ्च-
रात्रम्, आत्मना प्रोत्साहितायामष्टरात्रमिति । अभ्यासे त्वामरणान्तं
ब्रह्मचर्याचरणम् । तदाह शरीतः,—

“अभ्यस्य विप्रो वैश्यायां गुरोरज्ञानमोहितः ।

स वदङ्गं ब्रह्मचर्यं सञ्चरेद् यावदायुषम्”—इति ॥

शूद्रागमने बुद्धिपूर्वे जावाप्तिराह,—

“अतिहृष्टं तप्तकच्छं पराकस्य तथैवच ।

गुरोः शूद्रां सकृद्गत्वा बुद्ध्या विप्रः समाचरेत्”—इति ॥

तथाप्युभयोरिच्छातः प्रवृत्तौ तप्तकच्छं, तथैव प्रोत्साहितस्याति-
हृष्टम्, आत्मना प्रोत्साहितायां पराक इति द्रष्टव्यम् । अभ्यासे
— शापकादेव ब्रह्मचर्यं कर्तव्यम् । तथाऽऽशोपमन्युः,—

“भार्यामज्ञानतो द्विजः,—इति ब्रा० ।

“तप्तकच्छं तप्तकच्छं स चरेदामरकान्तिवम्,—इति स० ब्रा० ।

“पुनः शूद्रां गुरोर्गत्वा बुद्ध्या विप्रः समाहितः ।

ब्रह्मचर्यमदुष्टात्मा सच्चरेद्वादयोः समाः”—इति ॥

अज्ञाने दीर्घतमा आह,—

“प्रजापत्यं सान्त्तपनं सप्तरात्रोपवासनम् ।

गुरोः शूद्रां सकृद् गत्वा चरेद्विप्रः समाहितः”—इति ॥

तत्राप्युभयोरिच्छातः प्रवृत्तौ सान्त्तपनं, तथा प्रोत्साहितस्य
प्रजापत्यम्, आत्मना प्रोत्साहितायां सप्तरात्रोपवास इति । अभ्यासे
तु मनुनोक्तं द्रष्टव्यम् —

“चन्द्रायणं वा चीन्मासामभ्यस्येन्नियतेन्द्रियः ।

हविष्येन यवाम्बा वा गुरुतस्यापनुत्तये”—इति ॥

साधारणस्त्रियां गुरुतस्यदोषो नास्ति, इत्याह व्याघ्रः,—

“जात्युक्तं पारदार्यं वा गुरुतस्यत्वमेव च ।

साधारणस्त्रियां नास्ति कन्यादूषणमेव च”—इति ॥

यस्तु नारदेनोक्तम्,—

“मातृव्यसा च सशूरा मातृजानी पितृव्यसा ।

पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्पत्नी क्षुषा* ।

दुहिताऽऽचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता ॥

राज्ञी प्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ।

आसामन्यतमां गत्वा गुरुतस्यग उच्यते”—इति ॥

* माता मातृव्यसा अशूरागुजानी च ससुता । पितृव्यसा पितृव्या च
शिष्यस्त्री तत्पत्नी क्षुषा,—इति व्या० ।

तदेतदकामतोऽभ्यासे कामतः सहद्गमने च द्रष्टव्यम् । यच्च
वशिष्टेनोक्तम्,—

“सखीस्वयोनिमगोत्राग्निष्यभार्यास्तृषासु च ।

कन्यास्वकामतो गत्वा गुरुतत्पसमः स्मृतः” —इति ॥

यच्च मनुनोक्तम्,—

“गुरुतत्पव्रतं कुर्याद्रेतः मित्रा स्वयोनिषु ।

मस्य पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्यजासु च” —इति ॥

यदपि व्याघ्रेण,—

“आश्रितस्यापि विदुष आहिताग्नेषु योगिनः ।

आचार्यस्य च राज्ञश्च भार्यां प्रव्रजितां तथा ॥

धार्त्रीं पुत्रीं च पौत्रीं च । सखीं मातुस्तथैव च ।

पितुः सखीं तथा गत्वा गुरुतत्पव्रतश्चरेत्” —इति ॥

सम्बन्धेनापि,—

“पितृव्यदारगमने भ्रातृस्त्रीगमने तथा ।

गुरुतत्पव्रतं कुर्यान्निष्कृतिर्नान्यथा भवेत्” —इति ॥

याज्ञवल्क्येनापि,—

“पितृव्यसारं मातुश्च मातुस्तानीं क्षुषामपि ।

• सखीस्वयोनिमगोत्राग्निष्यभार्यास्तृषायां गति च गुरुतत्पसमः,—
इति सु० ।

† धार्त्रीं पुत्रीं प्रपौत्रीं च,—इति सु० ।

‡ पितृव्यभ्रातृगमने भ्रातृस्त्रीगमने तथा,—इति सु० ।

मातुः सपत्नी* भगिनीमाचार्यतमयां तथा ॥

आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छन्तु गुरुतत्पगः”—इति ।

तान्येतानि वचनानि नारदवचनवद्व्यवस्थापनीयानि^(१) । यानि
तूक्तविषयएव न्यूनप्रायश्चित्तानि चान्द्रायणादीनि, तानि सम्बन्ध-
कनीयस्त्वमाश्रित्य योजनीयानि । तच्च सम्बन्धकनीयस्त्वं सुमन्तुना
प्रदर्शितम् । “पितृपत्न्यः सर्व्वमातरः, तद्भ्रातरो मातुलाः, तद्भगिन्यश्च
मातृस्वसारः, भगिनीसपत्न्यश्च - भगिन्यः, तदपत्यं भागिनेयम् ।
अतोऽन्यथा सङ्करकारणानि कृत्वाऽयाज्याः पतिताश्च भवन्ति”—इति ।
अत्रातिदेशिकव्यपदेशदर्शनात् प्रायश्चित्तान्त्यत्वं सिद्ध्यति । एतदेवा-
भिप्रेत्य सम्बर्त्त आह^(२),—

“गुरोर्दुहितरं गत्वा स्वसुतां पितुरेव च ।

तस्या दुहितरश्चैव चरेत् चान्द्रायणं व्रतम् ॥

सनाभिनीं मातुलानीं सुषां मातुः सनाभिनीम् ।

गच्छन्नेताः स्त्रियो मोहात् पराकेण विशुद्ध्यति ॥

सखिभार्यां समारुह्य शश्रूश्चैव हि मानवः ।

अहोरात्रोपितो भूत्वा तप्तहृदयश्चरेत् ॥

कुमारौगमने चैव व्रतमेतत् समादिशेत्”—इति ।

* पितृव्यपत्नी,—इति मु० ।

(१) मातृव्यसा च शश्रूश्चेत्यादिनारदवचनवदित्यर्थः । तथाचैतानि वच-
नान्यकामतोऽभ्यासे कामतः सङ्कटमने च व्यवतिष्ठन्ते ।

(२) तथाचाख्यप्रायश्चित्तविधायकानि सम्बर्त्तादिवचनानि अतिदेशिक-
विषयाणीति भावः ।

सुमन्तुरपि । “मातृपितृव्यस्य क्षुधामग्निनीभागिनेयीनीचण्डाली-
गमनेषु तप्तकृच्छ्रं च यं सान्तपनञ्च”—इति । चतुर्विंशतिमतेऽपि,—

“भ्रातृस्यैव कनिष्ठस्य भार्याङ्गत्वा तु कामतः ।

सान्तपनं प्रकुर्वीत कृच्छ्रदयमथापि वा ॥

मातृकस्य स्त्रियं गत्वा पितृव्यतनयां तथा ।

तप्तकृच्छ्रं प्रकुर्वीत वङ्गाच्च तत्सुतासु च ॥

गुरोर्दुहितरं गत्वा पराकन्तु समाचरेत् ।

भागिनेयीं द्विजो गत्वा चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ॥

मातृकस्य सुतां गत्वा पितृस्य स्त्रिययां तथा ।

प्राजापत्यं प्रकुर्वीत हारीतवचनं यथा ॥

मातृस्य स्वस्तीयस्यैव भार्यां गत्वा तु कामतः ।

पितृव्यतनयस्यैव सपादं कृच्छ्रमाचरेत् ॥

द्रौहिणीं पुत्रतनयां चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ।

तत्सुतां च क्षुधां गत्वा पराकन्तु समाचरेत् ॥

चरेच्चान्द्रायणं विप्रो गत्वोपाध्याययोचितम् ।

आचार्यस्य पराकन्तु बौधायनवचो यथा ॥

सम्बन्धिनः स्त्रियं गत्वा सपादं कृच्छ्रमाचरेत् ।

विधवागमने कृच्छ्रमहोरात्रसमन्वितम् ॥

व्रतस्त्रागमने कृच्छ्रं सपादन्तु समाचरेत् ।

यस्मिं भार्या समाश्रयां जातिस्त्रयमयोचितम् ॥

स कृत्वा प्राक्तनं कृच्छ्रं पादकृच्छ्रं* ततः पुनः ।

* पादं पुनर्वि, — इति स० आ० ।

कुमारौगमने विप्रश्चरेद्यान्त्रायतव्रतम् ॥

पतिताम् दिजो गत्वा तदेव व्रतमाचरेत्"—इति ।

अत्र प्रोक्तेषु सर्वेषु व्रतेषु गौरवरत्नाद्यवे परीक्ष्य यथायथं बुद्धिपूर्वाबुद्धिपूर्वाभ्यासानभ्यासादिविषयत्नं* योजनीयम् । मूलवचनपठितपितृदारादिव्यतिरिक्तपरदारगमने ब्राह्मणोक्तं द्रष्टव्यम्,—

“ब्राह्मणो ब्राह्मणीं गच्छेदकामां यदि कामतः ।

कच्छं चान्द्रायणीं कुर्यादूर्ध्वमेव प्रमादतः ॥

अर्धमेव सकामायां तप्तकच्छं सकृद्गतौ ।

अर्धमर्धं नृपादीनां दारेषु ब्राह्मणश्चरेत् ॥

एतद्व्रतं चरेत् सार्द्धं ओचियस्य परिग्रहे ।

अओचियसेत् दिगुणमगुप्तमधमेषु च†"—इति ॥

कण्वोऽपि,—

“शूद्रदारगतो विप्रोऽतिकच्छं समाचरेत् ।

चन्द्रायणं विशो राज्ञः समश्च ब्राह्मणव्रतम्"—इति ॥

यदि ब्राह्मणेनैव चातुर्वर्ण्यप्रसूतासु क्रमेण॥ निर्दिष्टं, तदानीं ब्राह्मणस्य ब्राह्मणौगमने यदुक्तं, तदेव पादहीनं चङ्घियादिगमने द्रष्टव्यम् । व्याप्रवचनात्,—

* यथायथं बुद्धिपूर्वाभ्यासादिविषयत्नं,—इति स० आ० ।

† व्याप्रोक्तम्,—इति सु० ।

‡ कच्छचान्द्रायणे,—इति सु० ।

§ दिगुणं सगुप्तमर्धमेव च,—इति सु० ।

॥ यदि ब्राह्मणेनैव तदातुर्वर्ण्यप्रसूतासु क्रमेण,—इति सु० ।

“विप्रैर्विवातिदिष्टाश्चे”चातुर्वर्ष्यप्रसूतयः ।

अथैव पादयो हौनं व्रतन्तासु गतस्यरेत्”—इति ॥

अथैव न्यायः चचियादिपरिगृहीतास्तपि द्रष्टव्यम् । ब्राह्मण-
जायन्ती यद्वा ब्राह्मणी गत्वा प्राजापत्यं कुर्यात् । वसिष्ठवचनात् ।
“ब्राह्मणस्येदमेवापूर्वकं । ब्राह्मणदारानभिगच्छेत्, निवृत्तधर्मकर्मणः
कृच्छ्रः, अनिवृत्तधर्मकर्मणोऽतिरुच्छ्रः”—इति । इदमबुद्धिपूर्वं
सङ्गमने । बुद्धिपूर्वं दिगुणम्, “अर्द्धमेव प्रमादतः”—इति
लिङ्गात् । ब्राह्मणस्य चचियादिभार्यागमने यदुक्तं, तदेव चचि-
यादीनां स्वजातिभार्यागमने द्रष्टव्यम् । कुतः ?

“विप्रो नृपस्य भार्यायां यत्करोति समागमे ।

तदेव चचिचस्यापि कुर्यादथैव सङ्गमे”—इति

प्राजापतिधर्मलिङ्गात् । गर्भपर्यन्ते परदारगमने यम आह,—

“वर्षं द्वे परदारेषु बीषि ओषिधदारके”—इति ।

प्रातिशोभेन परदारगमने सम्बन्ध आह,—

“कथञ्चित् ब्राह्मणीं गच्छेत् चचियो वैश्यएववा ।

गोमूत्रवाक्काहारो मासार्द्धेन विप्रुध्यति ॥

यद्वा ब्राह्मणीं गत्वा कथञ्चित् काममोक्षितः ।

गोमूत्रवाक्काहारो मासेनैकेन शुद्ध्यति”—इति ॥

विप्रैर्विवातिदिष्टाश्चे,—इति सु० ।

इदमेव मन्त्रः कर्मणः । तत्र तु, अपेक्षापूर्वकं,—इति पाठः प्रति-

मातिः ।

एतदत्यन्तमभिचारिब्राह्मणविवेचनम् । इतरविषये
रणात् । तथा च वशिष्ठः । “शूद्रश्चेद् ब्राह्मणीमुपगच्छेद्दौरव्ये
त्वा शूद्रमग्नौ प्राख्येत् । ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषा
भ्यज्य नग्नां कृष्णखरमारोप्य महापथमनुसंब्राजयेत् । पूता भवतीति
विज्ञायते । वैश्यश्चेद् ब्राह्मणीमुपगच्छेत्, लोहितदर्भेण
वैश्यमग्नौ प्राख्येत् । ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषा
भ्यज्य नग्नां कृष्णखरमारोप्य महापथमनुसंब्राजयेत् । पूता भवतीति
विज्ञायते । राजन्यश्चेद्ब्राह्मणीमुपगच्छेत्, शरपत्रैर्वेष्टयित्वा रज्जु
मग्नौ प्राख्येत् । ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषा
नग्नां रक्तखरमारोप्य महापथमनुसंब्राजयेत् । पूता भवतीति विज्ञायते
एवं वैश्यो राजन्यायां शूद्रश्च राजन्यवैश्ययोः”—इति । खैरिण्यां
शङ्खलिखितावाहृतुः । “खैरिण्यां वृषस्यां चावकीर्णः सचेष्टः स
कुम्भं दद्यात् । ब्राह्मणो वैश्यायां चतुर्थकालाहारौ ब्राह्मणं
येत् । क्षत्रियायां त्रिरात्रोपोषितो यवाटकं दद्यात् । ब्राह्मण
च्यहमुपोष्य घृतपाचं दद्यात्”—इति । बन्धकीगमने* धर्म्मि
प्रायश्चित्तमुक्तम्,—

“ब्राह्मणो बन्धकीं गत्वा किञ्चिदद्याद्विजातये ।
राजन्यां हि धनुर्दद्याद् वैश्यां गत्वा तु चेलकम् ।
शूद्रां गत्वा तु वै विप्र उदकुम्भं दिजातये ।
दिवसोपोषितो वा स्याद् दद्यात् विप्राय भोजनम्”
बन्धकीलक्षणं सत्यन्तरेऽभिहितम्,—

* ‘बन्धकी’ खाने बन्धकी पाठः सु० । एवं परम् ।

“चतुर्थे स्त्रैरिणी प्रोक्ता पञ्चमे बन्धकी भवेत्”—इति ।

इदञ्च प्रायश्चित्तं गर्भानुत्पत्तिविषयम् । तदुत्पत्तौ यदिशेषेण प्रायश्चित्तमुक्तं, तदेव तच्च द्विगुणं कुर्यात् । तदाहोशना,—

“गमने तु व्रतं यस्याद् गर्भं तद्विगुणश्चरेत्”—इति ।

शूद्रां गर्भमादधतश्चतुर्विंशतिमते विशेष उक्तः । “वृषस्या-
मभिजातस्तु बीणि वर्षाणि चतुर्थकाले सक्तुं* भुञ्जीत”—इति
गर्भादर्वाक् तु तत्रैवाभिहितम्,—

“शूद्राणां हीनजातीनां स्त्रियं गत्वा तु कामतः ।

प्राजापत्यं प्रकुर्वीत दृष्टिं वा वारुणीं द्विजः”—इति ॥

पुस्कस्थादिगमने सम्बर्त्त आह,—

“पुस्कधीगमनदृत्वा कामतोऽकामतोऽपिवा ।

कृच्छ्रं चान्द्रायणं कुर्यात् ततो मुच्येत किञ्चिदात् ॥

नटीं शैलूषकीं चैव रजकीं वेणुजीविनीम् ।

गत्वा चान्द्रायणं कुर्यात् तथा चर्मोपजीविनीम्”—इति ॥

यत्तु वृहत्संवर्त्तः,—

“रजकस्याधशैलूषवेणुचर्मोपजीविनीः ।

एतास्तु ब्राह्मणो गत्वा चरेच्चान्द्रायणदयम्”—इति ॥

आपस्तम्बोऽपि,—

“चोष्ठी नटी चर्मकारी रजकी बुद्धी तथा ।

एतास्तु गमनदृत्वा चरेच्चान्द्रायणदयम्”—इति ॥

तदभ्यासविषयम् । यच्च ज्ञातातपेन,—

* चतुर्विंशतिम्.—इति शा० ।

“कैवर्त्ती रजकीं चैव वेषु चर्मोपजीविनीम् ।

प्राजापत्यविधानेन कृच्छ्रेणैकेन शुद्ध्यति”—इति ।

चर्मोपजीविनीं गच्छन्निति शेषः । तद्वेतःसेकात् प्राङ्निवृत्ति-
विषयम् । कापालिकस्त्रीगमने यम आह,—

“कापालिकान्नभोक्तॄणां तन्नारीगामिनां तथा ।

ज्ञानात् कृच्छ्रान्दमुद्दिष्टमज्ञानादैन्दवदयम्”—इति ॥

जातिभेदेन गर्भाधाने चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्,—

“ब्राह्मणीगमने कृच्छ्रं गर्भं सान्तपनं चरेत् ।

राज्ञीगर्भे पराकः स्यादैश्यागर्भे अथाधिकम्* ॥

शूद्रागर्भे द्विजः कुर्यात्तद्वच्चान्द्रायणव्रतम् ।

चण्डाल्यां गर्भमारोप्य गुरुतल्पव्रतञ्चरेत्”—इति ॥

विधवागमने चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्,—

“विधवागमने कृच्छ्रमहोरात्रसमन्वितम् ।

व्रतस्यागमने कृच्छ्रं सपादन्तु समाचरेत्”—इति ॥

मुखमैथुने तृणनसोक्तम् । “यस्तु पुनर्ब्राह्मणो धर्मपत्नीमुखे मैथुनं
सेवेत स दुष्यति, प्राजापत्येन शुद्ध्यति”—इति । रजस्वलागमने
सम्बन्ध आह,—

“रजस्वलान्तु यो गच्छेद् गर्भिणीं पतितां तथा ।

तस्य पापविशुद्ध्यर्थमतिकृच्छ्रो विशोधकः”—इति ॥

आपस्तम्बोऽपि,—

“उदक्यां यदि गच्छेत ब्राह्मणो मदमोक्षितः ।

* अथाधिकम्,—इति सु० ।

प्राजापत्येन शुद्धोत माह्वणानां च भोजनात्”—इति ॥

चतुर्विंशतिमतेऽपि,—

“रजस्वलां द्विजो गत्वा पराकन्तु समाचरेत् ।

सान्तपनं द्वितीयेऽङ्गि प्राजापत्यं परेऽहनि”—इति ॥

शातातपोऽपि । “अनुदकमूत्रपुरीषकरणे श्वाकस्पर्शने सचेत-
स्त्रानं महाव्याहृतिहोमस्य, रजस्वलाऽभिगमने चैव तदेव”—इति ।
वसिष्ठोऽपि । “रजस्वलादिव्यवाये शुक्लमृषभं दद्यात् कृष्ण-
लिङ्गम्”—इति । मनुरपि,—

“अमानुषीषु गोवर्जमुदक्यायामयोनिषु* ।

रेतः सिक्वा जले चैव शृङ्गं सान्तपनश्चरेत्”—इति ॥

गौतमोऽपि । “उदक्यागमने त्रिरात्रम्†”—इति । शङ्ख-
लिखितावपि । “रजस्वलाऽवधूतादिगमने त्रिरात्रोपवासो घृत-
प्राशनं कुर्यात्”—इति । अत्र यानि ह्यसृष्ट्विद्युतानि, तान्यु-
भयेच्छाऽन्यतरेच्छादिविषयत्वेन व्यवस्थापनीयानि । पितृष्वसृसुता-
दिविवाहे प्रायश्चित्तमाह सुमन्तुः । “पितृष्वसृसुतां मातुलसुतां
मादृगोत्रां समानार्पणी‡ विवाह्य चान्द्रायणश्चरेत्, परित्यज्य
चैनां विभ्रयात्”—इति । शातातपोऽपि,—

“मातुलस्य सुतामूढा मादृगोत्रां तथैवच ।

समानप्रवराश्चैव द्विजश्चान्द्रायणश्चरेत्”—इति ॥

* अमानुषीषु एतच्च उदक्यायामयोनिषु,—इति सु० ।

† त्रिरात्रोपवासः,—इति सु० ।

‡ समानार्पणी,—इति सु० ।

बौधायनोऽपि । “सगोचाश्चेदमत्योपगच्छेत्” मातृवदेनां विभृ-
यात् । प्रजाताश्चेत्† कच्छपादं चरित्वा, यन्मन्त्रात्मनो निन्दा-
भूत्‡ पुनरग्निश्चरदादित्येताभ्यां जुहुयात्”—इति । ननु पित्र-
ध्वंससुतामातुलसुतयोर्विवाहस्य तत्प्रकरणेऽङ्गीकृतत्वादत्र प्रायश्चि-
त्तविधानं विरुद्धमिति चेत् । मैवम् । आसुरादिविवाहोत्पन्नयोः
सापिण्ड्यानिवृत्त्या विवाहाङ्गीकारेण प्रायश्चित्तस्य तद्विषयत्वात्(१) ।

ननु गुरुतन्पगस्य पूर्वोदाहृतेभ्यो व्रतेभ्योऽन्यान्यपि कानिचिद्व्रतानि
स्मर्यन्ते । तच्चाङ्गिराः,—

“महाव्रतक्षरेऽपि दद्यात् सर्वस्वमेव वा ।

गुर्वर्थे वा मृतो युद्धे मुच्यते गुरुतन्पगः”—इति ॥

सुमन्तरपि । “गुरुदारगामी संवत्सरं कण्टकिनीं शाखां परि-
खज्याधः शार्थी त्रिववणभैशाक्षरः पूतो भवतीति, अश्वमेधावभ्य-
क्षानेन वा”—इति । एतान्यपि पूर्वोक्तमीत्या गुरुतारतम्यं तत्पत्नी-
तारतम्यं तत्संयोगतारतम्यं बोधनीयं व्यवस्थापनीयानि ।

पश्मादिगमनस्य पित्रदारादिगमनादक्यत्वेन तत्रास्यं प्रायश्चित्त-
माह,—

* यच्छेत्,—इति मु० ।

† प्रजाता चेत्,—इति मु० ।

‡ निन्दाभूत्,—इति मु० ।

(१) आसुरादिविवाहोत्पन्नयोः पित्रध्वंससुतामातुलसुतयोः सापिण्ड्यानि-
वृत्त्या तद्विवाहो न निषिद्धः । आसुरादिविवाहोत्पन्नयोस्तु तयोः
सापिण्ड्यानिवृत्त्या तद्विवाहो निषिद्धः । तद्विवाहपक्षे इदं प्राय-
श्चित्तमिति भावः ।

पशुवेश्याभिगमने महिष्युघ्रीं कपीन्तथा ।
खरीञ्च सूकरीं गत्वा प्राजापत्यव्रतञ्चरेत् ॥ १३ ॥

पशुरन्धादिः । वेशोभृतिः, तां जीवनहेतुतयाऽर्हतीति वेश्या ।
यद्यपि कपी सूकरी चाल्पदेहत्वाच्च मनुष्यैर्गन्तुं योग्या, तथापि केषु-
चिद्देशविशेषेषु प्रौढदेहयोरपि तयोः सद्भावात् तदुपगमनविषयमिदं
व्रताभिधानम् । वेश्यायां गर्भात् प्रागिदमवगन्तव्यम् । गर्भे तु
कण्ठ आह,—

“प्रसूते^(१) यस्तु वेश्यायां भैक्ष्ययुङ्-नियतेन्द्रियः ।

शतसाहस्रमभ्यस्य सावित्रीमेव शुद्ध्यति”—इति ॥

“चतुर्विंशतिमतेऽपि पशुगमने प्राजापत्यमुक्तम्,—

“सर्वेषां^(२) पशुजातीनां गमने कृच्छ्रमाचरेत् ।

शुनीञ्चैव दिजो गत्वा अतिरुच्छं समाचरेत्”—इति ॥

वेदविदस्तु^(३) तिर्यग्गमने कुशाण्डकैर्मन्त्रैर्होमः । तदाह गौतमः ।

“अमासुषीषु गोवर्जं स्त्रीषु गमने कुशाण्डैर्घृतहोमः”—इति ।

* अत्र, ‘यस्तु’ इत्याधिकः पाठः प्रायः सर्वत्र ।

† वस्तुतस्तु,—इति मु० ।

(१) प्रसूते इत्यन्तर्भूतगिर्जर्घतया प्रसवप्रयोजकत्वावगतेः गर्भात्पादनपर्य-
न्तकालः । प्रसूत इति पाठेऽपीत्यनेव व्याख्येयम् ।

(२) इत्यनेव पाठः सर्वत्र । मम तु, ‘सर्व्यासां’—इति पाठः प्रतिभाति ।

(३) तथाच, वेदविदस्तिर्यग्गमने कुशाण्डमन्त्रैर्होमएव प्रायश्चित्तं, व्रतस्तु
अवेदविदिव्ययमिति भावः । कुशाण्डमन्त्राच्च वैतिरीयादय्युक्ते प्रतिपातः ।

पश्वन्तरेभ्योगोः प्रशस्तत्वात्तदभिगमनेऽधिकं प्रायश्चित्तमाह,—

गोगामी च चिराचेण गामेकां ब्राह्मणो ददत् । इति ।

शुद्धतीति शेषः । एतच्च सकृद्गमने रेतःसेकात् प्राङ् निवृत्तौ द्रष्टव्यम् । रेतःसेकान्ते तु सकृद्गमने सम्बर्त्त आह,—

“नरो गोगमने कुर्यात् कृच्छ्रं सान्तपनं तथा”—इति ।

आवृत्तौ जावालिराह,—

“तप्तकृच्छ्रन्तु गां गत्वा परदारांस्तथैव च ।

इतरेषां पशूनान्तु कृच्छ्रपादो विधीयते”—इति ॥

बहुचौरादिगुणवत्यां गवि आवृत्तौ चतुर्विंशतिमने दर्शितम्,—

“नरो गोगमनं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम्”—इति ।

तत्रैव विषयेऽत्यन्ताभ्यासे विष्णुराह । “कुर्यात् परदारगमने गोव्रतं गोगमने च तिर्यग्योनावाकाशेऽप्यु दिवा गोयाने सवासाः स्नानमाचरेत्”—इति ।

वेदविदिप्रसम्बन्धिन्यां गवि गुणवत्यामत्यन्ताभ्यासे गङ्गलिखिता-
वाहतुः । “तिर्यग्योनिषु गोवर्जं सचेलस्त्रातो यवसाहारं गोभ्यो-
दद्याद्गोष्ववकीर्णः संवत्सरं प्राजापत्यश्चरेत्”—इति । यथोक्तविशेषण-
विशिष्टायां सवनस्त्रविप्रसम्बन्धिन्यां गवि गौतम आह । “सखि-
सयोनिसगोचशिष्यभाष्यासु सुषायां गवि च गुरुतन्पममः अवकीर्ण
इत्येके”—इति । गोसंयुक्तशकटादिवाहनेऽवस्थाय स्त्रियं भुञ्जा-
नस्य* यम आह,—

* स्त्रिया यवहारे,—इति सु० ।

“यदि गोभिः समाधुक्तं घानमारुह्य वै द्विजः ।
 मैथुनं सेवते तत्र मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥
 निराशं क्षपणं कृत्वा सचेष्टं ज्ञानमाचरेत् ।
 गोभ्यो यवाटकं दत्त्वा हतं प्राण्य विशुद्ध्यति” — इति ॥

मनुरपि,—

“मैथुनम् समारोह्य पुंसि योषिति वा द्विजः ।
 गोयानेऽप्यु दिवा चैव सवासाः ज्ञानमाचरेत्” — इति ॥

पूर्वं महिष्या गमने यत्प्राजापत्यमुक्तं, तदभ्यासविषयम् । सक्तदु-
 गमने त्विदानीमाह,—

महिष्युद्धीखरीगामी त्वहोरात्रेण शुद्ध्यति ॥१४॥ इति ।

महिषी च उद्धी च खरी च, ता गच्छतीति महिष्युद्धीखरी-
 गामी । स एकोपवासेन शुद्ध्यति इति ।

अथोत्तमजातिप्रसूताया नार्थ्याश्चण्डालसम्पर्कं प्रायश्चित्तं वक्त-
 व्यम् । तस्य चापदिष्यत्वमभिप्रेत्यापदिशेषानुवादेन तत्र तावत्
 पुनरुक्तव्यमाह,—

हामरे समरे वाऽपि दुर्भिष्टे वा जनक्षये ।
 बन्दीग्राहे भयार्त्ते वा सदा स्वस्त्रीं निरौक्षयेत् ॥१५॥ इति ॥

हामरः परसेन्यक्तोपद्रवादिः । समरः सेनयोर्घुद्धम् । दुर्भिष्टं
 दृष्टभावादिनाऽग्रनाभावः । जनक्षयः मारिकादेवतानिमित्तैः प्रचुरैः

• मारिकारिमित्तैः,— इति आ० च० ।

रोगविशेषैः बहूनां प्रजानां मरणम् । वन्दोग्राहो बलात्कारेण स्त्रीणामपहारः । भयार्त्तिद्यौरराजादिकृत उपद्रवः । एवंविधास्तु आप्तु पुरुषः स्त्रियाण्येव पलायमानो न स्त्रियमुपेक्षेत, किन्तु तस्या अपि यथा रक्षा भवति तथा निरीक्षणं कुर्यात् ।

यदा पुरुषो रक्षितुमशक्तः, तदानीमापन्नायाः स्त्रियाः कथञ्चि-
श्चण्डालसम्पर्कं किं कर्त्तव्यमित्यत आह,—

चण्डालैः सह सम्पर्कं या नारी कुरुते ततः ।

विप्रान् दश परान् कृत्वा स्वकं दोषं प्रकाशयेत् ॥ १६ ॥

आकण्ठसन्निभे कूपे गोमयोदककन्दमे ।

तत्र स्थित्वा निराहारा त्वहोरात्रेण निष्क्रमेत् ॥ १७ ॥

सशिखं वपनं कृत्वा भुञ्जीयाद् यावकौदनम् ।

चिरात्पुपवासित्वा त्वेकरात्रं जले वसेत् ॥ १८ ॥

शंखपुष्पीलतामूलं पत्रं वा कुसुमं फलम् ।

सुवर्णं पञ्चगव्यञ्च काययित्वा पिबेज्जलम् ॥ १९ ॥

एकभक्तं चरेत्पश्चाद् यावत्पुष्पवती भवेत् ।

व्रतं चरति तद्वावत् तावत् वत्संवर्त्तते वहिः ॥ २० ॥ इति ॥

परान्, वेदवेदाङ्गेत्यादिप्रोक्तगुणविशिष्टान् । तादृशान् दश-
सङ्ख्याकान् विप्रान् परिषदं कृत्वा तेषामग्रे स्त्रीयं पापमवस्थनेन
निवेदयेत् । यद्वा, चातुर्वेद्य इत्यादिवचने प्रोक्तानां दशानां विप्राणां
अग्रे निवेदयेत् । ततश्चैरनुज्ञाता व्रतमेवं समाचरेत् । कथं प्रमादं

कूपं खाला सोदकेन गोमयेन तमापूर्य तत्रैकं दिनं निरन्तरमवस्था-
योपोष्य परेद्युर्निर्गच्छेत् । निर्गत्य च यावकमन्नं भुञ्जीत । ततो-
दिनत्रयमुपोष्य चतुर्थं दिनमाकण्डजले स्थित्वा, पञ्चमे दिने शङ्ख-
पुष्पीमूलादिभिः पञ्चभिः सुवर्णेन पञ्चगव्येन च काथितं जलं
पिबेत् । ततः षष्ठदिनमारभ्य यावदृतुदर्शनमेकभक्तं चरेत् । व्रत-
दिनेषु न गृहेऽवतिष्ठते, किन्तु वहिरेव निवसेत् ।

यथोक्तव्रतचरणानन्तरकर्त्तव्यमाह,—

प्रायश्चित्ते ततश्चीर्षं कुर्याद् ब्राह्मणभोजनम् ।

गोद्वयं दक्षिणां दद्याच्छुद्धिं पाराशरोऽब्रवीत् ॥२१॥इति॥

अथञ्च दक्षिणाग्निरस्कोव्रतविशेषः स्मृत्यन्तरेऽपि दर्शितः,—

“सण्डालेन तु सप्तर्क्षं यदि गच्छेत् कथञ्चन ।

सशिखं वपनं कृत्वा भुञ्जीयाद्यावकौदनम् ॥

चिरात्रमुपवासः स्यादेकरात्रं जले वसेत् ।

आत्मना सन्निधौ कूपे गोमयोदककर्दमे ॥

तत्र स्थित्वा निराहारा चिरात्रन्तु ततः क्षिपेत् ।

शङ्खपुष्पीलतामूलं पुष्पं वा कुसुमं फलम् ॥

क्षीरं सुवर्णसन्निधौ काथयित्वा ततः पिबेत् ।

एकभक्तं चरेत्पश्चात् यावत्पुष्पवती भवेत् ॥

वहिसावच्च निवसेद्यावच्चरति सा व्रतम् ।

प्रायश्चित्ते ततश्चीर्षं कुर्याद् ब्राह्मणभोजनम् ॥

गोद्वयं दक्षिणां दद्यात् शुद्धिं सायम्भुवोऽब्रवीत्”—इति ।

तदेतदकामकृतविषयम् । कामकृते तु महादगमने चण्डाष्टक-
ब्राह्म, —

“संपृक्ता स्यादथान्यैर्या” सा कच्छाब्दं समाचरेत्” — इति ।

यद्याहितगर्भायाएव पञ्चाक्षण्डाणादिव्यवायः, तदा तेनैव विशेष-
उक्तः, —

“अन्तर्वन्नी तु युवतिः संपृक्ता चान्ययोनिना ।

प्रायश्चित्तं न सा कुर्याद्यावद्गर्भान् निःसृतः ॥

न प्रचारं गृहे कुर्यान्न चाङ्गेषु प्रसाधनम् ।

न शयीत समं भर्ता न च भुञ्जीत बान्धवैः ॥

प्रायश्चित्तं गते गर्भे विधिं कच्छाब्दिकं चरेत् ।

क्षिरण्यमथ वा धेनुं दद्याद्विप्राय दक्षिणाम्” — इति ॥

यदा तु कामतोऽत्यन्तसम्पर्कः † करोति, तदाशनभोक्तं द्रष्टव्यम्, —

“अन्यजेन तु सम्पर्के भोजने मैथुनं कृते ।

प्रविशेत्सम्प्रदीप्ताग्नौ मृत्युना सा विशुद्ध्यति” — इति ॥

रेतःसेकान्तस्य चण्डाक्षगमनस्य प्रायश्चित्तमभिधाय रेतःसेकात्
पाङ् निवृत्तौ प्रायश्चित्तमाह, —

चातुर्वर्ण्यस्य नारीनां कच्छं चान्द्रायणं स्मृतम् ।

यथा भूमिस्तथा नारी तस्मात्तान् न तु दूषयेत् ॥ २२ ॥ इति

* संसृक्ता स्यादथान्यैर्या, — इति पाठान्तरम् ।

† यदा त्वाहितगर्भायास्ततश्चण्डाक्षगृहीतायास्तेनैव, — इति सु० ।

‡ कामतोऽत्यन्तसम्पर्कः, — इति सु० ।

चण्डालगमनस्यात्यन्तं जुगुप्सितत्वाद्योचितः परित्यागएव न
तु व्रतेन शुद्धिरित्याशङ्क्य तामाशङ्कां निवर्त्तयितुं भूमिं दृष्टान्त-
मुपन्यस्यति । भूमिर्हि चण्डालादिवासेनोपहताऽपि स्नानलेपना-
दिभिः संग्रोध्य पुनः स्वीक्रियते । एवं योषिदपि चरितव्रता पुनः
स्वीकरणीया । न तु तां दूषयेत्, न परित्यजेदिति यावत् ।
यद्यप्यत्र चातुर्वर्ण्यस्येति सामान्येनाभिहितं, तथाप्येतत् ब्राह्मणी-
व्यतिरिक्ताविषये सङ्कोचनीयम् । ब्राह्मण्यां सम्बर्त्तेन विशेषाभि-
धानात्,—

“चण्डालं पुष्कलं श्लेष्मं श्वपाकं पतितं तथा ।

ब्राह्मणकामती गत्वा चान्द्रायणचतुष्टयम् ॥

रजकव्याधिशूषरेणुचर्मोपजीविनः ।

ब्राह्मण्येतान् यदा गच्छेदकामादैन्द्ववहयम्”—इति ॥

आपत्काले चण्डालवशङ्कताया नार्यारेतःसेकासेकयोः प्रायश्चि-
त्तमभिहितम् । इदानीं आपन्नायाएव* बलात् शुद्धादिसम्पर्कं सति
रेतःसेकासेकयोः प्रायश्चित्तद्वयमाह,—

वन्दौग्राहेण या भुक्ता हत्वा बद्धा बलाद्ब्रयात् ।

हत्वा सान्तपनं कृच्छ्रं शुद्धोत्पाराशरोऽब्रवीत् ॥ २३ ॥

सकृद्भुक्ता तु या नारी नेच्छन्ती पापकर्मभिः ।

प्राजापत्येन शुद्धोत ऋतुप्रसवणेन च ॥ २४ ॥ इति

रज्यादिभिर्वद्धा कशादिभिस्ताडयित्वा भयमुत्पाद्य या बलाद्भुक्ता

भवति, सा सान्त्तपनं कृत्वा* शृङ्खोदिति पराशरस्य मतम् । प्रासाद-
मारुह्य प्रेक्षते इत्यस्मिन्नर्थे प्रासादात् प्रेक्षते इति यथा पञ्चमी, तथा
भयमुत्पाद्येत्यस्मिन्नर्थे भयादिति पञ्चमी द्रष्टव्या । द्वितीयवचनेऽपि,
कृत्वा बद्धेत्यनुषङ्गनीयम् । ब्राह्मण्याः प्रातिलोभ्येन द्विजातिव्यवाये
सम्बन्ध आह,—

“ब्राह्मण्यकामादुगच्छेत्तु चत्रियं वैश्यमेववा ।

गोमूत्रयावकैर्मासात् तदर्धांश्च विशुद्ध्यति”—इति ॥

षट्त्रिंशन्मतेऽपि । “ब्राह्मणी चत्रियवैश्यसेवायामतिकृच्छ्रं कृच्छ्रा-
तिकृच्छ्रं चरेत् । चत्रिययोषितो ब्राह्मणराजन्यवैश्यसेवायां कृच्छ्राद्धं
प्राजापत्यमतिकृच्छ्रं च । वैश्ययोषितो ब्राह्मणराजन्यवैश्यमेवायां कृच्छ्र-
पादः कृच्छ्राद्धं प्राजापत्यञ्च । शूद्रायाः शूद्रमेवने प्राजापत्यं, ब्राह्मण-
राजन्यवैश्यसेवायामहोरात्रं चिरात्रं कृच्छ्राद्धम्”—इति । यदा
लाहितगर्भेव पश्चात् शूद्रादिभिर्व्यभिचरति, तदा गर्भपातशङ्कया
प्रसवोत्तरकाले एव प्रायश्चित्तं कुर्यात् । तथा च स्मृत्यन्तरे,—

“अन्तर्वद्वौ तु या नारी समेताऽऽकम्य कामिता† ।

प्रायश्चित्तं न कुर्यात्सा यावद्गर्भो न निःसृतः ॥

जाते गर्भे व्रतं पश्चात् कुर्यात्सासन्तु यावत्कम् ।

न गर्भदोषस्तत्रास्ति संस्कार्यः स यथाविधि”—इति ॥

* सा शिरोवपनं कृत्वा सान्त्तपनेन,—इति सु० ।

† कामेदाकम्य कामिता,—इति सु० ।

योषित्कृतापराधेन न केवलं तस्याः प्रायश्चित्तं* किन्तु तद्वर्ण-
पौत्याह,—

पतत्यर्द्धं शरीरस्य यस्य भार्या सुरां पिबेत् ।
पतितार्द्धशरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥ २५ ॥ इति ॥

यस्य विप्रस्य ब्राह्मणादिषु चतसृषु भार्यास्तु अन्यतमा या काचि-
त्सुरां पिबेत्; तस्य विप्रस्य स्त्रीपुंसद्वयात्मकं यत् शरीरं, तस्य शरी-
रस्यार्द्धं स्त्रीरूपं पतति । स्त्रिया अर्द्धशरीरत्वं श्रुतिप्रसिद्धम् ।
“अर्द्धो वा एष आत्मनो यत् पत्नी”—इति ।

तत्र पतितस्यार्द्धशरीरस्य स्त्रीरूपस्य सुरापानप्रोक्तव्रतव्यति-
रिक्तेन स्वन्यव्रतेन निष्कृतिः परिशुद्धिर्न विद्यते, किन्तु सुरापान-
व्रतमेव तथा कार्यमित्यर्थः । यद्वा, पतितं स्त्रीरूपमर्द्धशरीरं यस्य
पुरुषस्यासौ पतितार्द्धशरीरः । तस्य स्वयं सुरामपिवतोऽपि भार्या-
कृतापराधेन निष्कृतिः परिशुद्धिः कर्माधिकारलक्षणा न विद्यते ।
अतस्तदधिकारसिद्ध्यर्थं तेन प्रायश्चित्तमाचरितव्यम् । एतदेवाभिप्रेत्य
मनुवसिष्ठाभ्यामेतदेव वचनं पठितम् ।

योषित्कृतापराधेन पुरुषस्य यथा प्रत्यवायः, तथा पुरुषानुष्टि-
तधर्मेण योषितो निष्कृतिर्भविष्यतीति† न शङ्कनीयं, यतो यान्न-
वश्यक आह,—

* योषित्कृतापराधो न केवलं तस्याः प्रायश्चित्तमापादयति,—

इति सु० ।

† भविष्यति,—इति सु० ।

“पतिलोकं न सा याति ब्राह्मणी या सुरां पिवेत् ।

इहैव सा शुनी गृध्री शूकरी चोपजायते”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि । “या ब्राह्मणी सुरां पिवति न तां देवाः पतिलोकं नयन्ति । इहैव सा भ्रमति क्षीणपुण्या आस्योक्ता भवति शुक्रिका वा”—इति ।

पतितार्द्धशरीरेण पुरुषेण यत् कर्त्तव्यं प्रायश्चित्तं, तदाह,—
गायत्रीं जपमानस्तु छच्छं सान्तपनं चरेत् । इति ।

जपमान इति वर्त्तमानप्रयोगाद्यावद्भूतसमाप्तिस्तादव्ययः कर्त्तव्य-
इत्यवगम्यते ।

सान्तपनस्यानेकधा भिन्नत्वाच्च विवक्षितं सान्तपनविशेषं दर्श-
यति,—

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ॥ २६ ॥

एकरात्रोपवासश्च छच्छं सान्तपनं स्मृतम् । इति ॥

अत्र द्विरात्रं सप्तरात्रं चेति द्विविधसान्तपनं निर्दिश्यते^(१) ।
तच्चोभयं प्रायश्चित्तकाण्डप्रथमाध्याये याज्ञवल्क्यवचनद्वयोदाहरणेन
विशदीकृतम् ।

यथाकथञ्चित् परपुरुषेण संयुज्य तत उपरताया अनुतापं गतायाः
योषितो यथोचितं प्रायश्चित्तं पूर्वचाभिहितम् । अथानुतापरहि-
ताया दुःसङ्गादनुपरतायास्त्वागमाह,—

(१) गोमूत्रादिवट्कमेकदिने पीत्वा परदिने उपवसेदिति द्विरात्रं सान्त-
पनम् । गोमूत्रादिकं षट्सु दिनेषु प्रतिदिनमेकैकं पीत्वा सप्तम-
दिने उपवसेदिति सप्तरात्रं सान्तपनम् ।

जारेण जनयेद्गर्भं मृते व्यक्ते गते पतौ ॥ २७ ॥
तान्मथजेदपरे राष्ट्रे पतितां पापकारिणीम् । इति ॥

पत्नौ मृते वा देशान्तरसञ्चारेणाज्ञाततया* गते वा या स्त्री
निरङ्कुशा सती जारं स्त्रीहत्यापत्यमुत्पादयति । पापं कर्तुं शील-
मस्या इति पापकारिणी न कदाचित् पापादुपरता । अतएव
पतितां तादृशीं स्वराष्ट्रादुत्सार्य परराष्ट्रे प्रेषयेत् । ननु स्त्रीपरि-
त्यागश्चतुर्विंशतिमते निषिद्धः,—

“स्त्रीणां नास्ति परित्यागो ब्रह्महत्यादिभिर्विना ।

तत्रापि गृहमध्ये तु प्रायश्चित्तानि कारयेत् ॥

परित्यक्ता चरेत् पापं बद्धस्य वाऽपि किञ्चन ।

तत्पापं शतधा भूत्वा बान्धवाननुगच्छति ॥

यावन्ति नारीरोमाणि तत्प्रसूतिकुलेषु च ।

तावदर्धसहस्राणि परित्यागी† स पश्यते ॥

कुन्भीपाके महाघोरे ज्ञातयः पापकारिणः ।

वसन्ति स्त्रीपरित्यागाद्यावदाभूतसंज्ञवम् ॥

पितृमातृपरित्यागी भार्यात्यागी सुहृत्पुत्रजः‡ ।

असिपञ्चनं चैव चण्डालानां शतं व्रजेत्”—इति ॥

* ज्ञाततया,—इति शा० ।

† परित्यागात्,—इति मु० ।

‡ सुहृत्पुत्रजः,—इति मु० ।

मैवम् । परित्यागनिषेधस्यानुतापितप्रायश्चित्ताधिकारिस्त्रीवि-
षयत्वात् । प्रायश्चित्तानि कारयेदित्यभिधानात् । अपाकोपहतानां
परित्यागस्य तत्रैवाङ्गीकृतत्वात्,—

“चतस्रएव सन्याज्याः पतने मृत्यपि स्त्रियः ।

अपाकोपहता या तु भर्तृघ्नौ पितृपुत्रगा”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि,—

“चतस्रस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा च या ।

पतिघ्नौ तु विशेषेण जुङ्गितोपगता च या”—इति ॥

जुङ्गितो जुगुप्सितः अपाकादिः । याज्ञवल्क्योऽपि,—

“व्यभिचारादृतौ शुद्धिर्गर्भे त्यागो विधीयते ।

गर्भभर्तृवधादौ च तथा महति पातके”—इति ॥

यत्तु मनुनोक्तम्,—

“विप्रदुष्टां स्त्रियं भर्ता निरुन्ध्यादेकवेश्मनि”—इति ।

न तत् मूलवचनेन समानविषयम् । भर्तृरहितस्त्रीविषयत्वान्मूल-
वचनस्य । मनुवाक्ये तु निरुन्ध्यादिति भर्तृकर्तव्यताऽभिधानात् ।

तदुपरितमवाक्येन प्रायश्चित्ताभिधानाच्च ।

“यत् पुंसः परदारेषु तस्मैनां कारयेद्भ्रतम् ।

सा चेत्पुनः प्रदुष्येत सदृशेनोपमन्विता ।

कच्छं चान्द्रायणं चैव तदस्याः पावनं स्मृतम्”—इति ।

यदपि याज्ञवल्क्येनोक्तम्,—

“इताधिकारां मक्षिणां पिण्डमाचोपजीविनीम् ।

परिभ्रतामधःप्रव्यां वासवेक्ष्यभिचारिणीम्”—इति ॥

तदपि निरुद्धादित्यनेन समानविषयम् । तस्मात् यथोक्तस्य स्त्रीपरित्यागस्य न किञ्चिद्वाधकमस्ति ।

जारेण जनयेदित्यनेन प्रमितव्यभिचारवतीं प्रत्यभिहितम् ।
अथ शङ्कितव्यभिचारां प्रत्याह,—

ब्राह्मणी तु यदा गच्छेत् परपुंसा समन्विता ॥२८॥
सा तु नष्टा विनिर्दिष्टा न तस्या गमनं पुनः ।

स्त्रियास्तावद्रक्षकाः याज्ञवल्क्येन परिगणिताः,—

“रक्षेत्कन्यां पिता विद्वां पतिः पुत्रस्तु वार्द्धके ।

अभावे ज्ञातयस्तेषां स्वातन्त्र्यं न स्त्रियाः कश्चित्”—इति ।

मनुरपि,—

“पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

पुत्रस्तु स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥

वाल्मे पितुर्व्यग्रे तिष्ठेत् पण्डितस्य यौवने ।

पुत्रस्तु स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति”—इति ॥

अत्र प्रोक्तेभ्यो रक्षकेभ्यः पित्रादिभ्यो व्यतिरिक्तः पुमान्, पर-
इत्युच्यते । तेन पुंसा समन्विता, प्रीत्यतिशयद्योतकहास्यादिव्यवहार-
पुरःसरं सम्यगन्विता, ब्राह्मणी स्त्री यदा केनचिद्वाजेन ग्रामान्तरं
देशान्तरं वा गत्वा निवसेत्, सा नष्टेति विनिर्दिष्टा बन्धुमध्ये प्रस्था-
पनीया । न तु तस्याः पुनः स्वगृहागमनमस्ति । गृहं प्रत्यागताऽपि
निर्व्यासनीयेत्यर्थः ।

परपुरुषेण सह यथोक्तसमन्वयाभावेऽपि स्वातन्त्र्येण चिरं निर्गता
स्त्री परित्याज्येत्याह,—

कामान्मोहाद् या तु गच्छेत् त्यक्त्वा बन्धून् सुतान् पतिम्
॥ २९ ॥

सा तु नष्टा परे लोके मानुषेषु विशेषतः—इति ॥

बन्धादीनामन्यतमस्य समीपे स्थातव्यमिति स्त्रीधर्मः । तथा
च तद्धर्मप्रकरणे याज्ञवल्क्य आह,—

“पितृमातृसुतभ्रातृश्वश्रूश्चरमातुलैः ।

हीना न स्थादिना भर्त्ता गर्हणीयाऽन्यथा भवेत्”—इति ॥

एवञ्च सति या स्त्री कामादा यथोक्तस्त्रीधमापरिज्ञानाद्वा
बन्धादीन् परित्यज्य यामान्तरादौ चिरं वस्तुं गच्छेत्, सा तु
शास्त्रोक्तधर्माज्ञानात् परलोके नष्टा नरकं प्राप्नोति । अथ
कथञ्चित्कालान्तरे निर्विषा प्रायश्चित्तं चरित्वा परलोकं जयेत्,
तथापि मानुषेषु बन्धादिषु सर्वथा* प्रवेशं न लभते,—इत्यभिप्रेत्य
विशेषत इत्युक्तम् ।

उक्तार्थस्य निमित्तविशेषेणापवादमाह,—

मदमोहगता नारी क्रुद्धा† दण्डादिताडिता ॥ ३० ॥

अद्वितीया गता चैव पुनरांगमनं भवेत् । —इति ॥

मदः पतिश्चरारादि‡तिरस्कारजनको मानसो दोषः । पत्यादि-

* सर्वदा,—इति सु० ।

† क्रोधाद्,—इति सु० ।

‡ पतिश्चरारादि,—इति सु० ।

शुश्रूषा स्त्रीणां परमो धर्म इति एतादृशस्य विवेकस्याभावोमोहः ।
 उक्तदोषदयोपेतां नारीं शिचयितुं वृद्धाः पत्यादयो यदा दण्डा-
 दिभिस्ताडयेयुः, तदा व्यथिता सा* यथोक्तबन्धादिसहायं विना
 स्वयमेकाकिन्येव स्नेह्या यद्यपि गच्छेत्, तथापि स्वगृहे पुनरा-
 गमनं प्राप्नुयादित्यर्थः । “भू प्राप्तौ”—इत्यभ्याद्धातोस्तच्छब्दनिष्पत्तेः ।
 एतच्च मनुनाऽप्यभिहितम्,—

“अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्रुषिता गृहात् ।

सा सद्यः सन्निरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसन्निधौ”—इति ।

नन्वाधिवेदनं निर्गमननिमित्तमुपन्यस्तं, मूलवचने तु ताडन-
 मिति वैषम्यमिति चेत् । न । तस्याप्रयोजकत्वात् । निर्गमनभ्रंशा-
 भावयोरुभयत्र तुल्यत्वात् । अतस्तादृशी नारी सान्त्वनादिना
 केनाप्युपायेन गृहएव निरोद्धव्या । यदि कथञ्चिन्निरोद्धुमशक्या,
 तदाऽपि कुलसन्निधौ त्याज्या ; तद्दोषशान्तिपर्यन्तं बन्धुमध्ये
 स्थापनीयेति ।

यावत् पुनरागमनं भवेदित्यत्रागमने प्रतीक्षणीयं कालावधि-
 माह,—

दशमे तु दिने प्राप्ते प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥३१॥

दशाहं न त्यजेन्नारी त्यजेन्नष्टश्रुतान्तथा । इति ॥

या ताडिता सती निर्गता, तस्याः पुनरागमनप्रतीक्षां दश
 दिनानि कुर्यात् । दशमे दिने तथा गृहे प्राप्ते सति नेयं

* व्यथमाना सती,—इति सु० ।

† दशमे दिने तथा गृहं प्राप्तायां सती,—इति सु० ।

प्रायश्चित्तमाह ॥३१॥ ॥३१॥ ॥३१॥ यमिषारोचितप्रायश्चित्तं
भायवति । अतो दशाहमथ तदीयमभिचाराश्रवणे तां
परित्यजेत् । यदि नष्टेन वा श्रूयते, तदा दशाहमध्ये त्वक्तप्रायश्चित्तं
क्षिप्तां तां परित्यजेत् ।

अथ नष्टां श्रुत्वाऽपि भर्तादयसां न परित्यजेयुः, तदा ते
प्रायश्चित्तमाह,—

भर्ता चैव चरेत् क्षणं क्षणार्द्धं चैव बान्धवाः ॥३२॥

स्युष्टार्थः ।

अक्षतप्रायश्चित्तानां भर्तादीनां गृहे भोजनादिकमाचरन्नुपवा
सेन शुद्धीकृत्याह,—

तेषां भुक्त्वा च पीत्वा च अहोरात्रेण शुद्ध्यति । इति

ननु या ब्राह्मणी परपुंसा समन्विता भवति, युक्तस्तस्यास्या
या तु ताडनेन वा विभिन्नान्तरेण वा निर्गच्छत्यपि न पुरुषान्तरेण
समन्वेति, तस्याः को ज्ञान दोषः ? येन दशाहार्द्धं तस्या अ
त्यागो विधीयते, इत्यत आह,—

ब्राह्मणी तु यदा गच्छेत् परपुंसा विवर्जिता ॥३३॥

गत्वा पुंसां शतं याति त्वयेयुस्तां तु गोविणः । इति

यद्यपि शोषादिना निर्गच्छती न तदानीं पुरुषान्तरेण स

येति, तथापि गत्वा कालात्सरेण शतसङ्ख्यानेषु पुरुषेषु सञ्चारणीति
गत्वा बौद्धवासां परित्यजेयुः । ब्राह्मणा अपि बह्वपुरुषसञ्चारिणा-
गणिकालं भवति । तदाह प्रजापतिः,—

“अभिगच्छति या नारी बह्वभिः पुरुषैर्मिथः ।

अभिचारिणीति सा ज्ञेया प्रत्यक्षगणिकेति च”—इति ॥

यथोक्ताया ब्राह्मणाश्चण्डालसमत्वमभिप्रेत्य गृहप्रवेशं निषेधति,—

पुंसो यदि गृहे गच्छेत्तदगृहं गृहं भवेत् ॥ ३४ ॥

पतिमातृगृहं गच्छेज्जारस्यैव^१ तु तद्गृहम् । इति ॥

येयं दुर्ब्राह्मणी स्वनिवासार्थं पत्युर्वा मातुर्वा जारस्यान्यस्य वा,
दाक्षिण्यविषयस्य कस्यचिद्वन्धोर्गृहं प्रविशति, तद्गृहं चण्डालाद्यु-
द्धितगृहवदत्यन्तमपवित्रं भवति ।

“अविज्ञातस्तु चण्डालो यत्र वेश्मनि तिष्ठति”—

इत्यादिना चण्डालवासे तत्प्रवेशे च यथा गृहशुद्धिरभिहितः,
तथा पुंसस्य ब्राह्मणाः प्रवेशेऽपि गृहशुद्धिः कर्तव्या ।

तच्छुद्धिप्रकारमाऽध्यायपरिसमाप्तेर्दर्शयति,—

उत्सिख्य तु गृहं पश्चात् पञ्चगव्येन सेचयेत् ॥ ३५ ॥

त्यजेच्च मृण्मयं पात्रं वस्त्रं काष्ठञ्च शोधयेत् ।

सम्भारान् शोधयेत् सर्वान् गोकेशैश्च फलोद्भवान् ॥ ३६ ॥

* अभिचारिणीति,—इति मु० ।

१ पतिमातृगृहं यत्र राज्ञस्यैव,—इति ब्र० श्री० स० ।

ताम्राणि पञ्चगव्येन कांस्थानि दश भस्मभिः ।

प्रायश्चित्तं चरेद्दिप्रो ब्राह्मणैरुपपादितम् ॥ ३७ ॥

गोद्वयं दक्षिणां दद्यात् प्राजापत्यद्वयञ्चरेत् ।

इतरेषामहेराक्षं पञ्चगव्यञ्च शोधनम् ॥ ३८ ॥

उपवासैर्ब्रतैः पुण्यैः स्नानसन्ध्याऽर्चनादिभिः ।

जपहोमदयादानैः शुद्ध्यन्ते ब्राह्मणादयः ॥ ३९ ॥

आकाशं वायुरग्निश्च मेध्यं भूमिगतं जलम् ।

न दुष्यन्ति च दर्भाश्च यज्ञेषु चमसायथा ॥ ४० ॥

उल्लेखनं भूमेः । तेन कुद्यादिलेपनादिकमुपलक्ष्यते । पञ्चगव्य-
सेचनं भूमौ कुद्यादिषु च समानम् । गृहस्थस्य भाण्डस्य त्यागएव,
न तु पञ्चगव्यसेचनादिभिः शुद्धिः । वस्त्रकाष्ठयोर्धात्वादिसम्भवा-
नाच्च* द्रव्यशुद्ध्यादि यथोक्तशोधनं कुर्यात् । नारिकेलकपित्था-
लावुविस्वादिफलसम्भूतानां पात्राणां गोवालैर्मार्जनम् । तावत्सा-
क्षादिना शुद्धिः पूर्वसुक्ता, अत्र पञ्चगव्येनेति विशेषः । कांस्थपा-
त्राणां दशकत्वोभसना घर्षणम् । गृहस्वामी तु परिषद्दिनिर्दिष्ट-
सदक्षिणं प्राजापत्यद्वयं चरेत् । अन्येषान्तु तद्गृहवासिनामुपवासः,
पञ्चगव्यप्राशनञ्च । तद्गृहवासिभिः सह व्यवहर्तॄणां गृहान्तरवासिनां
ब्राह्मणादीनां निर्दिष्टेनोपवासादीनामन्यतमेन शुद्धिः । तद्गृह-
सम्भविनामाकाशादीनां निर्लेपत्वाच्च मम्पादनीया शुद्धिरस्ति । तत्र
गृहान्तोपवासादिति । अविदुस्सुखसंस्पर्शोऽपि चमसानां यथा नोक्ति-

इदोषः, शास्त्रदृष्ट्या तेषां निर्लिपस्वभावात्; तद्द्रष्टाकाशादिविव-
क्ष्यम् । अथ चण्डालीन्यायस्याभिप्रेतत्वाच्चिरकाशविषयमिदं
परिशोधनं द्रष्टव्यम् । सकृत्प्रवेशे तु मार्जनादिभिः शुद्धिर्निर्देष्टव्या ।

गम्येतराभिगमने सति निष्कृतिर्या

सा यत्र साधुहितकारणमभ्यधायि ।

अध्यायमूर्च्छितमतिर्दशमं स्वयुक्त्वा

व्याख्यत्पराशरकृताविह माधवार्यः ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-परमेश्वर-श्रीवी-
रसुब्रह्मपात्र-साम्राज्य-धुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृति-
व्याख्यायां माधवीयायां दशमोऽध्यायः ॥ ० ॥

अथ एकादशोऽध्यायः ।

मौलनीरदमिभं निरन्तरं

निर्जिताखिलनिशाचरं वयम् ।

मन्महेऽमलविशाखलोचनं

मार्तात्मजविभुं रघूदहम् * ॥

दशमेऽध्याये उपपातकविशेषस्यागम्यागमनस्य प्रायश्चित्तमभि-
धाय तत्र सङ्गाद्गुरुतत्त्वादीनामपि प्रायश्चित्तमभिहितम् । एकाद-
शोऽध्याये त्वभोक्तृभोजनस्य प्रायश्चित्तं प्राधान्येनोपवर्ण्यते । तच्चानुपा-
तमित्येके । सुरापानसमत्वेन मनुनोपवर्णनात् ।

“ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कूटसाध्यं सुदुद्धः ।

गर्हितास्त्राद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट्”-इति ।
उपपातकमित्यपरे । मनुनैव,—

“आत्मार्यं च क्रियारम्भोनिन्दितास्त्रादनं तथा”-

इत्यादिना कानिचिदनुक्रम्यान्ते “नास्तिक्यं चोपपातकम्”—
इति निगमनात् । अत्रायं निर्णयः । यस्मिन्नभक्ष्यविशेषे गर्हा-
धिक्यात् कामकृतादभ्यासाद्वा प्रायश्चित्तगौरवं स्मर्यते, तस्याभक्ष्यस्य
भक्षणमनुपातकं, यच्च प्रायश्चित्तात्पत्वं तदुपपातकम् । यथा पूर्वो-
क्तगमनत्वोपाधिर्नैकाकारेऽपि । प्रायश्चित्तात्पत्वात् पारदार्यमुपपा-
तकम्, मादमगिन्यादिगमनं प्रायश्चित्तबाहुल्यादतिपातकमिति
विष्णुनाऽभिहितम् । एवं सर्वेषु नामशान्तेऽपि गौरवलाभवाभा-

* गान्धर्वस्य शौचोपनिषत्तिलकप्रकरणे ।

तत्तद्वान्तरविशेषो निश्चेतव्यः । तत्रादौ तावदमेधादिभोजने प्राय-
श्चित्तमाह,—

अमेध्यरेतो गोमांसं वण्डालान्नमथापि वा ।

यदि भुक्तन्तु विप्रेण कच्छं चान्द्रायणञ्चरेत् ॥ १ ॥

अमेध्यं विण्मूत्रादि, तदुपस्पृष्टस्यान्नस्य* भोजनममेधभोजनम् ।
न चात्र केवलस्यामेध्यस्य विप्रेण भोजनं कश्चित् संभावति । तदुपस्पृ-
ष्टान्नभोजनन्तु सम्भाव्यते । बालापत्यमहभोजनस्य प्राचुर्येण लोके
दर्शनात् । रेतोभोजनन्तु गलयोन्यादिव्याधियस्तेषु सम्भावितम् ।
तथा गोमांसवण्डालान्नभोजनं वन्द्यीगृहीतादिषु । तत्र सर्वत्र
चान्द्रायणेन शुद्धिः । अथवा । चतुर्विधं मेध्यं तद्विपरीतभमेध्यम् ।
तदाह देवलः,—

“वक्ष्यतेऽतः परं सर्वं मेधामेध्यममुद्भवम् ।

शुचि पूतं स्वयं शुद्धं पवित्रं चेति केवलम् ॥

मेध्यं चतुर्विधं लोके प्रजानां मनुरजवीत् ।

दूषितं कथालं दुष्टं वर्जितं चेति लिङ्गतः ॥

चतुर्विधममेधञ्च सर्वं व्याख्यास्यते पुनः ।

नवं वा निर्मलं वाऽपि शुचीति द्रव्यमुच्यते ॥

शुद्धं पवित्रभूतञ्च पूतमित्यभिधीयते ।

स्वयमेव हि यद् द्रव्यं केवलं धन्यतां गतम् ॥

* तदुपस्पृष्टस्यान्नस्य,—इति सु० । एवं परञ्च ।

† समुच्यते,—इति सु० ।

स्यावरं अङ्गमं वाऽपि स्वयं शुद्धमिति स्मृतः ।
 अन्यद्रव्यैरदुष्टं* यत् स्वयमन्यानि शोधयेत् ॥
 हव्यकथेषु पूज्यं यत् तत्पवित्रमिति स्मृतः ।
 अथ सर्वाणि धान्यानि सर्वाण्याभरणानि च ।
 अवज्जी भक्षजातं वा शुचीन्येतानि केष्वपि ।
 इत्यादिना चतुर्विधं मेधं निरूप्य, दूषितादिचतुर्विधं शोधयितुं
 निरूपितम्,—

“शुच्यप्यशुचिर्मसृष्टं द्रव्यं दूषितमुच्यते ।
 मानुषास्त्रिवर्णाविष्टारं रेतोमूत्रादीनि च ।
 कुण्डपं पूयमित्येतत् कश्मलक्ष्मापुताहनम् ।
 खेदाश्रुविन्दवः फेनं निरस्य नखरोमं च ॥
 आर्द्रचर्मामृगित्येतद्दुष्टमाहुर्द्विजातयः ।
 व्यङ्गैः पतितचण्डालैर्ग्राम्यशूकरकुक्कुटैः ॥
 श्वाश्च नित्यं विवर्ज्याः स्युः पङ्क्तिर्धर्मतः शला ।
 दुर्वर्णकामिकाभूमिर्भस्मोन्मत्तरजस्वलाः ॥
 मृतबन्धुरशुद्धश्च वर्ज्यते च स्वकालतः”—इति ।
 अथ 'वर्णितेन चतुर्विधेनामेधेनोपहतस्यान्त्रस्य शुद्धिमकृत्वा
 भोजने चान्द्रायणसूत्रेत् । रेतोमूत्रादिभक्षणे चान्द्रायणं ब्रह्मस्यति-
 रप्याह,—

* अन्यद्रव्यैरदुष्टं,—इति सु० ।

† प्रेरणं स्तिकाभूमि,—इति शा० । सप्रणः स्तकी स्तवी,—इति
 न्यष पाठः ।

“अलेख्यानामपेयानामभक्ष्याणाञ्च भक्षणे ।

रेतोमूत्रपुरीषाणां शङ्खिश्चान्द्रायणं सप्ततम्”—इति ॥

गोमांसादिभक्षणे चान्द्रायणं सम्बर्त्त आह,—

“गोमांसं मानुषश्चैव सूतिकस्तात् समाचतम् ।

अभक्ष्यं तद्विजातीनां भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत् ॥

श्वविडालखरोष्ट्राणां कपेर्गोमायुकाकयोः ।

प्राश्य मूत्रं पुरीषं वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम्”—इति ॥

मनुरपि,—

“विह्वराश्खरोष्ट्राणां गोमांसोः कपिकाकयोः ।

प्राश्य मूत्रं पुरीषं वा द्विजश्चान्द्रायणञ्चरेत्”—इति ॥

मातातपोऽपि,—

“गोमांसभक्षणे प्रायश्चित्तं पूर्वमृषिभिः कृतम् ।

सभयं सद्यतिकामेत्ततश्चान्द्रायणञ्चरेत्”—इति ॥

वृद्धपराशरोऽपि,—

“अगम्यागमने चैव मद्यगोमांसभक्षणे ।

शङ्खौ चान्द्रायणं कुर्यात् नदीं गत्वा समुद्रगाम् ॥

चान्द्रायणे तन्तदीर्णं कुर्याद् ब्राह्मणभोजनम् ।

अननुसृजितां गाञ्च दद्याद्विप्राय दक्षिणाम्”—इति ॥

शङ्खलिखितावपि । “शृङ्गालकुक्कुटदंष्ट्रिकयादवानरखरोष्ट्रगज-

वागितिह्वराश्गोमानुषमांसभक्षणे चान्द्रायणम्”—इति । चाण्डा-

लान्नभक्षणे चान्द्रायणमङ्गिरा आह,—

“अन्यापिमांसिनामन्नमश्रीयादयश्चकामतः ।

स तु चान्द्रायणं कुर्यात् ततश्चक्रमशान्तिः—इति ॥
 चारीतोऽपि,—

“चाण्डालासं प्रमादेन यदि भुञ्जीत यो द्विजः ।
 ततश्चान्द्रायणं कुर्यात् मासमेकं व्रतं चरेत्”—इति ॥
 यत्तु चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्,—

“विण्मूत्रभक्षणे विप्रश्चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ।
 आदौ नास्तेव विण्मूत्रे चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ॥
 शकाकोच्छिष्टगोच्छिष्टशमिकीटादिभक्षणे ।
 अलेह्यानां च सर्वेषां चरेच्चान्द्रायणव्रतम्”—इति ॥
 तदेतदभ्यासविषयम् । मूलवचने चान्द्रायणव्रतं कर्तुं चरेदित्य-
 भिदेत्य व्याख्यातम् । यदा तु कर्तुमाचरेच्चान्द्रायणमाचरेदिति
 वक्ष्य व्याख्यायते, तदा कर्तुमर्ह्येन अविहङ्ग्यतस्तत्कर्तुमाजा-
 यानि तन्त्रेणाभिधीयन्ते । तत्र अपि कर्तुमाहात्म्यं,—

“अलेह्यानामपेयानामभक्ष्याणाञ्च भक्षणे ।
 रेतोमूत्रपुरीषाणामपि कर्तुं विप्रोद्यतम्”—इति ॥
 तप्तकर्तुमाह देवलः,—

“रेतोमूत्रपुरीषाणां प्राग्नेऽमतिपूर्वकः ।
 नाग्नीयात्तु ग्रहं मत्या तप्तकर्तुं चरेद्विजः”—इति ॥
 प्रजापत्यमाह सर्वर्तः,—

“विण्मूत्रभक्षणे विप्रः प्राजापत्यं समाचरेत्”—इति ।
 तप्तकर्तुं विषयस्तद्वचने संस्पष्टः । अमत्या अहोपवासस्त-
 यकाकोच्छिष्टव्रतम्,—इति ॥

कृच्छ्रं मत्वेति तत्राभिधानात् । यत्तु प्राजापत्यकृच्छ्रं, तद्विहितोद्गारितविधयम् । अल्पव्रतत्वात् । ऋषिकृच्छ्रं तु पूर्वोक्तचान्द्रायणद्वयेन समानविषयम् । अत्र सर्वत्र व्रतानुष्ठानानन्तरं पुनः संस्कारः कर्तव्यः । तदाह यमः,—

“असुरामद्यपाने च कृते गोभक्षणेऽपि वा ।

तप्तकृच्छ्रपरिक्रिष्टं मौञ्जीहोमेन शुद्ध्यति”—इति ॥

मनुरपि,—

“अज्ञानात् प्राश्य विष्मूत्रं सुरामंस्पृष्टमेव च ।

पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयोवर्णा द्विजातयः”—इति ॥

विष्णुरपि । “विह्वराह्यामकुक्कुटगोमांसभक्षणेऽपि सर्वध्वेतेषु द्विजानां प्रायश्चित्तान्ते पुनः संस्कारं कुर्यात्”—इति । तत्र विशेषमाह काश्यपः । “चीर्णान्ते प्राच्यामुदीच्या वा दिशि* गत्वा यत्र घाम्यपशूनां शब्दो न श्रूयते तस्मिन् देशेऽग्निं प्रज्वाल्य ब्रह्ममनमास्तौर्यं प्राक् प्रणीतेन विधिना पुनः संस्कारमर्हति”—इति । यच्च वृहदयमेनोक्तम्,—

“वराहैकशफानाञ्च काककुक्कुटयोस्तथा ।

क्रव्यादानाञ्च सर्वेषामभक्ष्याये च कौर्त्तिताः ॥

मांसमूत्रपुरीषाणि प्राश्य गोमांसमेव च ।

अगोमायुकपीनां च तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ॥

उपोष्य द्वादशाहानि कुशाब्जैर्गुज्याद् एतम्”—इति ।

तत्र कामतः तप्तहस्तः, अभ्यासे तु कुशाण्डयदित्यगकः^(१) इति
व्यवस्था । यत्तूशनसोक्तम्,—

“नरमांसं श्वमांसञ्च गोमांसञ्च तथैव च ।

भुक्ता पञ्चनखानाञ्च महाशान्तपरमश्चरेत्”—इति ॥

तदकामविषयम् । यत्पुनः शङ्खनोक्तम्,—

“भुक्ता चोभयतोदन्तान् तथैवैकशफानपि ।

अर्धं गव्यं तथा भुक्ता षाण्मासान् व्रतमाचरेत्”—इति ॥

तत्कामतोऽत्यन्ताभ्यासविषयम् । यच्च सत्यनरोक्तम्,—

“जग्ध्वा मांसं नराणाञ्च विह्वराक्षं खरं तथा ।

गवाश्चकुञ्जरोद्वाणां सर्वान् पञ्चनखांस्तथा ॥

क्रव्यादं कुक्कुटं घ्राभ्यं कुर्यात् गव्यकाव्रतम्”—इति ।

तदत्यन्तानवच्छिन्नाभ्यासविषयम् । यदप्याङ्गिरसेनाक्तम्,—

“अभक्ष्याणामपेथानामलेक्ष्यानाञ्च भोजने ।

रेतोमूत्रपुरीषाणां प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥

पद्मोदुम्बरविक्षानां कुशाश्वत्थपलाशयोः ।

एतेषामुदकं पीत्वा सप्तरात्रेण शुद्ध्यति”—इति ॥

* उद्भगव्यं,—इति सु० ।

† यदप्याङ्गिरसोक्तम्,—इति सु० ।

(१) ङपोय्य द्वादशाहानीत्यनेन पराकोऽभिहितः । पराकस्य द्वादशा-
होपवासकृपत्वात् । तच्च मनुनोक्तम्,—

“यत्तामनी प्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम् ।

पराको नाम द्वादशस्य सत्यपापप्रणाशनः”— इति ।

तदौषदभ्यामविषयम् । यदपि मनुनोक्तम्,—

“भुक्त्वाऽतोऽन्यतमस्यान्नमत्या तु अहं चपेत् ।

मत्या भुक्त्वा चरेत्कच्छं रेतोविण्मूत्रमेवच”—इति ॥

अबुद्धिपूर्वे च्छर्दनासम्भवे अहोपवासो द्रष्टव्यः । गोमांसमक्षण-
स्यावृत्त्यनावृत्त्योर्व्यवस्थितं व्रतमाह प्रजापतिः,—

“चान्द्रायणत्रयं कुर्याद्भक्ष्यपशुभक्षणे ।

एकमेवं सकृद्भुक्त्वा चरेदाह प्रजापतिः”—इति ॥

मूलवचने धण्डालाघ्नमित्यनेन महापातक्यादौनामन्नमधुपल-
भ्यते । अतएव हारीतः,—

“यदन्नं प्रतिशोमस्य शूद्रजस्योत्तमस्त्रियाम् ।

महापातकिनश्चैव यदन्नं स्त्रीलपुत्रयोः ॥

आरूढपतितस्यैव सगोत्राभर्तुरेवच ।

पाषण्डानाग्नितानाञ्च सतेष्वेव तथेवच ॥

अतिकृच्छ्रं चरेद्भुक्त्वा प्रसादाद् ब्राह्मणः सद्यत् ।

मत्या चान्द्रायणं कुर्यादामश्चेर्द्धमेवच ॥

तद्वस्तुभोजने वाऽपि त्रिगुणं महभोजने ।

चतुर्गुणं तदुच्छिष्टे पानौये चार्द्धमेवच ॥

कृच्छ्राब्दपादमुद्दिष्टमभ्यासादन्नभोजने ।

अत्यभ्यासे तथा कुर्यात् त्रिंशत्कच्छं दिजोत्तमः”—इति ॥

* तदभ्यासविषयम्,—इति सु० ।

† एवमेव,—इति सु० ।

‡ कृच्छ्राब्दपादमुद्दिष्टमभ्यासादन्नभोजने,—इति सु० ।

उत्तमस्त्री ब्राह्मणी, तस्यां प्रातिलोभ्येन शूद्रादुत्तमशूद्राणां ।
 महापातकौ ब्रह्महादिः । यद्यपि स्त्रीहत्यायां महापातक्यादिवहुष्ट्वं
 नास्ति, तथाप्यज्ञदानाधिकाराभावात् तदोत्तमशूद्रं यावत्तन्मवद्*
 नर्हितमेव । यस्तु परेणोपकृतः सन् स्वयं न प्रत्युपकरोति नाप्यनु-
 मोदते प्रत्युतापकृतस्यापकारित्वमापादयति, स पुनश्च । उत्तमाश्रम-
 मारुह्य तं परित्याज्याधमाश्रमे उन्मार्गे वा वर्त्तमानोऽप्युपकृतः । यः
 भस्मानगोत्रासुदहति, स मगोत्राभर्त्ता । वेदिकर्तुं नैव समर्थोऽपि दमार्ग-
 सुत्सृज्य जेनबौद्धादिमार्गे वर्त्तमानः, पाषण्डः । अनाश्रिताः सत्यपि
 सामर्थ्यं नास्तिक्येन कश्चिदप्याश्रमं न प्राप्ताः । एतेषां सर्वेषामप्ये-
 समानं प्रायश्चित्तम् ।

विप्रस्थानेधादिभोजने प्रायश्चित्तमाभिमार्थ्येण वर्णानां तदाह,—

तथैव क्षत्रियो वैश्योऽप्यर्द्धं चान्द्रायणं चरेत् ।

शूद्रोऽप्येवं यदा भुङ्क्ते प्राजापत्यं समाचरेत् ॥२॥ इति

तथैवेत्यतिदिष्टस्योपदिष्टादप्यन्तेन क्षत्रियस्य चान्द्रायणं चान्द्रा-
 यणमवगन्तव्यम् । शूद्रोऽप्येवमित्यनेनामेधादिभोजनमात्रं निर्दिश्यते ।
 न तु भोजनसार्थं, अतान्तरस्य तत्र विधानात् ।

अतान्ते चतुर्वर्णानां कर्त्तव्यमाह,—

पञ्चगव्यं पिबेत् शूद्रो ब्रह्मकूर्चं पिबेद्दिजः ।

एकद्वित्रिचतुर्गा वा दद्याद् विप्रादनुक्रमात् ॥३॥ इति

* उपपातक्यवत्,—इति सु० ।

पञ्चगव्यब्रह्मकूर्चयोर्विधानमुत्तरं च वक्ष्यते । तत्र शूद्रस्यामन्त्रस्या-
मन्त्रकं पञ्चगव्यं, इतरेषां समन्त्रकं ब्रह्मकूर्चम् । विप्रोगामेकां
दक्षिणां दद्यात् । क्षत्रियो द्वे, वैश्यस्तिस्रः, शूद्रश्चतस्रः । गवामसम्भवे
सुवर्णं दद्यादित्यभिप्रेत्य वाग्वद्ः पठितः । तत्र सुवर्णस्य गोप्रत्या-
क्षायस्य परिमाणमाह प्रजापतिः,—

“गवामलाभे निष्कं वा निष्काद्धं पादमेव वा”—इति ।

विप्रस्य शूद्राद्यन्नभोजने प्रायश्चित्तमाह,—

शूद्रान्नं सूतकान्नञ्च अभोज्यस्यान्नमेव च ।
शङ्कितं प्रतिषिद्धान्नं पूर्वोच्छिष्टं तथैव च ॥४॥
यदि भुङ्क्तन्तु विप्रेण अज्ञानादापदेऽपि वा ।
ज्ञात्वा समाचरेत् शच्छं ब्रह्मकूर्चन्तु^१ पावनम् ॥५॥ इति

अत्र शूद्रान्नस्य गर्हितताऽङ्गिरसा प्रपञ्चिता,—

“आहिताग्निस्तु यो विप्रः शूद्रान्नं प्रतिगृह्य तु ।

भोगान्तत्समतां याति तिर्यग्योनिं च गच्छति ॥

यस्तु वेदमधीयानः शूद्रान्नमुपभुञ्जति ।

शूद्रे वेदफलं याति शूद्रत्वं चापि गच्छति^२ ॥

* निष्कं स्यात्,—इति शा० ।

* ब्रह्मकूर्चम्,—इति मु० ।

† निषेधा आङ्गिरसा प्रपञ्चितः—इति मु० ।

‡ याति च शूद्रः,—इति मु० ।

आप्राप्ता चोशणा चैव स्पृष्टा च प्रतिगृह्य च ।
 प्रशस्य स्वस्ति चेत्युक्ता भोक्तैव तु न संशयः ॥
 एते दोषा भवन्तीह शूद्राक्षस्य प्रतिग्रहे ।
 अनुग्रहन्तु वक्ष्यामि मनुना चोदितं पुरा ॥
 आमं वा यदि वा पकं शूद्राक्षमुपमाधसेत् ।
 किल्बिषं भजते भोक्ता यस्य विप्रः पुरोहितः ॥
 गुर्वर्थं ह्यतिथीनान्तु मृत्यानान्तु निशंपतः ।
 प्रतिगृह्य प्रदातव्यं न तु दृष्टेत् स्वयं ततः ॥
 शूद्राक्षरसपुष्टस्य ह्यधीयानस्य नित्यशः ।
 जपतो जुह्वतो वाऽपि गतिरुद्धा न विद्यते ॥
 षण्मासानथ यो भुङ्क्ते शूद्राक्षं निरन्तरम् ।
 जीवन्नेव भवेत् शूद्रो मृतः स्या चापि जायते ॥
 अकृत्वैव निवृत्तिं यः शूद्राक्षान्भ्रियते द्विजः ।
 आहिताग्निर्विशेषेण स शूद्रगतिभागवेत्—इति ॥
 व्यासोऽपि,—

“शूद्राक्षरसपुष्टस्य दित्सोरपि च नित्यशः ।
 यजतो जुह्वतो वाऽपि गतिरुद्धा न विद्यते ॥
 मृतसूतकपुष्टाङ्गो द्विजः शूद्राक्षभोजनः ।
 अहमेव न जनामि कां कां योनिं निगच्छति ॥
 मृधोदादश जन्मानि दश जन्मानि सूकरः ।

* साक्येत,—इति सु० ।

† गमिष्यति,—इति सु० ।

श्वा चैव सप्त जन्माणि दत्थेवं मनुक्तवान्* ॥

शूद्राग्नेनोदरस्थेन यः कश्चिन्म्रियते दिजः ।

स भवेत् सूकरो याम्यस्तस्य वा जायते कुले"—इति ॥

आपस्तम्बोऽपि,—

"यस्तु भुञ्जीत शूद्रान्नं जातमेवं निरन्तरम् ।

दह जन्मनि शूद्रत्वं मृतः श्वा चाभिजायते ॥

शूद्रान्नं शूद्रमक्षार्णं शूद्रेण च महामनम् ।

शूद्राऽज्ञानायमश्नैव ज्वलन्तमपि पातयेत् ॥

आहिताग्निस्तु यो विप्रः शूद्राग्नेन प्रवर्तते ।

पञ्च तस्य प्रपश्यन्ति आत्मा ब्रह्म च योऽनयः"—इति ॥

सुमन्तुरपि,—

"राजास्रं तेज आदत्ते शूद्रास्रं ब्रह्मवर्चसम् ।

आयुः सुवर्णकारास्रं यशश्चर्मावकृत्तिनः† ॥

कारुकास्रं प्रजा हन्ति बलं निर्णैजकस्य च ।

गणान्नं गणिकान्नञ्च लोकेभ्यः परिक्रान्तति ॥

रूपं चिकित्सिकस्यास्रं पुंस्यत्याश्च तथा श्रियसः‡ ।

विठा वादुषिकस्यास्रं शस्त्रविक्रयिणो मलम् ॥

* जन्मान्नीत्येवं मनुक्तवान् च,—इति सु० ।

† शूद्रसम्पर्कः,—इति सु० ।

‡ यशश्चर्मावकृत्तिनः,—इति सु० । यशश्चर्मावकृत्तिनः,—इत्यन्यत्र पाठः ।

§ पुंस्यत्याश्च श्रियसः,—इति सु० ।

एतेभ्योऽन्ये त्वभोज्यान्नाः* क्रमशः परिकीर्तिताः ।

तेषां त्वगस्थिरोमाणि वदन्यन्म मनोविणाः--इति ॥

तदिदं गर्हितं शूद्रान्नमजानादाऽऽपत्काले वा प्रो विप्रो मुक्ते, स
ब्रह्मकूर्चमाचरेत् । तस्य पावनत्वं, ब्रह्मन्मन्त्रमन्त्रात् । यस्तु ज्ञात्वा
शूद्रान्नं मुक्ते, स प्रजापत्यमाचरेत् । तया च ननुः--

“भुञ्जानोऽन्यतमस्यान्नममत्या क्षणं शक्यम् ।

मत्या भुक्ता चरेत् कच्छं देतोविप्रसू-लेवच”-इति ॥

न च ब्रह्मकूर्चस्यैकोपवासकृपत्वात् अद्वयपण्येन इमीध इति
शक्यत्वम् । तयोः शकाशकविषयत्वात् । अत्रादित्यशेषां लिखि-
तोऽप्याह,--

“भुक्ता वाङ्मूषिकस्यान्नमदत्तमाश्रयः स ।

शूद्रस्य तु तथा भुक्ता विराज भ्रातृभोजनम्”-इति ॥

प्रजापतिज्ञात्र व्यवस्थितानि प्रवन्द्याह,--

“ब्राह्मणस्यैव शूद्रान्नमभोज्यं परिकीर्तितम् ।

सकृद्भुक्ता तदजानाद्ब्रह्मकूर्चं सकृद्विचेत् ।

अभ्यासे च तदभ्यस्येदाममन्नमगर्हितम् ।

मत्या विराजं कुर्वीत कच्छमभ्यासतश्चरेत्”-इति ॥

जाताशौचेन मृताशौचेन वा भयक्तस्य पुरुषस्यैव शूद्रकान्नम् ।
तन्निन्दा च मनुना दर्शिता,--

“सूतानां रजकस्यान्नं चोरस्यान्नं तथैव च ।

एतेभ्योऽन्यत्र भोज्यान्नाः,--इति मु० ।

। तच्छान्नं,--इति मु० ।

सूतके सूतके चैव खर्गस्थमाप पातयेत्”—इति ॥

नटादिरभोज्यः । विप्रादान् भोगयितुमर्हत्यात् । तथाच
वृक्ष्यति,—

“नटवत्कतहाणश्चर्महारः सुवर्णकृत् ।

स्याण्णवण्डगणिका अभोज्याश्वाः प्रतीर्त्तिताः”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“कदर्थवद्धनोराणां भीरुद्रावतारिणाम् ।

वैष्णविगमाश्चक्षुष्यगणिका गणारक्षितारम् ॥

चिकित्सकानुरोधात्तपुंसलोकुटुभिदिषाम् ।

कृरोग्रपतितप्रात्यदानिकैश्चिष्टभोजिनाम् ॥

स्योमर्दिमूर्णकः स्योमर्जितमासथाजिनाम् ।

स्त्रोविकटिः कर्मकारतन्त्रवाच्यदृष्टिनाम् ॥

नृपसमाजगजकृत्तप्तप्रयधजोर्विलाभम् ।

चेलध्राजसमाजोऽसहोपपतिवेक्षमायम् ॥

उषासन्नं न भोक्तव्यं सौम्यविक्रियेणजया”—इति ।

शङ्कितमित्यत्र दिविधा शङ्का विवचिता, विषप्रक्षेपिका शङ्कानि-
न्द्यान्वगङ्गा चेति । तथाहि, केषुचित् कीकटदेशेषु प्रेतभुतगणादिकं प-
क्षामभादेवताग्नोपाधितुं नरवर्गं मङ्गल्य मनुकान्मारयितुं अन्नमग्रे
गूढं विषं प्रक्षिपन्तीत्यस्ति महती प्रसिद्धिः । तादृशेषु गृहेषु विष-
शङ्कासम्भवात् शङ्कितमन्नमित्युच्यते । तन्न न भोक्तुं योग्यम्,

“विषं चोपविषं भुत्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम्”—इति

* नास्तीदमर्थं सु० पु० के ।

चतुर्विंशतिमते विषभोजननिन्दास्मरणान् । तथा केचित्
श्राद्धालवः शूद्रादयः स्वगृहे श्रोत्रियो न भुङ्क्ते दत्तमिष्टं
श्रोत्रियान्तरगृहे द्रव्यं दत्त्वा भोजयन्ति । तादृशस्य श्रोत्रियान्तरस्य
गृहे सिद्धसम्पन्नं निश्चयेन शङ्कितम् । अतिविद्वान् गोघ्रातादि ।
मथात्र याज्ञवल्क्यः,—

“गोघ्रातन्तु शुकनोच्छिष्टं शस्यं पतितमिष्टम् ।

उदक्यासृष्टमंघ्र्यां पथ्यापात्रं जिघर्षयेत् — इति ॥

पात्रे पतितम्याद्यस्यादौ भुक्त्वा शिष्टमन्नं कान्ताकारं भुङ्क्ते यदि
भुङ्क्ते तदा तदन्नं पूर्वोच्छिष्टमिष्टमिष्टीयते । तस्मिन् सत-
काकारिषु पूर्वोच्छिष्टान्नेषु पञ्चमं भुङ्क्ते शूद्रान्तरगतस्य चैकच्छौ-
वेदितयो । सतकान्नं ये तत्कञ्चिद्विष्टान्नं भुङ्क्तेऽप्युपरि पाददधन्ते ।
शस्यभोज्यान्ने भुमन्तुनोक्तम् । “शस्यभोज्यान्ने भुमन्तु” शस्यशुचि-
कारतैलिकलाक्रिकध्वजिसुवर्णभारलोकाकलाद्रिपदपदप्रपञ्चक्रमण-
मणिकान्त्रानि चाभोज्यानि, सैनिकक्रयार्जसङ्गद्वयं पुनः पुनर्नकारा-
भोज्यान्नाभ्यप्रतिग्राह्याश्च, अन्नप्रतिपद्योशाभ्ययस्य सैन्येन — इति ।
तत्कामकलाभ्यासविषयम् । यच्च शूद्रानोक्तम् —

“शूद्रान्नं ब्राह्मणोभुक्ता तथा शूद्रावतारिणः ।

चिकित्सकस्य क्रूरस्य तथा स्त्रीशूद्रजीविनः ॥

गोघ्रातं शुकनोच्छिष्टमुच्छिष्टं,— इति मु० ।

संघृष्टं,— इति मु० ।

घण्ट,— इति मु० ।

स्त्रीशूद्रजीविनः,— इति मु० ।

षण्डस्य कुलटायाश्च तक्षणी रजकस्य च* ।

कदर्यस्य नृशंसस्य वेण्यायाः कितवस्य च ।

गणान्नं गणिकान्नञ्च मृगजीविश्ववृत्तिनाम् ॥

सौनिकान्नं सूतिकान्नं भुक्त्वा मांसं व्रती भवेत्”—इति ।

एतच्च पूर्वेण समानविषयम् । भामव्रतस्य चान्द्रायणरूपत्वात् ।

यदपि बृहस्पतिनोक्तम्,—

“गौण्डिकान्नं नटस्यान्नं क्षीवदण्डिकयोरपि ।

दुष्टान्नमवशिष्टान्नं सोमविक्रयिणस्तथा ॥

सूत्यन्नं सूतिकान्नञ्च वार्द्धुषः पतितस्य च ।

एतेषां ब्राह्मणो भुक्त्वा द्वादशाहं यवान् पिवेत्”—इति ।

यदपि शङ्खलिखिताभ्यामुक्तम् । “अभिगन्तपतितरजकचाक्रिकतै-
लिकग्रामयाजकशूद्रसांवत्सरिककुलिकसुवर्णकारचर्मकारचित्रवृत्ति-
घोषकतन्तुवायरङ्गावतारिमानकूटगौण्डिकबधजीविनृशंस्यात्मविक्र-
यिवार्द्धुषिकश्यावभटवृत्तिव्रात्यतस्करान्नभोजनेष्वतिकृच्छ्रं चरेत्”—
इति । एतदुभयं पूर्वाक्तविषये चान्द्रायणं कर्तुमशक्तं प्रति वेदित-
व्यम् । यदपि बृहस्पतिना दर्शितम्,—

* षण्डस्य कुलटायाश्च तथा बन्धकरक्षिणः ।

अभिगन्तस्य घोरस्य अघोरयाः स्त्रियास्तथा ॥

चर्मकारस्य फेनस्य क्षीवस्य पतितस्य च ।

रजककारस्य तक्षणाश्च रजकस्य च वार्द्धुषेः—इति मु० ।

। भूमिपाकान्नं,—इति मु० ।

“गान्धर्वी लोहकारश्च मौनिकस्तनुवायकः ।
 चक्रोपजीवी रजकः कितवस्तस्करस्तथा ॥
 यजमानोपजीवी च शूद्राध्यापकयाजकी ।
 कुलटश्चित्रकर्मा च वार्द्धुषिश्चर्मविक्रयी ॥
 समर्धं पण्यमाहृत्य महाधेयः प्रयच्छति ।
 स वै वार्द्धुषिको नाम यश्च वृद्ध्या प्रयोजयेत् ॥
 वृथाऽऽरामाश्रमाणाञ्च भेदकः पुण्यविक्रयी ।
 विक्रयी ब्रह्मणो यश्च योनिभाङ्गारिकश्च यः ॥
 रङ्गोपजीवी कृटाग्रः कुरुको गुप्तिकपाया ।
 भिषजोगरदस्यैवा रुपाजीवी च सूचकः ॥
 मौनिको वर्णिकश्चैव निषादेन भस्माः स्मृताः ।
 कर्मणा तेषु यो मोक्षाद् ब्राह्मणो वर्तते सदा ॥
 प्रायश्चित्ते तु चरिते परिहार्यः भवेत् * हि ।
 एते ब्राह्मणचण्डालाः सर्वे ब्रह्महणः किञ्च ॥
 तस्माद् दैवे च पितृये च वर्जितास्तत्त्वदर्शिभिः ।
 एतेषामेव सर्वेषां प्रत्यापत्तिस्तु † गृह्यताम् ॥
 भैक्षान्मुपभुञ्जानो द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ।
 एतेषां ब्राह्मणोभुक्त्वा दत्त्वा कृत्वा प्रतिग्रहम् ॥
 प्राजापत्येन शुद्धोत् तु तस्मात् पापान्न भण्यः” —इति ।

* कुहकोगुरुगुप्तिकः,—इति मु० ।

† भिषक् च रजकश्चैव,—इति मु० ।

‡ भवेदहिः,—इति मु० ।

§ प्रत्यापत्तिस्तु,—इति मु० ।

तत्र चान्द्रायणं पूर्वाक्चान्द्रायणेन समानविषयम् । प्राजाप-
त्यन्तु तस्मिन्नेव विषये वेदविदं प्रत्यवगन्तव्यं, ब्राह्मण इति विशेषा-
भिधानात् । यच्चोक्तमङ्गिरसा,—

“अभोज्यानान्तु सर्वेषां भुक्ता चासमुपप्लुतम् ।

अन्यावसायिनां भुक्ता पादकृच्छ्रेण शुद्ध्यति”—इति ॥

यदपि विष्णुनोक्तम् । “गणगणकस्तेनगायनाभ्यानि भुक्ता सप्त-
रात्रं पयसा वर्त्तत । तच्चान्नं चर्मकर्तुंश्च । वाङ्मूषिककदर्यदीक्षितबद्ध-
निगलाभिश्चस्तपण्डानाञ्च । पृथ्वीदाभिकचिकित्सकलुब्धककूरोष्कि-
ष्टभोजिनां च । अवीरास्त्रौत्र्यणकारसपत्नपतितानाञ्च । पिशुनानृतवा-
दिः क्रतुधर्मसोमविक्रयिणाञ्च । शैलूषतन्तुवायकृतघ्नरजकानां च । चर्म-
कारनिपादरङ्गावतारिवैण्शस्तविक्रयिणाञ्च । श्वजीविशौण्डिकते-
लिकचेलनिर्णैजकानाञ्च । रजस्वलासहोपपतिवैष्णवां च । भूणप्रावेचि-
तमुदक्यासंस्पृष्टं पतचिणाऽवलीढं शुना संस्पृष्टं गवाप्रातञ्च । कामतः
पादस्पृष्टमवचुतं च । मत्तकुह्वातुराणां च । अनर्चितं वृथाभांसञ्च पाटी-
भरोहितञ्च राजिलसिंहतुण्डं च सगस्कवर्जं सर्वमक्ष्यमांसागने चिरा-
चमुपवसेत्”—इति । तत्र चिरात्रोपवासोऽकामकृतसकृद्भोजनविषयः ।
तस्मिन्नेव विषये मूलवचनोक्तब्रह्मकूर्चस्त्वशक्तं प्रति वेदितव्यः ॥ ।

* गणगणक,— इति नास्ति मु० पुस्तके ।

† चर्मकारकृतं च,—इति मु० ।

‡ तुम्बवाय,—इति मु० ।

§ वेद,—इति मु० ।

॥ ब्रह्मकूर्चमशक्तं प्रति वेदितव्यम्,—इति मु० ।

सप्तरात्रपयोव्रतमकामकृताभ्यासविषयम् । शङ्कितप्रतिषिद्धान्नयोर्ह-
रीत आह,—

“मृतसूतकशूद्रान्नं सदोषेणापि संस्नतम् ।

शङ्कितं प्रतिषिद्धान्नं विद्विषोऽन्नभयापिवा ।

यदि भुञ्जीत विप्रो यः प्रायश्चिन्ती भुवं भवेत् ।

एकरात्रोपवासश्च गायत्र्यष्टशतं जपेत्* ॥

प्राशयेत् पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चगव्यं दृष्यक् प्रशक् ।

एतेन शुद्ध्यते विप्रो ह्यन्यैश्चाभोज्यभोजनैः”—इति ॥

एतच्च ब्रह्मकूर्चवद् व्याख्येयम् । पूर्वोच्छिष्टे तु ब्रह्मकूर्चसमानं
व्रतं स्मृत्यन्तरे दर्शितम्,—

“समुच्छिष्टन्तु योभुङ्क्ते यो भुङ्क्ते मुक्तभाजने ।

एवं वैवस्वतः प्राह भुक्त्वा सान्तपन्नं चरेत्”—इति ॥

पूर्वोच्छिष्टस्य पूनर्भाजने व्रतचरणसम्बन्धितम् । तेनेव दृष्टान्तेन
बालाद्युच्छिष्टस्याभोज्यत्वमाशङ्क्य खल्वशुद्ध्य भोज्यत्वमाह,—

बालैर्नकुलमार्जारैरन्नमुच्छिष्टितं† यदा ।

तिलदर्भोदकैः प्रोक्ष्य शुद्ध्यते नात्र संशयः ॥६॥

उच्छिष्टितम्‡ उच्छिष्टतामापादितम् । प्रोक्षितस्यान्नस्य॥ श्रद्धा-
जडस्योच्छिष्टत्वशङ्काऽनपापात् पूर्णव्रतमाचरणीयमिति संशयः स्यात् ।

* भवेत्,—इति स० शा० ।

† मुच्छेदितं,—इति सु० ।

‡ उच्छेदितम्,—इति सु० ।

§ प्रोक्षितस्य भोजने,—इति शा० ।

अतो नात्र संग्रहः कर्तव्य इत्युक्तम् । प्रोक्षणमकृत्वा भुक्ते सति
पञ्चगव्यं पातव्यम् । तदाह सम्बर्त्तः,—

“श्वकाकोच्छिष्टगोच्छिष्टभक्षणे तु ग्रहं क्षिपेत् ।

विडालमूषकोच्छिष्टे पञ्चगव्यं पिवेद्विजः*”—इति ॥

शास्त्रीयपञ्चगव्यपाने योऽशक्तः, तं प्रत्युक्तं स्मृत्यन्तरे,—

“भुक्तोच्छिष्टं काकानां विशुद्धोत्त ग्रहोपितः ।

भुक्तोच्छिष्टं विडालादेः पञ्चगव्यं पिवेद्विजः”—इति ॥

मनुः,—

“विडालकाकाखूच्छिष्टं जग्ध्वा श्वकुलस्य च ।

केशकीटावपन्नञ्च विप्रेद्ब्राह्मीं सुवर्चलाम्†”—इति ॥

विष्णुरपि । “विडालकाकनकुलाखूच्छिष्टभोजने ब्राह्मीं सुवर्चलां
पिवेत् । खोच्छिष्टाशने दिनमेकमुपोषितः पञ्चगव्यं पिवेत् । पञ्चन-
खविण्मूत्राशने त्रिरात्रं पयसा वर्त्तेत ब्राह्मणः । शूद्रोच्छिष्टभोजने
त्रिरात्रमुपवसेत्, दिनमेकं चोदके वसेत् । मधुसामाशने प्राजापत्यम् ।
सप्तरात्रं वैश्योच्छिष्टभोजने । पञ्चरात्रं राजन्योच्छिष्टभोजने ।
त्रिरात्रं राजन्यः शूद्रोच्छिष्टाशी, पञ्चरात्रं वैश्योच्छिष्टाशी ।
त्रिरात्रं वैश्यः शूद्रोच्छिष्टाशी । चण्डालान्नं भुक्त्वा त्रिरात्रमुपवसेत्
मिद्वान्नं भुक्त्वा पराकम्”—इति । उग्रनाऽपि । “ब्राह्मणोच्छिष्ट-

* श्वकाकोच्छिष्टभक्षणे ग्रहं क्षिपेत्, विडालमूषकोच्छिष्टभक्षणे पञ्च-
गव्यं पिवेद् द्विजः,—इति सु० ।

† सुवर्चलम्,—इति शा० सू० । एवं परञ्च ।

भोजने प्राणायामशतं कुर्यात् । चत्रियोच्छिष्टभोजने प्राणायामसहस्रम् । वैश्योच्छिष्टभोजने दशसहस्रं प्राणायामम् । मतिपूर्वं प्राजापत्यमतिकृच्छ्रं ब्रह्मातिकृच्छ्रं च । शूद्रोच्छिष्टभोजने सप्तरात्रं यवागूपानं, मतिपूर्वं चेत् पराकः । एवं द्विजात्युच्छिष्टभोजने शूद्राणाञ्च । ब्राह्मणोच्छिष्टानामपां पाने शौद्रश्राणाशामं धारयेत् । चत्रियाणां त्रिंशद्वैश्यानाञ्चत्वारिंशत् शूद्राणां कुशवारिपानं अहम् । बुद्धिपूर्वं चेत्, अहं चतुरहं सप्तरात्रञ्च पञ्चगव्यपानं क्रमेण । अन्यजानामुच्छिष्टभोजनेऽबुद्धिपूर्वं महामान्तपनं, बुद्धिपूर्वं चान्द्रायणम्"—इति । मनुरपि,—

“शूद्रोच्छिष्टञ्च पीत्वा तु कुशवारि विवेत् अहम् ।

अभोज्यानान्तु भुक्त्वाऽनं स्वीयशूद्रोच्छिष्टमेव च ॥

जग्ध्वा मांसमभक्ष्यञ्च सप्तरात्रं यवान् पिवेत्”—इति ।

जातृकर्णोऽपि,—

“जम्बूककाकभार्जारिश्वगोधानाङ्गवामपि ।

मत्योच्छिष्टं द्विजो भुक्त्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि*,—

“विप्राद्धं चत्रियस्य स्याद्वैश्यानां च तदर्द्धकम् ।

तदर्द्धमेव शूद्राणां प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः”—इति ।

वृहदिष्णुः । “ब्राह्मणः शूद्रोच्छिष्टाशने सप्तरात्रं पञ्चगव्यं पिवेत् । वैश्योच्छिष्टाशने पञ्चरात्रं, राजन्योच्छिष्टाशने त्रिरात्रं, ब्राह्मणोच्छिष्टाशने एकाहम्”—इति । शङ्खः । “ब्राह्मणोच्छिष्टाशने

* कण्वोऽपि,—इति सु० ।

महाव्याहृतिभिरभिमन्व्यापः पिवेत् । क्षत्रियोच्छिष्टाशने ब्राह्मणो-
रसपक्वेन ग्रहं क्षौरेण वर्तयेत् । वैश्योच्छिष्टभोजने त्रिरात्रोपोषितो-
ब्राह्मणो सुवर्चलां पिवेत् । शूद्रोच्छिष्टभोजने षड्रात्रमभोजनम्”—
इति । यमः,—

“भुक्त्वा सह ब्राह्मणेन प्राजापत्येन शुद्ध्यति ।

भूभुजा सह भुक्त्वाऽन्नं सप्तरात्रेण शुद्ध्यति ॥

वैश्येन सह भुक्त्वाऽन्नमतिकृच्छ्रेण शुद्ध्यति ।

शूद्रेण सह भुक्त्वाऽन्नं चान्द्रायणमथाचरेत्”—इति ।

आपस्तम्बः । “शूद्रोच्छिष्टभोजने तु सप्तरात्रमभोजनं स्वी-
णाश्च”—इति । गङ्गाः,—

“शूद्रोच्छिष्टाशने मांसं पचमेकं तथा विशः ।

क्षत्रियस्य तु सप्ताहं ब्राह्मणानां तथा दिनम्”—इति ॥

तृहदयमः,—

“माता वा भगिनी वाऽपि भार्या वाऽन्याश्च योषितः ।

न ताभिः सह भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्”—इति ॥

आपस्तम्बः,—

“अन्यानां भुक्तशेषान्तु भक्षयित्वा द्विजातयः ।

धान्रं कृच्छ्रं तदह्नं तु ब्रह्मचरविशां विधिः”—इति ।

अङ्गिराः,—

“चण्डालपतितादीनामुच्छिष्टाशस्य भक्षणे ।

चान्द्रायणं चरेद्विप्रः क्षत्रः साम्नापनं चरेत् ॥

षड्राचश्च त्रिराचश्च वर्णयोरनुपूर्वशः”—इति ॥

वृद्धशातातपः,—

“पौतशेषन्तु यत् किञ्चिद्भाजने मुखनिःसृतम् ।

अभोज्यं तद्विजानीयाद् भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्”—इति ।

शातातपः,—

“शूद्रस्योच्छिष्टभोजी तु त्रिरात्रोपोषितः शुचिः* ।

सुराभाण्डोदकं पीत्वा कर्द्धितो वृत्तसंयकः ।

अहोरात्रोपवासिना शुद्धिमाप्नोति वै द्विजः”—इति ॥

षट्त्रिंशन्मते†,—

“दीपोच्छिष्टन्तु यत्तैलं रात्रौ गन्धाहतन्तु यत् ।

अभ्यङ्गाच्चैव यच्छिष्टं भुक्त्वा नक्त्रेण शुद्ध्यति”—इति ॥

अत्र बालोच्छिष्टप्रसङ्गादुदाहृतेषु वचनेष्वेकस्मिन्निषये श्रूयमा-
णानां बहूनां व्रतानामावृत्तितारतम्यविषयत्वेन व्यवस्था वर्णनीया ।

भुक्तोच्छिष्टभोजने प्रायश्चित्तमभिधास्य पङ्क्त्युच्छिष्टभोजने प्राय-
श्चित्तमाह,—

एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां सह भोजने †

यद्येकोऽपि त्यजेत्पात्रं शेषमन्नं न भोजयेत् ॥ ७ ॥

मेहाद्भुञ्जीत यस्तत्र पङ्क्तावुच्छिष्टभाजने ।

प्रायश्चित्तं चरेद्विप्रः कृच्छ्रं सान्तपनं तथा ‡ ॥ ८ ॥ इति ।

* क्षचित्,—इति मु० ।

† षट्त्रिंशतिमते,—इति मु० ।

‡ चरेत्,—इति मु० ।

एको विप्रः सहसा स्वभोजने समाप्ते वा भोजनमध्ये येन केनचिद्
विप्रेन वा भोजनपात्रं परित्यज्य दतरेषु विप्रेषु भुञ्जानेष्वेव सत्सु
स्वयमुत्थाय यदि गच्छेत्, तदा विप्रान्तरैः स्वस्वपात्रेषु भुक्तशिष्ट-
मन्नं न भोक्तव्यम् । तस्मिन् शास्त्रोपनिषेधमज्ञात्वा यो भुङ्क्ते, अ-
सान्तपनं चरेत् । निमित्तभ्यान्पत्वाच्च द्विरात्रसान्तपनं वेदितव्यम् ।
अस्मिन्नेव विषये समानं व्रतं स्मृत्यन्तरे दर्शितम्,—

“यस्तु भुङ्क्ते द्विजः पङ्क्तावुच्छिष्टायां कटाचन ।

अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति”—इति ॥

वज्रादिव्यवधाने पङ्क्त्युच्छिष्टदोषो नास्ति । एतच्चाचारकाण्डे
दर्शितम् ।

अभिनवक्षौरादिभोजने प्रायश्चित्तमाह,—

पीयूषं* श्वेतलशुनवृन्ताकफलगृञ्जनम् ।

पलाण्डुवृक्षनिर्यासं देवस्वकवकानि† च ॥ ९ ॥

उद्गीक्षीरमविक्षीरमक्षानाद् भुञ्जते द्विजः ।

चिरात्रमुपवासेन पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥ १० ॥ इति ।

पीयूषत्वं पयसाऽभिनवत्वं, प्रसवकालीनत्वमित्येके । दशाहान्तः-
पातित्वमित्यपरे । दशाहदूर्द्ध्वमपि प्रसवप्रयुक्तरक्ताद्यार्द्रतामद्भाव-
कालीनत्वमिति केचित् । श्वेतगव्ये लशुनवृन्ताकास्यां सम्यध्यते ।

* पीयूषम्,—इति मु० । एवं परम् ।

† करकानि,—इति मु० । एवं परम् ।

तेन रक्तलशुनवृणवृन्ताकादौ नेदं प्रायश्चित्तमित्युक्तं भवति । गृञ्जनं
पत्रविशेषः । यदीयं चूर्णं गायकाः कण्ठशुद्धये भक्षयन्ति । विटाश्च
स्वराद्यर्थम्* । मूलविशेषो वा गृञ्जनापरपर्यायः । पलाण्डुः स्थूलकन्दो-
लशुनविशेषः । वृचनिर्यासे हिङ्गुकर्पूरादिव्यतिरिक्तः । हिङ्गवादीनां
भोज्यत्वाभ्यनुष्ठानात् । देवतार्थमुपकल्पिते चैव दत्तावृणवृणं देव-
स्वम् । कवकं भूमौ कृत्राद्याकारेणोत्पन्नं शिनीभृगवद्वाच्यम् ।
पीयूषादिभोजी चिरात्रमुपोष्य चतुर्थे दिवसे पञ्चम्यं पिबेत् ।
मतिपूर्वे तु भोजने मनुराह,—

“कृत्राकं विष्टुराहश्च लशुनं यामुकुकुटम् ।

पलाण्डुगृञ्जनं चैव मत्या जग्ध्वा पतेद्विज” — इति ॥

अभतिपूर्वे सएवाह,—

“अमर्त्यैतानि षड् जग्ध्वा कृच्छं सान्तपनं चरेत् ।

यतिचान्द्रायणं वाऽपि शेषेषूपवसेदह” — इति ॥

तत्र सप्तरात्रात्मकं सान्तपनं वेदितव्यम् । “अवृद्धिपूर्वे सान्तपनं
सप्तरात्रं वा” — इति गौतमेन सप्तरात्रोपवाससमाविकल्पक्षरणात् ।
एवञ्च सति मूलवचनोक्तश्चोपवासोभक्षितोद्धारितविषयः द्रष्टव्यः ।
चान्द्रायणत्वावृत्तिविषयम् । शेषेषूपवसेदह इत्येतत् कुसुमादिषु
द्रष्टव्यम् । तथा चतुर्विंशतिमते,—

“पलाण्डुं श्वेतवृन्ताकां कुसुमां तनकुकुटम् ।

* वेश्याश्च मदाद्यर्थम्,—इति मु० ।

† लुप्तवृन्ताकम्,—इति मु० ।

नालिकां बालपुष्पञ्च भुक्त्वा दिनमभोजनम्”—इति ॥

न चैतस्य पलाण्डो मूलवचनविरोधः शङ्कनीयः । अवान्तर-
जातिभेदेन व्यवस्थापनात् । “पलाण्डोर्दश जातयः”—इत्यभिधानात् ।
यत्तु सुमन्तुनोक्तम् । “लशुनपलाण्डुगृञ्जनभक्षणे साविश्वष्टसहस्रेण
मूर्द्धि सप्तताम्रयेत्” । तद्वलात्कारेणानिच्छतोभक्षणविषयम् । तदे-
कसाध्यव्याधुपशमार्यभक्षणविषयं वा । अतएवानन्तरं तेनैवोक्तम् ।
“एतान्येवातुरस्य भिषक्क्रियायामप्रतिषिद्धानि भवन्ति । यानि
चान्यान्येवंप्रकाराणि तेस्वयदोषः”—इति । यानि तु व्रतान्तराण्यनु-
क्रान्तपीयूषादिविषये मुनिभिः स्मर्यन्ते, तेषु सर्वेषु व्रतगौरवानु-
सारेणावृत्तिगौरवविषयत्वं कल्पनीयम् । व्रतान्तराणि तु लिख्यन्ते ।
तत्र शातातपः,—

“लशुनं गृञ्जनं जग्ध्वा पलाण्डुं कृष्णवृन्तकम्* ।

कृत्वाकं विद्धराहं च याम्यकुक्कुटमेव च ॥

उष्ट्रौ च मानुषौ वाऽपि रासभीक्षोरभोजनात् ।

उपनयनं पुनः कुर्यात् तप्तकृच्छ्रं चरेन्मुहुः”—इति ॥

याज्ञवल्क्यः,—

“पलाण्डुं विद्धराहं च कृत्वाकं याम्यकुक्कुटम् ।

लशुनं गृञ्जनं चैव जग्ध्वा चान्द्रायणं चरेत्”—इति ।

वृहद्दयमः,—

“नालिकां नालिकेरीञ्च श्लेष्मातकफलानि च ।

* पलाण्डुं च तथा शुनीम्,—इति सु० ।

भूतणं शिग्रुकश्चैव खट्वाङ्गं कवकं तथा ॥

एतेषां भक्षणं कृत्वा प्राजापत्यं चरेद्विज."—इति ।

विष्णुः । "शुनां मांसाग्ने कृवाककृवकाग्ने कान्तपनम् ।
यवगोधूमजं पयोविकारं स्नेहाक्तञ्च शुष्कखादवशं वर्जयित्वा पर्यु-
षितं प्राश्योपवसेत् । ब्रश्चनामेध्यप्रभवांश्च लोहितान् वृचर्नियासान्
तेलञ्च वृथा कृमरञ्च यवपायसापूपशष्कुलीञ्च देवान्नानि हवींषि
च गोऽजाविमहिषीवर्जं† सर्वपयांसि चानिर्दग्धाहेताव्यपि च स्य-
न्दिनीमन्विनी विवत्साक्षीरक्षामेध्यभोजनञ्च दधिवर्जं‡ केवलं सर्व-
शुक्तानि ब्रह्मचर्याश्रमी आद्धाग्नेः१ तिराजमुपवसेत्॥ दिनमेकं
षोदके वसेत्"—इति । यमः,—

"लशुनं च पलाण्डुञ्च१ गृह्यन् कवकानि** च ।

चतुर्णां भक्षणं कृत्वा तप्तकृत्वेण शुध्यति"—इति ॥

कूर्मपुराणे,—

"अलावुं† किंशुकं चैव भुक्त्वाऽयेतद् गतं चरेत् ।

* स्नेहाक्तञ्च वर्जयित्वा,—इति मु० ।

† गोऽजामहिषीवर्जम्, इति शा० ।

‡ नास्त्ययमंशः स० शा० पुस्तकयोः ।

§ अद्भधानः,—इति मु० ।

॥ नास्त्ययमंशः मु० पुस्तके ।

१ लशुनं सपलाण्डुं च,—इति शा० स० ।

** कवकानि,—इति शा० स० । एवं परञ्च ।

† अलावूम,—इति मु० ।

चैदुस्वरश्च कामेन' तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति"—इति ॥

शङ्खलिखितौ । "लशुनपलाण्डुगृञ्जनक्रियाकूवकुसुमाभक्षणे
द्वादशरात्रं पयः पिबेत् । कलञ्जसिग्धुक्षेष्मातककोविदारघनञ्जक-
वृन्तकभक्षणे पञ्चगव्यं पिबेत्"—ति । चतुर्विंशतिमतेऽपि,—

“लशुनं गृञ्जनं चैव तणराजफलं तथा ।

वल्लीं चैव द्विजो भुक्त्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ॥

कन्दमूलफलादीनि अज्ञानाद्भक्षयेत्तु यः ।

उपवासो भवेत्तस्य पराशरवचो यथा ॥

स्त्रीक्षीरन्तुं द्विजः पीत्वा कथञ्चित् काममोहितः ।

पुनः संस्त्रात्य चात्मानं प्राजापत्यं समाचरेत् ॥

अजोष्ट्रीभन्विनीक्षीरं मृगाणां वनचारिणाम् ।

अनिर्द्देशाहगोश्चैव पीत्वा दिनमभोजनम्"—इति ॥

पूर्व्वच गोमांसस्यैव भक्षणे प्रायश्चित्तमुक्तं, न त्वन्यस्य । इदानीं
मांसान्तरस्य भक्षणे प्रायश्चित्तमाह,—

मण्डूकं भक्षयित्वा तु मूषिकामांसमेव च ।

ज्ञात्वा विप्रस्त्वहोरात्रं यावत्कान्तेन शुद्ध्यति ॥११॥ इति॥

अज्ञानकृते मण्डूकभक्षणे व्रतमिदमवगन्तव्यम्^(१) । असहस्रक्षणे तूशनमोक्तं

* दुस्वरश्च सकामेन,—इति शा० ।

† केपातुङ्गभीक,—इति शा० ।

‡ विवारन्तु,—इति सु० ।

(१) मूषकवचने भक्षयित्वा ज्ञात्वा इत्यभिधानात् अज्ञानतोभक्षयानन्तर-
मेतन्निषिद्धमांसं मया भुक्तमिति ज्ञात्वेत्यर्थोऽवसेयः, न तु ज्ञान-
पूर्व्वकभोजनं तदर्थ इति ध्येयम् ।

द्रष्टव्यम् । “बलाकल्लवहंसकण्टक*चक्रवाकखञ्जरीटभृङ्गकपोतभार-
चटकरक्तपादोलूकशुकसारसटिट्टिभमद्गुचापभामजालपादनक्रकुचि-
विकृतमत्स्यकव्यादामेधानां भक्षणे पञ्चगव्यं पिवेत् विराजम्”—
इति । शङ्खलिखितौ मतिपूर्वं प्रत्याहृतुः । “वक्रवलाकल्लवहंसचक्र-
वाकखञ्जरीटकाककारण्डवकटभारचटकभृङ्गकपोतशुकसारसटिट्टि-
भमद्गुभलूकवक्रपाद† जालपादचापभाममद्गुचापभामरनक्रमकर-
तिमितिमिङ्गिलनकुलविडालमर्षमण्डूकमूषकवल्मीकादिभान्भक्षणे
द्वादशाहमनाहारः, पिवेद्वा गोमूत्रयावकम्”— इति । एतच्च काम-
कृताभ्यामविषयम् । कामकृतसहस्रक्षणे तु याज्ञवल्क्य आह,—

“देवतार्थं हविः शिषु लोहितान् लक्ष्मणांस्तथा ।

अनुपाकृतमांसानि विद्वानिक्वकानि‡ च ॥

कव्यादपचिदात्यूहशुकप्रतुदटिट्टिभान् ।

भारमैकशफान् हंसान् मर्दाश्च शामवासिनः ॥

कोयष्टिप्रवचक्राख्यबलाकावकविज्जितान् ।

वृथा क्रसरमंथावपायसापूपशकुलीः ॥

कलविकं च काकोलं कुररं रज्जुवाकुकलः ।

जालपादान् खञ्जरीटानज्जातांश्च सृगद्विजान् ॥

* कण्टक,—इति नास्ति सु० पुस्तके ।

† टिट्टिभोलूकरक्तपाद,—इति सु० ।

‡ विविधानि,—इति सु० ।

§ करकानि,—इति सु० ।

॥ राजकम्,—इति शा० ।

चाषांश्च वक्रपादांश्च* सौरं वसूरमेवच ।

मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा सोपवासस्त्यहं वसेत्"—इति ॥

विष्णुस्तु जीवविशेषेण व्यवस्थितं प्रायश्चित्तमाह । “खरोद्वका-
कश्चहंसाशने चान्द्रायणं कुर्यात् । आश्याज्ञातं सूनास्थं शुष्कमांसं
च । क्रव्यादमृगपक्षिमांसाशने तप्तलक्ष्मम् । कलविद्धमवहंसचक्राङ्ग-
घारसरज्जुबालकांदात्यूहशुकमारिकाबकबलाककोकिलखञ्जरीटाशने
त्रिरात्रमुपवसेत् । एकशफोभयदन्ताशने च†”—इति । शङ्खस्तु भक्ष्या-
भक्ष्यविभागपुरःसरमभक्ष्येषु प्रायश्चित्तमाह,—

“भुक्त्वा पलाण्डं, लशुनं मद्यञ्च कवकानि च ।

नारं शौनं तथा मांसं विद्धराहं खरं तथा ॥

गामयं कुञ्जरोद्गौ च सर्वान् पञ्चनखांस्तथा ।

कव्यादं कुक्कुटं ग्राम्यं कुर्यात् संवत्सरव्रतम् ॥

भक्ष्याः पञ्चनखाश्चैव गोधाकच्छपशल्यकाः ।

खड्गश्च शशकं चैव तान् भुक्त्वा नाचरेद् व्रतम् ॥

हंसं मत्स्यञ्च‡ काकोलं काकं वा खञ्जरीटकान् ।

मत्स्यादांश्च तथा मत्स्यान् बलाकाः शुकसारिकाः ॥

चक्रवाकं स्रवं काकं मण्डूकं॥ भुजगं तथा ।

* रक्तपादांश्च,—इति सु० ।

† दालक,—इति शा० ।

‡ मुगां मांसाशने च,—इति शा० ।

§ खड्गश्च,—इति शा० ।

॥ कोकं मद्गूकम्,—इति शा० ।

मासमेकं व्रतं कुर्याद् भूयश्च न च भक्षयेत् ।
 राजीवान् सिंहतुण्डांश्च सशल्कांश्च* तथैवच ॥
 पाठीनरोहितौ चापि भक्ष्या मत्स्येषु आद्विकाः ।
 ग्रामेचरान् जालपादान् प्रतुदान् नस्तविष्किरान् ॥
 रक्तपादांस्तथा जग्ध्वा सप्ताहं व्रतमाचरेत् ।
 तित्तिरिं च मयूरं च लावकश्च कपिञ्जलम् ॥
 पाठीनश्चैव संवत्तं भोज्यानाह यमः सदा ।
 भुक्त्वा चोभयतोदन्तांस्तथैवैकशकानपि ॥
 दंष्ट्रिणश्च तथा भुक्त्वा मांसं मांसं समाचरेत् ।
 माहिषं चाजमौरभं मार्जारं सौर्ममेवच ॥
 भक्ष्यमाणं समुद्दिष्टं यस्य वै पार्षदं भवेत् ।
 वाराहश्च ततो भुक्त्वा महारण्यनिवासिनम् ॥
 मांसमज्ञानतो भुक्त्वा मांसं प्रोक्तं समाचरेत् ।
 शुनां मांसं शुष्कमांसमात्मार्थं च तथा कृतम् ॥
 भुक्त्वा मासव्रतं कुर्यात् प्रयतः सुममादितः—इति ।

अत्र श्रुतव्रतविशेषाः आवृत्तितारतम्यविषयत्वेन व्यवस्थापनीयाः ।
 शूद्रासं सूतकान्तं चेत्यत्र ब्राह्मणस्य शूद्रासंभोजननिषेधमभिप्रेत्य

* शलकांश्च,—इति मु० ।

† जलेचरांश्च जलजान्,—इति मु० ।

‡ मांसमद्ये तथा,—इति मु० ।

§ मत्स्या,—इति मु० ।

तच्च प्रायश्चित्तमभिहितम् । तेनैव न्यायेन हीनवर्णत्वमाभ्यात्
“राजास्रं हरते तेजः”—इत्यादिशास्त्राच्च क्षत्रियाद्यन्नभोजनेऽपि
विप्रस्य प्रायश्चित्तं प्रसज्येत । अतस्तदपनुत्तये क्षत्रियाद्यन्नभोजन-
मनुजानाति,—

क्षत्रियश्चापि वैश्यश्च क्रियावन्तौ शुचिव्रतौ ।

तद्गृहेषु द्विजैर्भोज्यं हव्यकव्येषु नित्यशः ॥ १२ ॥ इति ॥

क्रियावन्तौ विहिताध्ययनयजनादियुक्तौ । शुचिव्रतौ, व्रतं
स्मार्त्तं धर्मः, तच्च यथाविध्यनुष्ठितं शुचि भवति, तद्युक्तौ
शुचिव्रतौ । श्रौतस्मार्त्तधर्मनिष्ठयोः क्षत्रियवैश्ययोर्गृहेषु हव्ये कव्ये वा
शिष्टैर्विप्रैर्भोज्यम् । क्रियावन्तौ शुचिव्रताविति विशेषणात् तदि-
तरक्षत्रियादिविषयाणि तदन्ननिषेधशास्त्राणीत्यतगन्तव्यम् । तथा च
चतुर्विंशतिमते तदन्ननिषेधमभिप्रेत्य प्रायश्चित्तमभिहितम्,—

“सहस्रन्तु जपेद्देव्याः क्षत्रियस्यान्नभोजने ।

तथोपवासं* वैश्यस्य सहस्रं सार्द्धमेवच”—इति ॥

क्षत्रियान्नवत् शूद्रास्यपि घृतादिद्रव्यविशेषरूपस्याभ्यनुज्ञा-
माह,—

घृतं तैलं तथा क्षीरं भक्ष्यं स्नेहेन† पाचितम् ।

गत्वा नदीतटे विप्रो भुञ्जीयात् शूद्रभोजनम् ॥ १३ ॥ इति ॥

* एकोपवासं,—इति सु० ।

† गुह्यतैलेन,—इति शा० ।

स्नेहपाचितं* पूरिकाशक्कुल्यादि । भुज्यते इति भोजनं भोज्य-
द्रव्यं, शूद्रस्य सम्बन्धि भोजनं शूद्रभोजनम् । तादृशवृत्तादिकं यथा
भोक्तव्यं भवति, तदा चक्षियादिगृहेष्विव न शूद्रगृहे भोक्तव्यं, किं
तर्हि तद्गृहीत्वा शूद्रगृहात् निर्गत्य नदीतीरादौ भुञ्जीत । एतच्च
चक्षियादिवर्णत्रयभोजनस्याभ्यनुज्ञानं मार्गश्रान्त्यादौ पूर्ववर्णसम्भवे
वेदितव्यम् । आपदि यावता विना प्राणरक्षणं न भवति, तावदन्न-
मनुज्ञायते । न तु ततोऽधिकम् । अतएव कुन्दोगं उद्गोथपर्वण्युष-
स्तिकाण्डे परमापदं प्राप्तस्योषस्तेर्गजोष्किष्ठानां पुनर्गजपालोष्कि-
ष्ठानां कुल्माषाणां जीवनाय भक्षणं, ततोऽधिकस्य तदीयोष्कि-
ष्ठोदकपानस्य प्रतिषेधं चामनन्ति । “इन्तानुपानमिति, उच्छिष्टं वै
मे पौतं स्यादिति होवाच, न स्विदेतेऽप्युच्छिष्टा इति, न वाञ्छजी-
विष्यमिमानस्यादन्निति होवाच, कामो मउदकपानम्”—इति ।
एतच्च, “मर्वान्नानुमतिश्च प्राणान्त्यये तद्दर्शनात् (वे० ३ अ० ४ पा०
२८ सू०)” —इत्यस्मिन् वैयासिके सूत्रे सम्यङ्मीमांसितम् ।
स्यतिश्च भवति,—

“जौवितात्ययमापन्नो योऽन्नमन्ति यतस्ततः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमित्राभ्रमा”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“आपद्गतः संप्रगृह्यन् भुञ्जानोऽपि यतस्ततः ।

* तैलपाचितं,—इति शा० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममतु, यदा,—इति पाठः प्रतिभाति ।

लिप्यते नैनसा* विप्रोज्ज्वलनार्कसमो हि सः"—इति ॥

एतदेवानेकोपाख्यानपुरःसरं मनुराह,—

“सर्वतः प्रतिगृहीयाद् ब्राह्मणस्त्वनयं गतः ।

पवित्रं दध्यतीत्येतद्धर्मतो नोपपद्यते ॥

नाध्यापनाद्याजनादा गृहितादा प्रतिगृह्यान् ।

दोषो भवति विप्राणां ज्वलनार्कसमा हि ते ।

जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमन्ति यतस्ततः ।

आकाशमिव पङ्केन न स दोषेण लिप्यते ॥

अजीगर्तः सुतं हन्तुमुपासर्पद्बुभुक्षितः ।

न चालिप्यत दोषेण चतुर्तीकारमाचरन् ॥

श्रमांसमिच्छन्मार्त्ताऽनु धर्माधर्मविवक्षणः ।

प्राणानां रक्षणार्थाय तामदेवो न लिप्तवान् ॥

भरद्वाजः चुधार्त्तस्तु मपुत्रो निर्जने वने ।

बङ्गीगाः प्रतिजग्राह वृद्धत्प्रज्ञो महातपाः ॥

चुधाऽऽर्त्तश्चान्तुमभ्यागाद्विश्वामित्रः शजाघनीम् ।

चण्डालहस्तादादाय धर्माधर्मविवक्षणः"—इति ॥

स्नेहपाचितेत्यनेनारनालादय उपलक्ष्यन्ते । तथा च सतु-
र्विंशतिमते,—

“आरनालं तथा क्षीरं कौतुकं दधिसक्तवः ।

* न लिप्येतैनसा,—इति मु० ।

† पापेन,—इति मु० ।

‡ आम्बकं,—इति मु० ।

स्वेदपक्वश्च तक्रश्च शूद्रस्यापि न दुष्यति"—इति ॥

अङ्गिराश्च शूद्रं* प्रक्रम्याह,—

“मांसं दधि घृतं धान्यं क्षीरमाज्यमथौषधम्^(१) ।

गुडोरसस्तयोदधिश्च भोज्यान्येतानि नित्यशः ॥

अष्टतश्चारनालश्च कान्दकाः शक्रवस्तिलाः ।

फलानि माध्वीकमथो[†] ग्राह्यमौषधमेवच"—इति ।

घृताद्यन्नभोजने हेयोपादेयौ शूद्रौ विविनक्ति,—

मद्यमांसरतं नित्यं नीचकर्मप्रवर्त्तकम् ।

तं शूद्रं वर्जयेद्विप्रः श्वपाकमिव दूरतः ॥ १४ ॥

द्विजशुश्रूपणरतान्मद्यमांसविवर्जितान् ।

स्वकर्मणि रतान् नित्यं न तान् शूद्रान् त्यजेद्विजः ॥ १५ ॥

जातिशूद्राः, नीचाः प्रतिलोमजाः सूतमागधादयः, तेषां कर्माविशारथादि, तस्य प्रवर्त्तकाः, तेन जीविताः । तादृशात् शूद्रात् श्वपाकादिव घृतादिकं न स्वीकार्यम् । ये तु मार्गवर्त्तिनः[‡] शूद्राः विहितपाकयज्ञादिकर्मणि निरताः, तान् शूद्रान् घृतादिभोजने न परित्यजेत् ।

* शूद्रप्रतिग्रहं,—इति मु० ।

† दधिघृते,—इति शा० स० ।

‡ पिण्याकमथो,—इति मु० ।

§ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, सम्मार्गवर्त्तिनः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

(१) चतुर्भिरेव यत् पूतं तदाज्यमितरदुष्टतम्—इत्याख्यतयोर्भेदः ।

घृतशब्द उदकपर्यायोऽपि पठितो नैघण्टुककाण्डे ।

शूद्राक्षं सूतकान्नद्येत्यत्र सूतकान्नस्य* सामान्येन प्रायश्चित्तम-
भिहतम् । इदानीं सूतक-जाति-विशेषाननूद्य† तत्र अतविशेषान्
प्रश्नपूर्वकमाह,—

अज्ञानाद् भुञ्चते विप्राः सूतके मृतकेऽपिवा ।
प्रायश्चित्तं कथं तेषां वर्णे वर्णे ‡ विनिर्दिशेत् ॥ १६ ॥
गायत्र्यष्टसहस्रेण शुद्धिः स्यात् शूद्रसूतके ।
वैश्ये पञ्चसहस्रेण त्रिसहस्रेण क्षत्रिये ॥ १७ ॥
ब्राह्मणस्य यदा भुङ्क्ते द्वे सहस्रे तु दापयेत् § ।
अथवा वामदेव्येन साम्ना चैकेन शुद्ध्यति ॥ १८ ॥

सूतकिनः शूद्रस्यान्नं विप्रो भुक्त्वाऽष्टौ सहस्राणि गायत्रीं
जपेत् । सूतकिनोविशोऽन्नं भुक्त्वा पञ्चसहस्रगायत्रीजपेन शुद्धिः ।
क्षत्रिये सूतकिनि सति तदन्नं भुक्त्वा त्रिसहस्रगायत्रीजपं
कुर्यात् । सूतकिनो ब्राह्मणस्यान्नं यो भुङ्क्ते तं प्रति द्विसहस्रगाय-
त्रीजपं विदध्यात् । कथानश्चिन्न आभुवदित्यस्यामृच्युत्पन्नः सामगानो
प्रसिद्धो गानविशेषो वामदेव्यं साम । तस्यैकस्य साम्नः सकृज्जपे

* सूतकान्नस्य,—इति नास्ति मु० पुस्तके ।

† सूतकविशेषाननूद्य,—इति मु० ।

‡ सर्व्ववर्णे,—इति शा० ।

§ दापयेत्,—इति मु० ।

द्विसहस्रगायत्रीजपेन विकल्प्यते । ते च जपरूपा व्रतविशेषा अग्र-
तविषये वेदितव्याः । अतस्तु प्रति कागलेय आह,—

“अज्ञानाद् भुञ्जते विप्राः सूतके सूतके तथा ।

प्राणायामघ्नं कृत्वा शुद्ध्यन्ते शुद्रसूतके ॥

वैश्ये षष्टिर्भवेद्वाञ्छि विंशतिर्ब्राह्मणे दश ।

एकाहं च ग्रहं पञ्च सप्तरात्रमभोजनम् ॥

ततः शुद्धिर्भवेत्तैषां पञ्चगव्यं पितृक्षतः”—इति ॥

ब्राह्मणादिक्रमेणैकाहग्रहादयो योज्याः । यत्तु भार्कण्डेय-
नोक्तम्,—

“भुक्त्वाऽन्नं ब्राह्मणाग्नौ चरेत् मान्तपनं द्विजः ।

भुक्त्वा तु चत्रियाग्नौ चरेत् क्षुण्णं तथैव हि ॥

वैश्याग्नौ च तथा भुक्त्वा महामान्तपनं चरेत् ।

शूद्राग्नौ च तथा भुक्त्वा द्विजशाल्दायणं चरेत्”—इति ।

एतत्तु कामकारविषयम् । यच्च गृह्येनोक्तम्,—

“शूद्रस्य सूतके भुक्त्वा षण्मासान् व्रतमाचरेत् ।

वैश्यस्य च तथा भुक्त्वा चतुर्मासान् व्रतं चरेत् ॥

चत्रियस्य तथा भुक्त्वा द्वौ मासौ व्रतमाचरेत् ।

ब्राह्मणस्य तथाऽग्नौ च भुक्त्वा मासं व्रतं चरेत्”—इति ।

१ भुक्त्वा तु,—इति शा० ।

२ त्रीन् मासान् व्रतमाचरेत्,—इति शा० स० ।

३ भवेत्,—इति शा० ।

तदभ्यासविषयम् । यदपि गर्गोक्तम्,--

“शावे च सूतके चैव मत्या भुक्त्वा चरेत् ।

मत्याऽभ्यासे तथा कुर्यात् कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरम् ।

अहं चाकामतः कुर्यादभ्यासे कृच्छ्रमेव च ॥

द्विगुणं त्रिगुणं चैव चतुर्गुणमथापि च ।

क्षत्रविट्शूद्रजातीनामाशौचे परिकीर्तितम् ॥

सवर्णानाम् सर्वेषां विप्रवन्निष्कृतिः स्मृता ।

क्रमादुद्धं क्रमाद्धौनं हीनजात्युत्तमं प्रति” ॥

तदेतद्गुणहीनसूतकिविषयतया योजनीयम् । गुणवत्सूतक-
विषये तु मुनिवचनोक्तं द्रष्टव्यम् । सर्वत्राशौचोत्तरकालमेव प्राय-
श्चित्तं द्रष्टव्यम् । “ब्राह्मणादौनामाशौचे यः सकृदेवाक्षमग्राति तस्य
तावदेवाशौचं यावत्तेषामाशौचापगमे च प्रायश्चित्तं कुर्यात्”—इति
विष्णुस्मरणात् । यच्च विष्णुनैव व्रतमुक्तम् । “सवर्णाशौचे द्विजो भुक्त्वा
स्रवन्तीमासाद्य तस्यां निमग्नस्त्यघमर्षणं जप्तेत्तीर्थं सावित्र्यष्टशतं
जपेत् । चतुर्याशौचे ब्राह्मणस्त्रिरात्रोषोषितश्च । ब्राह्मणाशौचे
राजन्यः चतुर्याशौचे वैश्यः स्रवन्तीमासाद्य गायत्रीशतपञ्चकं जपेत् ।

वैश्यश्च ब्राह्मणाशौचे मायत्र्यष्टशतं जपेत् ।

शूद्राशौचे द्विजोभुक्त्वा प्राजापत्यव्रतं चरेत् ॥

शूद्रोवैश्यो द्विजाशौचे ब्राह्मणः स्नानमाचरेत् ।

* सर्वाशौचकालान्तरमेव,--इति मु० ।

† नास्तीदमर्षं मु० पुष्पके ।

शूद्राशौचे द्विजः स्नातः पञ्चगव्यं पिवेत् सदा”--इति ।

एतन्मूलवचनेन समानविषयतया योजनीयम् । यदपि वसिष्ठेन,—

“आशौचे यस्तु शूद्रस्य” सूतके वाऽपि भुक्तवान् ।

हमिर्भुक्ता स देहान्ते तद्विष्ठासुपजीवति ॥

अनिर्दशाहे पारशवे शूद्रान्नं भुक्तवान् द्विजः ।

स गच्छेन्नरकं घोरं तिर्यग्योन्माञ्च जायते ॥

द्वादश मासान् द्वादशार्द्धमासान् वा मन्दितायधनमधीयानः पूतो भवतीति विज्ञायते”--इति । तदेतदलान्ताभ्यामविषयम् । ननु क-
रीत्या जातिविशेषेण व्रतविशेषाणां व्यवस्थितौ प्रत्यां ब्राह्मणादि-
जातिविशेषविहितस्य । सामान्यसूतकिनः कस्यचिदभावात् शूद्रान्नं
सूतकान्नं चेत्युक्तविषयः कोऽपि न लभ्यते । अत्र हि प्राजापत्यं
ब्रह्मकूर्चं चेति व्रतद्वयमभिहितम् । नरं दोषः । सामान्यतः प्रोक्तस्य
प्राजापत्यस्य विष्णुप्रोक्तविशेषे व्यवस्थापनात् । त्रिणुः,—

“शूद्राशौचे द्विजो भुक्ता प्राजापत्यव्रतं चरेत्”--इति ।

ब्रह्मकूर्चन्तु गर्गप्रोक्तव्रतसमानविषयतया योजनीयम् । दशा-
हविषये अङ्गिरा आह,—

“अन्तर्दशाहे भुक्ताऽन्नं सूतके मृतकेऽपि वा” १ ।

* आशौचे ब्राह्मणोयस्तु,—इति शा०

† नियोगाद्,—इति मु० ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वेषु पुस्तकेषु । मम तु, ‘ब्राह्मणादिजातिविशेषरहि-
तस्य’,—इति पाठः प्रतिभाति ।

§ एतावन्मात्रमेव सर्वेषु पुस्तकेषु ।

मूलवचनोक्तसूतकान्नभोजनप्रसङ्गेन श्राद्धभोजने प्रायश्चित्तानि लिख्यन्ते । तत्र त्रिणुः,—

“प्राजापत्यं नवश्राद्धे पादोनं त्वाद्यमासिके ।

त्रैपक्षिके तदर्द्धं पञ्चगव्यं द्विमासिके”—इति ॥

इदञ्चापदिषयम् । अनापदि तु,—

“चान्द्रायणं नवश्राद्धे प्राजापत्यन्तु मिश्रके ।

एकाहन्तु पुराणेषु^(१) प्रायश्चित्तं विधीयते”—इति

हारीतोक्तं द्रष्टव्यम् । प्राजापत्यन्तु मिश्रके,—इत्येतदाद्यमासिकविषयम् । ऊनमासिकादिषु पादोनप्राजापत्यादीनि कर्त्तव्यानि । तदुक्तं चतुर्विंशतिमते,—

“प्राजापत्यं नवश्राद्धे पादोनं मासिके तथा ।

त्रैपक्षिके तदर्द्धं स्यात्पादौ द्वौ मासिके ततः ॥

पादोनं कृच्छ्रसुदिष्टं धाणमासे चाब्दिके तथा ।

त्रिरात्रं चान्यमासेषु प्रत्यब्दं चेदहः स्मृतम्”—इति ॥

क्षत्रियादिश्राद्धभोजने त्वनापदि तत्रैव विशेष उक्तः,—

“चान्द्रायणं नवश्राद्धे पादोनं मासिके स्मृतम् ।

क्षत्रियस्य नवश्राद्धे व्रतमेतदुदाहृतम् ।

वैश्यस्यार्द्धाधिकं प्रोक्तं क्षत्रियस्य मनीषिभिः ॥

* पराकोमासिके स्मृतः,—इति मु० ।

(१) नवश्राद्धं दशाहानि नवमिश्रन्तु षडृतून् । अतःपरं पुराणं स्यात्,—इत्युक्तदिशा नव-मिश्रक-पुराणानि ज्ञेयानि ।

शूद्रस्य तु नवश्राद्धे चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ।

• मादूर्द्धं चान्द्रायणं मासे त्रिपक्षे वैन्दवं स्ततम् ।

मासद्वये पराकः स्यादूर्द्धं मान्तपनं स्ततम्”—इति ।

यत्तु शूद्रवचनम्,—

“चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको मामिके कृतम् ।

पक्षत्रयेऽतिष्ठच्छ्रं स्यात् पाण्णामे कच्छ्रएव तु ।

आब्दिके कच्छ्रपादः स्यादेकाहः पुनराब्दिके ॥

अत ऊर्द्धं न दोषः स्याच्छ्रंखस्य वचनं यथा”—इति ।

तत्सर्पादिमरणविषयम्* । ये स्तेनपतितक्रीवाः, — इत्यपाङ्क्तेय-
विषयं वा ।

“चण्डालादुदकात् सर्पात् ब्राह्मणद्विगुणादपि ।

दंष्ट्रिभ्यश्च नखिभ्यश्च† मरणं पायकर्मणाम् ॥

पतनानाशकैश्चैव‡ विषोद्वन्धनकैस्तथा ।

भक्षेष्वां षोडशश्राद्धे कुर्यादिन्दुव्रतं द्विजः”—इति ।

“अपाङ्क्तेयान् यद्विश्य आद्विमेकादशेऽवनि ।

ब्राह्मणस्तत्र भुक्त्वाऽन्नं शिशुचान्द्रायणं चरेत् ।

श्रामश्राद्धे तथा भुक्त्वा तप्तकच्छ्रेण शृङ्गाति ॥

मङ्गल्यपते तथा भुक्त्वा त्रिरात्रं क्षपणं भवेत्”—इति

* सर्पाभिहितविषयम्,—इति शा० ।

† पशुभ्यश्च,—इति शा० ।

‡ पतनानाशकैश्चैव,— इति मु० ।

भरद्वाजेन प्रायश्चित्तविशेषाभिधानात् । ब्रह्मचारिणस्तु वृहद्-
यमो विशेषमाह, —

“मासिकादिषु योऽश्लीयादसमाप्तप्रतो द्विजः ।

त्रिरात्रमुपवासोऽस्य प्रायश्चित्तं विधीयते ॥

प्राणायामगतं कृत्वा दृतं प्राश्य विशुद्धति”--इति ।

इदमज्ञानविषयम् । ज्ञानपूर्वके तु भएवाह,—

“अधु मांसं च योऽश्लीयात् आद्ध कृतकएव च ।

प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं व्रतशेषं समापयेत्”--इति ।

आमश्राद्धे तु सर्व्वत्राद्धम् ।

“आमश्राद्धे भवेदद्धं प्राजापत्यन्तु सर्व्वदा”--इति

षट्त्रिंशन्मतेऽभिधानात् । यत्तूग्रनसोक्तम्,—

“दशकृतः पित्रेदापो नाथश्च आद्धभुग् द्विजः ।

ततः गन्ध्यामुपासीत शुद्धौ च तदनन्तरम्”--इति ॥

तदनुक्तप्रायश्चित्तश्राद्धविषयम् । संस्काराङ्गश्राद्धभोजने आदेन
विशेष उक्तः,—

“निवृत्तेः षूडहेमे तु प्राङ्नामकरणान्ततः ॥

चरेत् सान्तपनं भुक्त्वा जातकर्मणि चैव हि ।

अतोऽन्येषु च भुक्त्वाऽन्नं संस्कारेषु द्विजोत्तमः ॥

नियोगादुपवासेन शुद्ध्यते निन्द्यभोजनात्”--इति ।

* आमश्राद्धे,—इति शा० । एवं परत्र पङ्क्तौ ।

† प्रवृत्ते,—इति मु० ।

मीमन्तोन्नयनादिषु तु धौम्यो विशेषमाह,—

“ब्रह्मोदने च सोमे च मीमन्तोन्नयने तथा ।

जातश्राद्धे नवश्राद्धे भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्”—इति ।

तत्र ब्रह्मोदनाख्यं कर्माधानाद्गभृतः सोमसाहचर्यात् । यत्तु
भरद्वाजेनोक्तम्*,—

“भुक्तंश्चेत् पार्वणश्राद्धे प्राणायामान् कृद्वाचरेत् ।

उपवासस्तिमासादि वत्सरान्तं प्रकौञ्चितम् ॥

प्राणायामत्रयं वृद्धावहोरात्रं सपिण्डने ।

असहृषो स्मृतं नक्तं व्रतपारणके तथा ।

द्विगुणं क्षत्रियस्यैव त्रिगुणं वैश्यभोजने ।

साक्षाच्चतुर्गुणं चैव स्मृतं शूद्रस्य भोजनम्”—इति ॥

तदप्यापद्विषयम् । अनापद्यधिकप्रायश्चित्तस्यांक्त्वात् ।

वृतं तैलं तथा क्षीरमित्यत्र शूद्रसम्बन्धिनां एतादृशीनां भोजनम-
भ्यनुजातम् । इदानीं शूद्रतण्डुलादीनामभ्यनुजानाति,—

शुष्कान्नं गोरसं स्नेहं शूद्रवेश्मन आगतम् ।

पक्वं विप्रगृहे भुक्तं भोज्यं तन्मनुरवधीत् ॥१८॥ इति ।

शुष्कान्नं ब्रीहितण्डुलादि । गोरसः क्षीरादिः । स्नेहस्तैलादिः ।

* यदपि स्मृत्यन्तरम्,—इति मु० ।

† कुर्यादहोरात्रं,—इति मु० ।

‡ व्यसमाप्ते,—इति मु० ।

§ व्रते वा पार्वण्ये,—इति मु० ।

तत् सर्वं शूद्रगृहादानीय ब्राह्मणगृहे यदि पक्वं भवति, तदा तदन्नं भोज्यम् । यस्त्वामपकयोः साधारणो निषेधः पूर्वमुदाहृतः, सोऽयमसच्छूद्रविषयः । अतएव, मद्यमांसरताः,—इत्युक्तम् ।

पूर्वमज्ञानादापदोऽपि वेत्यत्रापन्नस्य विप्रस्य शूद्रान्नभोजने ब्रह्म-
कूर्चव्रतमभिहितम् । तद्विद्वद्विषयम् । इदानीं विद्वांसं प्रत्याह,—

आपत्कालेषु विप्रेण भुक्तं शूद्रगृहे यदि ।

मनस्तापेन शुद्धीत द्रुपदां वा जपेच्छतम् ॥२०॥ इति ।

द्विविधा हि विद्या ; वेदपाठमात्रावसायिनी, तदर्थज्ञानानु-
ष्ठानपर्यन्ता च । तयोर्मध्येऽनुष्ठाता आहिताग्निर्मनस्तापेन शुद्धीति ।
केवलवेदपाठकस्तु द्रुपदादिव मुमुक्षान इत्येतान्मुचं गायत्रीच्छन्दस-
शतकृतो जपेत् । मनस्तापस्य शुद्धिहेतुत्वं याज्ञवल्क्योऽप्याह,—

“पश्चात्तापोनिराहारः सर्वेऽमी शुद्धिहेतवः”—इति ।

मनुरपि,—

“ख्यापनेनानुतापेन तपसाऽध्ययनेन च ।

पापकृन्मुच्यते पापात् तथा दानेन चापदि”—इति ।

बौधायनोऽपि,—

“परित्यागस्तपोदानमनुतापोऽनुकीर्त्तिनम् ।

विद्याभ्यासो ह्युपस्पर्शः सप्ताङ्गं पापनाशनम्”—इति ।

द्रुपदायाः पापविनाशकत्वं याज्ञवल्क्येनोक्तम्,—

“द्रुपदा नाम गायत्री यजुर्वेदप्रतिष्ठिता ।

सर्वपापहरा जप्तुर्महतोऽप्येनमः स्मृतम्”—इति ।

द्विजशुश्रूषणे रतानित्यत्र भोज्यान्नाः शूद्राः सामान्येन निर्दिष्टाः ।

सामेनानिदानीं विशेषतो निर्दिशति,—

दासनापितगोपालकुलमित्रार्द्धसौरिणः ।

इते शूद्रेषु भोज्यान्ना यथात्मानं निवेदयेत् ॥२१॥ इति ।

दासादय आत्मनिवेदकान्ताः षट् शूद्रा भोज्यान्नाः ।

दासादीनां लक्षणमाह,—

शूद्रकन्यासमुत्पन्नो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः ।

संस्कारात् भवेद्दासः असंस्कारात् नापितः* ॥२२॥

श्रुत्रियात् शूद्रकन्यायां सुतो जायेत नामतः† ।

स गोपाल इति ज्ञेयो भोज्यो विप्रैर्न संशयः ॥२३॥

वैश्यकन्यासमुद्भूतो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः ।

स ह्यार्धिक इति ज्ञेयो भोज्यो विप्रैर्न संशयः ॥२४॥ इति ।

ब्राह्मणः शूद्रकन्यामूढा तस्यां यं पुत्रमुत्पादयति, स यद्य-
मन्त्रकैर्निषेकादिभिः संस्कारैः संस्कृतो भवति, तदा दास इत्युच्यते;

* असंस्काराद्भवेद्दासः संस्कारादेव नापितः,—इति गा० ।

† समुत्पन्नस्तु यः सुतः,—इति सु० ।

संस्काराभावे तु नापि इत्यभिधीयते । चत्रियः शूद्रकन्यामूढा तस्यां
यं पुत्रमुत्पादयति, स नामतो गोपालेत्यत्र विवक्षितो न त्वर्थतः ।
गौरक्षणीरूपस्यार्थस्य कथादिवद्वैश्यकर्मत्वात् ।

यद्यपि क्रमप्राप्तस्य कुलमित्रस्यात्र लक्षणं नोक्तं, तथापि शब्द-
सामर्थ्यात् प्रक्रमवलादा तल्लक्षणमुन्नेयम् । शब्दसामर्थ्यतः तावत्,
कुलस्य मित्रं कुलमित्रमिति व्युत्पत्त्या पित्रपितामहादिक्रमादायात-
प्राप्तः शूद्रः कुलमित्र इत्यभिधीयते । प्रक्रमानुसारेण त्वेवमुप-
संख्यातव्यम् । वैश्यः शूद्रकन्यामूढा तस्यां यं पुत्रमुत्पादयति, स
कुलमित्र इति ।

ब्राह्मणः वैश्यकन्यामूढा तस्यां यं पुत्रमुत्पादयति, संस्कृतः स नाम्ना
आर्द्धिक इति वा अर्द्धसौरौति वाऽभिधीयते । यस्तु बाह्यनःकाय-
कर्मभिस्तवाहमित्यात्मानं निवेदयति, स आत्मनिवेदकः । यद्वा-
आर्द्धिकमाहचर्यात् चत्रियायां ब्राह्मणेनोत्पादितः संस्कृत आत्म-
निवेदकः । अस्मिन् पक्षे यद्यप्यशूद्रावार्द्धिकात्मनिवेदकौ, तथापि
नीचजातित्वसामान्येनाभोज्यान्नत्वशङ्कायां तदपनोदनायेदमभिधी-
यते, --इत्यदोषः । दासादीनां भोज्यान्नत्वं याजवल्क्योऽप्याह,--

“शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रा अर्द्धसौरिणः ।

भोज्यान्ना नापितथैव यश्चात्मानं निवेदयेत्”--इति ।

चतुर्विंशतिसतेऽपि,--

“आर्द्धिकः कुलमित्रश्च गोपालो दासनापितौ ।

एते शूद्रेषु भोज्यान्नाः यश्चात्मानं निवेदयेत्”--इति ॥

दासादिवत् कुम्भकारोऽपि भोज्यान्न एव । तदाह देवलः,--

“खदासो नापितो गोपः कुम्भकारः कृषीवलः ।

ब्राह्मणैरपि भोक्तव्याः पच्येते शुद्रयोनयः” — इति ॥

स्मृत्यन्तरेऽपि । “गोपालनापितकुम्भकारकुलमित्रार्द्धशीरिनि-
वेदितात्मनोभोज्यान्नाः” — इति ।

पूर्वत्राभोज्यान्नां नटादीनामन्ने भुक्ते प्रायश्चित्तमभिहितम् ।
इदानीं तेषामेव जलादौ पीते प्रायश्चित्तं प्रश्नपूर्वकमाह,—

भाण्डस्थितमभोज्येषु जलं दधि घृतं पयः ।

अकामतस्तु यो भुङ्क्ते प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥२५॥

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा उपसर्पति ।

ब्रह्मकूर्चोपवासेन याज्यवर्णस्य निष्कृतिः ॥२६॥

शूद्रस्य नोपवासः स्यात् शूद्रो दानेन शुद्ध्यति ।

ब्रह्मकूर्चमहोरात्रं श्वपाकमपि शोधयेत् ॥२७॥ इति ।

अभोज्येष्वभोज्यान्नां नटादीनां गृहेषु यद्भाण्डं तत्र स्थितं
जलादिकं पात्रान्तरव्यवधानमकृत्वा भुक्तं चेत्, तदा ब्रह्मकूर्चं पातव्यम् ।
यथा सूतकाम्ने ब्राह्मणादिवर्णभेदेन व्रतभेदा अभिहिताः, न तथा
जलादिपाने; किन्तु चतुर्णामपि वर्णानां ब्रह्मकूर्चं समानमित्यभिप्रेत्य

* सदासो,—इति मु० ।

† शुद्रयोनयः,—इति शा० ।

‡ योऽपि वर्णस्य,—इत्यशुद्रः पाठ आदर्शपुस्तके ।

ब्राह्मणाद्युपन्यासः । उपसर्पति प्रायश्चित्तमनुज्ञापयितुं परिषदमुप-
मादयतीत्यर्थः* । अहोरात्रमुपोष्य दिनान्तरे ब्रह्मकूर्चं पातव्यम् ।
ब्रह्मकूर्चहेतुरुपवासो ब्रह्मकूर्चोपवासः, तेन यजनयोग्यस्य त्रैवर्णिकस्य
निष्कृतिर्भवति । शूद्रस्य तूपवासप्रत्याश्रायोदानम् । अतः शूद्रोदानं
कृत्वा पश्चाद्ब्रह्मकूर्चं पिबेत् । तदिदमहोरात्रोपवासपूर्वकमब्रह्मकूर्चं
अपाकमदृग्मत्यन्तपापकारिणमपि गोधयति, तत्र किमु वक्तव्यं
अन्यथापेन निषिद्धजलादिपानेनोपेतं गोधयतीति ।

ब्रह्मकूर्चस्य द्रव्याणां ह—

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
निर्दिष्टं पञ्चगव्यन्तु पवित्रं पापशोधनम् ॥२८॥ इति ।

गोमूत्रादिकं पञ्चगव्यं, यच्च कुशोदकं, तदुभयं स्वतः पवित्रं । अतः
पापशोधनमिति धर्मशास्त्रेषु निर्दिष्टम् ।

ब्रह्मकूर्चाङ्गभूतानां गोमूत्रादीनां पञ्चानां कारणभूताः याः
पञ्च गावः, तामां वर्णविशेषानाह,—

गोमूत्रं कृष्णवर्णायाः श्वेतायाश्चैव गोमयम् ।
पयश्च ताम्रवर्णाया रक्ताया गृह्यते दधि ॥२९॥
कपिलाया घृतं ग्राह्यं सर्वं कापिलमेव वा । इति ।

विचित्रवर्णानां पञ्चानां गवामसम्भवे गोमूत्रादिपञ्चकं सर्व्वमपि
कापिलमेव ग्राह्यम् ।

* परिषदमुपसेवेदित्वर्थः,—इति मु० ।

गोमूत्रादीनां कुशोदकान्तानां घृणां द्रव्याणां प्रत्येकं परिमाण-
विशेषमाह,—

मूत्रमेकपलं दद्यादङ्गुष्ठार्धं तु गोमयम् ॥३०॥

क्षीरं सप्तपलं दद्यादधि त्रिपलमुच्यते ।

वृत्तमेकं पलं दद्यात् पलमेकं कुशोदकम् ॥३१॥ इति ।

पर्व्वद्वयोपेतमङ्गुष्ठं, तत्रोपरितनेन पर्व्वणा समानपरिमाणं गोमयं
पाद्यम् । दध्यादीन्येकस्मिन् पलाशादिपात्रे यथोक्तपरिमाणवद्-
द्रव्याणि निक्षिपेत् । तत्र पात्रं प्रजापतिराह,—

“पालाशं पद्मपत्रं वा ताम्रं वाऽथ हिरण्यम् ।

गृहीत्वाऽऽसादयित्वा च ततः कर्म समाचरेत्”---इति ।

वृद्धपराशरस्तु गोमूत्रादीनां परिमाणान्तरमाह,—

“गोमूत्रं माषकान्यष्टौ गोमयस्य तु षोडश ॥

क्षीरस्य द्वादश प्रोक्ता दध्नस्तु दश कीर्त्तिताः ।

गोमूत्रवद् वृत्तस्याष्टौ तदङ्गं तु कुशोदकम्”---इति ॥

एतदशक्तबालादिविषयं द्रष्टव्यम् । प्रजापतिस्तु प्रकारान्तरमाह,—

“गोमयाद्विगुणं मूत्रं सर्पिर्दद्याच्चतुर्गुणम् ।

क्षीरमष्टगुणं देयं दधि पञ्चगुणं तथा”---इति ।

पलाशादिपात्रे,—इति शा० ।

समारभेत्,—इति मु० ।

गोमूत्रं,—इति सू० ।

अत्र गोमयस्य परिमाणविशेषानभिधानात् वचनान्तरानुसारेणाङ्गुष्ठार्द्धपरिमितं गोमयं स्वीकृत्य यथोक्तोत्तराभिवृद्ध्या गोमूत्रादौनि योजयेत् । एतत् च मूलवचनोक्तपरिमाणेन सह विकल्प्यते, वैषम्यस्याल्पत्वात् ।

गोमूत्रादौनां षष्ठां प्रत्येकं मन्त्रानाह,—

गायत्र्याऽऽदाय गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् ।
आप्यायस्वेति च क्षीरं दधिकाव्णस्तथा दधि ॥३२॥
तेजोसि शुक्रमित्याज्यं* देवस्य त्वा कुशोदकम् ।
पञ्चगव्यमृचा पूतं स्थापयेदग्निसन्निधौ ॥३३॥ इति ।

सूचेति पदं गायत्र्यादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । तेजोसि देवस्य त्वेत्यनयोर्मन्त्रत्वमाद्यादृक्कमुपचरितम्^(१) । तेरेतेर्मन्त्रैर्गृहीतं पञ्चगव्यं होमार्थमग्निसन्निधौ स्थापयेत् ।

* तथा शुक्रमसीत्याज्यं,— इति सू० ।

† शुक्रमसि,—इति सू० ।

(१) पादबद्धामन्त्रा ऋचः । तथाच जैमिनिसूत्रम् । “तथाष्टगव्यवर्षेण पादव्यवस्थितिः (मी० ३२० १ पा० ३५ सू०)” —इति । एवञ्च गायत्र्यादीनां पादबद्धत्वात् (कन्दोबद्धत्वात्) ऋक्त्वम् । तेजोसीत्यादि मन्त्रद्वयन्तु न ऋक्, पादबद्धत्वाभावात् । किन्तु यजुः, गद्यरूपत्वात् । तथाच जैमिनिसूत्रम् । “शेषे यजुःशब्दः (मी० २२० १ पा० ३७ सूत्रम्)” —इति । “या न गीतिर्न च पादबद्धं, तत् प्रक्षिप्य पठितं यजुः” —इति शावरभाष्यम् । तथाचात्र ऋजिन्यायेन यजुर्व्यापि ऋक्शब्दप्रयोग इति भावः ।

स्थापयित्वा चालोडनाभिमन्त्रणे कर्त्तव्ये इत्याह,--

आपोहिष्ठेति चालोड्य मानस्तोकेति मन्त्रयेत्* ।

आपोहिष्ठा,--इत्यादिकं व्युत्पन्नं विज्ञेयं, प्रायश्चित्तस्था विनियोगात्^(१) । मानस्तोके,--इत्येकैव शब्द^(२) ।

अन्नावदानहोमसाधनानां सुवादीनामभावात् केनावदाय होतव्यमित्याकाङ्क्षायामाह,--

सप्तावरास्तु ये दर्भा अच्छिन्नाग्राः शुक्लत्विषः ॥३४॥

एतैरुद्धृत्य होतव्यं पञ्चगव्यं यथाविधि । इति ।

सप्तसंख्या अवरा अधमा येषां दर्भाणां, ते सप्तावराः । सप्ताष्टाद्यधिकसंख्या ग्रहीतव्या, न तु षट्पञ्चादिन्यूनसंख्येत्यर्थः । शुक्लवत् त्विट् दीप्तिर्येषां, ते शुक्लत्विषः, हरितवर्णा इति यावत् । आर्द्राणां

* मानस्तोकेभिमन्त्रयेत्, -- इति सु० ।

(१) विशेषविधिं विना व्युत्पन्नसूक्तानामादिप्रतीकमात्रोपादानेऽपि श्रुतत्रयस्यैव ग्रहणमिति नियमः । तथाच लाघ्यायनसूत्रम् । “टचसूक्तानामादिग्रहणेन विधिरनादेशे (६प्र० ३क० १सूत्रम्)”—इति । आपोहिष्ठित्यादि टचसूक्तस्य सामवेदसंहितोत्तरार्चिकविंशतितमाध्यायसप्तमखण्डोद्वितीयम् ।

(२) “मन्त्रविधिश्चादिग्रहणेन (१प्र० १क० २ सूत्रम्)”—इति लाघ्यायनसूत्रेणादिमात्रोपादानेऽपि समस्तस्यैव मन्त्रस्य ग्रहणीयत्वादिति भावः ।

कायाशुष्काणां वा भवति हरितत्वम् । नैर्दर्भैरवदाय पलाशपत्रेण
होतव्यम् । तथा च प्रजापतिः,—

“स्थापयित्वाऽथ दर्भेषु पालाशैः पत्रकैरथ ।

तत्समुद्धृत्य होतव्यं देवताभ्यो यथाक्रमम्”—इति ।

दर्भेष्वित्यभिधानात् पत्रस्याधस्तादपि दर्भानास्तृणयात् ।

अथ होममन्त्रानाह,—

इरावती इदं विष्णुर्मानस्तोके तु^१ शंवती ॥३५॥

एताभिश्चैव होतव्यं हुतशेषं पिबेद्द्विजः ॥ इति ।

इरेत्यादीनि त्रीणि चक्रप्रतीकानि । शमित्येष शब्दो यस्यामृचि
अस्ति, सा शंवती । शमग्निरग्निभिष्करदिति वा, श नो देवोरगि-
ष्टये इति वा, सा द्रष्टव्या । एतच्चाग्नये स्वाहेत्यादीनामपि मन्त्रा-
णामुपलक्षणम् । अतएव प्रजापतिः,—

“अग्नये चैव सोमाय नावित्र्ये च^२ तथैवच ।

प्रणवेन तथा ऊत्वा स्विष्टकृच्च तथैवच ।

एवं ऊत्वा च तच्छेषं पिबेच्चैव समाहितः”—इति ॥

पानसंतिवर्तयतामाह,—

आलोच्य प्रणवेनैव निर्मन्थ्य प्रणवेन तु ॥३६॥

उद्धृत्य प्रणवेनैव पिबेच्च प्रणवेन तु ॥ इति ।

* पात्रस्याधस्तादपि,—इति सू० ।

† इरावतीदं विष्णुश्च मानस्तोके च,—इति शा० ।

‡ नावित्र्ये च,—इति शा० ।

आलोडनं हस्तेन, निर्मन्यनं काष्ठेनेति तयोर्भेदः ।

ननु गोवधादिषु यः प्रत्यवायः, स केवलादृष्टरूपत्वात्* तस्य प्रायश्चित्तजन्येन सुकृता पूर्व्वेण निवृत्तिर्युज्यते । अभक्ष्यभक्षणजन्यस्तु प्रत्यवायो न केवलमदृष्टरूपः, किन्तु दृष्टरूपोऽपि । तस्याहारस्य त्वगस्थ्यादिरूपेण परिणतत्वात् । अतो न तस्य व्रतेन निवृत्तिर्युज्यते, इत्यत आह,—

यश्वगस्थिगतं पापं देहे तिष्ठति देहिनाम् ॥३७॥

ब्रह्मकूर्चो दहेत् सर्वं प्रदीप्ताग्निरिवेन्धनम् ॥ इति ।

अभक्ष्याणि यथा त्वगस्थ्यादिरूपेण परिणतानि, तथा गोमूत्रादीन्यपि तेन रूपेण परिणमन्ति । परिणम्य चाग्निः काष्ठानीव स्वविरोध्यभक्ष्यपरिणामान् दृष्टमुखेनापि विनाशयन्ति, न तु केवलमदृष्टेनैव मुखेन । तस्माद्ब्रह्मकूर्चोऽनाभक्ष्यभक्षणनिवृत्तिरूपपद्यते । ब्रह्मकूर्चस्य कालविशेषं प्रजापतिराह,—

“चतुर्दश्यामुपोध्याय पौर्णमास्यां समाचरेत्”—इति ।

जाबालिरपि,—

“अहोरात्रोषितो भूत्वा पौर्णमास्यां विशेषतः ।

पञ्चगव्यं पिबेत् प्रातः ब्रह्मकूर्चं ततः† स्मृतम्”—इति ॥

देशविशेषं शातातप आह,—

* इत्यमेव पाठः सर्वेषु पुस्तकेषु ।

† ब्रह्मकूर्चमिति,—इति सु० ।

“नदीतीरेषु गोष्ठेषु पुण्येष्वायतनेषु च ।

तत्र गत्वा शुचौ देशे ब्रह्मकूर्चं समाचरेत्”—इति ।

ब्रह्मकूर्चस्य सर्वपापदाहकत्वमुपपादयति,—

पवित्रं चिषु लोकेषु देवताभिरधिष्ठितम् ॥३८॥

वरुणश्चैव गोमूत्रे गोमये हव्यवाहनः ।

दधि वायुः समुद्रिष्टः सोमः क्षीरे घृते रविः ॥३९॥

वरुणादिभिरधिष्ठितत्वात् पापदाहकत्वमुपपन्नम् ।

अभोज्यान्नानां भाण्डेष्वस्थितं जलादिकं पीत्वा व्रतं चरेदित्युक्तम् ।

अथ जलस्य स्वमुखनिःसृतस्य पुनः पाने प्रायश्चित्तमाह,—

पिवतः पतितं नेायं भोजने[†] मुखनिःसृतम् ।

अपेयं तद्विजानीयाद्भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥४०॥

जलं पिवतः पुरुषस्य मुखनिःसृतं भोजनादिना पतितं यत्तोयं
तत् त्रैवर्णिकैः पुनर्न पेयम् । कथञ्चित् पीते सति चान्द्रायणेन
शुद्धिः । यत्तु मुखं प्रविश्य न निःसृतं, किन्त्वेकस्मिन् पात्रे अर्द्धं
पीत्वाऽवशेषितं; तस्य पाने चिराचोपवासमाह शङ्खः,—

“पीतावशेषितं पीत्वा पानीयं ब्राह्मणः कश्चित् ।

चिरात्रन्तु व्रतं कुर्याद् वामहस्तेन वा पुनः”—इति ।[†]

* ‘निःसृत’ स्थाने, निःसृत,—इत्येवं पठ्यते सर्वत्र सु० पुस्तके ।

† भोजने,—इति शा० ।

श्वशृगालादिमरणोपहतकूपादिजनपाने वर्णविशेषेण प्रायश्चित्त-
विशेषमाह,—

कूपे च पतितं दृष्ट्वा श्वशृगालौ च मर्कटम् ।
अस्थिचर्मादि पतितं पीत्वाऽमेध्या अपो द्विजः ॥४१॥
नारत्सु कुणपं काकं विड्वराहखरोष्ट्रकम् ।
गावयं सौप्रतीकञ्च मायूरं खड्गकं तथा ॥४२॥
वैयाघ्रमांश्च सिंहं वा कूपे यदि निमज्जति ।
तटाकस्याथ दुष्टस्य पीतं स्यादुदकं यदि ॥४३॥
प्रायश्चित्तं भवेत् पुंसः क्रमेणैतेन सर्वशः ।
विप्रः शुद्धोत् त्रिरात्रेण क्षत्रियस्तु दिनद्वयात् ॥४४॥
एकाहो न तु वैश्यस्तु शूद्रो नक्तो न शुद्ध्यति । इति ।

कूपे पतित्वा मृतं यादिकं व्याघ्रादिकं वा दृष्ट्वा तादृशीरमेध्या
अपः पीत्वा प्रायश्चित्ती भवेदिति शेषः । नरस्य मनुष्यस्य सम्बन्धि
कुणपं नारम् । काकस्य सम्बन्धि काकम् । विड्वराहादिषु सम्बन्धिवाची
तद्धितो लुप्तो द्रष्टव्यः । तथाच सति वैड्वराहं खारं औष्ट्रमित्युक्तं
भवति । गवयस्य सम्बन्धि गावयम् । शोभनाः पुष्टाः प्रतीका अवयवा-
यस्य गजस्य स सुप्रतीकः, तस्य सम्बन्धि सौप्रतीकम् । मायूरस्य सम्बन्धि
मायूरम् । खड्गो मृगविशेषः, तस्य सम्बन्धि खड्गकम् । व्याघ्रस्य सम्बन्धि
वैयाघ्रम् । श्वस्य सम्बन्धि श्वार्चम् । सिंहस्य सम्बन्धि सिंहम् । एतेषा-
मन्यतमं पतितं कुणपं दृष्ट्वा तद्युक्तयोः कूपतटाकयोः स्नानपाने यः

कुर्यात्; तदा तादृशस्य पुंसः सर्व्ववर्णसम्बन्धिनः, एतेन—समनन्तरं निर्दिश्यमानेन क्रमेण, प्रायश्चित्तं भवेत् । स च क्रमः त्रिरात्रोपवासादिः । अथादिब्रतचरणानन्तरं पञ्चगव्यं पिबेत् । तदाह विष्णुः । “मृतपञ्चनखात्कूपादत्यन्तोपहतमुदकं पीत्वा ब्राह्मणस्य हमुपवसेद् द्वाहं राजन्य एकाहं वैश्यः शूद्रो नक्तं सर्व्वे चान्ते पञ्चगव्यं पिबेयुः”—इति । यदा तु तत्रैव शवमुच्छ्रूतयोद्भिन्नं भवति, तदा हारीतो विशेषमाह,—

“किञ्चे भिन्ने शवे तोयं तत्रस्थं यदि तत्पिबेत् ।

शुद्धौ चान्द्रायणं कुर्यात् तप्तकृष्णमयापि वा ।

यदि कश्चित् तत्र स्नायात् प्रभादेन द्विजोत्तमः ।

जपंस्त्रिषवणस्नायी अहोरात्रेण शुद्ध्यति”—इति ।

इदं चान्द्रायणं कामतो मानुषशवोपहतकूपजलपानविषयम् ।

अकामतस्तु षड्रात्रं,—

“किञ्चं भिन्नं शवं चैव कृपस्थं यदि दृश्यते ।

पयः पिबेत् त्रिरात्रेण मानुषे द्विगुणं स्मृतम्—

इति देवलस्मरणात् । मद्यभाण्डस्थितोदकपाने यम आह,—

“सुराभाण्डस्थिता आपो यदि कश्चित् पिबेत् द्विजः ।

कुशमूलविपकेन अहं चोरेण शुद्ध्यति ॥

द्वादशाहं च पयसा पिबेद्ब्राह्मीं सुवर्चलाम् ।

गायत्र्यास्तु मन्त्रं वा जपं कुर्व्वीत मानसम्”—इति ।

एतन्मतिपूर्व्वकाभ्यासविषयम् । अकामतोऽभ्यासे तु मनुराह,—

* ततः,—इति मु० ।

† गायत्र्यष्टसहस्रं,—इति मु० ।

“अपः सुराभाजनस्था मद्यभाण्डस्थिताः तया ।

पञ्चरात्रं पिबेत् पीत्वा शङ्खपुष्पीशृतं पयः”--इति ।

यत्तु विष्णूक्तम् । “अपः सुराभाजनस्थाः पीत्वा सप्तरात्रं शङ्खपुष्पी-
शृतं पयः पिबेत्”--इति । तत् कामत सक्त्याने इष्टव्यम् । यत्तु
शातातपेनोक्तम् । “सुराभाण्डोदकपाने कर्दनं दत्तप्राशनसहोरात्रो-
पवासश्च”--इति । तत् शष्कसुराभाण्डोदकपानविषयम् । तत्रैव
पर्येषितोदकपाने तेनैवोक्तम्,—

“सुरापानस्य यो भाण्डे आपः पर्येषिताः पिबेत् ।

शङ्खपुष्पादिपक्वन्तु क्षीरं च तु पिबेत् अहम्”--इति ॥

सुरापस्य मुखगन्धाघ्राणि तु मनुराह,—

“ब्राह्मणस्तु सुरापस्य मुखमाघ्राय मोमपाः ।

भाणानप्सु विरायस्य दत्तं प्राश्य विशुद्ध्यति”--इति ।

स्थायुष्किष्टपाने हारीत आह,—

“स्त्रियोष्किष्टस्थिता आपो यदि कश्चित् पिबेद्विजः ।

शङ्खपुष्पीविपक्वेन अहं क्षीरेण शुद्ध्यति ॥

शूद्रोष्किष्टस्थिता आपो यदि कश्चित् पिबेद्विजः ।

कुशमूलविपक्वेन अहं क्षीरेण पावयेत्”--इति ॥

यमः,—

“शूनोष्किष्टस्थिता आपो यदि कश्चित् पिबेद्विजः ।

शङ्खपुष्पीविपक्वेन अहं क्षीरेण शुद्ध्यति”--इति ।

ब्राह्मणेष्वेव केषाञ्चिदभोज्यान्नत्वमभिप्रेत्य तदन्नभोजने प्राय-
श्चित्तमाह,—

परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च ॥४५॥

अपचस्य च भुक्त्वाऽन्नं द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् । इति ।

परपाकनिवृत्तादीनां त्रयाणां स्वरूपं स्वयमेव वक्ष्यति ।
तदीयान्नभोजनं यद्यप्यल्पनिमित्तं*, तथाप्यभ्यासाभिप्रायेण महद्भूत-
मविरुद्धम् । अनभ्यासेन ईदृशान्नभोजने भरद्वाज आह,—

“परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च ।

निराचारस्य विप्रस्य निषिद्धाचरणस्य च ।

अन्नं भुक्त्वा द्विजः कुर्याद्विनशेकमभोजनम्”—इति ॥

अपचस्यान्नप्रदत्ते तदन्नभोक्तुरेव प्रत्यवायोऽभिहितः । यदा त्वपचो-
भुङ्क्ते इतरः प्रयच्छति, तदानौमुभयोः प्रत्यवाय इत्याह,—

अपचस्य च यद्दानं दातुश्चास्य कुतः फलम् ॥४६॥

दाता प्रतिग्रहीता च तौ द्वौ निरयगामिनौ । इति ।

अपचस्य, अपचायेत्यर्थः । तस्मै यद्दानमन्येन क्रियते, तस्मिन्
दाने तस्य दातुर्दानफलं नास्ति । न केवलं फलाभावः, किन्त्वसौ दाता
महं ग्रहीचा नरकं याति ।

परपाकनिवृत्तादीनां त्रयाणां क्रमेण लक्षणमाह,—

गृहीत्वाऽग्निं समारोप्य पञ्चयज्ञान्न निर्व्वपेत् ॥४७॥

* यद्यपि महद्भूतस्यानिमित्तं,—इति सु० ।

† नास्तीदमर्द्धं मुनितातिरिक्तपुस्तकेषु ।

परपाकनिवृत्तोऽसौ मुनिभिः परिकीर्तितः ।
 पञ्चयज्ञान् स्वयं कृत्वा परान्नेनोपजीवति ॥ ४८ ॥
 सततं प्रातरुत्थाय* परपाकरतस्तु सः ।
 गृहस्थधर्मो यो विप्रो ददातिपरिवर्जितः ॥ ४९ ॥
 कृषिभिर्धर्मतत्त्वज्ञैरपचः परिकीर्तितः । इति ॥

परस्य पुरुषान्तरस्य गृहे क्रियमाणः पाकः परपाकः । तस्मा-
 न्निवृत्तः, परपाकनिवृत्तः । परान्नभोजनपरित्यागीति यावत् ।
 यदा, वैश्वदेवाद्यर्थं क्रियमाणः पाक उत्कृष्टत्वात् परपाक इत्युच्यते ।
 तस्मात् परपाकान्निवृत्तः, पञ्चमहायज्ञरहित इत्यर्थः । तच्छोभयं,
 विवक्षितत्वात्तन्त्रेणोच्चरितम् । तथाच सति परान्नवर्जनस्य गुणत्वेऽपि
 पञ्चमहायज्ञादिराहित्यस्य दोषत्वादस्य पुरुषस्य निन्द्यत्वम् ।

अचरार्थस्तु, अग्निं गृहीत्वा विवाहं कृत्वा स्नानाग्नौ केवलमौपा-
 सनं कृत्वा तमात्मनि† समारोपयति, न तु तस्मिन्नग्नौ वैश्वदेवादिकं
 करोति । सोऽयं वैश्वदेवाद्यनुष्ठानरहितः पुरुषोऽत्र परपाकशब्देन
 विवक्षितः । एतस्माद्विपरीतः परपाकरतः, उभयविधपरपाकरत-
 त्वात् । तत्र पञ्चमहायज्ञानुष्ठानस्य गुणत्वेऽपि परान्नभोजनस्य दोष-
 त्वात्तादृशस्य पुरुषस्य निन्द्यत्वम् । प्रतिदिनं प्रातरुत्थाय यथाविधि
 पञ्चमहायज्ञान् कृत्वा परान्नेनोपजीवतीति योजनीयम् ।

* परपाकाग्नी,—इति शा० ।

† विवाहं कृत्वा आत्मनि,—इति शा० स० ।

यस्तु विप्रोविधानेन गार्हस्थ्यं खौकृत्य अन्नदानादिवर्जितः
केवलं स्वयमेव भुङ्क्ते, सोऽप्यदित्युच्यते । तस्य निन्दा प्रत्यक्षश्रुता-
वान्नायते,—

“नार्यमाणं पुष्यति नो सखायं

केवलाघो भरति केवलादी’ --इति ।

ददातिपरिवर्जितः,—इत्यत्र ददातीत्यर्थनिर्देशत्वाद्दानक्रिया-
माचष्टे । “ईक्षतेर्नाशब्दम् (वे० १ अ० १ पा० ५ सू०)”--इत्यस्मिन्
व्याससूत्रे, “यजतेः पूर्ववत्त्वम् (मौ० ७ अ० ४ पा० १ सू०)”--इत्य-
स्मिन् जैमिनिसूत्रे चार्थनिर्देशेऽपि स्तिप्प्रत्ययप्रयोगदर्शनात् ।
“इक्स्तिपोधातुनिर्देशः”—इत्येतत्तु वाररुचं वार्त्तिकं प्रचुरप्रयोगा-
भिप्रायं, न त्वर्थनिर्देशव्यवच्छेदकम् ।

परपाकनिवृत्तादिवद्वृथापाकादेरप्यन्नं न भोक्तव्यम् । तद्भोजने
तु प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यम् । तदाह तुः शातातपट्टहस्पती,—

“योगृहीत्वा विवाहाग्निं गृहस्य इति मन्यते ।

अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः ॥

वृथापाकस्य भुक्त्वाऽन्नं प्रायश्चित्तं चरेद् द्विजः ।

प्राणायामन्तिरभ्यस्य घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति”--इति ।

प्राणायामशतकृतेति पाठे त्वावृत्तिविषयत्वं कल्पनीयम् । वृथा-
पाके यत्प्रायश्चित्तं, तदेव ब्राह्मणनिन्दकादावपि द्रष्टव्यम् । निन्दा-
वचने सहपाठात् । तथाच व्यासः,—

“पङ्क्तिभेदी वृथापाको नित्यं ब्राह्मणनिन्दकः ।

आदेशी वेदविक्रेता पक्षेते ब्रह्मघातकाः”--इति ।

वेदविक्रयिणः स्वरूपमाह शातातपः,—

“प्रख्यापनं प्रत्ययनं प्रश्नपूर्वः प्रतिघट्टः ।

याजनाध्यापने वादः षड्विधो वेदविक्रयः”—इति ।

ननूकरीत्या कलियुगे सर्वेऽप्यभोज्यान्ना अभक्ष्यभक्षणाश्च; तथा सत्येतद्विषयं प्रायश्चित्तशास्त्रं निरर्थकं, कृतेऽपि प्रायश्चित्ते पुनरपि तत्प्रवृत्तेः परिहर्तुमशक्यत्वात् । प्रायश्चित्तविधायिकायाः परिषदो-
ऽसंभवाच्च । न हि पापप्रवृत्तानां परिषत्त्वं युक्तं, स्वकर्मगतविप्राणा-
मिति तन्महत्तवात् । न चाभक्ष्यभक्षणादिभ्यः पापेभ्यो निवृत्तानां
शिष्टानां परिषत्त्वं स्यादिति शङ्कनीयम् । तादृशस्य पुरुषस्य कस्या-
प्यदृष्टचरत्वात् । अतः कलियुगे सर्वेषां निन्द्यत्वादेतदेव युगमुद्धिश्य
प्रवृत्तस्य पराशरधर्मशास्त्रस्य निर्विषयत्वादित्याशङ्क्याह*,—

युगे युगे तु ये धर्मास्तेषु तेषु च ये द्विजाः ॥ ५० ॥

तेषां निन्दा न कर्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः । इति ॥

अस्याचरार्थः प्रथमाध्याये वर्णितः । अयमाशयः । द्विविधा
न्याधर्मप्रवृत्तिः; युगप्रयुक्ता, प्रमादालस्यादिप्रयुक्ता च । तत्र युगप्रयु-
क्तायाः प्रवृत्तेरपरिहार्यत्वान्न तन्निवृत्तये पराशरस्योद्यमः । या तु
प्रमादालस्यादिप्रयुक्ता प्रवृत्तिः, तत्र सावकाशं धर्मशास्त्रम् । तद्-
यथा । अध्ययनविधिस्तावदर्थज्ञानपर्यन्तं[†] शाङ्खवेद्याठभाष्ये^(१) । न च

* इत्यमेव पाठः सर्वेषु पुस्तकेषु । नम तु, निर्विषयत्वमित्याश-
ङ्क्याह,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† दर्शज्ञानानुष्ठानपर्यन्तं,—इति शा० ।

(१) “साध्यायोऽध्येतव्यः”—इति तावदध्ययनविधिरस्ति । तच्चाध्ययनं
किमक्षरमहणमात्ररूपं, किं वाऽर्थावगतिपर्यन्तपर्यवसितमिति

कलौ युगे तादृशं विप्रं कश्चिदप्युपलभाभहे । तथा, ब्रह्मचारिप्रकरणे
तदाश्रमधर्मा अध्ययनधर्माश्च सहस्रशः स्मर्यन्ते । न च तान् सर्वान्
यथावदनुतिष्ठन्माणवकः कोऽप्युपलभ्यते । यदाऽध्ययनस्यैव ईदृशी
गतिः, तदा कैव कथा भाङ्गकृतत्रवेदार्थानुष्ठानस्य । तथा सति
शास्त्रीयमुख्यब्राह्मणोपेतस्य कस्याप्यभावान्, क्षत्रियवैश्यजात्योश्च
स्वरूपेणैवोष्णिन्नत्वात्, शुश्रूषयितव्यानां द्विजानामसम्भवे तत् शुश्रूष-
कस्य मुख्यस्य शूद्रस्यात्यन्तमनाशङ्कनीयत्वात्^(१), किं चातुर्वर्ण्यमुद्दिश्य
प्रवृत्तं धर्मशास्त्रं स्वरूपेणैव लुप्यतां, किं वा मुख्यासम्भवेऽपि
यथासम्भवं चातुर्वर्ण्यमाश्रित्य धर्मशास्त्रं प्रवर्त्ततामिति मीमांसायां,
स्वरूपलोपादरं ययामभवानुष्ठानमित्यभिप्रेत्य युगप्रवृत्तां सर्वैरप-
वर्जनीयामधर्मप्रवृत्तिमदोषत्वेनाभ्युपगम्य, तेषां निन्दा न कर्त्तव्या,--
इत्युक्तम् । ततः सम्भाविताध्ययनाद्युपेतानां श्रव्यायां धर्मप्रवृत्तौ
प्रमादालस्यादिरहितानाञ्च परिषत्त्वं कुतो न स्यात् । कृतप्रायश्चि-
त्तस्य पुनः प्रमादालस्यादितर्जनस्य सुकरत्वात् प्रायश्चित्तशास्त्रञ्च
सार्थकमिति ।

सन्देहे, अक्षरयद्वयमात्रपरत्वे विश्वजिन्नप्रायेण स्वर्गएव तत्फलं
वाच्यम् । निष्कले प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तथा चादृष्टार्थत्वापत्तिः । तस्माद-
र्थावगतिपर्यन्तमेवाध्ययनम् । तत्रार्थावगतिस्तु दृष्टमेव फलमिति
नादृष्टकल्पनादोषः । स्पष्टमिदं स्वकृतजैमिनीयन्यायमाणाविस्तरे
प्रथमाधिकरणेनैव ।

- (१) द्विजशुश्रूषयैव शूद्राणां मुख्यत्वम् । द्विजाश्च तु यदा केचिन्मुख्या न
सन्ति केचिच्च स्वरूपेणैवोष्णिन्नाः, तदा तच्छुश्रूषकरूपस्य मुख्य-
शूद्रस्य सद्भावः शङ्कितुमपि न शक्य इति भावः ।

इत्यमुपपातकविशेषस्याभक्ष्यभक्षणस्य प्रायश्चित्तमभिधाय जाति-
भ्रंशकरस्य ब्राह्मणतिरस्कारस्य प्रायश्चित्तमाह,—

ऊङ्कारं ब्राह्मणस्योक्ता त्वङ्कारं च गरीयसः ॥ ५९ ॥
स्नात्वा तिष्ठन्नहःशेषमभिवाद्य प्रसादयेत् । इति ॥

ब्राह्मणो वेदपारगो ब्रह्मविद्वा । तं प्रति लौकिके शास्त्रीये वा
व्यवहारे तद्वर्त्तनाय ऊङ्कारं यः प्रयुङ्क्ते, यश्च वयसा विद्यया वा ज्येष्ठं
पुरुषं प्रति त्वमित्येकवचनं प्रयुङ्क्ते; तावुभौ स्नात्वा यावदस्त्वमयं
निराहारौ स्थित्वा रात्रावभिवादनेन तं चमापयेत् । निराहारत्वं
मनुराह,—

“ऊङ्कारं ब्राह्मणस्योक्ता त्वङ्कारं च गरीयसः ।

स्नात्वाऽनश्रन्नहःशेषमभिवाद्य प्रसादयेत्”---इति ।

यमोऽपि*,--

“ऊङ्कारं ब्राह्मणस्योक्ता त्वङ्कारं च गरीयसः ।

स्नात्वा तिष्ठन्नहःशेषं प्रणिपत्य प्रसादयेत्”---इति ॥

शङ्खोऽपि†,--

“ऊङ्कारं ब्राह्मणस्योक्ता त्वङ्कारं च गरीयसः ।

दिनमेकं व्रतं कुर्यात् प्रयतः सुसमाहितः”---इति ।

* शङ्खोऽपि,—इति मु० ।

† प्रायश्चित्तं विधीयते,—इति शा० ।

‡ अक्षोराभोषितः स्नात्वा,—इति शा० ।

§ यमोऽपि,—इति मु० ।

एतदभ्यासविषयम् । ननु, ब्राह्मणस्य रुजःकृत्या,--इति जाति-
भ्रंशकरेषु परिगणनादक्ष्यमाणं ताडनादिकमेव जातिभ्रंशकरं, न
तत्कं ह्द्वारादिकमिति चेत् । न, ह्द्वारादिनाऽपि ब्राह्मणस्य
मनसि रुजःसमुत्पादनात् ।

ताडनादौ प्रायश्चित्तमाह,--

ताडयित्वा तृणेनापि कण्ठे बध्नाऽपि वाससा ॥ ५२ ॥
विवादेनापि निर्जित्य प्रणिपत्य प्रसादयेत् । इति ॥

यद्यपि तृणताडनवस्त्वबन्धनविवादजयैर्न शरीरोपघातः. तथापि
प्रायश्चित्तं चरितव्यमित्यपिशब्दस्यार्थः । प्रणिपातेनोपवासोऽप्युप-
सृज्यते । तदाह वृहस्पतिः,--

“गुरुं त्वंकृत्य गर्व्येण विप्रं निर्जित्य वादतः ।

ताडयित्वा तृणेनापि प्रसाद्योपवसेद्दिनम्”--इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,--

“गुरुं त्वंकृत्य ह्द्वृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः ।

वद्धा वा वाममा जिप्रं प्रसाद्योपवसेद्दिनम्”--इति ॥

यत्तु बौधायनेनोक्तम्,--

“वादिन ब्राह्मणं जित्वा प्रायश्चित्तविधित्सया ।

चिरात्रोपोषितः स्नात्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत्”--इति ।

तदभ्यासविषयम् । पादसर्गादौ स एवाह,—

“पादेन ब्राह्मणं स्पृष्ट्वा प्रायश्चित्तविधिः ।

दिवसोपोषितः स्नात्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥

अवाच्यं ब्राह्मणस्योक्ता प्रायश्चित्तं विधीयते ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रं कृत्वा तु प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥

आक्रोशमनृतं कृत्वा कृच्छ्रं कुर्वीत आनतः”---इति ।

ब्राह्मणावगोरणादौ प्रायश्चित्तमाह,—

अवगूर्य त्वहोरात्रं त्रिरात्रं क्षितिपातने ॥ ५३ ॥

अतिकृच्छ्रश्च रुधिरे कृच्छ्रोऽभ्यन्तरशोणिते । इति ॥

अवगूर्यं बधार्थं दण्डमुद्यम्य, दिनमेकमुपवसेत् । भूमौ निपात्य त्रिरात्रमुपवसेत् । प्रहारेण रुधिरे निर्गते अतिकृच्छ्रं चरेत् । अनिर्गतं रुधिरमन्तरेकच* घनोभूतश्चेत्, तदा कृच्छ्रं चरेत् । अवगोरणादेः शतसंवत्सरादिनरकहेतुलोपन्यासपुरःसरं प्रतिषेधः प्रत्यक्षश्रुतावुपलभ्यते । तथा च तैत्तिरीयब्राह्मणम् । “योऽवगुरेत्, शतेन यातयात्, योनिहनेत् सहस्रेण यातयात्, यो लोहितं करवत् यावतः प्रस्कन्द्य यावतः पांशून् संगृह्णात्तावतः संवत्सरान् पितृभ्यो न प्रजानादिति, तस्माद्ब्राह्मणाय नावगुरेत् न निहन्यात् न लोहितं कुर्यादेतावता हैनसाऽयुक्तो भवति”---इति । गौतमोऽपि । “अभिक्रुद्धावगुरणं ब्राह्मणस्य वर्षशतमस्वर्ग्यं, निपाते सहस्रं, लोहितदर्शने यावतः प्रस्कन्द्य पांशून् संगृह्णीयात्”---इति । मनुरपि,—

* अन्तरे कुचचित्,—इति सु० ।

† निहते,—इति सु० ।

“अवगूर्य त्वद्गतं महम्मभिहत्य तु ।
 जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते ॥
 शोणितं यावतः पांशून् संगृहीयाद्विजम्बनः ।
 तावन्महत्स्राणि तत्कर्त्ता नरके वसेत् ॥
 अवगूर्य चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने ।
 कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोणितम्”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“विप्रदण्डोद्यमे कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने ।
 कृच्छ्रातिकृच्छ्रोऽसृक्पाते कृच्छ्रोऽभ्यन्तरशोणिते”—इति ।

यमः,—

“ताडने च्छेदने चैव शोणितस्य प्रवर्त्तने ।
 कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत चान्द्रायणमयाचरेत् ।
 दशसंख्यासु गादद्युरङ्गच्छन्दो यदा भवेत्”—इति ।

बृहस्पतिः,—

“काष्ठादिना ताडयित्वा त्वग्भेदे कृच्छ्रमाचरेत् ।
 अत्यग्भेदेऽतिकृच्छ्रसु पराकस्त्वङ्गकर्त्तने”—इति ।

पैठीनसिरपि । “त्वङ्गारहङ्गारावगोरणनिपातनलोहितप्रवर्त्तनो-
 ञ्जरजयेषु प्रणिपत्यैकरात्रोपवासकृच्छ्रातिकृच्छ्रश्चरित्वा प्रसादयेत्
 यथासंख्यम्”—इति । एतत् सर्वं सजातीयविषयम् । विजातीये तु
 प्रजापतिराह,—

“द्विगुणं त्रिगुणं चैव चतुर्गुणमथापिवा ।
 चक्षुर्विदुश्चूडजातीनां ब्राह्मणस्य वधे व्रतम्”—इति ।

आक्रोशादौ शङ्खलिखितावाहृतुः । “आक्रोशेऽनृतवादे वा एक-
रात्रं चिरात्रं सोपवासः”--इति । सुमन्तुः । “देवर्षिगोत्राद्याणाचार्य-
मातृपितृमरेन्द्राणां प्रतिषेधने आक्रोशने त्रिकं दष्टेद्विंशत्यं दद्यात्”
—इति ।

अतिकृच्छ्रं च रुधिरं,—इत्युक्तम् । कोऽसावतिकृच्छ्रः? इत्याकाङ्क्षायां
तत्स्वरूपमाह,—

नवाहमतिकृच्छ्रः* स्यात् पाणिपूरान्नभोजनः ॥५४॥
चिरात्रमुपवासः स्यादतिकृच्छ्रः स उच्यते । इति ।

अतिकृच्छ्रमाचरन् विप्रस्तिरावृत्तैकभक्तनकाथाचितदिनेषु नवसु
यावता पाणिः पूर्यते तावदेव मुञ्जीत, उपवासदिनेषु प्राजापत्य-
वदुपवासमेव चरेत् । सोऽयमतिकृच्छ्र इत्युच्यते । एतदेवाभिप्रेत्य
याज्ञवल्क्यः प्राजापत्यमुपदिश्य तस्यैव गुणविकृतित्वेनातिकृच्छ्रं
निर्दिशति,—

“अयमेवातिकृच्छ्रः स्यात् पाणिपूरान्नभोजने”--इति ।

गौतमोऽपि प्राजापत्यं प्रपञ्चानन्तरमाह† । “एतेनैवातिकृच्छ्रो-
व्याख्यातो यत् सकृदाददीत तावदश्रीयात्”—इति । यद्वा, नैरन्तर्येण
नवसु दिनेषु पाणिपूरान्नं भुक्त्वा त्रिषु दिनेषु उपरवसेत् । तदाह
यमः‡,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, नवाहमतिकृच्छ्रे,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

† प्राजापत्यव्रतानन्तरमाह,—इति सु० ॥

‡ मनुः,—इति सु० ।

“एकैकं पिण्डमश्रीयात् अहं कल्पे अहं निशि ।

अयाचितस्त्यहं चैव वायुभक्षः परं अहम् ॥

अतिकृच्छ्रं चरेदेतत् पवित्रं पापनाशनम्”—इति ॥

अतिमानादतिक्रोधादित्यारभ्य कृच्छ्रोऽभ्यन्तरशोणिते,—इत्यन्ते-
व्यष्टस्वध्यायेषु नानाविधान् पापविशेषाननुश्रुत्या प्रायश्चित्तविशेषा निरू-
पिताः । यानि त्वन्यानि प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तरहितानि, तेषां साधा-
रणं प्रायश्चित्तमाह,—

सर्व्वेषामेव पापानां सङ्करे समुपस्थिते ॥ ५५ ॥

दशसाहस्रमभ्यस्ता गायत्री शोधनं परमम् । इति ।

अथञ्च गायत्रीजपः प्राजापत्यादीनामुपलक्षकः । तानि च प्रति-
पदोक्तप्रायश्चित्तव्यतिरिक्तानि व्रतानि मुनिभिः प्रपञ्चितानि । तत्र
मनुविष्णुविश्वामित्राः,—

“अनुकृतिष्कृतीनान्तु पापानामपनुत्तये ।

शक्तिं चावेक्ष्य पापञ्च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्”—इति ।

याज्ञवल्क्यः,—

“देशं कालं वयः शक्तिं पापं चावेक्ष्य यत्नतः ।

प्रायश्चित्तं प्रकल्प्यं स्याद् यत्र चोक्ता न निष्कृतिः”—इति ।

शङ्खलिखितौ । “क्रयविक्रयदण्डभोजनप्रतिग्रहेष्वनादिष्टप्राय-
श्चित्तेषु सर्व्वेषु चान्द्रायणं प्राजापत्यञ्च”—इति । स्मृत्यन्तरे,—

“भक्ष्याभक्ष्याण्यनेकानि ब्राह्मणानां विशेषतः ।

तत्र श्रिष्टा यथा ब्रूयन्तत्कर्त्तव्यमिति स्मृतिः”—इति ।

शातातपः,—

“अनुक्तेषु विधिं ज्ञात्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
सर्वत्र सर्वपापेषु द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्”- इति ॥

उग्रना,—

“यत्रोक्तं यत्र वा नोक्तमिह पातकनाशनम् ।
प्राजापत्येन कच्छ्रेण शुद्धये नात्र मंगलः”-इति ।
अभोज्यं भोज्यत्वप्रमितिमभिमन्य मनसा
प्रमत्तिं स्वाच्छन्द्यादिह विदधतः संकृतिमतः ।
मतं प्रायश्चित्तं दधतमिममेकादशममा -
वकाषीदध्यायं स्फुटविवरणं माधवसूधीः ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्तक-परमेश्वर-श्रीवीर-
बुक्कभूपाल-साम्राज्य-धुरन्धरस्य माधवाभाष्यस्य कृतौ परागरस्मृति-
व्याख्यायां माधवीयायां एकादशोऽध्यायः ॥०॥

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

आचारकाण्डे चिभिरध्यायैर्यावन्त आचाराः प्रतिपादिताः, प्रायश्चित्तकाण्डे चाष्टभिरध्यायैर्यानि प्रायश्चित्तान्यभिहितानि ; तेषां-
ऽतिरिक्तानां परिशिष्टानां केषाञ्चिदाचाराणां प्रायश्चित्तानाम्
विधानायायं द्वादशाध्याय आरभ्यते । तत्रादौ दुःस्वप्नादिनि-
मित्तकं स्नानमाह,—

दुःस्वप्नं यदि पश्येत् तु वान्ते तु क्षरकर्मणि ।
मैथुने प्रेतधूमे च स्नानमेव विधीयते ॥१॥ इति ।

स्वप्नादिविधः, सुस्वप्नो दुःस्वप्नश्च, तत्र यो दर्शनकाले द्रष्टुः सुखं
जनयन् भावि श्रेयश्च सूचयति, स सुस्वप्नः । तस्योदाहरणं कन्दोगा-
श्रामनन्ति,—

‘यदा कर्मसु काम्येषु स्नित्यं स्वप्नेषु पश्यति ।

समृद्धिं तत्र जानीयात् तस्मिन् स्वप्ननिदर्शने”--इति ।

तद्वैपरित्येन दर्शनकाले दुःखं जनयन् पुरुषस्य भावि चारिष्टं
यः सूचयति, स दुःस्वप्नः । एतस्य तृदाहरणं बह्वृचाः पठन्ति । तत्रहि
अरणसूचकानि जागरणारिष्टानि बह्वन्यभिधाय अन्ते प्रत्यक्षदर्श-
नानीत्युपसंहृत्यानन्तरं स्वप्नारिष्टान्येवमाश्रयन्ते । “अथ स्वप्नाः पुरुषं
कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्ति पराह एनं हन्ति मर्कट एन-
मास्कन्दयत्याशु वायुरेनं प्रवहति सुवर्णं खादित्वाऽवगिरति मध्वश्रान्ति

विसानि भक्षयत्येकं पुण्डरीकं धारयति श्वरैर्वगन्तैश्चैतैर्याति कृष्णां
धेनुं कृष्णवत्सां नलदमाली दक्षिणाभिमुखः प्रजति---इत्यादि ।
स्वप्नाध्यायविदश्च स्वप्नस्य भाविसूचकं वचनमाहुः,--

“आरोहणं गोवृषकुञ्जराणां
प्रामादगौलाग्रवनप्यतौलाम् ।
विष्टाऽनुलेपोऽदितं मृतञ्च
स्वप्नेऽवगम्यागमनञ्च धन्यम् ॥

कृष्णाश्वरधरा नारी कृष्णगन्धानुलेपना ।

अवगूहति यं स्वप्ने मृत्युं तस्य विनिर्दिशेत्---इति ।

एतत्सर्वमभिप्रेत्य स्वप्नाधिकरणे भगवान् वादरायणः सूच-
यामास । “सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः (व० ६ अ० २
पा० ४ सू०)”---इति । तत्र भाव्यमिष्टमृक्के दुःस्वप्ने दुष्टे सति
प्रातरुत्थाय तस्मिन्मिच्छकं स्नानं कर्त्तव्यम् । तथा, मुक्तेऽपि वान्ते मति
तदैव स्नातव्यम् । तथा, चौरमैथुनप्रेतधूमाघ्राणेषु च स्नानमाचरेत् ।
एवं दुर्जनस्पर्शनादावपि स्नानं द्रष्टव्यम् । तदाह यमः,--

“अजीर्णोऽभ्युदिते वान्ते चुरककर्मणि मैथुने ।

दुःस्वप्ने दुर्जनस्पर्शे स्नानमेव विधीयते”---इति ॥

वृद्धपराशरोऽपि,--

“दुःस्वप्ने मैथुने वान्ते विरिक्ते चुरककर्मणि ।

चितियूपश्लगानानां स्पर्शने स्नानमाचरेत्”---इति ।

* अधिरं,---इति मु० ।

† उपगूहति,---इति मु० ।

मैथुने स्नानमृतुकालविषयम् । तदाह शातातपः,—

“चतौ तु गर्भशंकित्वान् स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ।

अनृतौ तु यदा गच्छेत् शौचं मूत्रपुरीषवत्” —इति ।

वमनादौ विशेषमाह मनुः,—

“वान्तो विरिक्तः स्नात्वा तु घृतप्राशनमाचरेत् ।

आचामेदेव भुक्त्वाऽन्नं स्नानं मैथुनिनः स्मृतम्” —इति ।

भुक्त्वाऽन्नं अनन्तरं वान्तः आचामेदित्यर्थः ।

अथ प्रायश्चित्तिनः पुनः संस्कारनिमित्तान्याह,—

अज्ञानात् प्राश्य विण्मूर्धं सुरासंस्पृष्टमेव च ।

पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयोवर्णा द्विजातयः ॥२॥ इति ।

अयञ्च संस्कारो व्रतचरणानन्तरभावौ । तत्र वचनानि च
पूर्वाध्यायएव प्रायश्चित्तप्रसङ्गादुदाहृतानि ।

आद्यसंस्कारवत् पुनः संस्कारेऽप्यजिनादिप्राप्तावपवदति,—

अजिनं मेखला दण्डो भैक्ष्यचर्या व्रतानि च ।

निवर्तन्ते द्विजातीनां पुनः संस्कारकर्मणि ॥३॥ इति ।

अजिनादिवद् वपनमपि निवर्तते । तदाह विष्णुः । “सर्व्वेष्टेषु
द्विजानां प्रायश्चित्तान्ते भूयः संस्कारं कुर्यात् । वपनमेखलादण्ड-
भैक्ष्यचर्याव्रतानि पुनः संस्कारकर्मणि वर्जनीयानि” —इति । व्रतासि
सौम्यप्राजापत्यादीनि, मधुमांसाञ्जनादिवर्जनानि च ।

* तत्र पुरीषवत्,—इति शा० ।

† तत्रैव साध्विवचनानि,—इति शा० ।

पूर्वाध्यायादावमेधरेतोगोमांसविण्मूत्रप्राशने चान्द्रायणमित्यु-
क्तम् । तत्कामकारविषयम् । अतएव तत्र बालापत्यमहभोजनमम्मा-
भिरुदाहृतम् । अत्र त्वकामतोविण्मूत्रादिभोजने प्रायश्चित्तमाह,—

विण्मूत्रभोजी शुद्ध्यर्थ* प्राजापत्यं समाचरेत् ।

पञ्चगव्यञ्च कुर्वीत स्नात्वा पीत्वा शुचिर्भवेत् ॥४॥ इति ।

प्राजापत्यं चरित्वा पश्चात् पञ्चगव्येनैव स्नानं कृत्वा तत्पञ्चगव्यं
प्राश्य शुद्धो भवति । एतच्च पुनः संस्कारात् प्रागेव कर्तव्यम् । “प्राय-
श्चित्तान्ते भूयः संस्कारं कुर्यात्”—इतिविष्णुवचनान् । जले तु
विण्मूत्रोपहृते कूर्मपुराणोक्तं द्रष्टव्यम्,—

“अपोमूत्रपुरीषाद्यैर्दूषिताः प्राशयेद् यदा ।

तदा सान्तपनं कृच्छ्रं व्रतं पापविगोधनम्”—इति ॥

चतुर्षु वर्णेषु यः कोऽपि स्वात्मघातार्थमुद्यम्य कथंचिद्घातान्
प्रागेव विवर्त्तते, तस्य प्रायश्चित्तं प्रश्नपूर्वकमाह,—

जलाग्निपतने चैव प्रवज्याऽनाशकेषु च ।

प्रत्यावसितवर्णानां कथं शुद्धिर्विधीयते ॥ ५ ॥

प्राजापत्यद्वयेनैव तीर्थाभिगमनेन च ।

वृषैकादशदानेन वर्णाः शुद्ध्यन्ति ते त्रयः ॥ ६ ॥

ब्राह्मणस्य प्रवक्ष्यामि वनं गत्वा चतुष्पथे ।

सशिखं वपनं कृत्वा प्राजापत्यद्वयं चरेत् ॥ ७ ॥

* विण्मूत्रस्य च शुद्ध्यर्थ,—इति सु० ।

गोद्वयं दक्षिणां दद्यात् शुद्धिं पाराशरोऽब्रवीत् ।
मुच्यते तेन पापेन ब्राह्मणत्वञ्च गच्छति ॥ ८ ॥

जलाम्ब्यादयः पञ्च मरणहेतवः । नदीतटाकादिप्रवेशेनाग्नि-
प्रवेशेन भृगुपतनेन महाप्रस्थानगमनेनानशनेन च म्रियते । तत्र
जलादिमरणं त्रिविधं । विहितं प्रतिषिद्धमनुजातञ्च । विहितं च
द्विविधं; काम्यतपोरूपं प्रायश्चित्तरूपञ्च । तत्र तपोरूपं कूर्मपुराणे
नर्मदामाहात्म्ये प्रदर्शितम्,—

“अग्निप्रवेशं यः कुर्यात् सोमतीर्थे^(१) नराधिप ।

जले दारुणाशके वाऽपि नामौ मर्त्याऽभिजायते”—इति ॥

तत्रैव प्रयागमाहात्म्येऽभिहितम्,—

“गङ्गायमुनयोर्मध्ये करौषाग्निं विणेत्तु यः ।

अहौनांगो ह्यरोगश्च पञ्चेन्द्रियममन्वितः ।

यावन्ति रोमकूपाणि तस्य गात्रेषु भानवः ॥

तावद्वर्षमहस्त्राणि स्वर्गलोके महीयते ।

जलप्रवेशं यः कुर्यात् सङ्गमे लोकविश्रुते ॥

राज्यस्थे यदा सोमे विमुक्तः सर्वपातकैः ।

सोमलोकमवाप्नोति सोमेन सह मोदते”—इति ।

तदेतत्प्रायश्चित्तरूपं मरणम् । क्रोधादिना यज्जलादिमरणं,
तत्प्रतिषिद्धम् । तथाचाशौचप्रकरणे, क्रोधात् प्रायमित्यादिस्मृति-
वाक्यमुदाहृतम् । प्रवन्नरोगयस्तस्य यज्जलादिमरणं, न तद्विहितं

(१) सोमतीर्थं नर्मदा । “रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा”—इत्युक्तेः ।

नापि प्रतिषिद्धं; किन्तु शास्त्रेण केवलमनुज्ञातम् । तत्र तस्मिन्नेव
प्रकरणे दुश्चिकित्सैरित्यादिवाक्येनोदाहृतम् । तत्र अनुज्ञानस्यै-
च्छिकत्वान्तत्र फलालाभमात्रं केवलं भवति, न त्वसौ प्रायश्चित्तौ ।
योऽपि प्रायश्चित्तार्थं मर्त्तुमुद्यम्य ततो निवर्त्तते, तस्यापि पूर्वपापं
न निवर्त्तते इत्येतावदेव; न तु तेन कर्त्तव्यं किञ्चित् प्रायश्चि-
त्तान्तरमस्ति । एवञ्च सति प्रतिषिद्धमेव परिग्राह्यते । तत्रापि
मर्त्तुमुद्यम्य मृतस्य दुर्मरणत्वेऽपि न तत्रेदं प्रायश्चित्तं, तत्कर्त्तु-
रेवाभावात्^(१) । यस्तु यम्य मरणान्निवर्त्तते, तस्येदं प्रायश्चित्तम् ।
ननु तस्यापीदं न युक्तम्, आत्महत्यायाः शास्त्रनिषिद्धत्वेन तन्नि-
वृत्तेः शास्त्रोक्तत्वात् । वाङ्म । न हि वयं निवृत्तिनिमित्तमिदं
प्रायश्चित्तं ब्रूमः, किन्तु निषिद्धाचरणोद्यमनिमित्तम् । उद्यम-
मात्रस्य निमित्तत्वादेव प्रायश्चित्तस्य स्वन्यत्वमुपपद्यते ।

जलाग्न्यादिषु मर्त्तुमुद्यम्य ततो निवृत्ताः प्रत्यावसिताः, तादृ-
शानां चतुर्णां वर्णानां पृथक् पृथक् प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यमिति प्रश्न-
वाक्यस्यार्थः । तत्र चत्रियस्य प्राजापत्यद्वयं, वैश्यस्य तीर्थयात्रा,
शूद्रस्य वृषभमहितगोदशवादानं, ब्राह्मणस्य वनगमनादिव्रतम् ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, तच्च,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† वनगमनादि प्रपञ्चितम्,—इति मु० ।

(१) दुर्मरणं हि पापजनकम् । मरणात् परमेव दुर्मरणं पापमु-
त्पद्यते । एवञ्च सति मृतस्य पापभागित्वेऽपि न तस्य प्रायश्चित्त-
कर्त्तृत्वसम्भवः । जीवतएव तत्राधिकारादिति भावः ।

आत्महननोद्यमेन ब्राह्मणत्वमपगतं, चण्डालत्वमायातम् । पुनर्व्रताचरणेन चण्डालत्वनिवृत्तौ पुनः पूर्वमिदं ब्राह्मण्यं प्रतिपद्यते । तदाह वृद्धपराशरः,—

“अनाशकान्निवृत्तस्तु चातुर्वर्ण्यव्यवस्थितः ।

चण्डालः स तु विज्ञेया वर्जनौयः प्रयत्नतः ॥

लुप्तधर्मास्तु चण्डालाः परिव्राजकतापसाः ।

तेभ्योजातान्यपत्यानि चण्डालैः सह वामयेत् ॥

जलाग्निपतने चैव प्रव्रज्याऽनशने तथा ।

प्रत्यावसितवर्णानां प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥

ब्राह्मणाणां प्रसादेन* तौर्थाभिगमनेन च ।

गवाश्च दशदानेनां वर्णाः शुद्ध्यन्ति ते त्रयः ॥

ब्राह्मणस्य प्रवक्ष्यामि गत्वाऽरथं चतुष्पथम् ।

सशिखं वपनं कृत्वा त्रिसन्ध्यमवगाहनम् ॥

सावित्र्यष्टमहस्रन्तु जपेच्चैव दिने दिने ।

मुच्यते सर्वपापेभ्यो ब्राह्मणत्वञ्च गच्छति ॥

भैक्षार्थी विचरेद् ग्रामं गृहान् मग्नं वने वसन् ।

तां च॑ भिक्षां समश्रीयादब्दार्द्धेन विशुद्ध्यति”—इति ॥

अत्रैव व्रतान्तराण्यहं वसिष्ठः,—

“जीवन्नात्मत्यागी कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरेत् ।

* प्रसादेन,—इति मु० ।

† दशदानेन,—इति शा० ।

‡ दक्षां,—इति मु० ।

त्रिरात्रं वाऽप्युपवसेन्नित्यं स्निग्धेन वाससा ॥

प्राणानात्मनि संयम्य त्रिः पठेदधर्मर्षणम् ।

अपिवैतेन कल्पेन गायत्रीं परिवर्त्तयेत् ॥

अपिवाऽग्निं समाधाय कुष्माण्डैर्जुह्याद्दृतम्”—इति ॥

तत्र जपाहोमौ विद्वद्विषयौ कल्पनीयौ । द्वादशरात्रत्रिरात्रौ
त्वविद्वद्विचये शक्ताशक्तभेदेन व्यवस्थापनीयौ ।

मूलवचने प्रव्रज्याशब्देन पूर्वं महाप्रस्थानगमनं व्याख्यातम् ।
अथवा परिव्रज्या तेन विवक्ष्यते । तथाच घृति परिव्रज्यातः प्रच्युतस्य
ब्राह्मणस्य प्रायश्चित्तमुक्तं भवति* । तदिदं श्रद्धालोः पुनरुपनयनादि-
पुरःसरं पारिव्रज्यं जिहृक्षोर्वेदितव्यम् । यस्तु पुनः पारिव्रज्यं न
जिहृक्षति, तस्य मरणान्तं राजदासत्वादिकम् । अत्र नारदः,—

“राज्ञएव तु दासः स्यात् प्रव्रज्याऽवसितोद्विजः ।

न तस्य प्रतिशोधोऽस्ति न विगुह्मिः कथञ्चन”—इति ॥

कात्यायनः,—

“प्रव्रज्याऽवसिता यत्र त्रयोवर्णा द्विजातयः ।

निर्व्यासं कारयेद्विप्रं दास्यं चत्रविशोर्नृपः”—इति ।

दक्षः,—

“पारिव्रज्यं गृहीत्वा तु यः स्वधर्मे न तिष्ठति ।

अपदेनाङ्कयित्वा तं राज्याङ्कीघ्नं प्रवासयेत्”—इति ।

याज्ञवल्क्यः,—

“प्रव्रज्याऽवसितो राज्ञोदासः स्यात् मरणान्तिकम्”—इति ।

* प्राजापत्यं प्रायश्चित्तमुक्तं भवति,—इति मु० ।

अथाचारकाण्डगोषलेन स्नानभेदानाह,—

स्नानानि पञ्च पुण्यानि कीर्तितानि मनीषिभिः ।
आग्नेयं वारुणं ब्राह्मं वायव्यं दिव्यमेव च ॥९॥ इति ।

आग्नेयादीनामुद्दिष्टानां पञ्चानां क्रमेण स्वरूपं विव्रिनक्ति,—

आग्नेयं भस्मना स्नानमवगाह्य तु वारुणम् ।
आपोहिष्ठेति च ब्राह्मं वायव्यं गोरजः स्मृतम् ॥१०॥
यत्तु सातपवर्षेण तत्स्नानं दिव्यमुच्यते ।
तत्र स्नात्वा तु गङ्गायां स्नातो भवति मानवः ॥११॥ इति ।

भस्मस्नानं द्विविधं, पादादिकं मूर्द्धादिकञ्च । तत्र पादादिकं
विरक्तविषयं, मंहारक्रमत्वात् । तच्च कूर्मपुराणे दर्शितम्,—

“आग्नेयं भस्मना पादमस्तकादेहधूलनम्”—इति ।

मूर्द्धादि लिङ्गपुराणे दर्शितम्,—

“ईशानेन शिरोदेशं मुखं तत्पुरुषेण तु ।

उरोदेशमघोरेण गुह्यं वामेन सुवतः ॥

मद्येन पादौ सर्वाङ्गं प्रणवेन तु गोधयेत्”—इति ।

जलावगाहनरूपन्तु वारुणस्नानं, प्रथमाध्याये “मन्थ्या स्नानं
अपोहोमः”—इत्यत्र प्रपञ्चितम् । ब्राह्मन्तु तिसृभिरापोहिष्ठेत्यृग्भिः^(१)
पादहृदयमूर्द्धप्रदेशेषु कुशोदकैर्मार्जनम् । तदुक्तं कूर्मपुराणे,—

(१) यद्यपि “आपोहिष्ठेति”—इत्येतावन्मात्रमुक्तं, तथापि आपोहिष्ठे-
त्यादि ऋक्त्रयमेव ग्राह्यम् । “ऋक्सूक्तानामादियज्ञेन विधिर-

“ब्राह्मन्तु मार्जनं मन्त्रैः कुशैः शोदकविदुभिः”—इति ।

तच्च त्रिःश्रुत्वोऽभ्यस्तेषु स्थानेषु कर्त्तव्यम् । तत्रकारश्च बौधा-
यनेन दर्शितः,—

“भुवि मूर्द्ध्नि तथाऽऽकाशे मृद्भ्रांकाशे तथा भुवि ।

आकाशे भुवि मूर्द्ध्नि मन्त्रस्नानं विधीयते”—इति ।

मायंकाले गोषु मार्गेश्वागच्छन्तोषु शायुना भमुत्थिते गोपा-
दरजस्यवस्थानं वायव्यम् । आतपयुक्तेन वर्षादकेन देहस्थाप्रावनं
दिव्यस्नानम् । तदिदं पूर्वोक्तेभ्यः प्रशस्तम् । एतेन यौगिकसारस्वते
अपि द्वे स्नाने उपलब्ध्येते । यौगिकं योगेन विष्णुचिन्तनम् ।
तदाह व्यासः,—

“ब्राह्ममाग्नेयमुद्दिष्टं वायव्यं दिव्यमेव च ।

वारुणं यौगिकं तद्वत् षोढा स्नानं समामतः ॥

वारुणं चावगाहस्तु मानसं त्वात्मवेदनम् ।

यौगिकं स्नानमाख्यातं योगैर्विष्णुविचिन्तनम्”—इति ।

विद्वदाग्निषा सम्पादितं सारस्वतं स्नानम् । तदाह बृहस्पतिः,—

“वायव्यं गोरजः प्रोक्तमस्तं गच्छति गोपतौ ।

विद्वत्सरस्वतीप्राप्तं स्नानं सारस्वतं स्मृतम्”—इति ।

विद्वदुक्तिप्रकारमाह व्यासः,—

“स्वयमेवोपपन्नाय विनयेन दिजातये ।

गादेशे (६, ३, १,)”—इति लाघ्यायनसूत्रात् । आपोहिष्ठेति तृच-

सूक्ताच्च सामवेदीयोत्तरार्चिकस्य नवमप्रपाठकस्य द्वितीयांशं पठ्यते ।

तच्च तत्र दशमं सूक्तम् ।

तज्ज्ञः सन्यादयेत् स्नानं शिष्याय च सुताय च ।

दाद्यायणमयैः कुभैर्मन्त्रवज्जाह्नवीजलैः ॥

कृतमङ्गलपुण्याहैः स्नानमस्तु तदर्थिनाम् ।

आदौ तावत् प्रभासे वज्रगुणसलिले मध्यमे पुष्करे वा

गङ्गाद्वारे प्रयागे कनखलमहिते भद्रकणे गयायाम् ।

राज्यस्ते च सोमे दिनकरमहिते सन्निपात्यां विशेषा-

देतैर्विख्याततीर्थैस्त्रिभुवनविदितैः स्नानमच्छिद्रमस्तु"—इति ।

एतेषु सप्तषु स्नानेषु वारुणं मुख्यमितराणि षड्गौणानि ।

मुख्यगौणभेदेन शङ्खवचनभाचारकाण्डप्रबोद्धतम् । तच्च गौण-

स्नानान्यशक्तविषयानि । तदुक्तं कूर्मपुराणे,—

“अप्रायत्यं समुत्पन्ने स्नानमेवं समाचरेत् ।

ब्राह्मादीनि तथाऽशक्तौ स्नानान्याङ्गमनीषिणः”—इति ।

वारुणस्नाने तर्पणस्य पूर्वभावित्वं वस्त्रनिष्पीडनस्योत्तरभावित्व-
मुपपत्तिपुरःसरं विदधाति,—

स्नातुं यान्तं द्विजं सर्व्वं देवाः पितृगणैः सह ।

वायुभूतास्तु गच्छन्ति तृष्णार्ताः सलिलार्थिनः ॥१२॥

निराशास्ते निवर्तन्ते वस्त्रनिष्पीडने कृते ।

तस्मान्न पीडयेदस्त्रमकृत्वा पितृतर्पणम् ॥१३॥ इति ।

स्नातुं गच्छन्तं येऽनुगच्छन्ति, ते सर्व्वे पूर्वं वस्त्रे निष्पीडिते
सति निराशाः गच्छन्ति,—इत्येवोपपत्तिः । अस्मिन्नर्थे योगियाज्ञ-
वक्यादिसत्यम्बरवचनानि पूर्व्वमेवोक्तानि ।

तर्पणवेलायां तिलाः पाणितले विलोमप्रदेशे पात्रान्तरे वा स्थापनी-
याः, न तु सलोन्निपाणिष्ठे,—इत्यभिप्रेत्य तत्र स्थापने प्रत्यवायमाह,—
रोमकूपेधवस्थाप्य यस्तिलैस्तर्पयेत् पितॄन् ।
तर्पितास्तेन ते सर्वे रुधिरेण मलेन च ॥१४॥ इति ।

अस्मिन्नर्थे देवलवचनं पूर्वमुदाहृतम् ।

स्नानवेलायां केशधूननादि प्रतिषेधति,—

अवधूनेति यः केशान् स्नात्वा प्रस्रवतोद्विजः* ।

आचामेद्वा जलस्थोऽपि स वाह्यः पितृदैवतैः ॥१५॥ इति ।

स्नात्येतत्पदं काकाचिवदुभयतः सम्ब्रूयते । तथा च सति यः
स्नानानन्तरमार्द्रान् केशानवधुनयात्, यश्च स्नानानन्तरमार्द्रवस्त्रो-
मलमूत्रे विस्मृजेत्, यश्च नद्यादावस्नानकाले जलमध्ये स्थित्वा
आचामेत्, स चिविधोऽपि पुरुषः पितृभिः दैवतैश्च वाह्यः कृतः ।
पैतृकं दैविकं चानुष्ठानमनुष्ठातुमर्ह इत्यर्थः ।

आचमनकाले शिरःप्रावरणादीनि निषेधति,—

शिरः प्रावृत्त्य कण्ठं वा मुक्तकच्छशिखोऽपि वा ।

विना यज्ञोपवीतेन आचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥१६॥ इति ।

वस्त्रेण शिरः कण्ठं वा प्रावृत्त्य नाचामेत् । तथा. मुक्तकच्छो-
वा मुक्तशिखो वा यज्ञोपवीतरहितो वा नाचामेत् ।

आचमने नियमान्तरमाह,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । परन्तु. “यश्च स्नानानन्तरमार्द्रवस्त्रोमलमूत्रे
विस्मृजेत्”—इति ध्याख्यादर्शनात्, प्रस्रवते द्विजः,—इति पाठएव
समीचीनः प्रतिभाति ।

जले स्थलस्थो नाचामेत् जलस्थश्च वहिः स्थले ।
उभे स्पृष्ट्वा समाचान्त उभयत्र शुचिर्भवेत् ॥१७॥ इति ।

योहि पद्भ्यां जलमस्पृष्ट्वा शुद्धस्थलएवोपविश्य प्रक्षोजनएव
विन्दून् पातयन्नाचमति, स जलस्थलयोरुभयोर्न शुद्ध्यति । यश्च
तद्वैपरीत्येन जले पादद्वयमवस्थाप्य स्थले विन्दून् पातयन्नाचमति,
सोऽपि नोभयत्र शुद्ध्यति । अतस्तथा नाचान्तव्यं, किन्वेकेन पादेन
स्थलमपरेण जलं स्पृष्ट्वा समाचामेत् । तथा चोभयत्र शुद्ध्यति । एतच्च
स्नात्वा य आर्द्रवस्त्रस्तद्विषयम् ।

द्विराचमननिमित्तान्याह,—

स्नात्वा पीत्वा श्रुते सुते भुक्त्वा रथ्याप्रसर्पणे ।
आचान्तः पुनराचामेद्वासेविपरिधाय च ॥१८॥ इति ।

आचमनप्रतिनिधित्वेन ओत्रस्पर्शं निमित्तान्याह,—

श्रुते निष्ठौवने चैव दन्तोच्छिष्टे तथाऽन्दते ।
पतितानाञ्च सम्भाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥१९॥ इति ।

ओत्रस्पर्शस्य शुद्धिहेतुत्वमुपपादयति,—

अग्निरापश्च वेदाश्च सोमसूर्यानि लास्तथा ।
सर्व्वेऽप्येव तु विप्रस्य ओत्रे तिष्ठन्ति दक्षिणे ॥२०॥ इति ।

अहणोदयात् पूर्वं स्नानं निषेधति,—

भास्करस्य करैः पूतं दिवास्नानं प्रशस्यते ।
अप्रशस्तं निशि स्नानं राहोरन्यत्र दर्शनात् ॥२१॥ इति ।

यहणस्नाने रात्रिस्नानस्य प्रतिप्रसवं विवक्षित्वा राहोरन्यत्र दर्श-
नादित्युक्तम् ।

स्नानदृष्टान्तेन दानादीनामपि प्रतिप्रसवगाहः,—
 स्नानं दानं जपो होमः कर्त्तव्यो राहुदर्शने ।
 अन्यदा त्वशुचीराचित्तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥२२॥ इति ।

यद्यपि रात्रौ दानादिप्रतिषेधो न मूलवचने प्रसृतः, तथापि
 शास्त्रान्तरमिदं प्रतिषेधं हृदि निधायायं प्रतिप्रसव इति द्रष्टव्यम् ।
 अन्यदा राहुदर्शनरहिते काले रात्रिः स्नानादिष्वऽर्चिः- तस्मात्
 स्नानादिकं चिकीर्षुतां रात्रिं परिवर्जयेत् ।

सोमग्रहणकालस्य दानाद्यर्हत्वमुपपादयति,—

मारुतो वसवो रुद्रा आदित्याश्चैव देवताः ।
 सर्वे सोमे प्रलीयन्ते तस्माद्दानन्तु संग्रहे ॥२३॥ इति ।

राहुदर्शनद्वयं खलयज्ञादावपि रात्रिदानमभ्यनुजानाति,—

खलयज्ञे विवाहे च संक्रान्तौ ग्रहणे तथा ।
 शर्व्वर्यां दानमस्त्येव नान्यत्रैवं विधीयते ॥२४॥ इति ।

पुनरपि राहुदर्शनं दृष्टान्तेनोदाहृत्य पुत्रजन्मादौ रात्रिदान-
 मभ्यनुजानाति,—

पुत्रजन्मनि यज्ञे च तथा चात्ययकर्मणि ।
 राहोश्च दर्शने दानं प्रशस्तं नान्यदा निशि ॥२५॥ इति ।

अत्ययकर्म मरणम् । तस्मिन् प्रसृते सति गोदानतिलपात्रा-
 दिदानं निश्चयि कर्त्तव्यम् ।

नान्यदा निशीत्यथ निषेधो दानइव स्नानेऽप्यस्तीत्यभ्युपेत्य
पूर्वपश्चिमयामयोः स्नानस्य प्रतिप्रभवमाह,—

महानिशा तु विज्ञेया मध्यस्थप्रहरद्वयम् ।
प्रदोषपश्चिमौ यामौ दिनवत् स्नानमाचरेत् ॥२६॥ इति ।

निशिनिषेधो महानिशाविषयः । महानिशाग्रब्दश्च द्वितीय-
तृतीययामावभिधत्ते । तथाच सति प्रथमचतुर्थयामौ दिनवत्
स्नानादियोग्यौ । तस्मात्तत्र स्नानादिकमाचरेत् । एतच्चापदिष-
यम् । अन्यथा भास्करस्य करैरित्यनेन विरुद्धोक्त । काम्यनैमित्तिके
स्नाने तु महानिशाऽपि न निषिध्यते । तदाह देवलः,—

“महानिशा तु विज्ञेया मध्यस्थं प्रहरद्वयम् ।

तत्र स्नानं न कुर्वीत काम्यनैमित्तिकादृते”---इति ।

रात्रौ स्नानस्य निमित्तं राहुदर्शनं पूर्वमुक्तम् । इदानीं
निमित्तान्तराण्यह,—

चैत्यवृक्षश्चितिर्यूपश्चण्डालः सोमविक्रयी ।
एतांस्तु ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा सवासाजलमाविशेत् ॥२७॥ इति ।

चितेर्याग्यं श्मशानस्थानं चैत्यम् । तत्र समारोपितोवृक्षः
चैत्यवृक्षः । चित्यादयः प्रसिद्धाः । तेषां स्पर्शनं स्नाननिमित्तं
तद्यदि कथञ्चित् रात्रौ सम्पद्यते, तदा रात्रावपि स्नातव्यमित्य-
भिप्रायः ।

स्नानस्य निमित्तान्तरमाह,—

अस्थिसंचयनात् पूर्वं रुदित्वा स्नानमाचरेत् ।
अन्तर्दशाहे विप्रस्य ह्यूर्ध्वमाचमनं भवेत् ॥२८॥ इति ।

प्रथमेऽङ्गीत्यादिशस्त्रैर्विहितानां दिनानां मध्ये यदाऽस्मिन्सञ्च-
यनं क्रियते, ततः पूर्वस्मिन् काले रोदनं स्नाननिमित्तम् ।
अस्थिसंचयनादूर्ध्वं रोदनं त्वाचमनस्यैव निमित्तं, न तु स्नानस्य ।

ननु सोमग्रहणे रात्रावपि स्नातव्यमित्युक्तम् । तद्युक्तम् ।
उदकस्य शुद्धभावात् । तदाह पैठीनमिः,—

“अपेयन्तु तथा तोयं रात्रौ मध्यमयामयोः ।

स्नानं चैव न कर्तव्यं तथैवाचमनक्रिया”—इति ॥

तस्माद्रात्रौ स्नानं कथमभ्युपगम्यते ? इत्याशङ्क्य, सोमग्रहादि-
व्यतिरिक्तविषयेयमशुद्धिरित्याह,—

सर्व्वं गङ्गासमं तोयं राहुग्रस्ते दिवाकरे ।
सोमग्रहे तथैवाक्तं स्नानदानादिकर्मसु ॥२९॥ इति ।

सोमग्रहस्योपलक्षणत्वात् संक्रान्त्यादिष्वपि नास्त्यशुद्धिदोषः ।

सोमग्रहादीनां यथोदकप्राशस्त्यहेतुत्वं, तथा कुशस्थापीत्याह,—

कुशपूतन्तु यत्स्नानं कुशेनोपस्पृशेद्द्विजः ।
कुशेनोद्धृततोयं यत् सोमपानसमं भवेत् ॥३०॥ इति ।

कुशैर्मार्जनं कृत्वा स्नानं क्रियते यत्, तत् कुशपूतं स्नानम् ।
कुशाननामिकायां धृत्वा यदाचमनं, तत्कुशोदकोपस्पर्शनम् ।
सन्ध्यावन्दनादौ मार्जनार्थं कुशाद्यैरुद्धृतं विन्दुजातं, कुशाद्धृततोयम् ।
ततोयं सोमपानवत् प्रशस्तम् ।

अथ कृत्स्नवेदाध्ययनं कर्तुमशक्यैकदेशाध्ययनमभ्यनुज्ञातुमध्य-
यनाभावं निन्दति,—

अग्निकार्यात् परिभ्रष्टाः सन्ध्योपासनवर्जिताः ।

वेदं चैवानधीयानाः सर्वे ते वृषलाः स्मृताः ॥३१॥ इति ।

उभयोः सन्ध्योर्ब्रह्मचारिभिः समिदाधानमग्निकार्यम् । तेन
गृहस्थानामौपासनमप्युपलक्ष्यते । अग्निकार्यादिरहितानां वृषलत्वं
शूद्रादिसमानत्वम् ।

कियदंशाध्ययनमभ्यनुजानाति,—

तस्माद्वृषलभीतेन ब्राह्मणेन विशेषतः ।

अध्येतव्योऽप्येकदेशो यदि सर्वं न शक्यते ॥३२॥ इति ।

न चाध्ययनन्यायेनाग्निकार्यमन्ध्योपासनयोरप्येकदेशानुष्ठानं शङ्क-
नीयम् । प्रयासरहितत्वेन तयोरशक्यमभवात् । क्वचित्तद्वर्जनस्य
नास्तिक्यालस्यादिमूलकत्वात् । । वृषलभीतेन वृषलत्वाङ्गीतेनेत्यर्थः ।
अथ शूद्रान्नं प्रतिषेधति,—

शूद्रान्नरसपुष्टस्याप्यधीयानस्य † नित्यशः ।

जपतो जुह्वतो वाऽपि गतिरूर्द्धा न विद्यते ॥३३॥ इति ।

* शूद्रादिसमानत्वम्,—इति नास्ति मु० पुस्तके ।

† नास्तिक्यादिमूलकत्वात्,—इति मु० ।

‡ पुष्टस्य अधीयानस्य,—इति मु० ।

अध्ययनजपहोमास्तावदशेषपापचयहेतुतया पवित्रतामापादय-
न्तीति धर्मशास्त्रेषु नियमः* । तथाच मनुः,—

“वेदाभ्यासेऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रिया क्षमा ।

नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“यथा जातवलोवह्निर्दहत्यार्द्रानपि द्रुमान् ।

तथा दहति वेदज्ञः कर्मजं दोषमात्मनः”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि,—

“यथाऽग्निर्वायुना पूतो हविषा चैव दीप्यते ।

तथा जपपरोनित्यं† मन्त्रयुक्तः समाहितः”—इति ।

चतुर्विंशतिमतेऽपि,—

“वैश्वानरीं ब्रातपतीं पवित्रेष्टिं तथैवच ।

अतावृता प्रयुञ्जानः पुनाति दशपूरुषम्”—इति ॥

यस्तु नैरन्तर्येण शूद्रान्नं भुञ्जानः तद्रूपेण पुष्टो भवति, तं
पुरुषं यथोक्ता अध्ययनादयोऽपि न पूतयितुं क्षमाः । तस्मात्
शूद्रान्नं यत्नेन वर्जयेदित्याशयः ।

शूद्रान्नं दृष्टान्तीकृत्य तद्वच्छूद्रसम्पर्कादीन् प्रतिषेधति,—

शूद्रान्नं शूद्रसम्पर्कः शूद्रेण तु सहासनम् ।

शूद्राज्ज्ञानागमश्चापि ज्वलन्तमपि पातयेत् ॥३४॥ इति ।

* विहितः,—इति मु० ।

† तथैवाध्यापकोनित्यं,—इति मु० ।

एकस्मिन् गृहे शूद्रेण सह वासः, शूद्रसम्पर्कः । कृष्यादिकं कारयतां कृषीवलैः शूद्रैः सह कदाचिदेकस्मिन् शकटादावुपवेशनं, सहासनम् । पुराणादिश्रवणादिजातधर्माधर्मविवेकात् प्राज्ञात् शूद्राद्धर्मधर्मप्राप्तिर्ज्ञानागमः । एते शूद्रान्नादयः ज्वलन्तं ब्रह्मवर्चसेन विख्यातमपि पुरुषं नरके पातयन्ति । तस्मात्ते वर्जनीयाः ।

वर्ज्यान्तरमाह,—

यः शूद्रा पाचयेन्नित्यं शूद्रौ च गृहमेधिनी ।
वर्जितः पितृदेवेभ्यो रौरवं याति स द्विजः ॥३५॥ इति ।

यो विप्रः केनचित्त्रिमित्तेन परस्यलादौ निवसन् स्वकीयमेवान्नं शूद्रस्त्रिया पाचयेत् । यस्य व ग्रामे निवसतोऽपि ऊढा-
ऽनूढा वा शूद्रा गृहिणौ भवति । द्विविधोऽपि स विप्रो हव्य-
कव्यानुष्ठानायोग्यः सन्नरकमाप्नोति ।

शूद्रान्नवत् सूतकान्नं निन्दति,—

मृतसूतकपुष्टाङ्गं द्विजं शूद्रान्नभोजिनम् ।
अहन्तन्न विजामि कां कां । योनिं गमिष्यति ॥ ३६ ॥
गृध्रो द्वादश जन्मानि दश जन्मानि सूकरः ।
श्वयोनौ सप्त जन्मानि द्वत्येवं । मनुरब्रवीत् ॥ ३७ ॥ इति ।

मृताग्नौचे जाताग्नौचे वा अग्नौचिनोऽन्नमन्यो यो विप्रो दश-

* परस्यलादौ निवसन्,—इति नास्ति शा० ।

† कां वा,—इति सु० ।

‡ जन्मं स्यादित्येवं,—इति शा० ।

स्वपि दिनेषु भुक्त्वा शरीरं पुष्णाति, सोऽयं शूद्रान्नपुष्टाङ्गो-
विप्रः* बह्वेषु कष्टयोनिषु जायते । कां कां योनिं गमिष्यतीत्येतत्
न जाने इत्युक्त्वा योनौनाभतिकष्टत्वं वर्णितं, न तु स्वाज्ञानं
प्रकटीकृतम् । अन्यथा गृध्रादिजन्मोदाहरणं व्याहन्येत । न च
गृध्रादिवाक्यं मनुरप्रवीदित्यभिधानात् तत्पूर्वकं, स्वाज्ञानमुपवर्णित-
मिति शङ्कनीयम् । तद्वर्णनेन प्रयोजनाभावात् । मनुशब्दोदाह-
रणं प्रामाण्यदार्ढ्यार्थम् । तथा च मतिः शूद्रान्नसूतकान्नयोः कष्टत्व-
स्यात्यन्तं प्रतिपादितत्वात् तदुभयं सर्वथा वर्जनीयमित्युक्तं भवति ।

शूद्रार्थं होमानुष्ठानं प्रतिषेधति,—

दक्षिणार्थन्तु यो विप्रः शूद्रस्य जुहुयाद्धविः ।

ब्राह्मणस्तु भवेत् शूद्रः शूद्रस्तु ब्राह्मणो भवेत् ॥३८॥ इति ।

यो विप्रः शूद्रादक्षिणामादाय तदीयं हविः शान्तिपुष्ट्यादि-
मिद्धये वैदिकैर्मन्त्रैर्जुहोति, तस्य ब्राह्मणस्यैव तत्र प्रत्यवायः शूद्रस्तु
होमफलं लभेदिति ।

अथ भोजनकाले मौनं विदधाति,—

मौनव्रतं समाश्रित्य आसीनो न वदेद्द्विजः ।

भुञ्जानो हि वदेद्यस्तु तदन्नं परिवर्जयेत् ॥३९॥ इति ।

यस्तु मौनेन भोक्तव्यमिति व्रतं तपोरूपेण स्वीकृत्य वर्त्तते,

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, सोऽयं मृतसूतकपुष्टाङ्गः, यस्तु
शूद्रान्नं भुक्त्वा शरीरं पुष्णाति सोऽयं शूद्रान्नपुष्टाङ्गोविप्रः,—इति
पाठो भवितुमुचितः प्रतिभाति ।

स भोक्तुमासीन उत्थानपर्यन्तं किमपि वचनं न वदेत् । यदि प्रमा-
दाद्भोजनमध्ये किञ्चिदाक्यं वदेत्, तदाऽवशिष्टमन्नं परित्यजेत् ।

भोजनपात्रेण जलपानं निषेधति,—

अर्द्धे भुक्ते तु* यो विप्रः तस्मिन् पात्रे जलं पिबेत् ।
हृतं† देवं च पितृञ्च आत्मानं चोपघातयेत्‡ ॥४०॥ इति ।

कांस्यादिपात्रे प्रक्षिप्तमन्नं भुक्त्वा भोजनसमाप्तेः प्रागेव तत्पात्र-
मुद्धृत्य जलं यः पिबेत्, तेनानुष्ठितं हव्यं कव्यं च देवान् पितॄन्
तर्पयेत् । तेन दोषेण स्वात्मानं नरके पातयित्वाऽवघातयेत् ।

पङ्क्त्युच्छिष्टकारित्वं प्रतिषेधति,—

भुञ्जानेषु तु विप्रेषु योऽग्रे पात्रं विमुञ्चति ।
स मूढः स च पापिष्ठो ब्रह्मघ्नश्च खलूच्यते ॥४१॥ इति ।

एकपङ्क्त्युपविष्टेषु भुञ्जानेषु मत्सु तन्मध्ये कश्चिदितरभोजनस-
माप्तेः पूर्वमेव स्वपात्रं परित्यज्य भोजनान्तउदकं पीत्वा तिष्ठति,
तस्य निन्दाऽतिमहती । तदर्थमेव मूढादिशब्दाः प्रयुक्ताः ।

श्राद्धकाले भोजनपात्रचक्षमात्पूर्वं स्वस्तिवाचनं निषेधति,—

भाजनेषु च तिष्ठत्सु स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः ।
न देवास्तृप्तिमायान्ति निराशाः पितरस्तथा ॥४२॥ इति ।

* अर्द्धे भुक्ता तु,—इति मु० ।

† हृतं,—इति मु० ।

‡ चोपघातयेत्,—इति मु० ।

अस्नातभोजनादिकं निषेधति,—

अस्नात्वा नैव भुञ्जीत अजप्ताऽऽज्यमङ्गय च ।
पर्णपृष्ठे न भुञ्जीत रात्रौ दीपं विना तथा ॥४३॥ इति ।

यद्यपि स्नानजपहोमानां भोजनकालात् प्राचीनकाले विहितत्वाद् अस्नातभोजनादिकं न प्रसक्तं, तथापि कदाचित् केनचिन्निमित्तेन स्वस्वकालेष्वननुष्ठितेषु यदि भोजनकालः प्राप्तः स्यात्, तदा स्नानादिकमहत्वा भोजनं न कुर्वीत । तथा, पत्रावल्यां भुञ्जानः पत्राणामन्तर्भागे भुञ्जीत, न तु पृष्ठभागे । तथा, रात्रौ बन्धकारे न भुञ्जीत ।

अथापहारादिना † धनार्जनं प्रतिषेधति,—

गृहस्थस्तु दयायुक्तो धर्ममेवानुचिन्तयेत् ।
पोष्यवर्गार्थमिद्वयं^(१) न्यायवर्त्तो[†] तु बुद्धिमान् ॥४४॥
न्यायोपार्जितवित्तेन कर्त्तव्यं ह्यात्मरक्षणम् ।
अन्यायेन तु यो जीवेत् सर्वकर्मवह्निष्कृतः ॥४५॥ इति ।

गृहस्थः पुत्रमित्रकलत्रादयः सर्वथा रक्षणीया इत्यनया दयया युक्तोऽपि पोष्यवर्गपोषणरूपस्यार्थस्य मिद्वये धर्ममेव शास्त्रौयमेव याजनादिरूपं द्रव्यार्जनोपायं चिन्तयेत् । एवञ्च सति न्यायवर्त्तो

* दद्यात्वेत्यादि यदुक्तं तन्न प्रशस्तं,—इति सु० ।

† अथान्यायादिना,—इति सु० ।

(१) पोष्यवर्गश्च, “पिता माता गुह्यभ्राता प्रजादीनाः समाश्रिताः ।

अभ्यागतोऽतिथिश्चैव पोष्यवर्ग उदाहृतः”—इत्युक्तलक्षणः ।

सन् परलोकविषयप्रधानत्वेन बुद्धिमान् भवति । तस्मात् न्यायोपा-
र्जितेनैव याजनादिसाध्येन वित्तेनात्मरक्षणं कर्त्तव्यम् । यस्मै-
न्यायेन चौर्यापलापादिना लब्धेन वित्तेन जीवेत्, स दैवे पित्र्ये
च कर्मण्यमर्हो भवति । यत्तु मनुवचनम्,—

“वृद्धौ च मातापितरौ साध्वौ भार्या सुतः शिशुः ।

अप्यकार्यं शतं कृत्वा भर्त्तव्या मनुरब्रवीत्”—इति ॥

तदापदिषयम् ।

अथ पुण्यवस्तुदर्शनं विधत्ते,—

अग्निचित् कपिला सत्री राजा भिक्षुर्महोदधिः ।

दृष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात् पश्येत नित्यशः ॥ ४६ ॥ इति ।

दृष्टकाचयमसंस्कृतेनाग्निना युक्तोऽग्निचित् । कपिला कपिलवर्णा
धेनुः । सत्री द्वादशाहमारभ्य सहस्रसन्वत्सरपर्यन्तेषु सत्रेषु यस्य
कस्यचित् मन्त्रस्यानुष्ठाता । शास्त्रीयेन मार्गेण प्रजानां पालको-
राजा । चतुर्थाश्रमस्य यथावत् पालको भिक्षुः । महोदधिर्लवण-
समुद्रादिः । एते दृष्टाः सन्तो द्रष्टारं पुनन्ति । कुशहिरण्यादयो-
द्रव्यविशेषाः पुनन्तोऽपि धारणादिकमपेक्षन्ते, न तु दर्शनमात्रेण
पुनन्ति । अतस्तद्वैलक्षण्याय, दृष्टमात्राः,—इत्युक्तम् ।

रक्षणमात्रेण बुद्धिप्रदान् पदार्थानाह,—

अरणिं कृष्णमार्जारं चन्दनं सुमणिं घृतम् ।

तिक्ष्णान् कृष्णाजिनं छागं गृहे चैतानि रक्षयेत् ॥ ४७ ॥

इति ।

यो ऽश्वत्थः शमीगर्भः, - इत्यादिभिर्मन्त्रैः संस्तुतो वह्निमथनो-
पयुक्तः काष्ठविशेषोऽरणिः । सुमणिः पद्मरागादिः ।

अथ गोचर्मदानं विधातुं गोचर्मनिरूपणमाह,—

गवां शतं सैकवृषं यच्च तिष्ठत्ययन्त्रितम् ।
तत् श्रेष्ठं दशगुणितं गोचर्मं परिकीर्तितम् ॥४८॥ इति ।

एकेन वृषेण सहितं गोशतं सैकवृषम् । तच्च गोशतं नियन्त्रण-
रहितं विश्रामाय यावन्तं भूप्रदेशमाक्रम्यावतिष्ठते, तावान् भूपदे-
शोदशगुणितः सन् गोचर्मशब्देनाभिधीयते । मनुस्तु प्रकारान्त-
रमाह,—

“तिर्यग्यवोदराण्यष्टावूर्द्धा वा त्रीहयस्त्रयः ।

प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिर्द्वादशाङ्गुला ॥

वितस्तिद्वितयं हस्त इति स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।

दशहस्तेन दण्डेन त्रिंशतन्तु समन्ततः ।

पञ्च चाभ्यधिकं कृत्वा एतद्गोचर्मं कीर्तितम्”—इति ॥

वृद्धमनुः,—

“सप्तहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डं निवर्त्तनम् ।

तान्येव दश गोचर्मं कृत्वा पापैः प्रमुच्यते”—इति ।

पापघ्नकामिनां गोचर्मदानं विधत्ते,—

ब्रह्महत्यादिभिर्मर्त्यो मनेवाकायकर्मजैः ।

एतद्गोचर्मदानेन मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥४९॥ इति ।

मनोवाक्कायानां कर्माणि व्यापाराः, तेभ्योजातानि मनोवाक्-
कायकर्मजानि । न चैतेषां त्रयाणामल्पाधिकभावेन व्यवस्थितानां
साधारणो निवृत्तिहेतुरयुक्त इति याच्यम् । अत्यन्तावृत्तानां मान-
सानामीषदावृत्तानां वाचिकानां सकृत्कृतानां कायिकानां च सम-
त्वसम्भवात् ।

दानस्य फलान्तिगम्यहेतुं पात्रविशेषमाह,—

कुटुम्बिने दरिद्राय ओत्रियाय विशेषतः ।

यद्दानं दीयते तस्मै तद्दानं शुभकारकम् ॥५०॥ इति ।

विशेषत इति पदं कुटुम्बित्वादिभिस्त्रिभिर्विशेषणैः प्रत्येकं सम्ब-
ध्यते । तथाह सति यस्य महत् कुटुम्बं, दारिद्र्यञ्चाधिकं, बज्र-
वेदपाठेन ओत्रियत्वमतिर्गायतं, तादृशाय दीयमानं शुभस्य फला-
न्तिगम्यस्य कारकं भवति ।

परकौयभृत्यपहरणे प्रत्यवायाधिक्यमाह,—

वापीकूपतटाकाद्यैर्वाजपेयशतैरपि ।

गवां कोटिप्रदानेन भूमिहर्त्ता न शुध्यति ॥५१॥ इति ।

वाण्यादीनामेकैकस्य शुद्धिहेतुत्वं शास्त्रान्तरेषु प्रमिद्धम् । तादृशै-
र्बज्रभिरपि न शुद्ध्यतीत्युक्तं : प्रत्यवायाधिक्यं प्रतीयते । न च
सर्वात्मना शुद्धिर्नास्तौत्येवंपरमिदं वचनं, तथा सति सुवर्णस्तेयध-
र्मेषु सम्भावितशुद्धिषु मध्ये तत्पाठानुपपत्तेः ।

अथ रजस्सत्ताविषये कश्चिद्विशेषमाह,—

अष्टादशदिनादर्वाक् स्नानमेव रजस्वला ।

अत ऊर्ध्वं त्रिरात्रं स्यादुशना मुनिरब्रवीत् ॥५२॥ इति ।

रजोदर्शनमारभ्य चतुर्थे दिवसे स्नाता स्त्री पुनस्तनश्चार-
भ्याष्टादशदिनादर्वाग्रजस्वला भवति, तदा स्नानमेवाचरेत् । न तु
त्रिरात्रागौचं कुर्यात् । अष्टादशदिनादूर्ध्वं रजोदर्शने त्रिरात्रा-
गौचं कर्तव्यम् ।

रजस्वलाप्रसङ्गेन बुद्धिस्थानां चण्डालादीनां व्यवधाने दिग्-
परिमाणमाह,—

युगं युगद्वयं चैव त्रियुगञ्च चतुर्युगम् ।

चण्डालसूतिकोदक्यापतितानामधः क्रमात् ॥५३॥ इति ।

अधः क्रमात्, विपरीतक्रमादित्यर्थः । ततश्चैवं योजनीयम् ।
पतितस्य व्यवधानमेकेन युगेन, उदक्याया युगद्वयेन, सूतिकाया-
युगत्रयेण, चण्डालस्य युगचतुष्टयेनेति । युगपरिमाणं लोकव्यवहा-
रादवगन्तव्यम्^(१) ।

उक्तव्यवधानाभावे शुद्धिमाह,—

ततः सन्निधिमात्रेण सचेलं स्नानमाचरेत् ।

स्नात्वाऽवलोकयेत् सूर्यमज्ञानात् स्पृशते * यदि ॥५४॥ इति

मात्रशब्देन स्पर्शाव्यावर्त्यते । स्पर्शाभावे स्नानमेव ! स्पर्शोऽप्यका-

* स्पृशते,—इति सु० ।

(१) युगोत्तरयुगाद्यङ्गे न द्वयोस्तु कृतादिषु । युग्मे हस्तचतुष्केऽपि शुद्धि-
नामौषधेऽपि च,—इति मेदिनिः ।

महते स्नानं सूर्यावलोकनं च । कामहते द्वैगुण्यं, शुद्धान्तरं वा द्रष्ट-
* यम् । सङ्कटादिषु सत्यपि भनिधौ स्पर्शभावे स्नानाभावः,
यथासम्भवव्यवधानस्य सम्बर्त्तनाभ्युपगतत्वात् ।

“भङ्गटे विषमे चैव दुर्गे चैव विशेषतः ।

हृदपट्टनमार्गे च सम्भवन्तु यथा भवेत्” ॥

अथ तटाकादौ पशुवत् सुमेन जलपानं निषेधति,—

विद्यमानेषु पात्रेषु* ब्राह्मणो ज्ञानदुर्वलः ।

तोयं पिबति वक्त्रेण श्वयोनौ जायते ध्रुवम् ॥५५॥ इति ।

“स्नानानि पञ्च पुण्यानि”—इत्यारभ्य, “श्वयोनौ जायते ध्रुवम्”—
इत्येतदन्तेन ग्रन्थसन्दर्भेण योऽयमाचारगोषः† प्रतिपादितः, सर्वस्य
तस्य प्रपञ्चः पूर्वकाण्डे प्रायेण कृत इति नात्र पुनः प्रपञ्चितः‡ ।
न चैवं सति पुनरक्तिः शङ्कनीया, मूलवचनेषु तत्र तत्र सङ्गृहीतार्थ-
स्यात्र विवृतत्वात् ।

अथ प्रायश्चित्तकाण्डगोषः । तत्र केनचिन्निमित्तेन शपथमुल-
ङ्घितवतः प्रायश्चित्तमाह,—

यस्तु क्रुद्धः पुमान् ब्रूयाद्धार्याया मातृगम्यताम् ।

पुनरिच्छति चेदेनां विप्रमध्ये तु आवयेत् ॥ ५६ ॥

आन्तः क्रुद्धस्तमोऽन्धोवा क्षुत्पिपासाभयार्दितः ।

दानं पुण्यमक्षत्वा तु प्रायश्चित्तं दिनचम् ॥ ५७ ॥

* हस्तेषु,—इति मु० ।

† विशेषः,—इति मु० ।

‡ प्रपञ्चते,—इति मु० ।

उपस्पृशेत् त्रिषवणं महानद्योस्तु सङ्गमे ।

चीर्णान्तेनैव गां दद्याद् ब्राह्मणान् भोजयेद्दश॥५८॥ इति ।

यः केनचिन्निमित्तेन क्रुद्धः सन् स्वभार्याया अगम्यतां प्रति-
जानीयात् ; अतः परं त्वां न गमिष्यामि त्वं मम माता भगि-
नीति, पुनरपि कालान्तरे क्रोधोपग्रमे सति एनां गन्तुं यदि
इच्छति, तदा परिषदये स्वकीयं पापं विनिवेदयेत् । अहं शपथ-
प्रतिज्ञावेलायां ग्रामान्तरगमनेन वा गृहव्यापारेण वा आन्तःश्रमम् ।
मदीयवचस्युल्लङ्घिते सति क्रुद्धोऽभूवम् । तस्या अपराधाभावेऽपि
तमसा भ्रान्त्या अन्धः परामर्शरहितोऽभूवम् । क्षुधा पिपासया
राजादिभयेन वा पीडित आसम् । अतः अमादिदोषप्रयुक्तमिदम-
गम्यत्वं प्रतिज्ञातं, न तु विवेकपूर्वम् । तस्मादस्य पापस्य प्रायश्चि-
त्तमनुगृह्यन्तु भवन्तः,—इति । यस्य दानं करिष्यामीति शपथपूर्वं
प्रतिज्ञाय तथैवाश्रया समागताय ब्राह्मणाय किमपि न प्रयच्छति ।
तथा, काशीयात्रादिकं सङ्कल्प्य यथा कथञ्चित्* किञ्चिद्दूरं
गत्वा पश्चादश्रद्धां प्राप्तस्तत् पुण्यं न करोति । तेषु त्रिषु† निमि-
त्तेषु विप्रैर्निर्दिष्टमिदं प्रायश्चित्तमाचरितव्यम् । द्वयोर्महानद्योः
सङ्गमे गत्वा त्रिषवणस्नानपूर्वकं त्रिरात्रोपवासं कुर्यात्, चतुर्थदिने
गां दद्यात्, दश ब्राह्मणांश्च भोजयेत् । एतेष्वध्यायनिमित्ते वर्णभेदेन
प्रायश्चित्तमाह यमः,—

* यथाविधि,—इति सु० ।

† तेष्वतीतेषु,—इति शा० स० ।

“स्वभार्यान्तु यदा क्रोधादगम्येति नरो वदेत् ।

प्राजापत्यं चरेद्विप्रः क्षत्रियो दिवसान्नव ॥

षड्राचन्तु चरेद्वैश्यस्त्रिरात्रं शूद्रश्चाचरेत्” — इति ।

‘एतस्य कार्यस्याकरणे चतुर्षु वर्णेष्वन्यतमं हतवानस्मि’ — इति
शपथं कृत्वा यः तत्कार्यं न करोति, तस्य प्रायश्चित्तं यमएवाह, —

“विप्रस्य बधसंयुक्तं कृत्वा तु शपथं मृषा ।

ब्रह्महा यावक्काम्नेन व्रतं चान्द्रायणं चरेत् ॥

क्षत्रियस्य पराकन्तु प्राजापत्यं तथा विप्रः ।

वृषलस्य त्रिराचन्तु व्रतं शूद्रहणश्चरेत् ॥

केचिदाङ्गरपापन्तु वृषलस्य बधं मृषा ।

नैतन्मम मतं यस्मात् कृतस्तेन † भवत्यसौ” — इति ॥

मनुरप्यनृतप्रायश्चित्तमाह, —

“वाग्देवतैस्तु चरुभिर्यज्ञरंस्ते मरस्वतीम् ।

अनृतस्यैनसस्तत्र कुर्वाणानिष्कृतिं पराम् ॥

कुष्माण्डैर्वाऽपि जुहुयाद्दृतमग्नौ यथाविधि ।

उदित्युषा च वारुण्या तृचेनाब्दैवतेन च” — इति ॥

प्राजापतिः, —

“अनृती सोमपः कुर्यात् त्रिरात्रं परमं तपः ।

पूर्णाङ्गतीर्था जुहुयात् सप्तवत्या हतेन तु ‡” — इति ॥

* वैश्यस्त्रिरात्रोपवासं षड्रात्रं शूद्रश्चाचरेत्, — इति शा० ।

† अतस्तेन, — इति मु० ।

‡ पूर्णाङ्गतिष्व जुहुयात् सप्त तेन हतेन हि, — इति शा० ।

प्रतिश्रुत्यानृतोक्तौ हारौतआह,—

“प्रतिश्रुत्यानृतं ब्रूयात् मिथ्या सत्यमथापिवा ।

स तप्तहृच्छसहितं चरेज्ज्ञान्द्रायणव्रतम्”—इति ॥

ब्रह्मचारिविषये गर्ग आह,—

“त्रिरात्रमेकरात्रं वा अनृतोक्तौ व्रतं चरेत् ।

मांसं भुक्त्वा ब्रह्मचारी पुनः संस्कारमाचरेत् ॥

अभ्यासे चैन्द्रवं चैव नैष्ठिको द्विगुणं चरेत् ।

वनस्थस्त्रिगुणं कुर्यात् यतिः कुर्यात् चतुर्गुणम् ॥

मांसाग्नेऽनृतोक्तौ च शवनिर्हरणे तथा”—इति ।

कश्चित्तु निमित्तविशेषेणानृतमपि बुद्धिपूर्वकं वक्तव्यम् । तदाह
याज्ञवल्क्यः,—

“वर्णिनान्तु बधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेत् ।

तत्पावनाय निर्वाण्यश्वरुः सारस्वतो द्विजैः”—इति ॥

सत्याभिभाषणे गुरुतरपापस्य वर्णिवधस्य निमित्तता प्रसज्येत ।
तत्पापं मा भूदिति स्वल्पपापमनृतं वक्तव्यम् । तस्य शुद्धये सारस्वत-
श्वरुनिर्वाण्यः । वर्णिवधवदात्मवधप्राप्तावप्यनृतं वदेत् । तदाह ब्राह्मणः,—

“यत्रोक्तावात्मनः पीडा नितान्तं भवतीति चेत् ।

तत्र वक्तव्यमनृतं व्याघ्रस्य वचनं यथा”—इति ॥

दुर्ब्राह्मणगृहभोजने प्रायश्चित्तमाह,—

दुराचारस्य विप्रस्य निषिद्धाचरणस्य च ।

अन्नं भुक्त्वा द्विजः कुर्यात् दिनमेकमभोजनम् ॥५८॥इति ।

दुराचारत्वं विहिताननुष्ठानम् । यो विप्रो विहितं नानुति-
ष्ठति निषिद्धं चाचरति, तस्य गृहे भुक्त्वा दिनमेकमुपवसेत् ।

तदशक्तौ प्रायश्चित्तान्तरमाह,—

सदाचारस्य विप्रस्य तथा वेदान्तवेदिनः ।

भुक्त्वाऽन्नं मुच्यते पापादहेराचान्तरान्नरः ॥६०॥ इति ।

एकस्मिन् दिने सकृदमृता दूर्गाह्मणगृहे भोजनेन कृतं चत्पापं,
तस्य सदाचारविप्रगृहे वेदान्तिगृहे वा भोजनेन शुद्धिः । यद्वा,
एकस्मिन् दिने नम्राप्तं यत् पिपौलिकावधादिबुद्रपापजातं, तत्
सर्वं शिष्टान्नभोजनेन शुद्ध्यति । पवित्रगृहान्नभोजनेन पापविशुद्धिं
बोधायनोऽप्याह,—

“भैराहारोऽग्निहोत्रिभ्यो मासेनैकेन शुद्ध्यति ।

यायावरवनस्येभ्यो दशभिः पञ्चभिर्दिनैः ॥

एकाहं धनिनोऽन्नेन दिनेनैकेन शुद्ध्यति ।

कपोतव्रतनिष्ठस्य पीत्वाऽपः शुद्ध्यति द्विजः”—इति ॥

मरणकालोपहृतेः* प्रायश्चित्तमाह,—

ऊर्ध्वोच्छिष्टमधोच्छिष्टमन्तरिक्षमृतौ तथा ।

कृच्छ्रवयं प्रकुर्वीत आशौचमरणे तथा ॥६१॥ इति ।

मरणकाले वान्यादिकमूर्ध्वोच्छिष्टं, मूत्रादिकमधोच्छिष्टम् ।
तथोरन्यतरत् यदा सम्पद्यते, तदा संस्कृता पुत्रादिर्धनादिना

* कालोपहृते,—इति मु० ।

प्रत्याम्नायेन प्राजापत्यत्रयं* कुर्यात् । मञ्जुदौ मरणमन्तरिक्षमु-
तिः । रजस्वलासूतिकामरणमाशौचमरणम् । तस्मिन् द्विविधे
मरणे कच्छत्रयं कुर्यात् ।

प्राजापत्यकच्छस्य चतुरः प्रत्याम्नायानाह,—

कच्छं देव्ययुतं चैव प्राणायामशतद्वयम् ।

पुण्यतीर्थेऽनार्द्रशिरःस्नानं द्वादशसंख्यया ॥६२॥

द्वियोजने तीर्थयात्रा कच्छमेकं प्रकल्पितम् । इति ।

देवी गायत्री, तस्या अयुतसंख्याकोजपो देव्ययुतम् । मणकः
प्रत्याम्नायः । प्राणायामानां शतद्वयं द्वितीयः प्रत्याम्नायः । अनार्द्रं
शिरोयस्याभावनार्द्रशिराः, तस्य स्नानमनार्द्रशिरःस्नानम् । सकृत्स्ना-
त्वा तदङ्गानुष्ठानञ्च विधाय केशान् शोषयित्वा ततो द्वितीयं
स्नानमाचरेत् । एवंविधं स्नानद्वादशकं पुण्यतीर्थं कृतं तृतीयः
प्रत्याम्नायः । पुण्यतीर्थमुद्दिश्य योजनद्वयगमनं चतुर्थः । तथोद-
कवासादयोऽपि प्रत्याम्नाया अवगन्तव्याः । तदुक्तं चतुर्विंशतिमते,—

“कच्छोऽयुतं च गायत्र्या उदवासस्तथैवच ।

धेनुप्रदानं विप्राय सममेतच्चतुष्टयम् ॥

तिलहोमसहस्रं वेदाध्ययनमेवच† ।

विप्रा द्वादश वा भोज्याः पावकेष्टिस्तथैवच ॥

* प्राजापत्यद्वयं,—इति मु० ।

† वेदस्थाध्यायमेवच,—इति शा० ।

अन्यानि वा पवित्राणि सामान्याऽऽर्चनीयानिः”-इति ।

अथ रेतःस्वस्नने प्रायश्चित्तमाह,—

गृहस्थः कम तः कुर्याद्रेतसः स्वस्ननं भुवि ॥६३॥

सहस्रन्तु जपेद्देव्याः प्राणायामैः त्रिभिः सह । इति ।

अकामकृते याज्ञवल्क्य आह,—

“यन्मेऽथ रेत दद्याभ्यां स्क्वं रेतोऽभिमन्त्रयेत् ।

स्नानान्तरं भ्रुवोर्मध्यं तेनानामिकया स्पृशेत्”-इति ॥

यन्मेऽथ रेत इत्येकस्या ऋचः प्रतीकमिदम् । पुनर्मामेत्विन्द्रिय-
मित्युपरितनो मन्त्रः । तेनाभ्यां मन्त्राभ्यामनामिकया रेत आजाय
स्ननयोः भ्रुवोर्मध्यमुपस्पृशेत् । यतीनां वनवासिनां च प्रयत्नोत्सर्गं
कण्ठोक्तं द्रष्टव्यम्,—

“यत्नोत्सर्गं गृही कृत्वा तारुणीभिरुपस्पृशेत् ।

वानप्रस्थो यतिश्चैव चरेद्यान्त्रायणत्रयम्”-इति ॥

स्वप्ने तु काश्यप आह,—

“सूर्यस्य त्रिर्नमस्कारं स्वप्ने भिक्षा गृही चरेत् ।

वानप्रस्थो यतिश्चैव त्रिः कुर्यादधमर्षणम्”-इति ॥

ब्रह्मचारिणं प्रति मनुराह,—

“स्वप्ने भिक्षा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः ।

स्नात्वाऽर्कमर्चयित्वा तु पुनर्मामित्युचं जपेत्”-इति ॥

भयादौ प्रजापतिराह,—

* चरेद्यान्त्रायणत्रयम्,—इति मु० ।

“भये रोगे तथा स्वप्ने सिक्वा शुक्रमकामतः ।

आदित्यमर्चयित्वा तु पुनर्मामैतृचं जपेत्”—इति ॥

नैष्ठिकस्य हारौत आह,—

“उपकुर्वाणस्तु* यः कुर्यात् कामतोऽकामतोऽपि वा ।

तदेव द्विगुणं कुर्यात् ब्रह्मचारौ च नैष्ठिकः”—इति ॥

अथ ब्रह्मवधस्य महापातकस्य प्रायश्चित्तमाह,—

चतुर्विधोपपन्ने तु विधिवद् ब्रह्मघातके ॥ ६४ ॥

समुद्रसेतुगमनं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् । इति ।

अगादयश्चतस्रो विद्याश्चतुर्विधाः, ताभिरुपपन्नस्तदध्ययनानुष्ठानवान् । एतेन “चतुर्विधोपपन्नेन द्वाभ्यां च”—इत्यादिरङ्गिरसा प्रोक्ता सर्वा परिषदुपलक्ष्यते । समुद्रे दाशरथिना बद्धः सेतुः समुद्रसेतुः, तद्व्यात्रां ब्राह्मणघातके पुरुषे यथाविध्यनुष्ठेयत्वेन निर्दिशेत् ।

विधिवदित्युक्तं, कोऽसौ विधेरित्याकाङ्क्षायां तदितिकर्तव्यतामाह,—

सेतुबन्धपथे भिक्षां चातुर्वर्ण्यात् समाचरेत्† ॥ ६५ ॥

वर्जयित्वा विकर्मस्थानं छत्रोपानद्विवर्जितः । इति ।

चतुर्णां वर्णानां यानि कर्माणि शास्त्रविहितानि, तेभ्यो विरु-

* उपकुर्वीतु,—इति मु० ।

† समाचरेत्,—इति मु० ।

द्धानि विकर्माणि । तेषु तात्पर्येण तिष्ठन्तीति विकर्मस्थाः । तान् वर्जयित्वा यथाशास्त्रं वर्तमानाद्यातुर्वर्ण्यात् सेतुबन्धमार्गे भिक्षां चरेत् । कृत्रोपानद्विवर्जित इति न केवलं भिक्षावेत्तायां, किन्तु गमनेऽपि द्रष्टव्यम् ।

भिक्षमाणेन वक्तव्यं मुक्तिप्रकारमाह,—

अहं दुष्कृतकर्मा वै महापातककारकः ॥६६॥

गृहद्वारेषु तिष्ठामि भिक्षार्थी ब्रह्मघातकः । इति ।

पापप्रख्यापनस्य प्रायश्चित्ताङ्गत्वात् प्रतिभिचाद्यदमहं दुष्कृतकर्मादि वाक्येन स्वपापं प्रख्यापयेत् । अप्रख्यापने बाधमाहाङ्गिराः,—

“कृत्वा पापं न गृहेत गूह्यमानं विवर्द्धते”—इति ।

दुष्कृतकर्मा महापातककारको ब्रह्मघातक इति पदत्रयस्य महासामान्यावान्तरसामान्यतद्विशेषवाचित्वादपुनरुक्तिः^(१) ।

अध्वश्रान्तम्यावस्थातुं देशविशेषमाह,—

* कर्त्तव्य,—इति नु० ।

(१) दुष्कृतकर्मा,—इति पापत्वमहासामान्यवाचि पदम् । महापातककारक इति महापापत्वरूपावान्तरसामान्यवाचि पदम् । ब्रह्मघातक इति ब्रह्मघपपापत्वरूपावान्तरसामान्यविशेषवाचि पदम् । सामान्यप्राप्तिस्तु विशेषकथनमपुनरुक्तमेव । “आचार्याणामियं शैली यद् सामान्येनाभिधाय तदेव विशेषेण विवृणोति”—इत्युक्तेरिति भावः ।

गोकुलेषु वसेच्चैव ग्रामेषु नगरेषु च ॥६७॥
तपोवनेषु तीर्थेषु नदीप्रश्रवणेषु च । इति ।

बहूनां गवां ग्रामे स्थापयितुमशक्यत्वेनारण्ये स्थापनाय कल्पितो ब्रजप्रदेशो गोकुलम् । यत्र व्याघ्रादिभयात् ग्रामाद्वह्निर्निवासोऽशक्यः, तत्र ग्रामे नगरे वा प्रविश्य गोशालादेवताऽऽयतनादौ पुण्यप्रदेशे निवसेत् । असति व्याघ्रादिभ्यो भये तपोवनादिषु निवसेत् । नदीप्रश्रवणभ्योऽन्यानि तीर्थानि पम्पासरोवरादीनि ।

न केवलं भिक्षागृहेष्वेव पापप्रख्यापनं, किन्तु निवासस्थानेष्वपीत्याह,—

एतेषु स्थापयन्नेनः पुण्यं गत्वा तु सागरम् ॥६८॥
दशयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम् ॥
रामचन्द्रसमादिष्टं नलसञ्चयसञ्चितम् ॥६९॥
सेतुं दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्महत्यां व्यपोहति । इति ।

यथोक्तप्रकारेण पापप्रख्यापनपुरःसरं यात्रां कृत्वा सेतौ दृष्टे सति तत्पापक्षयः ।

सेतुदर्शनामन्तरं कर्त्तव्यमाह,—

सेतुं दृष्ट्वा विशुद्धात्मा त्ववगाहेत सागरम् ॥७०॥ इति ।

स्पष्टोऽर्थः ।

सेतुं द्रष्टुमशक्नुवतो भूपतेः पचान्तरमाह,—

यजेत वाऽश्वमेधेन राजा तु पृथिवीपतिः ॥ इति ।

अश्वमेधेऽप्यशक्तस्य तदुपासनं वेदितव्यम् । तथा च तैत्तिरीय-
ब्राह्मणे श्रूयते । “सर्वं वा एतेन पाप्मानं देवा अरक्षन्पित्रा
एतेन ब्रह्महत्यामतरन्, सर्वं पाप्मानन्तरति तरति ब्रह्महत्यां
योऽश्वमेधेन यजते यउ चैनमेवं वेद”—इति । तदुपासनं च,
“उषा वा अश्वस्य”—इत्यादौ वाजसनेयिब्राह्मणे तैत्तिरीयब्राह्मणे च
प्रपञ्चितम् ।

सेतुयात्रां समाप्य पुनः प्रत्यागतस्य कर्त्तव्यमाह,—

पुनः प्रत्यागतो वेश्म वासार्थमुपसर्पति ॥ ७१ ॥
सह पुत्रकलत्रैश्च* कुर्याद् ब्राह्मणभोजनम् ॥
गाश्चैकशतं दद्यात् चातुर्वेद्येषु† दक्षिणाम् ॥ ७२ ॥
ब्राह्मणानां प्रसादेन ब्रह्महा तु विमुच्यते । इति ॥

ब्राह्मणानां प्रसादोनाम, विपापः शुद्धस्त्वमसीत्येवमाद्युक्तिः ।
इदञ्च व्रतं गुणहीनस्य ब्राह्मणस्य वधे द्रष्टव्यम् । अस्मिन्नेव विषये
व्रतान्तरमाह याज्ञवल्क्यः,—

“पात्रे धनं वा पर्याप्तं दत्त्वा शुद्धिमवाप्नुयात्”—इति ।

विद्यातपोयुक्ते पात्रे गोभृहिरण्यादिकं जीवनोण्यपर्याप्तं
दद्यात् । वाग्नब्देन सर्वस्वं सपरिष्कटं गृहं वा दद्यात् । तदाह
मनुः,—

* सपुत्रः सह भृत्यैश्च,—इति मु० ।

† चातुर्वेद्ये तु,—इति मु० ।

“सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेत् ।

धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम्”—इति ॥

अपुत्रस्य सर्वस्वदानं, सपुत्रस्य सपरिच्छदगृहदानमिति व्यवस्था ।
अथान्यमुनिप्रणीतानां व्रतविशेषाणां व्यवस्थां वर्णयामः । तत्र
याज्ञवल्क्यः,—

“शिरःकपालौ ध्वजवान् भिक्षाशी कर्म वेदयन् ।

ब्रह्महा द्वादशाब्दानि मितभुक् शुद्धिमाप्नुयात्”—इति ॥

स्वव्यापादितब्राह्मणशिरःकपालध्वजवान् । “कृत्वा श्वशिरौ-
ध्वजम्”—इति मनुस्मरणात् । “ब्राह्मणो ब्राह्मणं घातयित्वा तस्यैव
शिरःकपालमादाय तीर्थान्यनुमञ्चरेत्”—इति शातातपस्मरणाच्च ।
एतदुभयं पाणिनैव ग्राह्यम्, । “खट्वाङ्गपाणिः”—इति गौतम-
स्मरणात् । खट्वाङ्गशब्देन दण्डारोपितशिरःकपालात्मको ध्वजो
गृह्यते । भिक्षार्थं त्वन्यदेव मृत्कपालं ग्राह्यम् । “मृण्मयकपालपाणिः
भिक्षायै ग्रामं प्रविशेत्”—इति गौतमस्मरणात् । तथा शङ्खेऽपि ।
“ब्रह्महा परिषदाऽनुमतः खट्वाङ्गी गर्दभाजिनी मृण्मयपात्रपतित-
भिक्षान्नभोजी स्वकर्मविख्यापनेन चरेद्भैक्षमेककालाहारः शून्या-
गारनदीपर्वतवृक्षमूलगुहानिकेतनः, स एवं द्वादशवर्षे शुद्धिमाप्नोति”
—इति । वनादिवासिना तेन भवितव्यम् । यथाऽऽह मनुः,—

“ब्रह्महा द्वादशाब्दानि कुटीं कृत्वा वने वसेत् ।

कृतवापनो वा निवसेद् ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा ॥

* स्वकर्म विख्यापयन्,—इति मु० ।

आश्रमे वृक्षमूले वा सर्वभूतहिते रतः”—इति ।

कृतवापनो वेति वाशब्देन जटाधारणेन सह विकल्पोऽवगम्यते ।

अतएव सम्बर्त्तः,—

“ब्रह्महा द्वादशाब्दानि बालवासा* जटी ध्वजी”—इति ।

लोहितमृण्मयखण्डशरावेण भिक्षा ग्राह्या । तथा चापस्तम्बः ।

“लोहितकेन मृण्मयखण्डशरावेण भिक्षायै ग्रामं प्रविशेत्”—इति ।

अत्र भृष्टं लभ्यते इति सङ्कल्पमकृत्वा भैक्षमाचरेत् । तदाह वशिष्ठः ।

“सप्तागाराण्यसङ्कल्पितानि चरद्भैक्षमेककालाहारः”—इति । इदञ्च भैक्षमशक्तविषयम् । तथा च सम्बर्त्तः,—

“ब्रह्मघ्नस्तु वनं गच्छेद्वनवासौ जटी ध्वजी ।

वन्यान्धेव फलान्यग्नन् सर्वकामतिवर्जितः ॥

भिक्षार्थी विचरेद्ग्रामं वन्यैर्यदि न जीवति ।

चातुर्वर्ण्यं चरेद्भैक्षं खट्वाङ्गी संयतः पुनः ॥

भैक्षं चैव समादाय वनं गच्छेत्ततः पुनः ।

वनवासौ ह्यपः स्पृशेत् सदाकालमतन्द्रितः ॥

ख्यापयन्नात्मनः पापं ब्रह्मघ्नः पापकृत्तमः ।

अनेन तु विधानेन द्वादशाब्दं व्रतं चरेत्”—इति ॥

नियमान्तराण्याह यमः,—

“अथ वै ब्रह्महत्यायां खट्वाङ्गी मितभोजनः ।

मृण्मयेन कपालेन स्वकर्म ख्यापयंस्तथा† ॥

* वल्गुवासा,—इति मु० ।

† आवयंस्तथा,—इति शा० ।

ब्राह्मणावसथान् सर्वान् देवागाराणि वर्जयेत् ।

शोचन् विनिन्दन्नात्मानं संस्मरन् ब्राह्मणञ्च तम् ॥

चरेद् व्रतं यथोद्दिष्टं देवब्राह्मणपूजकः ।

एवं दृढव्रतोनित्यं सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥

सप्तागाराण्यपूर्वाणि यान्यसङ्कल्पितानि च ।

सञ्चरेज्जानि शनकैर्विधूमे भुक्तवर्जिते* ॥

ब्रह्मघ्नो देहि मे भिक्षामेनोऽभिक्षाय सञ्चरेत् ।

एककालं चरेद्भैक्षमलब्धोपवसेद्दिनम् ॥

एवं सञ्चरमाणस्तु ब्रह्महत्यां ब्रुवन् सदा ।

पूर्णे तु द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यां व्यपोहति"—इति ॥

ब्रह्मचर्यादिनियममाह गौतमः । “खट्वाङ्गी कपालपाणिर्द्वादश
संवत्सरान् ब्रह्मचारी भिक्षायै यामं प्रविशेत् कर्माचलाणः यथोप-
क्रामेत्† सन्दर्शनादार्यस्य स्थानासनाभ्यां विहरन् सवनेषूदकस्पर्शी
शुद्धेत्”—इति । काश्यापोऽपि‡,—

“पवित्रपाणिर्दण्डी च पञ्चदन्तोरजस्वलाः ।

तौर्यवासी कुशाच्छादी जटिलो ब्रह्महा भवेत्”—इति ॥

इयं विशुद्धिरकामकृतब्राह्मणबधविषया । तथा च मनुरेतद्-
द्वादशवार्षिकमुपक्रम्य बहूनि व्रतान्यभिधायान्ते निगमयति,—

* मुक्तिवर्जितः,—इति शा० स० ।

† बधोपक्रमेत्,—इति सु० ।

‡ कण्वोऽपि,—इति सु० ।

“इयं विशुद्धिरदिता प्रमाण्याकामतो द्विजम् ।

कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते”—इति ॥

आवृत्तब्रह्मवधे चतुर्थात् प्राग्व्रतमप्यावर्त्तनीयम् । तदाह तुर्मनु-
देवलौ,—

“विधेः प्राथमिकादस्माद्वितीये द्विगुणं चरेत् ।

तृतीये त्रिगुणं चैव चतुर्थे नास्ति निष्कृतिः ॥

यस्यादनभिसन्धाय पापं कर्म सकृत् कृतम् ।

तस्येयं निष्कृतिर्दृष्टा धर्मविद्विर्मनीषिभिः”—इति ।

तदेतद् देवलेन सकृदनुष्ठानस्य सकृत्कृतपापविषयत्वाभिधानात्,
प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्त्तनीयमिति न्यायोच्चावृत्तौ द्वेगुणादि-
मिद्धिः । यस्तु न साक्षाद् ब्राह्मणं जन्ति ; किन्तु तिरस्कारादिद्वारा
तन्निमित्ततामापद्यते, तं प्रति सुमन्तराह,—

“तिरस्कृतो यदा विप्रो हत्वाऽऽत्मानं मृतो यदि ।

निर्गुणः गृहसा क्रोधाद् गृहचेत्रादिकारणात् ॥

त्रैवार्षिकं व्रतं कुर्यात् प्रतिलोमां सरस्वतीम् ।

गच्छेद्वाऽपि विशुद्ध्यर्थं तत्पापस्येति निश्चितम्”—इति ॥

निर्निमित्तं भर्त्सने स एवाह,—

“अत्यर्थं निर्गुणो विप्रो ह्यत्यर्थं निर्गुणोपरि ।

क्रोधाद् द्वे म्रियते यस्तु निर्निमित्तन्तु भर्त्सितः ॥

वत्सरचितयं कुर्यात्सरः कृच्छ्रं विशुद्ध्ये”—इति ।

यदा पुनर्निमित्ती अत्यन्तगुणवानात्मघातौ चात्यन्तनिर्गुणः,
तदैकवर्षमेव ब्रह्मव्रत्याव्रतं कुर्यात् ।

“केशश्मश्रुनखादीनां कृत्वा तु वपनं वने ।

ब्रह्मचर्यं चरन् विप्रो वर्षेणैकेन शुद्ध्यति”—इति

तेनैवाभिधानात् । यथा हन्ता प्रायश्चित्ती, यथा वा निमित्ती,
तथैवानुमन्त्रादयोऽपि प्रायश्चित्तभाजः । तथाच पैठौनसिः,—

“हन्ता मन्तोपदेष्टा च तथा हम्प्रतिपादकः ।

प्रोत्साहकः सहायश्च तथा मार्गानुदेशकः ॥

आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्मिणाम् ।

उपेक्षकः शक्तिमांसेद् दोषवक्ताऽनुमोदकः ॥

अकार्यकारिणस्तेषां प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ।

यथाशक्त्यनुरूपञ्च दण्डन्तेषां प्रकल्पयेत्”—इति ॥

एतेषां मध्ये यो यो बधस्य प्रत्यासन्नस्तस्य तस्याधिकं प्राय-
श्चित्तं, विप्रकृष्टस्य तदपेक्षया न्यूनं प्रायश्चित्तं कल्पनीयम् । साक्षा-
त्कर्तुरपि वयोविशेषे प्रायश्चित्तस्य ह्रासो भवति । तदाह यमः*,—

“अशौतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाऽप्युनषोडशः ।

प्रायश्चित्तार्द्धमर्हन्ति व्याधितश्च तथा स्त्रियः†”—इति ॥

कचित्कर्तुः प्रतिनिधिमाह सएव,—

“अपूर्णाकादशाब्दस्य चतुर्वर्षाधिकस्य च ।

प्रायश्चित्तं चरेद् भ्राता पिताऽन्योवाऽथ बान्धवः”—इति ।

यत्तु तेनैवोक्तम्,—

* मनुः,—इति सु० ।

† स्त्रियोरोगिण्येव च,—इति सु० ।

“अतो बालतरस्यास्य नापराधो न पातकम् ।

राजदण्डो न तस्यास्ति प्रायश्चित्तञ्च नेष्यते”—इति ॥

तत् प्रायश्चित्तान्त्यत्वाभिप्रायेण, न पुनः सर्वात्मना तदभावप्रति-
पादनपरम् ।

“पादो बालेषु दातव्यः सर्ववर्णेष्वयं विधिः”—इति

विष्णुना बालस्य पादाभिधानेन बालतरस्य ततोऽप्यन्त्यत्वाव-
गमात् । यद्वा, माभूद्बालतरस्य पापं, वचनेन साक्षाद्विवरणत्वात् ।
न ह्यस्ति वचनस्यातिभारः । यत्पुनर्मध्यमाङ्गिरोवचनम्,—

“गवां सहस्रं विधिवत् पात्रेभ्यः प्रतिपादयेत् ।

ब्रह्महाऽपि प्रमुच्येत सर्वपापेभ्यएव च”—इति ॥

तच्च,

“द्विगुणं सवनस्ये तु ब्राह्मणे व्रतमादिशेत्”—

इत्येतद्वाक्यविहितद्विगुणव्रताचरणाशक्तस्य वेदितव्यम् । प्रायश्चित्त-
स्यातिगुरुत्वात् । यदपि शङ्खवचनम् । “प्रमाण्य द्वादशसंवत्सरान् षट्त्रि-
सार्द्धसंवत्सरं च व्रतान्यादिशेत् । तेषामन्ते गोसहस्रं तस्यार्द्धमर्द्धं च द-
द्यात्, सर्वेषां वर्णानामानुपूर्व्येण”—इति । तदाचार्यादिजननविषयम् ।

तथा च दक्षः,—

“सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।

आचार्ये शतसाहस्रं शौदर्ये दक्षमचयम् ॥

समद्विगुणसाहस्रमानन्यच्च यथा क्रमात् ।

दाने फलविशेषः स्थात् हिंसायां तददेव हि”—इति ॥

अथैवं वचनान्तरं साचित्तेनोदाहृत्य यच्च विशेषव्यवस्थोच्यते,

तत्र साऽस्तु ; यत्र त्वन्तरेणैव वधनान्तरं व्यवस्योच्यते, तत्र स्व-
कपोलकल्पिता कथं श्रद्धेयेति चेत् । मैवम् । स्रष्टिकारैः कल्पनी-
यत्वाभिधानात् । तथा च देवलः,—

“जातिशक्तिगुणापेक्षं सकृदुद्धृतं तथा ।

अनुबन्धादि विश्राय प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्”—इति ॥

यदिदं, द्वादशवार्षिकं ब्रह्महत्याव्रतं, तद्द्वादशवर्षं सम्पूर्णं वा
समापनीयम्, अर्वाग्वा ब्राह्मणत्राणादिनिमित्तलाभे । तथा च शङ्खः ।
“द्वादशे वर्षे शुद्धिमाप्नोति, अन्तरा वा ब्राह्मणं सोचयित्वा, गदां द्वाद-
शानां परित्राणात् सद्योवा अश्वमेधावभ्यस्नानाद्वा पूतो भवति”—
इति । एवं च सति यद् याज्ञवल्क्येनोक्तम्,—

“ब्राह्मणस्य परित्राणात् गवां द्वादशकस्य वा ।

तथाऽश्वमेधावभ्यस्नानात् शुद्धिमवाप्नुयात् ।

दीर्घतीक्ष्णमयग्रस्तं ब्राह्मणं गामथापिवा ॥

दृष्ट्वा पथि निरातङ्गं कृत्वा वा ब्रह्महा शुचिः ।

आनीय विप्रसर्वस्वं दृतं घातितएववा ॥

तन्निमित्तं चतः शस्त्रैर्जीवन्नपि न दुष्यति”—इति ।

न तद्भ्रतान्तराभिप्रायं, किन्तु समाप्तिकथनाभिप्रायम् । भ्रता-
न्तराणि मतुराह,—

“सच्छयं शस्त्रभृतां वा स्थादिदुषामिच्छयाऽऽत्मनः ।

प्रास्नेदात्मानमग्नौ वा समिद्धे निरवाक्शिरा ॥

यजेत वाऽश्वमेधेन सृजिता गोसवेन वा ।

अभिजिद्विश्विदुभ्यां वा चिद्वताऽग्निष्टुताऽपिवा ॥

जपन् वाऽन्यतमं वेदं योजनानां शतं व्रजेत् ।

ब्रह्महत्याऽपनोदाथ मितभुङ्गनियतेन्द्रियः ।

सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेत् ॥

धनं वा जीवनायान्नं गृहं वा सपरिच्छदम् ।

हविष्यभुक्त्वाऽनुचरेत् प्रतिश्रोतः भरस्वतीम् ॥

जपेद्वा नियताहारस्त्विह वेदस्य संहिताम्”—इति ।

एते सर्वे पक्षाः कामकाराकामकार विद्वद्विद्वद्विषयत्वेन व्यवस्था-
पनीयाः । कामकृतात्यन्ताभ्यामे तु याज्ञवल्क्य आह,—

“लोमभ्यः स्वाहेत्येवं हि लोमप्रभृति नै तनुम् ।

मज्जान्तं जुह्याद्वाऽपि मन्त्रैरेभिर्यथाक्रमम्”—इति ॥

तत्राष्टौ मन्त्रानाह वसिष्ठः । “लोमानि मृत्योर्जुहोमि लोम-
भिर्मृत्युं नाशय” इति प्रथमम् । त्वं मृत्योर्जुहोमि त्वं मृत्युं
नाशय इति द्वितीयम् । लोहितं मृत्योर्जुहोमि लोहितेन मृत्युं
नाशय इति तृतीयम् । मांसं मृत्योर्जुहोमि मांसेन मृत्युं नाशय
इति चतुर्थम् । मेदोर्मृत्योर्जुहोमि मेदमा मृत्युं नाशय इति पञ्च-
मम् । स्वायुं मृत्योर्जुहोमि स्वाय्वा मृत्युं नाशय इति षष्ठम् । अस्थीनि
मृत्योर्जुहोमि अस्थिभिर्मृत्युं नाशय इति सप्तमम् । मज्जां मृत्यो-
र्जुहोमि मज्जया मृत्युं नाशय इत्यष्टमम्”—इति । मरणान्तिकस्य
सर्वस्य† व्रतस्य कामकारविषयत्वं मध्यमाङ्गिरा आह,—

* वाशय,—इति शा० । एवं परत्र ।

† मरणान्तिकस्येदं व्रतम्,—इति मु० ।

“प्राणान्तिकं च यत्प्रोक्तं प्रायश्चित्तं मनोपिभिः ।

तत्कामकारविषयं विज्ञेयं नात्र संशयः ॥

यः कामतो महापापं नरः कुर्यात्* कथञ्चन ।

न तस्य शुद्धिर्निर्दिष्टा भृशघ्नपतनादृते”—इति ॥

यन्तु सुमन्तुनोक्तम् । “ब्रह्महा संवत्सरं लक्ष्मं चरेत् । अधःशायी
त्रिषवणस्त्रायी कर्मवेदकोभैचाहारो दौव्यनदीपुलिनसङ्गमाश्रमगोष्ठ-
पर्वतप्रस्रवणतपोवनविहारौ स्यात् स्थानवीरासनौ । संवत्सरे पूर्णं हिर-
ण्यमणिगोधान्यतिलभूमिमर्षीषि ब्राह्मणेभ्यो दद्यात्, पूतो भवति”—
इति । तदपहन्तुर्मूर्खस्य धनवतो जातिमात्रव्यापादने द्रष्टव्यम् ।
यत्पुनर्विषयवचनम् । “द्वादशरात्रमभ्युक्तो द्वादशरात्रमुपवसेत्”—
इति । तन्मनोऽवसितब्रह्महत्यास्य तदैवोपरतजिघांशस्य वेदितव्यम् ।
यत्पुनः षट्त्रिंशत्तवचनम्,—

“षण्डन्तु ब्राह्मणं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ।

चान्द्रायणं प्रकुर्वीत पराकद्वयमेव च”—इति ।

तदप्रत्यानेयपुंस्त्वस्य प्रत्ययबधे द्रष्टव्यम् । अप्रत्ययबधे तु वृह-
स्तिराह,—

“अरुणायाः सरस्वत्याः सङ्गमे लोकविश्रुते ।

शुद्धेत् त्रिषवणस्त्रायी त्रिरात्रोपोषितो द्विजः”—इति ॥

एतानि द्वादशवार्षिकादिधनदानपर्यन्तानि ब्राह्मणस्यैव । चचि-
यादेस्तु द्विगुणादिकम् । यदाहाङ्गिराः,—

“पर्वद् या ब्राह्मणानान्तु सा राज्ञां द्विगुणा मता ।

* कुर्याद्विषयः,—इति मु० ।

वैश्यानां त्रिगुणा प्रोक्ता पर्षद्वच्च व्रतं स्रुतम्*”—इति ॥

प्रजापतिरपि,—

“द्विगुणं त्रिगुणं चैव चतुर्गुणमथापिच ।

चतुर्विंशद्भजातीनां ब्राह्मणस्य बधे व्रतम्”—इति ॥

यत्तु चतुर्विंशतिमतवचनम्,—

“प्रायश्चित्तं यदान्नातं ब्राह्मणस्य महर्षिभिः ।

पादोनं चत्विशः कुर्यादधं वैश्यः समाचरेत् ॥

शूद्रः समाचरेत्पाटमशेषेष्वपि पाप्मसु”—इति ।

तत्रातिलोभ्यानुष्ठितचतुर्विधमाहमवतिरिक्तविषयम् । मूर्द्धा-
वसिक्तादीनामपि दण्डवत्प्रायश्चित्तं समूहनीयम् । दण्डतारतम्यमाह
याज्ञवल्क्यः,—

“दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरैः”—इति ।

एवं च सति मूर्द्धावसिक्तस्य ब्राह्मणबधे चत्विश्यादूनमप्यर्द्धद्वादश-
वार्षिकं भवति । अनयैव दृशा प्रतिलोभ्योत्पन्नानामपि प्रायश्चि-
त्तमूहनीयम् । तथोक्ताश्रमिणामपि प्रायश्चित्ततारतम्यमङ्गिरसा
दर्शितम्,—

“गृहस्थोक्तानि पापानि कुर्वन्त्याश्रमिणो यदि ।

शौचवत् शोधनं कुर्युर्वाक् ब्रह्मनिदर्शनात्”—इति ॥

प्रक्रान्तस्य प्रायश्चित्तस्य मध्ये विपत्तावपि पापक्षयो भवति ।

तथा च शरीतः,—

* शूद्राणाम् चतुर्गुणा,—इति सु० ।

† चत्विश्यादूनमध्यवर्षं दशवार्षिकं भवति,—इति शा० ।

“प्रायश्चित्ते व्यवसिते कर्त्ता यदि विपद्यते ।
पूतस्तदहरेव स्यादिह लोकपरमं च”—इति ॥

व्यासोऽपि,—

“धर्मार्थं यतमानस्तु मृतश्चेत् कोऽपि मानवः ।
प्राप्तो भवति तत्पुण्यमत्र मे नास्ति संशयः”—इति ॥
बधोद्यमेऽपि बधप्रायश्चित्तं कर्त्तव्यम् । तदाह याज्ञवल्क्यः,—
“चरेत् व्रतमहत्वाऽपि घातार्थं चेत् समागतः”—इति ।
यथावर्णमित्यनुवर्त्तते । अतएव स्मृत्यन्तरम्,—

“अहत्वाऽपि यथावर्णं ब्रह्महत्याव्रतं चरेत्”—इति ।
सवनस्थस्त्रीबधस्य महापातकत्वमभिप्रेत्य प्रायश्चित्तमाह,—

सवनस्थां स्त्रियं हत्वा ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ॥ ७३ ॥ इति ॥

आहिताग्नेर्जाया पतिव्रता सवनस्था । अतएवाङ्गिराः,—

“आहिताग्नेर्दिजातस्य हत्वा पत्नीमनिन्दिताम् ।
ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यादात्रेयीव्रतयैव च”—इति ॥

ब्रह्महत्यायाः प्रायश्चित्तमभिधाय मद्यपानस्य प्रायश्चित्तमाह,—
मद्यपश्च द्विजः कुर्यान्नदीं गत्वा समुद्रगाम् ।
चान्द्रायणे ततश्चीर्णे कुर्यात् ब्राह्मणभोजनम् ॥ ७४ ॥
अनडुत्सहिताङ्गां च दद्यात् विप्रेषु दक्षिणाम् । इति ।

पनसादिजन्यं मदकारणं द्रवद्रव्यं मद्यम् । तदाह पुलस्त्यः,—

“पानसं द्राक्षमाधूकं खार्जूरं तालमैद्यवम् ।
मधूतं सौरमाविष्टमैरेयं नारिकेलजम् ॥

समानानि विजानीयान्मद्यान्येकादशैव तु”—इति ।

एकादशानामन्यतमस्य मद्यस्य पाने महानदीतीरे चान्द्रायणश्च-
रित्वा ब्राह्मणभोजनं कृत्वा दक्षिणं दद्यात् । तदेतत्कामकार-
विषयम् । अकामकारे तु बृहस्पतिराह,—

“पीत्वा प्रमादतो मद्यमतिकृच्छ्रश्चरेत् द्विजः ।

कारयेत्तस्य संस्कारं शक्त्या विप्रांतु भोजयेत्”—इति ॥

तदेतन्मद्यपानप्रायश्चित्तं ब्राह्मणस्यैव, न क्षत्रियवैश्ययोः । मद्य-
पानस्य ब्राह्मणं प्रत्येव निषेधात् ।

“यत्तरत्तः पिशाचाक्षं मद्यमांससुराऽऽसवम् ।

तद्ब्राह्मणं न जातव्यं देवानामश्रुता हविः”—इति स्मरणात् ॥

बृहद्विष्णुरपि,—

“माधूकमैजवं मैरं तासुखाश्रूरपानसम् ।

धूस्तरश्चैव माध्वीकं मैरयं नारिकेलजम् ॥

अभेधानि दण्डितानि निन्द्यानि ब्राह्मणस्य तु”—इति ।

राजन्यवैश्ययोस्तु मद्यपानमनुजानाति बृहद्व्याजवल्क्यः,—

“कामादपि च राजन्यो वैश्या वाऽपि कथञ्चन ।

मद्यमेव सुरां पीत्वा न दोषं प्रतिपद्यते”—इति ॥

व्यामोऽपि,—

“उभौ मध्वासवं पीत्वा उभौ चन्दनचर्चितौ ।

एकपर्यङ्कशयितौ दृष्टौ मे केशवार्जुनौ”—इति ॥

उपनयनात् पूर्वं मद्यपाने प्रायश्चित्तं पित्रादिभिः कर्त्तव्यम् ।

तदाच जातृकर्णः,—

“अनुपेतस्तु यो वास्तो मद्यं मोहात् पिबेत् यदि ।

तस्य कच्छत्रयं कुर्यात् माता भ्राता तथा पिता”—इति ॥

मद्यपानस्य प्रायश्चित्तमुक्त्वा सुरापानस्य प्रायश्चित्तमाह,—

सुरापानं सकृत्कृत्वा अग्निवर्णां सुरां पिबेत् ॥ ७५ ॥

स पातयेद्यथात्मानमिह लोके परत्र च । इति ।

पिष्टादिजन्यो द्रवद्रव्यविशेषः सुरा । तथा च मनुः,—

“गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया चिविधा सुरा ।

यथैवैका न पातव्या तथा सर्वा द्विजोत्तमैः”—इति ।

तत्र पैष्ट्यां सुराशब्दो मुख्यः । गौडीमाध्योर्गौणः । पुलस्त्येनैका-
दशममध्येषु गौडीमाध्यावनुक्रम्य सुरायाः सकृत्पाने गौडीमाध्योर-
मुख्ययोरसकृत्पाने चाग्निसमानवर्णात्पत्तिपर्यन्तमन्तप्राप्त्युष्णां सुरां
पीत्वा ब्राह्मणो व्रियेतेत्यभिधानात् । तथाच बृहस्पतिः,—

“सुरापाने कामकृते ज्वलन्तीं चैव तां मुखे ।

चिपेत् तथा विनिर्द्गधो मृतः शुद्धिमवाप्नुयात्”—इति ॥

गौडीमाध्योरभ्यासे तप्तया मरणं व्याघ्र आह,—

“मत्या मद्यममत्या वा पुनः पीत्वा द्विजोत्तमः ।

ततोऽग्निवर्णां तां पीत्वा मृतः शुद्धोत् स किल्बिषात्”—इति ॥

कामकृते सकृत् पैष्टीपाने मूलवचनोक्तं मरणं द्रष्टव्यम् । अकाम-
कृते तु याज्ञवल्क्य आह,—

“बाणवासा जटी वाऽपि ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ।

पिष्ट्याकं वा कणाम् वाऽपि भक्षयेत् त्रिसमा निग्नि”—इति ॥

एतच्च वर्षचयपिण्याकादिभक्षणं कर्दनविषयम् । तथाच वर्षचय-
व्रतं प्रकृत्य व्यास आह,—

“एतदेव व्रतं कुर्यात् मद्यपश्चर्दने कृते ।

पञ्चगव्यञ्च तस्योक्तं प्रत्यहं कायगोधनम्”—इति ॥

यत्तु मनुनोक्तम्,—

“कणान् वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा मद्यन् निशि ।

सुरापानाघनुत्यथै वालवासा जटी ध्वजो”—इति ॥

तत्तालुमात्रसंयोगे द्रष्टव्यम् । यदपि देवतेनोक्तम् । “सुरापाने
ब्राह्मणो रूप्यताम्रसीमानामन्यतममंशिकन्यं पीत्वा शरीरपरित्या-
गात् पूतोभवति”—इति । यदपि मनुनोक्तम्,—

“गोमूत्रमग्निवर्णं वा पिवेद्दुकमेव वा ।

पयोष्टतं वाऽऽमरणात् भोगकद्रुसमेवच”—इति ॥

तदुभयं मूलग्रन्थेन समानविषयम् । वेदविदं प्रत्यङ्गिरा-
आह,—

“बृहस्पतिसर्वेनेष्टा सुरागो ब्राह्मणः पुनः ।

समत्वं ब्राह्मणेर्गच्छेदित्येषा वैदिकी स्मृतिः”—इति ॥

महद्गौणसुरापाने अङ्गिरा आह,—

“भूमिप्रदानं वा कुर्यात् सुरां पीत्वा द्विजोत्तमः ।

पुनर्न च पिवेत् जातु संस्मृतः स विशुद्ध्यति”—इति ॥

यत्तु सुमन्तुनोक्तम् । “ब्राह्मणस्य सुरापस्य षण्मासानुद्धृतममुद्रो-
दकस्नानं सावित्र्यष्टसहस्रं जुहुयात् प्रत्यहं त्रिरात्रमुपवासः । तप्त-
कण्ठेण पूतो भवति अश्वमेधावभयस्नानेन च”—इति । तत्पूर्वोक्त-

वृहस्पतिमवविषयएव द्रष्टव्यम् । सम्पत्त्यभावे वा द्रष्टव्यम् । यत्
पुनः वृहस्पतिनोक्तम्,—

“गौडीं माध्वीं सुरां पैष्टीं पीत्वा विप्रः भमाचरेत् ।

तप्तकृच्छ्रं पराकञ्च चान्द्रायणमनुक्रमात्”—इति ॥

तदनन्यौषधसाध्यव्याध्युपशमार्थपाने वेदितव्यम् । प्रायश्चित्त-
स्याल्पत्वात् । अतएव हेतोः सङ्कल्पमात्रविषयत्वेन वा योजनीयम् ।
अथ सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तमाह,—

अपहृत्य सुवर्णन्तु ब्राह्मणस्य ततः स्वयम् ॥ ७६ ॥

गच्छेन्मुषलमादाय राजानं स वधाय तु ।

ततः शुद्धिमवाप्नोति राज्ञाऽसौ मुक्तएवच ॥ ७७ ॥

कामतस्तु कृतं यत्स्यान्नान्यथा बधमर्हति । इति ।

अत्र सुवर्णशब्दः परिमाणविशेषोपेतहेमवचनः । स च परि-
माणविशेषो याज्ञवल्क्येन दर्शितः,—

“जालसूर्यमरीचिस्थं त्रसरेणूरजः स्मृतम् ।

तेऽष्टौ लिङ्गा तु तास्तिष्ठो राजसर्षप उच्यते ॥

गौरस्तु ते त्रयः षट् ते यवो मध्यस्तु ते त्रयः ।

कृष्णस्तु ते माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश”—इति ।

उक्तपरिमाणविशिष्टं ब्राह्मणसुवर्णं योऽपहरति, स स्वयमेव राज-
कर्तृकं मरणं सम्पादयितुं प्रहारसाधनं मुषलमादाय राजसमीपं
गच्छेत् । गत्वा चेदृशं मां प्रहरेति निवेदयेत् । ततो राज-
कर्तृकात् मुषलसाधनादुपादयं विद्मस्यतीति । अथ मुषल-

प्रहारेण न मृतः, तदा राज्ञा मुक्तः शुद्धिं प्राप्नोत्येव । तथाच सम्बर्त्तः,—

“ततो मुषलमादाय सकृद्धन्यात्तु तं स्वयम् ।

यदि जीवति स स्तेनस्ततः स्तेयादिमुच्यते”—इति ॥

अथवा, मुक्तएवेति पक्षान्तरमेवं व्याख्येयम् । यत्र स्तेनेन ये पोथ्यास्तदीयपुत्रमित्रकलत्रादयो बहवः सन्ति, तत्र स्तेने मृते बहवो-
विनश्यन्तीति मत्वा कृपाकृता राज्ञा धनदण्डादिपुरःसरं स्तेनो-
ऽप्रहृतो मुच्येत, तदाऽपि विशुद्ध्यत्येवेति । नन्वेवं सति, “अपन्नस्तेनस्ती
राजा”—इति गौतमवचनान् राजा प्रत्यवायी स्यात् । न । तस्य
पोथ्यवर्गादिदृष्टानिमित्तस्तेनव्यतिरिक्तविषयत्वेऽप्यपपत्तेः । मनु ब्रा-
ह्मणवधस्यातिगर्हितत्वात् मुक्तएवेत्ययं पक्षस्तद्विषयत्वेन कुतो न
व्याख्यायते । मनुवचनविरोधादिति ब्रूमः । तथाच मनुः,—

“सुवर्णस्तेयकृद्भिप्रो राजानमभिगम्य तु ।

स्वकर्म स्थापयन् ब्रूयान्मां भवाननुशास्त्विति ॥

गृह्यत्वा मुषलं राजा सहत् कुर्व्यात् इतं स्वयम् ।

बधेन शुद्ध्यति स्तेनो ब्राह्मणस्तपमेवच”—इति ॥

अत्र वधपक्षो नामधारकमात्रविप्रविषयः । तपःपक्षस्तु मवनस्थत्वा-
दिगुणोपेतब्राह्मणविषयः । न च तादृशस्य स्तेयमसम्भावितमिति
शङ्कनीयम् । कदाचित् कचिच्चित्तगततामसवृत्त्या लोभातिशयोदये
सति तत्सम्भवात् । एवञ्च सति मुक्तएवेति पक्ष एतद्विषयत्वेनापि
योजयितुं शक्यते । यच्चैर्यं कामकृतं स्यात्, तत्रायमुक्तोवधो द्रष्टव्यः ।
अन्यथा प्रामादिकचौर्यं बधं नार्हति । न च लोभैकमूलस्य चौर्यस्य

प्रमादिकत्वमसम्भावितमिति शङ्कनीयम् । यदा वस्त्रप्रान्तग्रथितं सुवर्णं सुवर्णलेनाञ्जालाऽपहरति, अपहृत्य चान्यसौ ददाति नाशयति वा ; न पुनः स्वामिने प्रत्यर्पयति, तदा सम्भवत्येवाक्रामतोऽप्य-
पहारः । तादृशेऽपहारे सवनस्य ब्राह्मणवत्तपसा षड्विंशत्युक्त्या । तपसो-
विशेषस्तु मनुना दर्शितः,—

“तपसाऽपनुनुत्सु सुवर्णस्तेयजं मलम् ।

बालवामा द्विजोऽरण्ये चरेद्ब्रह्मवधव्रतम्”—इति ॥

सुवर्णात् न्यूनपरिमाणेषु हेमसु व्रतभेदाः षट्त्रिंशन्मते दर्शिताः,—

“वाल्मीकिमात्रेऽपहृते प्राणायामं समाचरेत् ।

लिखमात्रेऽपि च तथा प्राणायामत्रयं बुधः ॥

राजसर्पपमात्रे च प्राणायामचतुष्टयम् ।

गायत्र्यष्टसहस्रञ्च जपेत् पापविशुद्धये ॥

गौरसर्पपमात्रे तु सावित्रीं वै दिनं जपेत् ।

यवमात्रसुवर्णस्य प्रायश्चित्तं दिनद्वयम् ॥

सुवर्णकण्ठं लोकमपहृत्य द्विजोत्तमः ।

कुर्यात् सान्तपनं शृङ्गं तत्पापस्यापनुत्तये ॥

अपहृत्य सुवर्णस्य माषमात्रं द्विजोत्तमः ।

गोमूत्रयावकाहारस्त्रिभिर्मासैर्विशुद्ध्यति ॥

सुवर्णस्यापि हरणे वत्सरं यावको भवेत् ।

जडं प्राणान्तिकं ज्ञेयमथवा ब्रह्मव्रतम्”—इति ॥

वत्सरयावकाशनं किञ्चिन्न्यूनसुवर्णपहारविषयम् । सुवर्णपहारे
द्वादशवार्षिकविधानात् । यस्तु चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्,—

“आत्मतुल्यं सुवर्णं वा दद्यादिष्टाऽथवा क्रतुम् ।

षडब्दं वा चरेत् कृच्छ्रं जपयज्ञपरायणः ।

तीर्थाभिगमने विद्वान् तस्मात् स्तेयात् प्रमुच्यते”—इति ॥

तत्रात्मतुल्यसुवर्णदानमत्यन्तधनिकविषयम् । क्रतुर्धनिकश्रो-
त्रियविषयः । षड्वर्षिकन्तु तीर्थयात्रामहितं निर्दुर्गश्रोत्रियविषयम् ।
स्तेयप्रायश्चित्तं सर्वत्रापहतं धनं स्वामिने दत्तैव कार्यम् ।

“स्तेये ब्रह्मस्मृतस्य सुवर्णादेः कृते पुनः ।

स्वामिनेऽपहतं देयं हर्त्ता त्वेकादशाधिकम्”—इति

स्मरणात् । यदा त्वगत्या राजा हन्तुमप्रवृत्तः, तदा वसिष्ठोक्तं
द्रष्टव्यम् । “स्तेनः प्रकीर्णकेशो राजानमभियाचेत, नतस्तस्मै राजा
उडुम्बरं शस्त्रं दद्यात्, तेनात्मानं प्रमापयेत्, मरणात् पूतो भवति”—
इति । उडुम्बरं ताम्रमयम् । यदा सुवर्णमपहत्य तदमुखा तदानी-
मेवानुतापेन प्रत्यर्पयेत्, तदाऽऽपस्तम्बोक्तं द्रष्टव्यम् । “चतुर्थकाल-
मिताशनेन चिवर्धमवस्थानम्”—इति । मानमापहारे तु सुमन्तु-
राह । “सुवर्णस्तेयो द्वादशरात्रं वायुभक्षः पूतो भवति”—इति ।
गुरुश्रोत्रिययागस्यत्वादिवज्रगुणोपेतब्राह्मणद्रव्यस्य भूयशोऽसकृदप-
हारे वसिष्ठोक्तं द्रष्टव्यम् । “निष्कालकोष्टताभ्यक्तो गोमयाग्निना
पादप्रभृति आत्मानं प्रमापयेत् पूतो भवतीति विज्ञायते”—इति ।

इत्थं सुवर्णस्तयप्रायश्चित्तमभिहितम् । गुरुतत्परायश्चित्तं
दशमाध्याये मातरं भगिनीमित्यत्र प्रपञ्चितम् । यस्तु पतित-
ब्रह्मणादिभिः सद्यः संवत्सरं संसर्गं कृत्वा स्वयमपि पतितस्तस्य
प्रायश्चित्तं मन्त्रुराह,—

“योयेन पतितेनैषां संसर्गं याति भानवः ।

स तस्यैव व्रतं कुर्यात् संसर्गस्य विप्रदुष्ये” — इति ॥

आचार्यस्तु, कलियुगे संसर्गदोषाभावमभिप्रेत्य संसर्गप्रायश्चित्तं
नाभ्यधात् । अतएव सृष्ट्यर्थसारे कलौ वर्ज्यमानमनुक्रमेण संसर्गदोषः
पापेष्वित्युक्तम् ।

संसर्गदोषस्य पातित्यापादकत्वाभावेऽपि पापमात्रापादकत्वम-
स्तौत्याह,—

आसनात् शयनाद्यानात्सम्भापात् सह भोजनात् ॥७८॥

संक्रामन्ति हि पापानि तैलविन्दुरिवाम्भसि ॥ इति ॥

यथा तैलविन्दुरम्भसि प्रक्षिप्तः सर्वत्र व्याप्नोति, तथा पतित-
संसर्गकृतं पापं संसर्गिणं पुरुषं व्याप्नोति ।

संसर्गदोषव्याजेन पूर्वमनुक्तप्रायश्चित्तानां सर्वेषां साधारणानि
प्रायश्चित्तान्याह,—

चान्द्रायणं यावकञ्च तुलापुरुष एवच ॥७९॥

गवाञ्चैवानुगमनं सर्वपापप्रणाशनम् । इति ॥

तुलापुरुषः कृच्छ्रविशेषः । तत्स्वरूपमुपरिष्ठादुक्त्यामः । यत्र यत्र
प्रतिपदोक्तं प्रायश्चित्तन्नोपलभ्यते, तत्र सर्वत्र पापगौरवत्वाद्यवानु-
सारेण चान्द्रायणादीन्यावृत्तानि* चानुष्ठेयानि । ततः सर्वाणि
पापानि नश्यन्तीति सिद्धम् ।

* चान्द्रायणादीनि व्रतानि,—इति मु० ।

इत्थं प्रायश्चित्तकाण्डे नवभिरध्यायैः प्रकीर्णकादीनां महा-
पातकान्तानां पापानां यानि प्रायश्चित्तान्याचार्येणाभिहितानि,
तानि व्याचक्षाणैरस्माभिस्तत्प्रसङ्गात् पठितानि स्मृत्यन्तराण्यप्यु-
दाहृत्य व्यवस्थापितानि । अथ यानि पूर्वमनुदाहृतानि, तान्युदा-
हृत्य व्यवस्थापयामः ।

तत्र विष्णुप्रोक्तां पापानुक्रमणिकामाश्रित्य तदानुपूर्व्याध्याय-
श्चित्तवचनान्युदाह्रियन्ते । तत्र विष्णुरादावतिपातकमनुक्रम्य तत्स्व-
रूपमेवं विनिर्दिदेश । “मातृगमनं दक्षिणगमनं मृषागमनमित्यति-
पातकानि”—इति । तेषां त्रयाणां दशमाध्याये, मातरं यदि
गच्छेदित्यासिन् प्रकरणे प्रायश्चित्तानि निर्णीतानि ।

अतिपातकानन्तरं महापातकमनुक्रम्य तत्स्वरूपनिर्देशः एवङ्कृतः ।
“ब्रह्महत्या सुरापानं ब्राह्मणसुवर्णहरणं गुरुदारगमनमिति महा-
पातकानि तत्संयोगश्च”—इति । तत्र गुरुदारगमनव्यतिरिक्तानां
चतुर्णां द्वादशाध्याये चतुर्विंशत्यादिना सर्वपापप्रणाशनमित्यन्तेन
ग्रन्थेन प्रायश्चित्तान्युक्तानि । गुरुदारगमनस्य तु दशमाध्याये पितृ-
दारान् समारुह्येत्यत्र प्रायश्चित्तमभिहितम् ।

महापातकानन्तरमनुपातकमनुक्रम्य तत्स्वरूपमेवं निर्दिष्टम् ।
“यागभ्यस्य चित्रियस्य वधः वैश्यस्य रजस्वलायाश्चान्तर्व्व्याश्चान्नय-
गोचया अविज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च घातनं ब्रह्महत्या-
समानौति । कूठमाच्छ्यं सुहृद्वध इत्येतौ सुरापानसमौ । ब्राह्मण-
भूम्यपहरणं सुवर्णस्तेयममम् । पितृव्यमातामहमातुल्यशूरनृपपत्न्य-
भिगमनं गुरुदाराभिगमनमदृशम् । पितृमातृस्वसृगमनं श्रोत्रिय-

त्रिगुपाध्यायमित्रपत्न्यभिगमनञ्च । स्वसुः सख्याः सगीत्राया उत्तम-
वर्णायाः कुमार्या रजस्वलायाः शरणागतायाः प्रव्रजिताया निन्धि-
प्तायाश्च"—इति । तत्र प्रायश्चित्तं विष्णुरेवाह,—

“अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनो यथा ।

अश्वमेधेन शुद्ध्यन्ति तीर्थानुसरणेन वा"—इति ॥

तत्राश्वमेधः मार्त्वभौमराजविषयः । “राजा मार्त्वभौमोऽश्वमेधेन
यजेत"—इति श्रुतेः । तीर्थस्नानमितरविषयम् । तच्च साधारणं
प्रायश्चित्तम् । यत्र प्रतिपदोक्तं प्रायश्चित्तं नास्ति नोपलक्ष्यते वा,
तत्रैदं साधारणं द्रष्टव्यम् । यागस्यत्रयवधस्य तादृशवैश्ववधस्य च
षष्ठाध्याये वैश्वं वा क्षत्रियं वाऽपीत्येतस्य व्याख्यानप्रसङ्गे प्रायश्चित्तं
दर्शितम् । तथा चान्तर्वत्या अत्रिगोत्रायाश्च बधे तत्रैव प्रायश्चित्त-
मभिहितम् । अविज्ञातगर्भवधे प्रायश्चित्तं चतुर्थाध्याये गर्भपातश्च
या कुर्यादित्यस्मिन् प्रसङ्गे वर्णितम् । शरणागतवधः परिशिष्यते ।
मनुस्वन्यान्वपि ब्रह्महत्यामभान्याह,—

“अनृतञ्च समुत्कर्षे राजगामि च पेशनम् ।

गुरोश्चालीकनिर्व्वन्धः समानि ब्रह्महत्याया"—इति ॥

याज्ञवल्क्यश्चापराण्यथाह,—

“गुरूणामध्यधिच्छेपो वेदनिन्दा सुहृद्वधः ।

ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयमधीतस्य च नाशनम्"—इति ॥

अत्र शरणागतवधादिषु पादन्यूनं ब्रह्महत्यावनमवगन्तव्यम् ।
समशब्दस्य राजसमो मन्त्रीत्यादावीषन्यूने प्रयोगदर्शनात् । मनुस्व-
धीतत्यागादीनां सुरापानसमत्वमाह,—

“ब्रह्मोज्झं वेदनिन्दा च कूटसाध्यं मुहूर्धनः ।

गर्हितानाद्ययोजैभिः सुरापानममानि षट्”—इति ॥

तत्र ब्रह्मोज्झस्य प्रायश्चित्तं वसिष्ठ आह । “ब्रह्मोज्झः कृच्छ्रं
हादगाराच्च चरित्वा पुनरुपमुञ्चीत वेदसाधार्यात्”—इति । इदञ्च
प्रायश्चित्तं प्रमादवाधादिविषयम् । भागिकतया तत्त्यागे पाद-
न्यूनसुरापानव्रतमिति मनोर्मतम् । यदपि वसिष्ठेनोक्तम् । “गुरो-
रलौकनिर्जने कृच्छ्रं हादगाराच्च चरित्वा मनेन स्वात्मा शुद्धप्रसादात्
पूतो भवति”—इति । तदेतदसतिपूर्वं मयदनुष्ठाने वेदितव्यम् ।
विष्णुनाऽनुक्रान्तस्य कूटसाध्यस्य हादगवर्गिकं प्रायश्चित्तम् ।
तथाच तद्वतानुवृत्तौ शङ्क आह,—

“कूटसाध्यं तथा कृत्वा निर्दोषमपहत्य च ।

एतदेव व्रतं कुर्यात् तथाच शरणगतम्”—इति ॥

यत्र साध्यकृतवदनेन विषयो वधप्राप्तिः तद्विषयमिदम् ।
अपरमपि ब्रह्महत्यासमं विष्णुर्निषेधति,

“आकुष्टताडितो वाऽपि भवेज्वा विप्रयोजितः ।

यमुद्दिग्य त्यजेत् प्राणांस्तमाकर्ष्य घातकम्”—इति ॥

आक्रोशगादिनिमित्ताभावे मृतस्यैव हत्यादोषः, न तृथ्यस्य ।

तथाच सत्यन्तरम्,—

“अकारणन्तु यः कश्चित् द्विजः प्राणान् परित्यजेत् ।

तस्यैव तत्र दोषः स्यान्न तु यो परिकीर्तयेत्”—इति ॥

सचेतस्यैव तः,—इति मु० ।

कूटसाध्यज्ञातवचनेन,—इति मु० ।

याज्ञवल्क्योऽपि सुरापानसमान्यदाजहार,—

“निषिद्धमक्षणं जंघ्यमुत्कर्षं च वक्षोऽनृतम् ।

रजस्वलामुखास्वादः सुरापानसमानं तु”—इति ॥

एवमादिषु सर्वत्र येन मान्यं उच्यते, तद्वैयं प्रायश्चित्तं किञ्चि-
न्यूनमनुष्ठेयम् । सा च न्यूनता निमित्तगौरवानुसारिणी कल्पनीया ।
सुवर्णस्तेयममे तु ब्राह्मणभृत्यहरणे मरणान्निकपायश्चित्तेषु न्यूनत्व-
कल्पनाऽसम्भवाद्वादशवार्षिकादिव्रतानि यथायोगं कल्पनीयानि ।
याज्ञवल्क्योऽन्यानि सुवर्णस्तेयममान्याह,—

“अथरत्नमन्थ्यास्त्रीभूधेनुहरणं तथा ।

निक्षेपस्य च सर्वं हि सुवर्णस्तेयसंज्ञितम्”—इति ॥

मनुरपि,—

“निक्षेपस्थापहरणं नराधरजनस्य च ।

भूमिवज्रमणीनाञ्च हस्तस्तेयममं स्मृतम्”—इति ॥

पितृव्यपत्न्यादिगमनानां गुरुतल्पसमानानां दशमाध्याये मातृ-
स्वभृगमे चैवमित्यस्मिन् प्रकरणे प्रपञ्चितम् ।

अनुपातकानन्तरं विष्णुरूपपातकं अनुक्रम्य तत्स्वरूपमेवं निर्दिदेश ।

“अनृतवचनमुत्कर्षं राजशामि यैश्वर्यं गुरोश्चालीकनिर्वन्धो वेद-
निन्दाऽधीतस्य च त्यागोऽग्निमातृपितृसुतदाराणाञ्चाभोज्यान्नभक्षणं
परस्वहरणं गुरुदाराभिगमनं अयाज्ययाजनं विकर्मणा जीवनमम-
त्यतिग्रहः चचियविट्शूद्रगोवधोऽतिक्रियविक्रयः परिवित्तिताऽनुजेन
ज्येष्ठस्य परिवेदनञ्च ग्रात्यता भृतकाध्यापनं भृतादध्ययनादानं सर्व-
करेणधिकारो महायन्त्रप्रवर्जनं द्रुमगुल्मसतौषधीनां हिंसा स्त्रिया

जीवनं अभिचारमूलकर्मसु च प्रवृत्तिः आत्मार्थं च क्रियारम्भोऽना-
हिताग्निता स्तेयो देवर्षिपितृणामृणस्थानपाक्रिया असच्चास्त्राधिगमनं
नास्तिकता कुशीलता मद्यपस्त्रौनिषेवणमुपपातकानि"—इति ।
याज्ञवल्क्यस्तु विष्णुनाऽनुकान्यपि कानिचिदुपपातकानि स्मृणानप-
क्रियादीन्वुदात्रहारः—

• "गोवधोव्रात्यता स्तेन्यमृणानां चानपक्रिया ।
अनाहिताग्निताऽपण्यविक्रयः परिवेदनम् ॥
भृतादध्ययनादानं भृतकाध्यापनं तथा ।
पाण्डराय्यं पारिवित्त्यं वार्द्ध्यं नवणक्रिया ॥
स्त्रीशूद्रवित्तवधो निन्दितार्थापजोवनम् ।
नास्तिकां व्रतलोपश्च सुतानाञ्चैव विक्रयः ॥
धान्यकुणपणस्तेयमयाज्यानां च याजनम् ।
पितृमातृसुतत्यागस्तटाकाराभविक्रयः ॥
कन्यासु दूषणञ्चैव परिवेदकयाजनम् ।
कन्याप्रदानं तस्यैव कौटिल्यं व्रतलोपनम् ॥
आत्मनोऽर्थं क्रियारम्भोमद्यपस्त्रौनिषेवणम् ।
स्वाध्यायाग्निसुतत्यागो बान्धवत्यागएवच ॥
इन्धनार्थं द्रुमच्छेदः स्त्रीहिंसौषधजीवनम् ।
हिंसयञ्चविधानञ्च व्यसनान्यात्मविक्रयः ॥
शूद्राप्रेय्यं क्षीनमस्यं क्षीनयोनिनिषेवणम् ।

• भृतकाध्ययनं चैव,—इति शा० सो० ।

नास्तिक्यं श्लोकः शा० पुस्तके ।

तथैवान्धाश्रमे* वासः पराक्षपरिपुष्टता ॥

असच्छास्त्राधिगमनमाकरेण्यधिकारिता ।

भार्याया विक्रयश्चैषामेकैकमुपपातकम्"—इति ॥

यद्यप्यनृतवचनमुत्कर्ष इत्येतन्मनुना ब्रह्महत्यासमेषु पटितं, याज्ञ-
वल्क्येन सुरापानसमेषु, विष्णुना उपपातकेषु ; तथापि विषयभेदेन
त्रैविध्यं वक्तुं शक्यत्वात् न किञ्चिदसाङ्ग्यम् । विषयभेदस्तु च्यते । देष्टुं
पुरुषं राजभृत्यादिभिर्मारयितुं तस्मिन्नाविद्यमानमपि महान्तमप-
राधमारोप्यानृतं चेद् ब्रूयात्, तद्ब्रह्महत्यासमम् । बधपर्यवभाषितत्वात् ।
यस्तु लाभपूजाख्यातिकामो राजसभादौ स्वस्मिन् अविद्यमानमपि
चतुर्विदाभिज्ञत्वं प्रकटयितुमनृतं ब्रूते, तत्सुरापानसमम् । अति-
मर्हितत्वात् । यस्तु मुख्यगोष्ठ्यादौ परोपकारमन्तरेण वृथाऽनृतं ब्रूते,
तस्यैतदुपपातकम् । तत्राययोः प्रायश्चित्तं पूर्वमेवोक्तम् । तृतीये तु
कामकृते याज्ञवल्क्य आह,—

“अपि† तेज इति क्षायां स्वां दृष्ट्वाऽम्बुगतां जपेत् ।

सावित्रीमण्डौ दृष्टे चापल्ये चानृतेऽपि च”—इति ॥

अकामकृते तु मनुनोक्तं द्रष्टव्यम्,—

“सुप्ता जुत्वा च भुक्त्वा च निष्ठीव्योक्त्वाऽनृतानि च ।

पौत्वाऽपोऽधेयमाणश्च आत्तमेत्यतोऽपि सन्”—इति ॥

राजाग्रे साचात्परम्परया वा परदोषकथनं राजगामि पैशुन्यम् ।
गुरोवल्लोकनिर्व्वन्धो द्विविधः । तत्र राजभृहादौ स्वयं समर्थः सन्

* तथैवान्धाश्रमे,—इति सु० ।

† मयि,—इति सु० ।

असमर्थस्य गुरोर्द्रव्यलाभाद्युपरोधकारणं निर्वन्धं कतोति चेत्,
सोऽयमलीकनिर्वन्धो ब्रह्महत्यासमन्त्येन मनुमोक्तः । यच्च वाक्पाश्या-
दिभावेण गुरोरप्रियमुपजायते, सोऽयमलीकनिर्वन्ध उपपातकम् ।
वेदनिन्दा त्रिविधा, दुष्टार्थादिशास्त्राण्यभ्यस्य वेदानामप्राभाष्य
प्रतिपादने निर्वन्धएका निन्दा । मेयं वाङ्मन्येन ब्रह्महत्यासमेषू-
पवर्णिता । सत्यासपि वेदप्रमाणबुद्धौ जल्पवितण्डादिहेतुशास्त्रस्य
सनिगद्या श्रुतिसृष्ट्युक्तन्यानुष्ठानस्यावज्ञा द्वितीया निन्दा । एतदे-
वाभिप्रेत्य मनुराह,—

“योऽवमन्येत ते त्वं हेतुजायते प्रजापतिराह ॥

म साधुभिर्वहिगतायै नान्तिको वेदनिन्दका” — इति ।

मेयं निन्दा सुत्रापाण्यस्य मनुनोदाहृता ।

यस्तु वैदिकसामुतिप्रश्नापि नात्यन्तं तल्लत शङ्कते किमनेन
भविष्यति जनापवादभयादेव केवलमनुतिप्रशस्यते निन्दति, वे-
दनिन्दोपपातक्यु पच्यते ।

एवमध्ययनत्यागादिकेवस्य वद्विषयानुक्रान्तस्य गौरवत्यागदे-
पर्यालोच्यावान्तरभेदः कल्पनीयः । अतिमादस्तदाराणामित्यत्रापि
त्याग इति पदमर्थेति । अनुक्रान्तानामुपपातकानां प्रोक्तेभ्योऽतिपा-
तकमहापातकानुपातकेभ्यो जल्पत्वादुपपातकत्वम् । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे,

“महापातकतुल्यानि पापानुक्तानि यानि तु ।

तानि पातकसंज्ञानि तन्मूलादुपपातकम्”—इति ॥

तस्य चोपपातकजातस्य साधारणं प्रायश्चित्तं विष्णुराह,—

* मू०,—इति मु० ।

“उपपातकिनस्त्वेते कुर्युश्चान्द्रायणं नराः ।

पराक्रमयवा कुर्युर्थवियुर्गोसवेन च” — इति ॥

तत्रैतेषामावृत्तानां मन्वाते गोसवो द्रष्टव्यः । एकैकस्याशक्तं प्रति पराकः, शक्तं प्रति चान्द्रायणम् । याज्ञवल्क्योऽपि साधारणं प्रायश्चित्तमाह,—

“उपपातकशुद्धिः स्यादेवं चान्द्रायणेन वा ।

पथमा वाऽपि मामेन पराकेणाथवा पुनः” — इति ॥

एवमित्यनेन यदेन प्रकृतं गोवधव्रतमतिदिश्यते । अतिदेश-
स्योपदेशान्मूनविषयत्वाद् गोव्रताङ्गानि गोचर्मादीनि कानिचि-
द्विषयान्तरेषु निवर्तन्ते । एतच्च व्रतचतुष्टयमकामकारे शक्त्यपेक्षया
विकल्पितं द्रष्टव्यम् । कामकारे तु,—

“एतदेव व्रतं कुर्युर्न उपपातकिनो द्विजाः ।

अवकीर्णी तु शुद्धार्थं चरेच्चान्द्रायणं व्रतम्” — इति

मनुनोक्तं त्रैमासिकं द्रष्टव्यम् । एतच्च साधारणप्रायश्चित्तं प्रति-
पदोक्तप्रायश्चित्ताभावे तदनुषङ्गमे वा द्रष्टव्यम् ।

प्रतिपादोक्तानि प्रायश्चित्तानि यथासम्भवमुदाहरामः । तत्र
गुरोरक्षीकनिर्वन्धस्योपपातकस्य प्रायश्चित्तं विष्णुराह । “समुत्कर्षे-
ऽमृते गुरोरक्षीकनिर्वन्धे तदाक्षरणे च मासं पथसा वर्त्तत” — इति ।
अग्निध्यागे स एवाह । “वेदान्युत्सादितस्त्रिवर्णश्चायधःप्राची संवत्सरं
सकृद्वैषेण वर्त्तत” — इति । बसिष्ठोऽपि । “योऽग्नीनपविश्येत्, स ह्यङ्कं
द्वादशरात्रश्चरित्वा पुनराधेयं कारयेत्” — इति । मनुरपि,—

“अग्निहोत्रपविद्याग्नीन् ब्राह्मणः कामकारतः ।

चान्द्रायणं चरेन्नामं वीरहत्यासमं च तत् ॥

अग्निहोत्रपविध्याग्नीमासादूर्ध्वन्तु कामतः ।

कच्छं चान्द्रायणञ्चैव कुर्यादेवाविचारयन्"—इति ॥

हारीतः । "संवत्सरोत्सन्नाग्निहोत्री चान्द्रायणं कृत्वा पुनराद-
धात् । द्विवर्षोत्सन्ने सान्तपनं चान्द्रायणञ्च कुर्यात् । त्रिवर्षोत्सन्ने संवत्स-
रकच्छमभ्यस्य पुनरादधात्"—इति । शङ्खोऽपि । "अग्न्युत्सादी संवत्सरं
प्राजापत्यं चरेत् गाक्षं दद्यात्"—इति । भरद्वाजः । "द्वादशाहान्तिक्रमे
अहमुपवासः । मासातिक्रमे द्वादशाहमुपवासः । संवत्सरान्तिक्रमे
मामोपवासः पयोभक्षणं च"—इति । एतत्सर्वमालस्याग्नित्यागवि-
षयतया* यथायोगमूहनीयम् । यत्तु भरद्वाजश्लोकेऽभिहितम् ।
"प्राणाद्यामग्रतमादशरात्रं कुर्यात् । उपवासमाविंशतिरात्रं कुर्यात् ।
अत ऊर्ध्वमाषष्टिरात्रं तिस्रोरात्रीः उपवसेत् । अत ऊर्ध्वमासंवत्सरात्
प्राजापत्यं व्रतं चरेत् । अत ऊर्ध्वं कालवज्जले दोषवज्जत्वम्"—इति ।
तत्प्रमादादग्नित्यागविषयम् । नास्तिक्यात् त्यागे तु व्याघ्र आह,—

"योऽग्निं त्यजति नास्तिक्यात् प्राजापत्यं चरेद्विजः ।

अन्यत्र पुनराधानं दानमेव तथैव च"—इति ॥

प्राजापत्यस्योपलक्षणत्वात् त्यागकालस्य गौरवसाधवानुसारेण
व्रतान्तरान्यूहणीयानि । व्रतानन्तरकर्तव्यमाह जातृकर्णः,—

"अतीतकालं जुज्यादग्नौ विप्रोयवानयम् ।

नष्टेऽग्नौ विधिवद्द्यात् कृत्वाऽऽधानं पुनर्दिजः†"—इति ।

* आलस्यादित्यागविषयतया,—इति सु० ।

† कृत्वाऽऽधानं पुनर्दिजे,—इति सु० ।

एतच्चौपासनाग्निविषयम् ।

दारत्यागे शातातप आह । “कौमारदारत्यागी मासं पयो-
भक्षः शुद्ध्यति”—इति ।

अभोज्याभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तं त्रैकादशाध्याये प्रपञ्चितम् ।

परस्वहरणे मनुराह,—

“धान्यान्नधनचौर्याणि कृत्वा कानाद् द्विगुणितम् ।

सजातीयगृहादेव कृच्छ्राब्देन विशुद्ध्यति ॥

मनुष्याणाम्नु हरणे स्त्रीणां त्रैवगृहस्य च ।

कृपवापीजलानाञ्च शुद्धिश्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥

द्रव्याणामल्पसाराणां स्तेयं कृत्वाऽन्यवेश्मनः ।

चरेत् सान्तपनं कृच्छ्रं तन्निर्यात्यात्मशुद्धये ॥

भक्ष्यभोज्यापहरणे यानशय्याऽऽसनस्य च ।

पुष्पमूलफलानाञ्च पञ्चगव्यं विशोधनम् ॥

तणकाष्ठद्रुमाणाञ्च शुकान्नस्य गुडस्य च ।

चेलचर्ममिषाणाञ्च त्रिरात्रं स्यादभोजनम् ।

मणिमुक्ताप्रवालानां ताम्रस्य रजतस्य च ॥

अयःकांक्षोपलानाञ्च द्वादशाहं कणाक्षता ।

कार्पासकीटजोर्णानां दिशफैकशफस्य च ॥

पचिगन्धौषधीनाञ्च रज्जाश्चैव अहं पयः”—इति ।

एतेषां विषयाणां मध्ये धान्यस्य परिमाणविशेषेण व्रतविशेषः
स्मृत्यन्तरेऽभिहितः,—

“धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो वरतोऽभ्यधिकं बधः”—इति ।

यत्तु जावालिनीकम्,—

“तिलधान्यान्वस्त्राणां शय्यानामामिषस्य च ।

संवत्सराहुं कुर्वीत व्रतमेतत्समाहितः”—इति ॥

तदेतदकामकृतविषयम् । अन्यत्वात् । भक्ष्यस्य तु सकलोजनपर्या-
प्तिकस्थापकारे पैठीनसिराह । “भक्ष्यभोज्यान्मस्योदरपूरणमाचहरणे
चिरात्रं पञ्चगव्याहारः”—इति । यानि तु मनूकेषु विषयेषु
व्रतान्तराण्यन्यैर्भूनिभिर्दर्शितानि, तेषु व्रतेषु यानि समाभि, न तत्र
विवादः । न्यूनानामकामकारविषयत्वं, अधिकानां कामकृताभ्यास-
विषयत्वमिति विवेकः ; तत्र वचनानि । “द्रव्यानामल्पभाराणां
सान्नापनम् । भक्ष्यभोज्ययानशय्याऽऽसनमूलपुष्पफलानां हरणे पञ्च-
गव्यपानम् । तृणकाष्ठद्रुमशुष्काश्चगुडवस्त्रचर्मामिषाणां चिरात्रमुप-
वसेत् । मणिमुक्ताप्रवालानां ताक्षरजलायःकांस्थानां द्वादशाहं कणा-
नम्रीयात् । कापांसकौटजीर्णाद्यपहरणे चिरात्रं पथमा वर्त्तेत । द्वि-
शफैकशफहरणे चिरात्रमुपवसेत् । पश्चिगन्धौषधिरज्जुवैदलानाम-
पहरणे दिनमुपवसेत्” ।

“दत्त्वेवापहतं द्रव्यं धनिकस्थाभ्युपायतः ।

प्रायश्चित्तं ततः कुर्यात् कल्पावस्थापनुक्तये”—इति ।

जावालिः,—

“अश्वगोभूमिकन्यासं कृत्वा चान्द्रायणं चरेत् ।

अपश्य पशुन् चुद्रान् प्रजापत्यं समाचरेत् ॥

गुडकापांसधान्यानि सर्पिलवणमेव च ।

अवाचमौषधं तैलं शय्यां वास उपानहौ ॥

कांस्थायस्तावसीसं वा कृच्छ्रं कृच्छ्राद्धमेव च ।

उदके फलमूलेषु पुष्पवर्णसुगन्धिषु ॥

मृद्गाण्डमधुमांसेषु कृच्छ्रपादो विधीयते ।

व्यापादनापहारेषु सक्तोव्य स्वामिनं ततः ॥

पापं निवेद्य विप्रेभ्यः प्रायश्चित्तेन युज्यते ।

अपहृत्य तु वर्णाणां धनं विप्रः प्रमादतः ॥

प्रायश्चित्तञ्च यत् प्रोक्तं ब्राह्मणानुमते चरेत् ।

राजस्वस्थापहरणे रमणीयां जनस्य* च ॥

धनापहरणे चैव कुर्वात् संवत्सरव्रतम्"—इति ।

परदारगमनस्य तु प्रायश्चित्तं दशमाध्यायेऽभिहितम् । अथाज्य-
याजने मनुराह,—

“ब्राह्मणां याजनं कृत्वा परेषामन्यकर्म च ।

अभिचारमहीनञ्च विभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति"—इति ॥

यत्तु प्रचेतसा शूद्रयाजकादीनमुक्तम्योक्तम् । “एते पञ्चतपोभूमौ
जलशयनाद्यनुष्ठेयम् । क्रमेण यौगवर्षाहेमन्तेषु मासं गोमूत्रयाव-
कमश्रौयुः”—इति । तत्कामकृताभ्यासविषयम् । यत्तु यमेनोक्तम्,—

“पुरोधाः शूद्रवर्णस्य ब्राह्मणोयः प्रवर्त्तते ।

खेत्तादर्यप्रसङ्गादा तस्य कृच्छ्रं विशोधनम्"—इति ॥

तदशक्तविषयम् । यत्तु गौतमेनोक्तम् । “निषिद्धमन्त्रप्रयोगे सति

* मयीणां च जनस्य,—इति सु० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । अत्र तु, जलशयनाद्यनुष्ठेयम्,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

सहस्रानुवाकं* जपेत्”—इति । तत्कामतोऽभ्यासविषयम् । यत्तु पैठि-
नमिनोक्तम् । “शूद्रयाजकः सर्वद्रव्यपरित्यागात् पूतो भवति । प्राणा-
यामसहस्रेषु दशहत्वाऽभ्यस्तेषु”—इति । तदकामतोऽभ्यासविषयम् ।

असत्प्रतिग्रहे याज्ञवल्क्य आह,—

“गोष्ठे वसेद् ब्रह्मचारी मासमेकं पथोव्रतम् ।

गायत्रीजप्यनिरतः शुद्ध्यतेऽसत्प्रतिग्रहात्”—इति ।

अत्र अपसंख्या मनुना दर्शिता,—

“अपित्वा त्रीणि माविद्याः सहस्राणि समाहितः ।

मासं गोष्ठे पथः पीत्वा मुच्यतेऽसत्प्रतिग्रहात्”—इति ।

एतच्च दाहद्रव्ययोर्हभयोरसत्त्वे वेदितव्यम् । अन्यतरस्यासत्त्वे तु
षट्चिंशन्मते दर्शितम्,—

“पवित्रेष्वा विशुद्धान्ति सर्वे धोगाः प्रतिग्रहाः ।

विन्दवेन मृगारेष्वा कयाचिन्मित्रविन्दया ॥

देव्यास्तत्रापेनैव शुद्ध्यतेऽसत्प्रतिग्रहात्”—इति ।

यत्तु वृद्धचारीतवचनम्,—

“राज्ञः प्रतिग्रहं कृत्वा मासमग्नौ सदा वसेत् ।

षष्ठे काले पथोभक्षः पूर्णं मासे प्रमुच्यते ॥

तर्पयित्वा द्विजाम् कामैः सततं नियतव्रतः”—इति ।

तदापदि सुवर्चेनोपरागादौ कृष्णाजिनादिप्रतिग्रहविषयम् ।
अल्पद्रव्यपरिग्रहे चारीतः । “मणिवासोगवादीनां प्रतिग्रहे सावि-

अष्टसहस्रं जपेत्”—इति । षट्चिंशत्तमतेऽपि,—

“भिक्षामात्रे गृहीते तु पुण्यं मन्त्रसुदीरयेत्”—इति ।

चतुर्विंशतिमतेऽपि,—

“प्रतिविद्धेषुसर्जेषु षष्ठांशं परिकल्पयेत्”—इति ।

दानार्थमिति शेषः ।

विकर्मणा जीवने तु चान्द्रायणम् । तथाच नटादीन् विकर्मणा जीविताननुक्रम्य यम आह,—

“एतेषामेव सर्वेषां प्रत्यापत्तिस्तु मृग्यताम् ।

भैक्षान्मुपभुञ्जानो द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्”—इति ।

नारदोऽपि,—

“कर्मणा गर्हितेनैव यद्विन्नं समुपार्जितम् ।

तस्य त्यागेन शुद्ध्यन्ति धर्मस्यान्वेषणेन वा ॥

अप्सु प्राप्तेत तद्रव्यमन्यायेन यदागतम् ।

उपयुक्तानुशिष्टञ्च देयं वा ब्रह्मवादिने”—इति ।

अनियामधस्य प्रायश्चित्तं षष्ठाध्याये वर्णितम् । गोवधस्य त्वष्टम-
नवमाध्याययोस्तत् प्रपञ्चितम् ।

अविक्रयविक्रयस्य चतुर्विंशतिमते दर्शितम्,—

“सुरायाविक्रयं कृत्वा चरेत् सौम्यचतुष्टयम् ।

साक्षात्सवणमांशानां चरेच्चान्द्रायणप्रथमम् ॥

मध्याह्न्यतैलशोमानां चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ।

पयःपाषाणपूपानां चरेच्चान्द्रायणतृतीयम् ॥

दध्याज्येचुरयानाञ्च गुडकण्टादिविक्रये ।

सर्वेषां स्नेहपक्वानां पराकं तु समाचरेत् ॥
 सिद्धाक्षविक्रये विप्रः प्राजापत्यं समाचरेत् ।
 उपवासन्तु तक्रस्य नक्तं काञ्चिकविक्रये ॥
 पूगीफलानि मञ्जिष्ठा द्राक्षा खर्जूरमेव च ।
 एतेषां विक्रये कृच्छ्रं पनमस्य दिमचयम् ॥
 कदली नारिकेलं च नागरं बीजपूरकम् ।
 एतेषां पादकृच्छ्रः स्यात् जम्बीरादेस्तथैव च ॥
 कस्तूरिकादिगन्धानां विक्रये कृच्छ्रमाचरेत् ।
 कर्पूरादेस्तदहं स्याद्दिनं सिद्धादिविक्रये ।
 तिलानां विक्रयं कृत्वा प्राजापत्यं समाचरेत् ।
 यज्ञार्थं कृषिजातांश्च दानकल्पांश्च विक्रये ॥
 रक्तपीतानि वस्त्राणि कृष्णाजिनमथापि वा ।
 एतेषां विक्रये कृच्छ्रं गर्गस्य वचनं यथा ॥
 गोविक्रयं द्विजः कुर्यात् लाभार्थं धनमोहितः ।
 प्राजापत्यं प्रकुर्वीत गजानामैन्दवं सृष्टम् ॥
 खराश्वाजविकानां च शरभाणाञ्च विक्रये ।
 पराकं तच्च कुर्वीत मृगां द्विगुणमाचरेत् ॥
 मारौष्ठां विक्रयं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ।
 द्विगुणं पुरुषाणाञ्च व्रतमाहुर्मनीषिणः ॥
 चान्द्रायणं प्रकुर्वीत एकाहं वेदविक्रये ।
 चक्रानाम्नु पराकं स्यात् सतीनां कृच्छ्रमाचरेत् ॥
 इति शास्त्रपुराणानां चरेत् मान्यपमं द्विजः ।

रहस्यपञ्चरात्राणां कर्त्तुं तत्र समाचरेत् ।

गाथानां नीतिशास्त्राणां प्राकृतानां नथैवच ॥

सर्वांसामेव विद्यानां पादकृत्तं समाचरेत् ।

शारीतोऽपि । “गुडतिलपुष्पमूलफलपक्वाश्विक्रये सौम्यायनम् ।
लाजालवणमधुमांसतैलदधितकटुतगन्धचर्मवासमामन्यतमविक्रये चा-
श्रायणम् । तथोर्णकेशरिभूधेनुवेश्मशस्त्रविक्रये च । मत्स्यमांसस्त्राय-
स्थिष्टङ्गनखशुक्तिविक्रये तप्तकृत्तम् । हिङ्गुगुग्गुलुहरितालमनः-
शिलाऽञ्जनगैरिकक्षारलवणमणिमुक्ताप्रवालवैणवमृण्मयेषु च । आरा-
मतटाकोदपानपुष्करिणौसुकृतविक्रये त्रिवणस्त्रायधःशायी चतुर्थ-
कालाहारो दशसहस्रं जपेद्गायत्रीं संवत्सरेण पूतो भवति । हीन-
मानोन्मानमङ्गीर्णविक्रये च” — इति । ईदृशेष्वेकविषयवज्रव्रतेषु अस-
क्तपूर्वमुक्तानि यानि, तेषु यथा योगं व्यवस्था कल्पनीया ।

परिविच्छादीनां चतुर्णां प्रायश्चित्तं चतुर्थाध्याये वर्णितम् ।

ब्राह्मणेनाम सावित्री पतितः । तस्य प्रायश्चित्तं मनुराह,—

“येषां द्विजानां सावित्री नामूच्येत यथाविधि ।

तांश्चारयित्वा चीन् कृच्छ्रान् यथाविधुपनाययेत्” — इति ।

वशिष्ठोऽपि । “पतितसावित्रीक उद्दालकव्रतं चरेत् । द्वौ मासौ
यावत्केन वर्त्तयेत् मासं पयसाऽर्द्धमासमामिषया अष्टरात्रं हृतेन
पद्माक्षमयाचितं हविष्यं भुञ्जीत त्रिरात्रमम्भक्षोऽहोरात्रमुपवसेत् ।
अश्वमेधावमृष्यं वा गच्छेत् । ब्राह्मणस्तोमेन वा यजेत” — इति । तत्र
मानवमापद्रिव्यं, उद्दालकव्रतं तस्मापद्रिव्यम् । यस्तु यमेनोक्तम्,—

“सावित्री पतिता यस्य दशवर्षाणि पश्य च ।

सशिखं पवनं कृत्वा व्रतं कुर्यात् समाहितः ॥

एकविंशतिरात्रञ्च पिवेत् प्रसृतियावकम् ।

हविषा भोजयेच्चैव ब्राह्मणान् सप्त पञ्च च ॥

ततो यावकशुद्धस्य तस्योपनयनं स्मृतम्”—इति ।

तत् मनुष्यमानविषयम् । यस्य पित्रादयोऽप्यनुपनीताः, तस्याप-
स्तम्बोक्तं द्रष्टव्यम् । “यस्य पिता पितामहइत्यनुपनीतौ स्थातां ते
ब्रह्मघ्नसंस्तुताः । तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति वर्ज्ययेत् ।
तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तं, यथा प्रथमेऽतिक्रमे चतुरेवं संवत्सरः ।
अथोपनयनम् । ततः संवत्सरमुदकोपस्पर्शनं प्रतिपुरुषं संख्याय संवत्स-
रान् यावन्तोऽनुपेताः स्युः । सप्तभिः यावमानौभिः यदन्ति यच्च
दूरकइत्येताभिर्यजुःपवित्रेण सामपवित्रेणाङ्गिरसेनेति । अथवा व्याह-
तिभिरेव । अथाध्याथः । यस्य प्रपितामहादेर्नानुस्रियत उपनयनं,
ते शशानसंस्तुताः । तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति वर्ज्ययेत् ।
तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तम् । द्वादश वर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चरे-
दथोपनयनं तत उदकोपस्पर्शनम्”—इति ।

भृतकाध्ययनाध्यापनयोर्हारीत आह,—

“भृतकाध्यापनं कृत्वा भृतकाध्यापितश्च यः ।

अनुयोगप्रदानेन चीन् पक्षांस्तु पयः पिवेत्”—इति ।

द्रुमादिहिंसायां मनुराह,—

“फलदानान्नु वृक्षाणां हृदने जप्यमृक्शतम् ।

गुल्मवल्लीक्षतानां च पुष्पितानां च वीरधाम् ।

वृष्टवानामौषधीनां जातानां च स्वयं वने ॥

तृथाऽऽलम्बोऽनुगच्छेद् भान्दिनमेकं पयोव्रतम्”—इति ।

एतच्च यज्ञार्थवृक्षच्छेदनादिव्यतिरिक्तविषयम् । अतएव याज्ञ-
वल्क्योऽपि वृथेति विप्रिनष्टि,—

“वृक्षगुल्मलतावीरुच्छेदने जप्यमृक्गतम् ।

स्यादोषधिवृथाच्छेदौ क्षीराग्नी गोऽनुगोदितम्”—इति ।

यत्तु हारीतेनोक्तम् । “स्यावरमरीस्यादौनां वध्रे यज्जेदं प्राण-
मित्येतयाऽऽजं ऊत्वा तिलपात्रं ब्राह्मणाय दद्यात्”—इति । तदश्व-
त्यादिपुण्यस्यावरविषयम् । महाफलप्रदस्य पनमनारिकेलादिवृक्ष-
जातस्य च्छेदनावृत्तौ शङ्खः आह,—

“संवत्सरव्रतं कुर्याच्छ्रित्वा वृक्षं फलप्रदम्”—इति ।

दृष्टार्थत्वेऽपि कर्षणाद्भूतहलाद्यर्थत्वे न दोषः । “फलपुष्पोद्गमन्
पादपात्रं हिंस्यात् कर्षणकार्यार्थमुपहन्यात्”—इति स्मरणात् ।

नास्तिक्यन्तु वाचनिकं चेत्तदुपपातकम् । यथाऽऽहुः पौराणिकाः,—

“नास्तिकास्त्रिविधाः प्रोक्ता धर्मज्ञैस्तत्त्वदर्शिभिः ।

क्रियादुष्टो मनोदुष्टो वाग्दुष्टश्च तथैवच ॥

उपपातकी तु वाग्दुष्टो मनोदुष्टोऽनुपातकी ।

अभ्यासात्तु* क्रियादुष्टो महापातक इव्यते”—इति ॥

तत्रोपपातकनास्तिक्ये वसिष्ठ आह । “नास्तिकः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं
चरित्वा विरमेन्नास्तिक्यात्”—इति । यत्तु शङ्खेनोक्तम् । “नास्तिकोना-
स्तिकवृत्तिः कृतघ्नः क्रूराव्यवहारी मिथ्याऽभिप्रांसीत्येते पञ्च संवत्सरं ब्रा-
ह्मणगृहे भैक्षं चरेयुः”—इति । तदेतत् महापातकनास्तिक्यविषयम् ।

* अभ्यासेन,—इति सु० ।

व्रतलोपिनोऽवकीर्णव्रतं याज्ञवल्क्य आह,—

“अवकीर्णो भवेद्गत्वा ब्रह्मचारी तु योषितम् ।
गर्दभं पशुमालभ्य नैच्छतं स विशुद्ध्यति”—इति ॥

मनुरपि,—

“अवकीर्णो तु काणेन गर्दभेन चतुष्पथे ।
स्नानोपाकविधानेन* यजेत निर्वर्तितं निशि ॥
ऊत्वाऽग्नौ विधिवद्भूममन्ततश्च समित्यूचा† ।
वातेन्द्रगुह्वक्त्रोनां जुहुयात् सर्पिषाऽऽहुतौः ॥
एतस्मिन्नेनमि प्राप्ते वसित्वा गर्दभाजिनम् ।
सप्तागारान् चरेद् भैक्षं स्वकर्म परिकीर्तयन् ॥
तेभ्यो लब्धेन भेदेण वर्त्तयन्नेककालिकम् ।
उपसृष्टं स्विषवणमब्देन स विशुद्ध्यति”—इति ।

वसिष्ठोऽपि । “ब्रह्मचारी चेत् स्त्रियमुपेयादरण्यं चतुष्पथे
लोकिकेऽग्नौ रक्षोदेवतं गर्दभं पशुमालभेत । नैच्छतं वा चरुं निर्वपेत् ।
तस्य जुहुयात् कामाय स्वाहा कामकामाय स्वाहा रक्षोदेवताभ्यः
स्वाहा”—इति । तत्र ओचियस्य पशुरओचियस्य चरुरिति
द्रष्टव्यम् । शङ्खस्तु वर्णभेदेन व्रतविशेषमाह । “गुप्तायां वैश्यायामव-
कीर्णो संवत्सरं विषवणमनुतिष्ठेत् चक्षियायां द्वे वर्षे ब्रह्मण्यां
षोडशे वर्षाणि”—इति । यदप्यङ्गिरसोक्तम्,—

“अवकीर्णिनिमित्तान्तु ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ।

* पाकयज्ञविधानेन,—इति मु० ।

† समित्यूचा,—इति मु० ।

चीरवासास्तु षण्मासान् तथा मुच्येत किल्बिषात्”—इति ।

तदीषद्भ्यभिचारिणीविषयम् । अत्यन्तव्यभिचारिणीषु पुनः शङ्ख-
आह । “स्त्रैरिण्यां ब्राह्मण्यामवकीर्णः षड्रात्रमुपोषितो गां दद्यात् ।
क्षत्रियायामुपोषितस्त्रिरात्रं दद्यात् । वैश्यायां चतुर्यकाला-
हारो ब्राह्मणान् भोजयित्वा यवमभारं च गोभ्यो दद्यात् । वृषण्या-
मवकीर्णः सचेलस्नात उदकुम्भं ब्राह्मणाय दद्यात् । गोष्ववकीर्णः
प्राजापत्यं चरेत् । रण्डायामवकीर्णः पलान्नभारं मीममाषं च
दद्यात्”—इति । अत्र च, ब्राह्मणस्याद्वै चतुर्यस्य,—इत्यादिन्यायो-
नास्ति, किन्तु समानमेव त्रयाणां वर्णानाम् । तदाह शाण्डिल्यः,—

“अवकीर्णो द्विजो राजा वैश्यापि खरेण तु ।

इष्टा भैक्षगिनो नित्यं शुद्ध्यन्ध्वद्वात् समाहिताः”—इति ॥

अभ्यासे कण्व आह,—

“प्रथमे दिवसे रात्रावकीर्णो गर्दभेन यजेत ।

यो यथा कुरुतेऽभ्यासमब्देनैकेन शुद्ध्यति”—इति ॥

तत्र विशेषमाह गौतमः । “तस्याजिनमूर्द्ध्वात् परिधाय
लोहितपात्रं सप्त गृह्णान् भैक्षं चरेत् कर्माचक्षाणः”—इति । अव-
कीर्णलक्षणमाह जातुकर्ण्यः—

“खण्डितव्रतिना येन रेतः स्याद्ब्रह्मचारिणा* ।

कामतोऽकामतः प्राङ्मरवकीर्णिति तं बुधाः”—इति ।

यतिवनस्पयोस्वधिकं व्रतमाह शाण्डिल्यः—

“वानप्रस्थो यतिश्चैव खण्डने सति कामतः ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, रेतःसिग्ब्रह्मचारिणा,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

पराकत्रयसंयुक्तमवकीर्णव्रतं चरेत्”—इति ।

यतेः पुनर्गोर्हस्थस्वीकारे सम्बर्त्त आह,—

“मन्यस्य दुर्मतिः कश्चित् प्रत्यापत्तिं व्रजेद्यदि ।

स कुर्यात् कृच्छ्रमश्रान्तः पाण्डाभान् प्रत्यहं प्रतमः”—इति ।

वृद्धपराशरोऽपि—

“यः प्रत्यवसितो विप्रः प्रव्रज्यातो विनिर्गतः ।

अनाश्रकनिवृत्तश्च गार्हस्थ्यं च चिकीर्षति ॥

चरेत् पाण्डामिकं कृच्छ्रं नियतात्मा समाहितः ।

चरेत् त्रीणि च कृच्छ्राणि त्रीणि चान्द्रायणानि च ।

जातकर्मादिभिः सर्वैः संस्कृतः शुद्धिमाप्नुयात्”—इति ।

तत्र ब्राह्मणस्य पाण्डामिककृच्छ्रः, क्षत्रियस्य चान्द्रायणत्रयं, वैश्यस्य कृच्छ्रत्रयमिति व्यवस्था । अत्र पाण्डामिकादिव्रतत्रयं ब्राह्मणस्यैव सकृन्ध्यासाद्यपेक्षया व्यवस्थापनीयमित्यन्ये । व्रतान्तरलोपेऽप्यवकीर्णव्रतमितिदिशति मनुः,—

“अकृत्वा भैक्षरणमममिथ्यं च पावकम् ।

अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णव्रतं चरेत्”—इति ।

यत्तु याज्ञवल्क्य आह,—

“भैक्षान्निकार्यं त्यक्त्वा तु सप्तरात्रमनातुरः ।

कामावकीर्णं दद्याद्भ्यां जुहुयादाहुतिद्वयम् ।

उपस्थानं ततः कुर्यात् सम्रासिंचत्वनेन तु”—इति ।

होममन्त्रौ तु, कामावकीर्णेऽस्यवकीर्णेऽस्मि कामकामाय स्वाहा,
कामाभिद्रुग्धोऽस्यभिद्रुग्धोऽस्मि कामकामाय स्वाहेति । एतच्च

गुरुशूश्रूषादिकार्यव्ययतया करणे द्रष्टव्यम् ।

सुतादिविक्रये उपपातकसाधारणोक्तं प्रायश्चित्तं योज्यम् । यत्तु शङ्खेनोक्तम् । “देवगृहप्रतिश्रयोद्यानारामसभाप्रपातटाकपुण्यमेतुसु-
तविक्रयं कृत्वा तप्तकच्छं चरेत्”—इति । यच्च बृद्धपराशरेणोक्तम्—

“विक्रीय कन्यकां गाञ्च कच्छं साल्पनं चरेत्”—इति ।

तदापद्यकामतो द्रष्टव्यम् । यत्तु चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्,—

“नारीणां विक्रयं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ।

द्विगुणं पुरुषस्यैव व्रतमाहुर्मनीषिणः”—इति ।

तत्तत्रैव कामतो द्रष्टव्यम् । यत्तु पैठीनसिराह । “आरामतटा-
कोदपानपुष्करिणीसुकृतसुतविक्रये त्रिषवणस्त्रायधः गायी ब्रह्मचारी
चतुर्थकास्त्राहारः संवत्सरेण पूतो भवति”—इति । तदभ्यासविषयम् ।

कन्यादूषणे उपपातकसाधारणप्रायश्चित्तं विज्ञेयम् । यत्तु शङ्खे
आह । “कन्यादूषी सोमविक्रयी च कच्छाञ्चं चरेद्याताम्”—इति । यच्च
हारीतः । “कन्यादूषी सोमविक्रयी वृषलीपतिः कौमारदारत्यागी
सुरामद्यपः शूद्रयाजको गुरोः प्रतिहन्ता नास्तिकोनास्तिकवृत्तिः
कृतघ्नः कूटव्यवहारी ब्रह्मघ्नः मित्रघ्नो मिथ्याऽभिगामी पतितमन्त्रवहारी
मित्रभुक् शरणागतघातौ प्रतिरूपकवृत्तिरित्येते पञ्चतपोभूजलश-
नाद्यनुतिष्ठेयुः, धौमवर्षाहेमन्तेषु, मासं गोमूत्रपावकमश्रीयुः”—इति ।
तत् प्रातिलोभ्येन कन्यादूषणे द्रष्टव्यम् ।

धूतादिव्यसनेष्वप्युपपातकसाधारणोक्तं प्रायश्चित्तं योज्यम् । यत्तु
बौधायनः संवत्सरव्रतमाह । “अथाशुचिकराणि धूतमभिचारोऽना-
हिताग्नेरुष्णवृत्तिः समावृत्तस्य भैक्षवर्षा आनाशं य गुरुकुले वास-

ऊर्द्धश्चतुर्भ्योमासेभ्यो यस्त्रिरमध्यापनं नक्षत्रनिर्देशनं चेति । द्वादश-
मासान् द्वादशाऊर्द्धमासान् द्वादश द्वादशाहान् द्वादश षड्वहान् द्वादश
त्र्यहान् त्र्यहमेकाहमिति अष्टाधिकरनिर्देशः"—इति । तदभ्यासविष-
यम् । यदप्याह प्रचेताः । "अनृतवाक् तस्करो राजभृत्यो वृत्तारोपकवृ-
त्तिर्गर्दोऽग्निद्वय रथगजारोहणवृत्तिः रङ्गोपजीवी अगणिकः शूद्रो-
पाध्यायो वृषणीपतिर्भाण्डिको नक्षत्रोपजीवी शतृत्तिर्बद्धजीवी
चिकित्सको देवलकः पुरोहितः कितवो मद्यपः कृटकारकोऽपत्यवि-
क्रयी मनुष्यपशुविक्रेता चेति । तानुद्धरेत्समेत्य न्यायतो ब्राह्मणो व्यव-
स्यया सर्वद्रव्यत्यागे चतुर्थकान्नाहाराः श्रवत्सरं त्रिषवणमुपस्पृशेयुः ।
तस्यान्ते देवपितृतर्पणं गवाक्षिकं चेत्येवं व्यवहार्यः"—इति । तद-
भ्यासविषयम् ।

अनाश्रमवासे हारीतेन प्रायश्चित्तमुक्तम् । "अनाश्रमी श्रवत्सरं
प्राजापत्यं कृच्छ्रं चरित्वाऽऽश्रममुपेयात्, द्वितीयेऽतिकृच्छ्रं, तृतीये
कृच्छ्रातिकृच्छ्रमत ऊर्द्धं चान्द्रायणम्"—इति ।

शूद्रसेवायां बौधायन आह । "समुद्रयाने ब्राह्मणन्यासापहरणे
सर्वपापैर्व्यवहरणे भूम्यनृते शूद्रसेवायाञ्च शूद्रायामभिजायते तद-
पत्यञ्च भवति । तेषाञ्च निर्देशश्चतुर्थकालं मितभोजनाः स्युः अपो-
ऽभ्युपेयुः सवनानुकल्पस्थानासनाभ्यां विहरन्त एते त्रिभिर्वर्षैस्तदपहन्ति
पापम्"—इति । तद्वृत्तकाशाभ्यासविषयम् ।

उपपातकानन्तरं जातिभ्रंशकराणि विष्णुनाऽनुक्रान्तानि । "ब्रा-
ह्मणस्य राजः करणं अग्नेयमद्ययोर्ब्रातिः औक्ष्यं पशुषु मैथुनचरणं चेति
जातिभ्रंशकराणि" इतिषु साधारणं प्रायश्चित्तं मनुविष्णू आहतुः—

“जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वाऽन्यतममिच्छया ।

चरेत् सान्तपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया”-इति ।

अत्र, ब्राह्मणस्य रुजः करणे प्रायश्चित्तमेकादशाध्यायेऽभिहितम् ।
पशुमैथुने दशमाध्यायेऽभिहितम् ।

जातिभ्रंशकरानन्तरं सङ्करीकरणमनुक्रान्तवान् विष्णुः । “ग्राम्या-
रण्यानां पशूनां हिंसा सङ्करीकरणम्”-इति । तत्र साधारणं
प्रायश्चित्तं स एवाह,--

“सङ्करीकरणं कृत्वा माममश्नीत यावकम् ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रमयवा प्रायश्चित्तन्तु कारयेत्”-इति ।

प्रतिपदन्तु षष्ठाध्यायेऽभिहितम् ।

सङ्करीकरणानन्तरमपात्रीकरणमनुक्रान्तवान् विष्णुः । “निन्दि-
तेभ्यो धनादामं वाणिज्यं कृषिजीवनमसत्यभाषणं शूद्रमेवनमित्य-
पात्रीकरणम्”-इति । तस्य च साधारणं प्रायश्चित्तं मनुराह,--

“अपात्रीकरणं कृत्वा तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति ।

श्रीतकृच्छ्रेण वा शुद्धिर्महासान्तपनेन वा”-इति ।

अपात्रीकरणानन्तरं मलिनीकरणमनुक्रान्तवान् विष्णुः । “कृमि-
कीटघातनं मद्यानुगतभोजनमिति मलावहानि”-इति । तत्र
साधारणं प्रायश्चित्तं स एवाह,--

“मलिनीकरणीयेषु तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रमयवा प्रायश्चित्तं विशोधनम्”-इति ।

अथ प्रकीर्णकप्रायश्चित्तविशेषोऽभिधीयते ।

शरणागतत्यागे मनुराह,--

“शरणागतं परित्यज्य वेदं विज्ञात्थ च द्विजः ।

संवत्सरं यवाहारस्तत्पापमपसेधति”-इति ॥

पतितादिसन्निधावध्ययने वभिष्ठ आह । “पतितचण्डालादि-
अवणे चिराचं वाग्यतोऽनश्नन्नामीनः भक्ष्यपरमां वाचगम्यस्य ततः
पूतो भवतीति विज्ञायते”-इति । एतद्बुद्धिपूर्वकविषयम् । अबुद्धि-
पूर्वके षट्त्रिंशत्सतेऽभिहितम् । “चण्डालश्चोचावकाशे कृते श्रुति-
स्मृतिपाठे एकरात्रमभोजनम्”-इति ।

सर्पाद्यन्तरागमने तु यमः आह,—

“सर्पस्य नकुलस्थाय अजमाज्जरियोस्तथा ।

मूषिकस्य तथोद्वस्य मण्डूकस्य च योषितः ॥

पुरुषस्यैवकस्यापि गृह्णोऽश्वस्य खरस्य च ।

अन्तरा गमने सद्यः प्रायश्चित्तमिदं गृह्णु ॥

चिराचमुपवासस्य त्रिरहस्याभिषेचनम् ।

ग्रामान्तरं वा गन्तव्यं जानुभ्यां नात्र संशयः”-इति ॥

खरोद्वयानारोहणादौ प्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः,—

“प्राणायामं जले स्नात्वा खरयानोद्वयानगः ।

नग्नः स्नात्वा च भुक्त्वा च गत्वा चैव दिवा स्तियम्”-इति ॥

इदं चाकामकारविषयम् । कामकारे तु मनुराह,—

“उद्वयानं समारुह्य खरयानं च कामतः ।

सवासाजसमाप्त्य प्राणायामेन शुद्ध्यति”-इति ।

अपु मूत्रपुरीषादिकरणे मनुराह,—

* पापमुपसीदति,—इति मु० ।

“विनाऽङ्गिरसु वाऽप्यार्त्तः शारीरं सन्निवेश्य तु ।

सचेत्लोवङ्गधाऽऽभुत्य गामालम्भ्य विशुध्यति—इति ॥

इदमकामकारविषयम् । कामकारे तु यमः आह,—

“आपङ्गतो विना तोयं शारीरं यो निषेवते ।

एकाहं चपणं कृत्वा सचेलं स्नानमाचरेत्”—इति ॥

यथाह सुमन्तुः । “अस्वग्नौ वा मेहतस्तप्तकच्छं कायविशोधनम्”—
इति । तदनार्त्तपरतया योज्यम् ।

श्रौतस्मार्त्तकर्मादिलोपे मनुराह,—

“वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।

स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम्”—इति ॥

अत्रोपवासस्य प्रतिपदोक्तेष्वादिना समुच्चयः ।

पञ्चमहायज्ञाद्यकरणे वृहस्पतिराह,—

अनिर्व्वर्त्य महायज्ञान् योभुङ्क्ते प्रत्यहं गृही ।

अनातुरः क्षति धने कच्छार्द्धेन विशुध्यति ॥

आहिताग्निरुपस्थानं न कुर्याद्यज्ञकर्मणि ।

क्षतौ न गच्छेद्द्वार्यां वा सोऽपि कच्छार्द्धमाचरेत्”—इति ।

एकपङ्क्त्युपविष्टानां वैषम्येन दानादौ यमः,—

“न पङ्क्त्या विषमं दद्यात् न याचेत् न च दापयेत् ।

प्राजापत्येन कच्छेण सुच्यते कर्मणस्ततः”—इति ॥

पतितादिसम्भाषणे तु गौतमः । “न स्वेच्छाशुभ्यधार्मिकैः सह
सम्भाषेत । सम्भाष्य पुण्यकृतो मनसा ध्यायेत् । ब्राह्मणेन वा
सम्भाषेत”—इति ।

अशुचिभोजने प्रातातप आह,—

“मूत्रोच्चारं द्विजः कृत्वा अकृत्वा शौचमात्मनः ।

मोहाद्भुक्ता* चिरात्रं स्याद्भुङ्क्ता सान्त्वनं चरेत्”—इति ।

दृढप्रातातपोऽपि,—

“मूत्रयित्वा अजन्मार्गे स्मृतिभ्रंशाज्जलं पिबेत् ।

अहोरात्रोषितः स्नात्वा जुहुयात् सर्पिषाऽऽहुतीः”—इति ॥

यात्रोऽपि,—

“अस्पृश्यस्पर्शनं कृत्वा यदा मुक्ते गृह्णाथमी ।

अकामतस्त्रिरात्रं स्यात् षड्रात्रं कामतश्चरेत् ॥

यतिश्चैव वनस्थश्च कुर्यात्तां तौ तदेव तु”—इति ।

उशानाऽपि,—

“चण्डालश्चपचैः स्पृष्टो विण्मूत्रोच्छिष्टएवच ।

चिरात्रेण विशुद्धिः स्याद्भुक्तोच्छिष्टः षड्राचरेत्”—इति ॥

हस्ततिरपि?—

“अस्नात्वा तु यदा मुक्ते पिण्डं दत्त्वाऽपि तद्भ्रती ।

स्पृष्टा श्वमुदक्यां वा चण्डालं स्तुतिकां तथा ॥

अकामतस्त्रिरात्रं स्याद्भुङ्क्ता सान्त्वनं चरेत्”—इति ।

* मोहाद्भुक्ते,—इति मु० ।

† अहोरात्रं कामतः,—इति मु० ।

‡ कदाचन,—इति मु० ।

§ प्रजापतिः,—इति मु० ।

ब्रह्मसूत्रं विना मूत्रपुरीषादिकरणे सत्यन्तरे प्रायश्चित्त-
सुक्तम्,—

“विना यज्ञोपवीतेन यद्युच्छिष्टो भवेद्विजः ।

प्रायश्चित्तमहोरात्रं गायत्र्यष्टशतं जपेत्”—इति ।

इदं कामकारविषयम् । अकामतस्तु,—

“पिवतोमेहतस्यैव भुञ्जतोऽनुपवीतिनः ।

प्राणायामत्रयं षट्कं नक्तं च चितयं क्रमात्”—इति ।

भोजनानन्तरमाचमनमकृत्वैवासनादुत्थाने प्रायश्चित्तमाश्वमेधि-
केऽभिहितम्,—

“यद्युत्तिष्ठत्यनाचान्तो भुक्तवानसनात्ततः* ।

सद्यः स्नानं प्रकुर्वीत मोऽन्यथाऽप्रयतो भवेत्”—इति ।

अपाङ्गेयपङ्क्तौ भोजने मार्कण्डेय आह,—

“अपाङ्गेयस्य† यः कश्चित् पङ्क्तौ भुङ्क्ते द्विजोत्तमः ।

अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति”—इति ॥

नीलौरक्तवस्त्रधारणे त्वापस्तम्ब आह,—

“नीलौरक्तं यदा वस्त्रं ब्राह्मणोऽङ्गेषु धारयेत् ।

अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥

रोमकुपैर्यदाऽऽगच्छेद्रमोनीत्यास्तु कस्यचित् ।

चिवर्णेषु च सामान्यं तप्तकण्टं विशोधनम् ॥

* सुक्ता चैवासनात्ततः,—इति सु० ।

† नान्यथा प्रयतोभवेत्,—इति सु० ।

‡ अपाङ्गेयस्तु,—इति सु० ।

पालनं विक्रयश्चैव तद्वत्त्वा तूपजीवनम् ।
 पातकन्तु भवेद्विप्रे त्रिभिः कृष्णैर्व्यपोहति ॥
 स्नानं दानं जपोहोमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ।
 यथा तस्य महायज्ञो नीलीसूत्रस्य धारणात् ।
 नीलीमध्ये तु गच्छेद्वा प्रमादाद् ब्राह्मणः क्वचित् ॥
 अहोरात्रोषितोभूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ।
 नीलीदारूपदा भिन्नाद्* ब्राह्मणस्य शरीरतः ॥
 शोणितं दृश्यते यत्र द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ।
 स्त्रीणां क्रीडार्थमभोगे शयनीये न दुष्यति ॥
 नीलीरक्तेन वस्त्रेण यदस्त्रमुपनीयते ।
 दातारं नोपतिष्ठेत् भोक्ता भुञ्जीत किल्बिषम्”—इति ।

भृगुरपि,—

“स्त्रीधृता शयने नीली ब्राह्मणस्य न दुष्यति ।
 नृपश्च वृद्धवैश्यस्य स्पर्शो वर्ज्यन्तु धारणम् ॥
 कम्बले पट्टसूत्रे च नीलीरागो न दुष्यति”—इति ।

ब्रह्मतर्कनिर्मितखट्वाद्यारोहणे शङ्कः,—

“अध्यास्य शयनं यानमासनं पादुके तथा ।
 द्विजः पलाशवृक्षस्य चिराचस्तु व्रतौ भवेत् ॥
 क्षत्रियस्तु रणे पृष्ठं दत्त्वा प्राणपरायणः ।
 संवत्सरं व्रतं कुर्याच्छिक्त्वा वृक्षं फलप्रम् ॥
 द्वौ विप्रौ ब्राह्मणायौ वा दम्पती गोद्विजात्मनौ ।

* नीलीदारु वदा विद्याद्,—इति मु० ।

अन्तरेण यदा गच्छेत् कृष्णं सान्नापनं चरेत् ॥

होमकाले तथा दोहे स्वाध्याये दारसंग्रहे ।

अन्तरेण यदा गच्छेत् द्विजाश्वन्नायणं चरेत्”—इति ।

दुःखप्रारिष्टदर्शनादौ सण्वाह । “दुःखप्रारिष्टदर्शनादौ घृतं
हिरण्यं च दद्यात्”—इति ।

तीर्थयात्रामन्तरेण देशान्तरगमने देवलः प्रायश्चित्तमाह,—

“सिन्धुभौराष्ट्रसौवौरान् तथा प्रत्यन्तवामिनः ।

अङ्गवङ्गकलिङ्गाद्यान् गत्वा संस्कारमर्हति”—इति ।

सूर्योदयादिकालशयने प्रायश्चित्तमाह यमः,—

“सूर्योदये तु यः शेते सूर्याभ्युदित उच्यते ।

अस्तं गते तु यः शेते सूर्यनिर्मुक्त उच्यते ॥

ब्रह्मस्तेनावुभौ सम्यगहोरात्रोषितः शुचिः ।

गायत्र्याः दशमाहसं कुर्यादेकाङ्गिके बुधः”—इति ।

मनुरपि,—

“तद्धेदभ्युदियात् सूर्यः शयानं कामकारतः ।

निषोचेद्वाऽप्यविज्ञानात् जपसूपवशेद्दिनम्”—इति ।

गौतमस्तु ब्रह्मचारिणोविशेषमाह । “सूर्याभ्युदितो ब्रह्मचारी
तिष्ठेदहरभुञ्जानोऽस्तमितश्च रात्रिं जपेत् सावित्रीम्”—इति ।

यतिवनस्थयोर्विशेषमाह वसिष्ठः,—

“वनस्थश्च यतिसैव सूर्येणाभ्युदितो यदि ।

ब्रह्मकूर्म्याग्निनौ भूत्वा जपेतां प्रणवं त्वहः*”—इति ।

दण्डकमण्डुलानां प्रायश्चित्तमाह पैठीनसिः । “नष्टे दण्ड-
काष्ठे मैत्रं गत्वा तद्दत्त्वा ब्राह्मणाय तद्वस्त्रं वसेत् । अन्यं प्रयच्छेद्-
गुरुः । कमण्डुलावप्येवमेव । जप्यायां मेखलायां चित्रतमा-
चरेत्”—इति ।

सन्ध्याग्निकार्यलोपे सम्बन्धः,—

“सन्ध्यामापदि नोपास्ते अग्निकार्यं यथाविधि ।

सावित्र्यष्टसहस्रन्तु जपेत् स्नात्वा समाहितः”—इति ।

स्वशक्तीन्निरीक्षणे प्रायश्चित्तमाह यमः,—

“प्रत्यादित्यं न मेहेत न पश्येदात्मनः शक्तम् ।

वृद्धा सूर्यं निरीक्षेत गामग्निं ब्राह्मणं तथा”—इति ।

भोजनकाले अशुचित्वे वृद्धशतातपः,—

“यदा भोजनकाले तु अशुचिर्भवति द्विजः ।

भूमौ निक्षिप्य तं घासं स्नात्वा विप्रो विशुद्ध्यति ॥

भक्षयित्वा तु तं घासमहोरात्रेण शुद्ध्यति ॥

अग्नित्वा सर्वमेवाश्वं चिरान्नं विशुद्ध्यति”—इति ।

आद्धे निमग्नितस्य काष्ठातिक्रमे यम आह,—

“केतनं कारयित्वा तु थोऽतिपातयते द्विजः ।

ब्रह्महत्यामवाप्नोति शूद्रयोनीं प्रजापते ॥

एतस्मिन्नेनमि प्राप्ते ब्राह्मणो नियतव्रतः ।

यतिषाम्नायणं चौर्त्वा* ततश्चान्द्रायणं चरेत्”—इति ।

चत्रियाद्युपसंग्रहे हारीत आह । “चत्रियाभिवादाने ऽहोरात्र-
मुपवासः स्यात् । वैश्यस्यापि । शूद्रस्याभिवादाने त्रिरात्रमुपवासः ।
तथा, ग्रन्थाऽऽरूढपादुकोपानदारोपितपादोच्छिष्टान्धकारस्यश्राद्ध-
कृत्तपदेवतापूजाऽभिरताभिवादाने त्रिरात्रमुपवासः स्यात् । अन्यत्र
निमग्नितेनान्यत्रभोजनेऽपि त्रिरात्रमुपवासः†”—इति ।

मिथ्याऽभिग्रंथने प्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः,—

“महापापोपपापाभ्यां योऽभिग्रंथेन्मृषा नरम् ।

अब्रह्मोमासमासीत स जापौ निघतेन्द्रियः”—इति ।

जपश्च शूद्रवतीनां‡ कार्यः । तथाच वसिष्ठः । “ब्राह्मणमनृते-
नाभिग्रथ्य पतनीयेनोपपतनीयेन वा मासमब्रह्मचः शूद्रवतीरावर्त्त-
येत्? । अश्वमेधावमृथं वा गच्छेत्”—इति । हारीतोऽपि,—

“अनृताभिग्रंथनाक्रोशे गुरूणां पैशुन्ये च ।

एकविंशतिरात्रन्तु पिबेद्ब्राह्मणं सुवर्चलाम्”—इति ।

शङ्खलिखितौ । “नास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः कूटव्यवहारौ ब्राह्मण-
वृत्तिघ्नो मिथ्याऽभिग्रंथन इत्येते पञ्चसंवत्सरान् ब्राह्मणमृहे भैक्षं चरेयुः ।
संवत्सरं धौतं भैक्षमश्रीयुः । षण्मासान् गा अनुगच्छेयुः”—इति ।
एतेषां वचनानां यथायोगं व्यवस्था द्रष्टव्या ।

* तीर्त्वा,—इति मु० ।

† भोजनेऽहोरात्रमुपवासः,—इति मु० ।

‡ शुद्धमतिना,—इति मु० ।

§ शुद्धमतिरावर्त्तयेत्,—इति मु० ।

अभिग्रस्तप्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः,—

“अभिग्रस्तो मृषा कृच्छ्रं चरेदाग्नेयमेव वा ।

निर्व्वपेत्तु पुरोडाशं वायद्यं चरुमेव वा”—इति ॥

यत्तु वसिष्ठवचनम् । “एतेनैवाभिग्रस्तो व्याख्यातः”—इति ।
तत्तदेवाकृतप्रायश्चित्तस्य द्रष्टव्यम् । यत्तु पैठौर्भासिनोक्तम् । “अनृते-
नाभिग्रस्तः कृच्छ्रं चरेन्नामं पातकेषु महापातकेषु द्विभामम्”—इति ।
तदपि वसिष्ठेन समानविवक्षम् ।

तदेवं विष्णुनाऽनुक्रान्तानामतिपातकादीनां प्रकीर्णकान्तानां
दशविधानां पापानां सामान्यतो विशेषतश्च प्रायश्चित्तानि प्रति-
पादितानि ।

अथ रहस्यप्रायश्चित्तान्यभिधीयन्ते ।

यत्पापं कर्तव्यतिगिकेमान्येन केनचिदपि न ज्ञातं, तद्रहस्यम् ।
तस्य प्रायश्चित्तमपि रहस्येव कर्त्तव्यम् । तथाच हारीतः । “अथ
ब्राह्मणस्य श्रुतधर्मशास्त्रस्य रहस्यमनुक्रमिष्यामः । रहस्यकृते रहस्यमेतं
कर्त्तव्यं, प्रकाशकृते प्रकाशमेव कर्त्तव्यम्”—इति । रहस्यत्वादेव
नास्ति परिषदनुमत्यपेक्षा । तदाह तुर्हस्यतियाज्ञवल्क्यौ,—

“विख्यातदोषः कुर्व्वीत पर्षदाऽनुमतं व्रतम् ।

अनभिख्यातदोषस्तु रहस्यव्रतमाचरेत्”—इति ॥

न च किम् परिषदं व्रतज्ञानाभाव इति शङ्कनीयम् । शास्त्रज्ञस्य
तदिज्ञानवशात् । इतरेषापि बुद्धिमता विद्वद्गोष्ठ्या केनचि-

द्वाजेनावगन्तुं शक्यत्वात् । यदि तदभिज्ञानाय परिषदोऽग्रे पापं प्रकटीकुर्यात्, तदा प्रायश्चित्तं बल्लवं भवति । द्विविधा ह्यशुद्धिः पापेन जन्यते, ऐहिक्यामुष्मिकी च । तयोर्ऐहिकी शिष्टैः सह व्यवहारं वारयति । आमुष्मिकी तु नरकं प्रापयति । तत्र प्रकटपापेषु द्विविधाशुद्धिसद्भावात्तच्चित्तये प्रायश्चित्तवाङ्मूलमपेक्षितम् । रहस्ये* त्वैहिकाशुद्ध्यभावादामुष्मिकभावाशुद्धिः स्वल्पेनापि जपरोमादिना निवर्तते । अतएव भगुः प्रात्रापत्यादिब्रतानां जपादीनां च व्यवस्थामाह,—

“एतैर्दिजातयः शोधा द्रनेराविष्कृतैः ।

अनाविष्कृतपापास्तु मन्त्रेर्होमैश्च शोधयेत्” इति ।

तत्र रहस्यानां साधारणं प्रायश्चित्तं स एवाह,—

“वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रिया क्षमा ।

जाग्रयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि ॥

यथैधस्तेजसा वक्त्रिः प्राप्तां निर्दहति क्षणात् ।

तथा ज्ञानकृतं पापं कृत्स्नं दहति वेदवित् ॥ •

सव्याहृतिप्रणवकाः प्राणायामास्तु षोडश ।

अपि भूणहणं मासात् पुनन्यहरहः कृताः”—इति ।

वसिष्ठः,—

“यद्यकार्यगतं सायं कृतं वेदस्य धार्यते ।

सर्वं तत्तस्य वेदाग्निर्दहत्यग्निरिवेन्धनम्”—इति ।

रहस्येषु पापेषु,—इति सु० ।

प्राप्तं,—इति सु० ।

चतुर्विंशतिमते,—

“कृतैश्च क्रियमाणैश्च करिष्यद्भिर्न संशयः ।

ब्रह्म प्रतिष्ठेत्येतावत् पावनाय जपेद्विजः”—इति ।

यमः,—

“सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ।

गायत्रीं स जपेन्नित्यं महापातकनागिनौम् ॥

विराजं द्विगुणं जप्त्वा तदङ्गेव विशुद्ध्यति ।

वामदेव्यं त्रिरावर्यं तदङ्गेव विशुद्ध्यति ॥

पौरुषं सूक्तमावृत्य नुच्यते सर्वकिल्बिषात् ।

वृषभं शतधा जप्त्वा तदङ्गेव विशुद्ध्यति ॥

रुद्रैकादशकं जप्त्वा तदङ्गेव विशुद्ध्यति”—इति ।

विष्णुः । “अथातः सर्ववेदपवित्राणि भवन्ति । येषां जपेन
होमैश्च द्विजातयः पापेभ्यः पूयन्ते । अधमर्षणं देवकृतं शुद्धवत्यस्तर-
त्समन्दी धावति कुम्भाण्डः पावमान्यो दुर्गासावित्री अभीषङ्गाः
पदस्तोभाः सामानि व्याहृतयो भारुण्डानि चन्द्रसाम पुरुषव्रते सामनी
अलिङ्गं वार्हस्पत्यं गोसूक्तमाश्वसूक्तं सामनी चन्द्रसूक्ते च शतरुद्रिय-
मथर्वशिरस्त्रिसुपर्णी महाव्रतं नारायणीयं पुरुषसूक्तञ्च,—

त्रीण्याज्यादोहानि रथन्तरञ्च

अग्नेर्व्रतं वामदेव्यं वृहत् ।

एतानि गीतानि पुनन्ति जन्तून्

जातिधरत्वं लभते यदीच्छेत्”—इति ।

चतुर्विंशतिमते,—

“पावमानौस्तथा कौत्सं पौरुषं सूक्तमेवच ।
 जप्त्वा पापैः प्रमुच्येत सपुत्रं मधुच्छन्दमम् ॥
 मण्डलब्राह्मणं रुद्रं शुक्रियो मोक्षकस्तथा ।
 वामदेव्यं वृहत्साम जप्त्वा पापैः प्रमुच्यते ॥
 यज्ञायज्ञीयमादित्यं ज्येष्ठसाम च राजनम् ।
 पारुच्छेपञ्च सामानि जप्त्वा मुच्येत किल्बिषात् ॥
 अथर्वशिरसं चैव पुरुषसूक्तं तथैवच ।
 नीलरुद्रं तथैवैन्द्रं जप्त्वा पापैः प्रमुच्यते ॥
 अथर्वणाश्च ये केचित् मन्त्राः कामविवर्जिताः ।
 ते सर्वे पापहन्तारो याज्ञल्यवचो यथा ॥
 मंहोमे मन्युरित्येतदनुवाकं जपेद्द्विजः ।
 जप्त्वा पापैः प्रमुच्येत बौधायनवचो यथा ॥
 ऋग्वेदमभ्यसेद्यस्तु यजुःशाखामथापिवा ।
 सामानि सरहस्यानि अथर्वान्शिरसस्तथा ॥
 ब्राह्मणानि च कल्पांश्च षडङ्गानि तथैवच ।
 आख्यानानि तथाऽन्यानि जप्त्वा पापैः प्रमुच्यते ॥
 इतिहासपुराणानि देवतास्तवनानि च ।
 जप्त्वा पापैः प्रमुच्येत धर्मस्थानैस्तथा परैः” —इति ॥

बौधायनः,—

“विधिना शास्त्रदृष्टेन प्राणायामान् षडाचरेत्* ।

* समाचरेत्,—इति शा० स० ।

यदुपमृष्टं पापं पद्मां वा यत्कृतं भवेत् ॥

वाङ्मयां मनसा वाचा श्रोत्रवक्त्राणचक्षुषा”-इति ।

मनुः,—

“महापातकिनश्चैव शेषाश्चाकार्यकारिणः ।

तपसैव सुतप्तेन मुच्यन्ते किञ्चिदुत्ततः ॥

यत्किञ्चिदेनः कुर्वन्ति मनोवाक्कर्मभिर्जनाः ।

तत् सर्वं निर्णुदन्त्याशु तपसैव तपोधमाः”-इति ।

पैठीनसिः,—

“सर्वपापप्रमत्तोऽपि ध्यायन् निमिषमच्युतम् ।

पुनस्तपस्वी भवति यद्गुणान्नपावनः”-इति ॥

कूर्मपुराणे,—

“जपस्तपस्तौर्धमेवा देवब्राह्मणपूजनम् ।

ग्रहणादिषु कालेषु महापातकशोधनम् ॥

पुण्येचाभिगमनं सर्वपापप्रणाशनम् ।

देवताऽभ्यर्चनं नृणामशेषाघविनाशनम् ॥

अमावास्यां तिथिं प्राप्य यः समाराधयेद्भवम् ।

ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

कृष्णाष्टम्यां महादेवं तथा कृष्णचतुर्दशीम् ।

समूज्य ब्राह्मणमुखे सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

चयोदश्यां तथा रात्रौ सोपहारं चित्तोचनम् ।

वृद्धेऽं प्रथमे यामे मुच्यते सर्वपातकैः ।

एकादश्यां निराहारः समभ्यर्च्य जनार्दनम् ॥

द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 उपोषितश्चतुर्दश्यां कृष्णपक्षे समाहितः ॥
 यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।
 वैवस्वताय कालाय सर्वभूतान्तयाय च ॥
 औदुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने ।
 वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय ते नमः ॥
 प्रत्येकं तिलसंयुक्तान् दद्यात् सप्तोदकाकुलीन् ।
 स्नात्वा नद्यां तु पूर्वार्द्धे मुच्यते सर्वपातकैः— इति ॥

चतुर्विंशतिमते,—

“मृगारेष्टिः पवित्रेष्टिस्त्रिहविः पावमान्यपि ।
 दृष्टयः पापनाशिन्यो वैश्वानर्या समन्विताः”—इति ॥

कूर्मपुराणे,—

“अस्मिन् कलियुगे घोरे लोकाः पापानुवर्तिनः ।
 भविष्यन्ति महाबाहो, वर्णाश्रमविवर्जिताः ॥
 नान्यत्प्रश्यामि जन्तूनां सुक्ता वाराणसीं पुरीम् ।
 सर्वपापप्रशमनं प्रायश्चित्तं कलौ युगे”—इति ॥

इति साधारणप्रायश्चित्तानि ।

अथ प्रतिपदोक्तानि प्रायश्चित्तानि ।

तत्र याज्ञवल्क्यः,—

“चिराचोपेवितो जघ्ना ब्रह्मचा त्वधमर्षणम् ।
 अन्तर्जले विष्टुद्योत मां दत्त्वा च पथस्त्रिनीम”—इति ॥

शङ्खलिखितावपि । “ब्रह्महा चिराचोपषितोऽन्तर्जलेऽघमर्षणं
चिरावर्त्तयेत्”—इति । एतच्च कामकारविषयम् । अकामकारविषये
यमः । “एवं ब्रह्महत्यासुरापानमुपर्णस्तेयगुरुतल्पेषु प्राणायामैः आ-
न्तोऽघमर्षणं जपेत्”—इति । बौधायनः । “ग्रामात् प्राचीमुदीचीं
वा दिग्मुपनिष्क्रम्य क्वातः शुचिरुदकान्ते स्थण्डिलमुपलप्य सक्तत्
क्लिन्नवासाः सक्तत् पूतेन पाणिनाऽऽदित्याभमुखोऽघमर्षणस्वाध्याय-
मधीयीत प्रातः शतं मध्याह्ने शतं सायाह्ने शतं परिमितं चोदितेषु
नक्षत्रेषु प्रसृतियावकमधीयात् । ज्ञानकृतेभ्य उपपातकेभ्यश्च सप्त-
रात्रात् प्रमुच्यते । द्वादशरात्राण्युपातकेभ्यः । एवं ब्रह्महत्यां सुवर्ण-
स्तेयं सुरापानञ्च वर्जयित्वैकविंशतिरात्रेण तान्यभितरति”—इति ।
मनुरपि,—

“अरण्ये वा चिरभ्यस्य प्रयतो वेदमंहिताम् ।

मुच्यते पातकैः सर्वैः पराकैः शोधितस्त्रिभिः”—इति ।

बृहदिष्टुरपि । “ब्रह्महत्यां कृत्वा प्राचीमुदीचीं वा दिग्मुप-
निष्क्रम्य प्रभूतेनेन्धनेनाग्निं प्रज्वाल्यघमर्षणं नाष्टमहस्रमाज्याहुती-
र्जुह्यात् तदेतस्मात् पूतो भवतति”—इति । एतानि कामाकाम-
कारादिभेदेन* व्यवस्थापनीयानि । सुरापाने यम आह । “सुरापः
कण्डमाचमुदकनवतीर्थं सुतसोमात् प्रसृतिमादायोङ्गारेणाभिमग्न्य
पिबेत् । ततोऽप्यु निमग्नोमानस्तोकीयं जपेत्”—इति ।

याज्ञवल्क्यः,—

“चिराचोपषितोऽङ्गत्वा कुशाण्डीभिर्घृतं शुचिः”—इति ।

* कामाकामकारभेदेन—इति मु० ।

मनुः,—

“कौत्सं जपित्वाऽपैत्येनो वसिष्ठश्चेत्यृचं प्रति ।
माहिचं शृङ्गवत्यस्य सुरापोऽपि विशुद्ध्यति ।
मन्त्रैः शाकलहोमीयैरब्दं कृत्वा घृतं द्विजः ॥
सुगुर्व्यपहन्त्येनो जघ्ना वा नमदित्यूचम्* ।
महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्गाः समाहितः ।
अभ्यस्ताब्दं पावमानौर्भेक्षाहारो विशुद्ध्यति”—इति ॥

वसिष्ठः,—

“सुरां पीत्वाऽप्यु निर्मज्ज्य त्रिः पठेदधर्मवर्णम् ।
यथाऽश्वमेधावभ्यस्तादृशं मनुरब्रवीत्”—इति ॥
अथ ज्ञानाज्ञानाभ्यासानभ्यासैर्व्यवस्था द्रष्टव्या ।
सुवर्णस्तेये ज्ञातातपः,—

“मद्यं पीत्वा गुरुदारांश्च कृत्वा
स्तेयं कृत्वा ब्रह्महत्यां च कृत्वा ।
भस्मच्छन्नो भस्मशय्याशयनो-
रुद्राध्यायी मुच्यते सर्वपापैः”—इति ।

यमः । “ब्राह्मणः सुवर्णस्तेयं कृत्वा हिरण्यं शालायां प्रक्षिप्यासु
ज्जातो पीवामाचमुदकं हिरण्यवर्णाभिश्च तस्य भिरात्मानमभ्युक्ष्य चीन्
प्राणायामान् कृत्वा तदेतस्मात्पापात् पृतो भवति”—इति ।
इत्यस्यतिः,—

* ममदित्यूचम्,—इति सु० ।

“सहस्रप्राप्तवामीयं शिवसङ्कल्पमेव वा ।

अपहत्य सुवर्णं वा चणाद्भवति निर्मलः”—इति ।

याज्ञवल्क्यः,—

“ब्राह्मणस्वर्णहारी तु रुद्रजापी जले स्थितः”—इति ।

जपस्रैकादशकृत्वः कार्यः । तदाह अत्रिः,—

“एकादशगुणान् वाऽपि रुद्रानावर्त्य धर्मवित् ।

महापापैरपि स्पृष्टो मुच्यते नात्र संशयः”—इति ॥

गुरुतन्त्रे याज्ञवल्क्यः,—

“महस्रशीर्षजापी तु मुच्यते गुरुतन्त्रगः ।

गौर्देया कर्मणोऽस्थान्ते पृथगेभिः पर्यस्त्रिनौ”—इति ॥

यमोऽपि । “अथ गुरुतन्त्रगमनं कृत्वाऽधर्मघणमन्तर्जले चिरावर्त्य
तदेतस्मात् पापात् पूतो भवति”—इति । मनुरपि,—

“हविष्यन्तीयमभ्यस्य न तमंह इतीति च ।

जप्त्वा च पौरुषं सुक्तं मुच्यते गुरुतन्त्रगः”—इति ॥

संसर्गं येन सह संसर्गं करोति, तदीयमेव प्रायश्चित्तं कुर्यात् ।

“स तस्मैव व्रतं कुर्यात्”—इति पूर्वमेवोक्तत्वात् ।

अथोपपातकरहस्यप्रायश्चित्तानि ।

अथ यमः,—

“दशप्रणवसंयुक्तैः प्राञ्चायामैद्यतुःशतैः ।

मुच्यते ब्रह्महत्यायाः किं पुनः शेषपातकैः”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“प्राञ्चायामव्रतं कार्यं सर्वपापापनुत्तरे ।

उपपातकजातानामनादिदृष्ट्यैव हि"—इति ॥

मनुरपि,—

“एनसां स्तूलसूक्ष्माणां चिकीर्षन्नपनोदनम् ।

अवेत्यृचं जपेदब्दं यत्किञ्चेदमितीति च”—इति ॥

अत्र मरुदभ्यासादिभेदेन व्यवस्था द्रष्टव्या ।

इति रहस्यप्रायश्चित्तम् ।

अथ व्रतलक्षणानि ।

सर्वव्रतमाधारणाङ्गानि याज्ञवल्क्यः प्राह,—

“ब्रह्मचर्यं दया क्षान्तिदानं सत्यमकल्कता ।

अहिंसाऽस्तेयमाधुर्यं दमश्चेति यमाः स्मृताः ॥

स्नानमौनोपवासेज्या स्वाध्यायोपस्थनियहः ।

नियमा गुरुशुश्रूषा शौचाक्रोधाप्रमादिता”—इति ॥

अत्र ब्रह्मचर्यं सर्वेन्द्रियनियहः । उपस्थनियहो लिङ्गनिरोधः ।

तयोर्गोमलीवर्द्धन्यायेनापुनरुक्तिः । अकल्कत्वमकुटिलत्वम् । मनुरपि,—

“अहिंसां सत्यमक्रोधमार्जवं च समाचरेत् ।

चिरम्नि चिर्निशायाश्च मवामा जलमाविशेत् ॥

स्त्रीशूद्रपतितांश्चैव नाभिभाषेत कर्त्तुं चित् ।

स्नानासनाभ्यां विहरेदक्रोधोऽधः शयीत वा ॥

ब्रह्मचारी व्रतौ च स्याद् गुरुदेवद्विजार्चकः ।

सावित्री च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तिः ॥

सर्वेभ्यः प्रतीत्येवं प्रायश्चित्तसार्धमावृताः”—इति ।

अथ प्राजापत्यव्रतलक्षणमाह हारीतः,—

“अहं सायं अहं प्रातस्त्यहमद्याद्याचितम् ।

परं अहं वायुमक्ष एष ऋक्षः प्राजापतिः”—इति ॥

मनुरपि,—

“अहं प्रातः अहं सायं अहमद्याद्याचितम् ।

अहं परन्तु नाग्नीयात् प्राजापत्यं चरन् द्विजः”—इति ।

अस्यैवाधिकारिभेदेन प्रयोगान्तरमाह वसिष्ठः,—

“अहः प्रातरहर्षमहरेकमद्याचितम् ।

अहः पराकं तत्रैकमेवं चतुरहौ परौ ॥

अनुग्रहार्थं विप्राणां मनुर्धर्मभृतां वरः ।

वाणवृद्धातुराणाञ्च शिशुकृच्छ्रमुवाच ह”—इति ॥

एतदुभयमपि प्राजापत्यकृच्छ्रं दर्शयति । याज्ञवल्क्यः,—

“एकभक्तेन नक्तेन तथैवाद्याचितेन च ।

उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्रः प्रकीर्तितः ॥

यथाकथञ्चित् त्रिगुणः प्राजापत्योऽयमुच्यते”—इति ।

एकभक्तेन द्विवैव सकृद्भोजनेन । नक्तेन रात्रौ सकृद्भोजनेन ।

अद्याचितेन, न विद्यते याचितं यस्मिन् भोजने, तदद्याचितम् ।

तेन । अथ काण्विशेषाप्रतीतेर्दिवा रात्रौ वा सकृद्भोजनेन । उप-

वासेन चैकेन एकस्मिन् दिनेऽनघनेन च पादकृच्छ्रो भवति । अथ-

मेव पादकृच्छ्रः स्नानविद्व्या वा दण्डकक्षितवदावृत्त्या वा यथा

कथञ्चित् त्रिगुणः भिरभ्यक्तः प्राजापत्य इत्युच्यते इत्यर्थः । एकभक्ता-

—याज्ञवल्क्या प्राजापत्येन दर्शिता,—

“सायं द्वाविंशतिर्घासाः प्रातः षड्विंशतिः स्मृताः ।

चतुर्विंशतिरघासाः परं निरग्रनं स्मृतम्”—इति ॥

तत्परिमाणमपि तेनैवोक्तम्,—

“कुक्कुटाण्डप्रमाणान्तु यथा वाऽऽस्यं विशेषेण सुखम्”—इति ।

चतुर्विंशतिमते प्रकारान्तरेण मङ्गला श्रूयते,—

“प्रातस्तु द्वादश घासाः सायं पञ्चदशैव तु ।

अथाचिते च द्वावष्टौ परं* वै मास्ताग्रनः”—इति ॥

अत्र शतपेक्षया व्यवस्था द्रष्टव्या । आपस्तम्बस्तु चतुरः पाद-
कृच्छ्रान् कृत्वा तेषां दर्शनेन व्यवस्थामाह,—

“अहं निरग्रनं पादः पादस्याथाचितं अहम् ।

सायं अहं तथा पादः पादः प्रातस्तथा अहम् ॥

प्रातःपादं चरेच्छूद्रः सायं वैश्वस्य दापयेत् ।

अथाचितंन्तु राजन्ये विराजं ब्राह्मणे स्मृतम्”—इति ।

अर्द्धकृच्छ्रपादोनकृच्छ्रयोरपि स्वरूपं स एवाह,—

“प्रायं प्रातर्दिनार्द्धं स्यात् पादोनं नक्तवर्जितम्”—इति ।

अयमर्थः । अथाचितोपवासयोस्त्यहदयानुष्ठानेनार्द्धकृच्छ्रो भ-
वति । नक्तअहव्यतिरिक्तअहचयानुष्ठानेन पादोनकृच्छ्रो भवति ।
अर्द्धकृच्छ्रप्रकारोऽपि तेनैवोक्तः,—

“सायं प्रातस्तथैवोक्तं दिनद्वयमथाचितम् ।

* अहं,—इति सु० ।

† नक्तव्यतिरिक्तअहचयानुष्ठानेन,—इति सु० ।

दिनद्वयन्तु नाश्रीय्यात् कृच्छ्राद्धं तद्विधीयते”—इति ।

अथापि शक्त्यपेक्षया व्यवस्था द्रष्टव्या । यत्तु जपहोमादिवक्त्र-
सहितं प्राजापत्यकृच्छ्रं गौतमेनाभिहितम् । “हविष्यान् प्रातराशान्
भुक्त्वा तिस्रोरात्रीर्नाश्रीय्यात् । अथापरं अहं नक्तं भुञ्जीत । अथा-
परं अहं न कश्चन याचेत । अथापरं अहसुपवसेत् । तिष्ठेदहनि
रात्रावासीत । क्षिप्रकामः । सत्यं वदेत । अनार्यं न मन्भाषेत ।
रौरवयौधाजये नित्यं प्रयुञ्जीत । अनुभवनमुदकोपस्पर्शनमापोहिष्ठेति
तिसृभिः पवित्रवतीभिर्मार्जयित्वा हिरण्यवर्णाः गुचयः पावका-
इत्यष्टाभिः । अथोदकतर्पणम् । नमोऽहमाय संहमाय ध्रुवते ताप-
साय पुनर्वसवे । नमोमौज्यायोभ्याय वसुविन्दाय । नमः पराय
महापराय परदाय पारयिष्णवे । नमो रुद्राय पशुपतये महते
देवाय अम्बकायैकचरायाधिपतये हरायेश्वरायेशानाथोगाय वज्रिणे
वृणिने कपर्दिने । नमः सूर्यायादित्याय नमः नौलकण्डाय श्रिति-
केशाय* । नमः कृष्णाय पिङ्गालाय । नमः ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय वृद्धा-
येन्द्राय† हरिकेशायोर्द्ध्वरतसे । नमः सत्याय पावकाय पावकसर्गाय ।
कामाय कामरूपाय । नमः दीप्ताय दीप्तरूपिणे । नमः तीक्ष्णाय
तीक्ष्णरूपिणे । नमः सौम्याय सुपुरुषाय‡ मध्यमपुरुषाय उत्तम-
पुरुषाय ब्रह्मचारिणे । नमः चन्द्रसल्लाटाय कृत्तिवाससे । एतदेवा-

* श्रितिकण्डाय,—इति मु० ।

† पावकवर्माय,—इति मु० ।

‡ सौम्याय सौम्यरूपाय महापुरुषाय,—इति मु० ।

दित्योपस्थानम् । एता आख्यातयः । द्वादशरात्रस्थान्ते चरुं अपचित्वै-
ताभ्यो देवताभ्यो जुहुयात् । अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा अग्नी-
षोमाभ्यामिन्द्राय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे प्रजापतये अग्नये स्विष्ट-
कृते इति । अन्ते ब्राह्मणभोजनम्"—इति ।

हविष्यानित्याद्युपवसेदित्यन्तेन प्राजापत्यस्य स्वरूपमुक्तम् ।
तिष्ठेत्यादिना तस्यैवेति कर्त्तव्यतोच्यते । अहनि तिष्ठेदित्यन्तेन भोज-
नाद्यविरुद्धकालेषु अहरुत्थित एव स्यात् । रात्रावसीतेत्यन्तेन निद्राया
आवश्यकत्वात् तामासीन एव सेवतेत्युक्तं भवति । क्षिप्रकामोऽपि
भवेत्, शौघं शुद्धः स्यामिति संजातकामोऽपि भवेदित्यर्थः । अथवा,
शौघं शुद्धिकामोऽहनि तिष्ठेत् रात्रावासीतेत्यर्थः ।

एवं, सत्यं वदेदित्याद्यङ्गकलापे क्षिप्रकामः,—इति अधिका-
रिविशेषणमनुषञ्जनीयम् । अनेन, यः शनैः शनैः शुद्धोभवामीति
मन्यते ; तस्य नायं नियम इति अवगम्यते । रौरवयौधाजये सामग्नौ ।
ममोहमायेत्यादयस्तयोदश मन्त्रास्तर्पणसूर्योपस्थानाज्यहोमेषु द्रष्ट-
व्याः । अथवा, सम्प्रदानविभक्त्यन्ताः षट्पञ्चाशन्मन्त्राः । तर्पणमनु-
षवमं कर्त्तव्यम् । स्नानाङ्गत्वात् तर्पणस्य । तथा च भृगुः,—

“नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते ।

तर्पणं त्रिविधस्याङ्गमेष एव विधिः सदा”—इति ।

आदित्योपस्थानाज्यहामौ तु प्रतिदिनं सक्तत् सक्तत् कर्त्तव्यौ ।
अथोदकतर्पणमादित्योपस्थानमाज्यहोमश्चेति वक्तव्ये एतदेवादित्यो-
पस्थानं, एता आख्यातय इति पृथग्गोचरकरणात् । शिष्टं स्पष्टम् ।
एतद्वारीताद्युक्तजपसोमाद्यङ्गरहितप्राजापत्यदयस्थाने वेदित-

व्यम् । वज्रप्रथाससाध्यत्वेनातिगुरुत्वात् । अथवा, येषां शूद्रादीनां मन्त्राधिकारोभोस्ति, तेषां जपहोमादिरहितं प्राजापत्यं वेदितव्यम् । अतएवोक्तमग्निरसा,—

“तस्माच्छूद्रं समामाद्य सदा धर्मपथे स्थितम् ।

प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमविवर्जितम्”—इति ॥

येषां ब्राह्मणादीनां जपहोमादिष्वधिकारः, तेषां गौतमोक्तं वेदितव्यम् ।

अथातिष्ठच्छः ।

तस्य लक्षणमुक्तं चतुर्विंशतिमते,—

“एकैकं ग्राममग्नीयात् अहानि त्रीणि पूर्ववत् ।

अहं चोपवसेन्नित्यमतिष्ठच्छं चरन् दिजः”—इति ॥

एकभक्तनकायाचितदिवसेषु नवस्वैकैकं ग्राममग्नीयात् । अहश्चोपवसेत् । एवं चातिष्ठच्छोभवतीत्यर्थः । यत्तु याज्ञवल्क्येनोक्तम्,—

“अयमेवातिष्ठच्छः स्यात् पाणिपूराक्षभोजने”—इति ।

अयमेव प्राजापत्यच्छः एकभक्तनकायाचितदिवसेषु नवसु पाणिपूराक्षभोजनयुक्तोऽतिष्ठच्छो भवतीत्यर्थः । तदेतदग्रकविषयम् । पाणिपूराक्षस्य ग्रामपरिमितादन्नादधिकपरिमाणत्वात् ।

अथ, छच्छातिष्ठच्छः ।

तस्य लक्षणं याज्ञवल्क्येनोक्तम्,—

“छच्छातिष्ठच्छः पयसा दिवसानेकविंशतिम्”—इति ।

विष्णुरपि,—

“छच्छातिष्ठच्छः पयसा दिवसानेकविंशतिम्”—इति ।

क्षपयेदिति शेषः । यत्तु गौतमः । “अवभृत्तृतीयः कृच्छ्राति-
कृच्छ्रः”—इति । एकभक्तनक्तायाचितदिवसेषु यो भोजनकालः,
तस्मिन्नेव काले केवलमुदकेन वर्त्तनं कृच्छ्रातिकृच्छ्रोभवतीति । तदे-
तच्छक्तविषयम् । अतिकृच्छ्रकृच्छ्रातिकृच्छ्रयोरपि प्राजापत्यकृच्छ्रोक्ते-
तिकर्त्तव्यता द्रष्टव्या । “एतेनैव कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ व्याख्यातौ”—इति
गौतमवचनात् ।

पराकलक्षणमाह यमः,—

“द्वादशाहं निराहारो यातात्मा संश्रितव्रतः ।

कृच्छ्रः पराकनामेष सर्वपापप्रणाशनः”—इति ॥

पूर्णकृच्छ्रलक्षणमाह याज्ञवल्क्यः,—

“पूर्णदुम्बरराजीवविल्वपत्रकुशोदकेः ।

प्रत्येकं प्रत्यहं पौतैः पूर्णकृच्छ्र उदाहृतः”—इति ॥

पलाशोदुम्बरारविन्दविल्वपर्णानामेकेकेन कथितमुदकं प्रत्यहं
पिवेत् । पूर्णकृच्छ्रस्य लक्षणान्तरमाह यमः,—

“एतान्येव ममस्तानि त्रिरात्रोपोषितः शुचिः ।

काययित्वा पिवेदग्निः पूर्णकृच्छ्रोविधीयते”—इति ॥

यदा पलाशादिपत्राण्येकीकृत्यांभस्ता काययित्वा त्रिरात्रोपवा-
सान्ते कथितं तत् पिवेत्, तदा पूर्णकृच्छ्रो भवतीत्यर्थः ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । विष्वपर्यकुशानामेकेकेन,—इति तु भवितुं
युक्तम् ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, पर्यकृच्छ्रोऽभिधीयते,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

फलकृच्छादीनां स्वरूपमाह मार्कण्डेयः,—

“फलैर्मासेन कथितः फलकृच्छ्रोमनीषिभिः ।

श्रीकृच्छ्रः श्रीफलैः प्रोक्तः पद्माक्षैरपरस्तथा ॥

मासेनामलकैरेवं श्रीकृच्छ्रमपरं स्मृतम् ।

पत्रैर्मतः पत्रकृच्छ्रः पुष्पैस्तत्कृच्छ्र उच्यते* ॥

मूलकृच्छ्रः स्मृतोमूलैस्तोयकृच्छ्रो जलेन तु”—इति ।

यदा बिल्वादिफलान्गंभसा क्वाथयित्वा मासमेकं तदग््नः पिवति.
तदा फलकृच्छ्रो भवति । यदा बिल्वपद्माक्षमूलानामन्यतमस्य
क्वाथं मासं पिवेत्, तदा श्रीकृच्छ्रो भवति । यदा त्रितेषां पत्रपुष्प-
मूलानां क्वाथं पिवेत्, तदा पत्रपुष्पमूलकृच्छ्राणि भवन्ति ।

वारुणश्रीकृच्छ्रयोर्लक्षणमाह यमः,—

“ब्रह्मचारौ जितक्रोध आमिन्नोदकमक्तकान् ।

पित्रेच्च नियताहारः कृच्छ्रं वारुणमुच्यते ॥

अहं पिवेत् तु गोमूत्रं अहं वै गोमयं पिवेत् ।

अहं वै यावकेनैव श्रीकृच्छ्रं ह्येतदुच्यते”—इति ॥

सौम्यकृच्छ्रस्वरूपमाह याज्ञवल्क्यः,—

“पिण्याकाचामतकाम्बुसक्तूनां प्रतिवामरम् ।

एकरात्रोपवासस्य कृच्छ्रः सौम्योऽयमुच्यते”—इति ॥

आचामश्रोदननिस्त्रावः । पिण्याकादीनां पञ्चानामेकैकं प्रति-
दिनमुपभुज्य . षष्ठेऽहन्युपवसेत् । एष सौम्यकृच्छ्रः । यत्तु जाबालेन
चतुरथाप्यौ सौम्यकृच्छ्र इत्युक्तम्,—

पुष्पैः पुष्पैस्तथोच्यते,—इति सु० ।

“पिण्याकं सक्तवस्तकं चतुर्थेऽहन्यभोजनम् ।

वासोवै दक्षिणां दद्यात् सौम्योऽयं कच्छ उच्यते”—इति ।

तदेतदशक्तविषयम् ।

अथ तुलापुरुषः । तत्र जावालिः,—

“पिण्याकश्च तथाऽऽचामं तक्रं चोदकसक्तवः ।

चिरात्रमुपवासश्च तुलापुरुषउच्यते”—इति ॥

सोऽयमष्टदिवससाध्यः । याज्ञवल्क्यस्तु पञ्चदशदिवससाध्यमाह,—

“एषां चिरात्रमभ्यासादेकैकस्य यथाक्रमम् ।

तुलापुरुषइत्येवं ज्ञेयः पञ्चदशाहिकः”—इति ॥

एषां प्रकृतानां पिण्याकादीनां पञ्चद्रव्याणाम् । यमस्त्वेकविंश-
तिदिवससाध्यमाह,—

“आचाममथ पिण्याकं तक्रं चोदकसक्तुकान् ।

अहं अहं प्रयुञ्जानो वायुभक्षस्त्यहदयम् ।

एकविंशतिरात्रस्तु तुलापुरुषउच्यते”—इति ॥

तदेतत्त्रयं पापतारतम्यविषयतया व्यवस्थापनीयम् । अत्रेति-
कर्त्तव्यतामाह शारीतः । “अथातस्त्रिणयनोक्तस्य तुलापुरुषस्य कस्य
व्याख्यास्यामः ।

अथाज्ययाजनं कृत्वा प्राश्य मूत्रपुरीषयोः ।

अप्रतिपाद्यमादाय याजयित्वा विनिन्दितान् ॥

विनायकोपसृष्टस्य महाव्याधिरुतस्य च ।

एतत् कच्छं तुलापुरुषं महापातकनाशनम् ॥

सर्गदारमिदं पुण्यं महादेवेन निर्मितम् ।

आचाममथ पिण्याकं तक्रं चोदकसक्तुकान् ॥
 अहं अहं प्रयुञ्जानो वायुभक्षस्त्यहदयम्* ।
 वाचा कायेन मनसा कृतानि विविधानि च ॥
 आचामस्तानि निर्हन्ति नवभ्रातृश्च सूतकम् ।
 भिक्षाञ्च दारुणञ्चैतत्† केशकीटहतञ्च यत् ॥
 आखोर्भूचपुरीषञ्च ब्रह्महस्पृशमेव च ।
 पिण्याकस्तानि निर्हन्ति अभ्य भिला तु यत् स्थितम् ॥
 आहारेषु च ये दोषाः स्नेहदोषाश्च ये कचित् ।
 खरोद्रमुखसंस्पृष्टमुग्रसंस्पृष्टमेव च ।
 तत्रेण तानि निर्हन्ति यच्चान्यत् श्वावलोकितम् ॥
 कमकाश्वतिलागावो मूमिराष्ठादनं स्थियः ।
 सर्वं पुनाति धर्मात्मा गूढं चोदकसक्तुभिः ॥
 ब्रह्महत्यां भूणहत्यां स्वर्णस्तेयं गुरुदाराभिगमनं कन्यादूषणं
 क्रीडाभिगमनमुदक्याभिगमनं वायुभक्षः पुनाति ।
 तच्चन्दगोश्रीरमयौ पुरुषौ कारयेत् पटे ।
 नदीमृत्तिकया वाऽपि पुरुषौ द्वौ च कारयेत् ॥
 महापशुर्येन शरेण विद्धौ-
 यदा शस्त्रमुभयतो यच्च लक्ष्यम् ।
 तेनायसौं सुकृतां कारयित्वा
 प्रादेशमात्रमुभयतो जातशिक्याम् ॥

* वायुभक्षः अहं अहम्,—इति शा० ।

† दारुणं भिक्षाञ्च,—इति मु० ।

सौवर्णीं राजतीं वाऽपि तुलां देवीं तु कारयेत् ।

अपि चन्दनवृक्षस्य खदिरस्यापि कारयेत् ॥

तस्यालाभे तुला कार्या यथा वाऽप्युपपद्यते ।

पुरुषं पिङ्गलं चक्रहस्तमुसलशूलवज्रपाणिमावाहयामि । स्वमरे-
हि मातरेहि सुषाम एहि नाग एहि कृष्णाजिन एहि । स्वाग-
तमनुस्वागतम् । भगवते तुलापुरुषाय महादेवायैदमामनमिदं
पाद्यमिदमाचमनीयमिदं गन्धमाल्यधूपदीपनैवेद्यं प्रतिगृहाण प्रसीद
देव, तुभ्यं नमः । अक्रुद्धः सुमनाभव । अथ तुलामभिमन्त्रयेत् ।
अपिसत्यं ब्रह्मसत्यं देवसत्यं अन्तःसत्यं, तेन सत्येन सत्यवादिनि,

देशानां सम्पदं ब्रूहि कं देशं* वर्द्धयिष्यमि ।

राज्ञाञ्च सम्पदं ब्रूहि किमस्माकं भविष्यति† ॥

यदात्मानमसत् कर्तुं तुलाममभृतं परम् ।

यदा च लघु मन्येत तदा कर्म समारभेत् ॥

अग्नये पृथिव्यधिपतये स्वाहा । वायवेऽन्तरिक्षाधिपतये स्वाहा ।
सूर्याय दिनाधिपतये स्वाहा । सोमाय नक्षत्राधिपतये स्वाहा ।
वासुकये नागाधिपतये स्वाहा । कुबेराय यक्षाधिपतये स्वाहा ।
इन्द्राय देवाधिपतये स्वाहा । ब्रह्मणे चैलोकाधिपतये स्वाहा ।
देव्यै भगाधिपतये स्वाहा । हस्तकंटकाय स्वाहा । कुष्माण्डराज-
पुत्राय स्वाहा । विनायकाय स्वाहा । महाविनायकाय स्वाहा ।

* कोदेशो,—इति सु० ।

† प्रयच्छति,—इति सु० ।

‡ दिव्याधिपतये,—इति सु० ।

महामहाविनायकाय स्वाहा । वक्रतुण्डाय गणानां पतये स्वाहा ।
धर्माय स्वाहा । अधर्माय स्वाहा । तुलायै स्वाहा । तुलापुरुषाय
स्वाहा । देव्यै पुनरगमनाय स्वाहा । सकृच्चरित्वा शुचिः पूतः
कर्मण्यो भवति । द्वितीयं चरित्वा गाणपत्यं प्राप्नोति । तृतीयं
चरित्वा महादेवस्यावसथं प्राप्नोति । आषाढ्यां कार्तिक्यां फाल्गुन्यां
वा पुण्यं नवत्रे एष विहितो धर्मः” — इति ।

वारुणकृष्णमाह यमः,—

“ब्रह्मचारी जितक्रोधो मारोऽप्युदकसक्तुकान् ।

पिबेच्च नियताहारः कृच्छ्रं वारुणमुच्यते” — इति ॥

अधमर्षणकृष्णमाह विष्णुः । “अथ कृच्छ्राणि भवन्ति । अहं
नाश्रूयात् । प्रत्यहं च त्रिषवणं स्नानमाचरेत्* । मग्नस्त्रिधमर्षणं
जपेत् । दिवा स्थितान्तिपेद्रात्रावामोत । कर्मणोऽन्ते पयस्विनीं
दद्यादित्यधमर्षणम्” — इति । शङ्खस्तु प्रकारान्तरेणाह,—

“अहं त्रिषवणस्नायी मौनी स्यादधमर्षणम् ।

मनसा त्रिः पाठेदप्यु न भुञ्जीत दिनत्रयम् ॥

अधमर्षणमित्येतद्भूतं सर्वाघसूदनम्” — इति ।

अथ यज्ञकृष्णः । तचाङ्गिराः,—

“युक्तस्त्रिषवणस्नायी मयतो मौनमंस्थितः† ।

प्रातःस्नानसमारम्भं कुर्याज्जपेच्च नित्यशः ॥

सावित्रीं व्याहतीत्येव जपेदष्टसहस्रकम् ।

* अथ कृच्छ्राणि भवन्ति । अहं त्रिषवणं स्नानमाचरेत्,—इति सु० ।

† मौनमास्थितः,—इति सु० ।

ॐकारमादितः कृत्वा रूपे रूपे तथाऽन्नतः ॥
 भूमौ वीरासने युक्तः कुर्याज्जप्यं सुसंयतः* ।
 आसीनश्च स्थितोवाऽपि पिबेद्दधं पयः मज्जत् ॥
 गव्यस्य पयसोऽलाभे गव्यमेव भवेद्दधि ।
 दध्नोऽभावे भवेत्तक्रं तक्राभावे तु यावकम् ॥
 एषामन्यतमं यच्चेदुपपद्येत तत्पिबेत् ।
 गोमूत्रेण समायुक्तं यावकं चोपयोजयेत् ॥
 एकाहेन तु कृच्छ्रोऽयमुक्तस्त्वङ्गिरसा खयम् ।
 सर्वपापहरो दिव्यो नाम्ना यज्ञ इति स्मृतः ॥
 एतत्पातकयुक्तानां तथा चाप्युपपातकैः ।
 महद्भिश्चापि युक्तानां प्रायश्चित्तमिदं शुभम्—इति ॥

देवकृतं कृच्छ्रं दर्शयति यमः,—

“यवागूं यावकं शाकं क्षीरं दधि हृतं तथा ।
 त्यहं त्यहन्तु प्राप्नीयादायुभक्षः परं त्यहम् ॥
 कृच्छ्रं देवकृतं नाम सर्वकल्मषनाशनम् ।
 महद्भिर्वसुभीरुद्रै रादित्यैश्चरितं व्रतम् ।
 व्रतस्यास्य प्रभावेन विरजस्काहि तेऽभवन्”—इति ॥

यावककृच्छ्रमाह शङ्खः,—

“गोपुरीषयवाभ्यां च मासमेकं समाहितः ।

व्रतन्तु यावकं कुर्यात् सर्वपापापनुत्तये”—इति ॥

देवकोऽपि । “यवानामसु चाधितानां सप्तरात्रं पक्षं मासं वा प्राश्ननं

* कुर्याज्जप्यम् नित्यम्,—इति सु० ।

यावकः । एतेन यावकपायसोदकानि व्याख्यातानि । यावकपाय-
सोदकानि प्राजापत्यविधानेन व्याख्यातानि भवन्ति”—इति ।

अथ प्रसृतियावकः । तत्र हारीतः । “यश्चात्मकृतैः कर्मभिर्गुरु-
मात्मानं पश्येत्, आत्मार्थं प्रसृतियावकं अपयेत् । ततोऽग्नौ जुहुयात् ।

तदेव वलिकर्म । शृतं वाभिन्नन्वयेत् ।

यवोऽसि धान्यराजो वा वारुणो मधुमंसुतः ।

निर्णोदः सर्वपापानां पवित्र ऋषिभिः[†] कृतः ॥

एतं यवा मधु यवा आपोहिष्ठाऽकृतं यवाः ।

सर्वं पुनन्तु मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् ॥

वाचा कृतं कर्मकृतं मनसा दुर्विचिन्तितम् ।

अलक्ष्मीं कालकणीं च सर्वं पूनीत मे यवाः ॥

मातापित्रोरगुश्रूषां यौवने कारितं तथा ।

शृङ्गकरावन्मोटश्च उच्छिष्टोपहतं च यत् ॥

सुवर्णह्येयं व्रात्यत्वं बालत्वादात्मनस्तथा[‡] ।

ब्राह्मणानां परीवादं सर्वं पूनीत मे यवाः ॥

वक्ष्यमाणं रत्नं कुर्यात् । नमोरुद्राय भूताधिपतये द्यौः सावित्री
मानस्तोकेति पात्रे त्रिर्निषिच्य ये देवा मनोजातामनां युजः सुदचा-
दक्षपितरस्ते नः पान्तु ते नोऽवन्तु तेभ्योनमस्तेभ्यः स्वाहेत्यात्मनि जुहु-
यात् । त्रिरात्रमेवार्थार्थं, पापकृत् षड्रात्रं पीत्वा पूतो भवति । सप्त-

* नाख्ययमंशः सु० पुस्तके ।

† षेवित्रमृषिभिः,—इति सु० ।

‡ वयसा कारिता,—इति सु० ।

§ बालत्वादात्मनस्तथा,—इति सु० ।

रात्रं महापातकौ । द्वादशरात्रं पीत्वा सर्वं पुरुषकृतं पापं निर्दहति ।
निःसृतानां यवानामेकविंशतिरात्रं पीत्वा गणान् पश्यति । गणाधि-
पतिं पश्यति । विद्यां पश्यति । विद्याऽधिपतिं पश्यति । योऽश्रूयाद्-
द्यावकं पक्वं गोमूत्रेषु सहदधि क्षीरसर्पिः प्रमुच्यते सोऽहसः क्षणा-
दित्याह भगवान् मैत्रावरुणिः” — इति ।

इत्थं प्रजापत्यादिव्रतानि निरूपितानि । अथ व्रतग्रहणप्रकारः ।
तत्र विष्णुः,—

“सर्वपापेषु सर्वेषां व्रतानां विधिपूर्वकम्* ।

ग्रहणं संप्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्ते चिकीर्षिते ॥

दिनान्ते नखरोमादीन् प्रवाप्य स्नानमाचरेत् ।

भस्मगोमयमृद्वारिपञ्चगव्यादिकल्पितैः ॥

मलापकर्षणं कार्यं बाह्यशौचोपसिद्धये† ।

दन्तधावनपूर्वेण पञ्चगव्येन संयुतम् ॥

व्रतं निशामुखे बाह्यं वहिस्तारकदर्शने ।

आचम्यातः परं मौनी ध्यायन् दुष्कृतमात्मनः ॥

मनःसन्तापनं तीव्रमुदहेच्छ्लोकमन्ततः” — इति ।

वहिः, यामाश्लिष्यत्येत्यर्थः । पूर्वद्युर्निशामुखे व्रतं परिषदुद्दिष्ट-
प्रकारेण संकल्प्य परेद्युस्तिष्वणस्नानप्रातर्होमाद्यङ्गसहितं व्रतमनु-
ष्ठातुमारभेत । प्रातर्होमाद्यङ्गानि च आवालेन दर्शितानि,—

“आरम्भे सर्वपापानां समाप्तौ च विशेषतः ।

* विधिबध्यते,—इति सु० ।

† बाह्यशौचं विमुच्यते,—इति सु० ।

आज्येनैव हि शालाग्नौ जुहुयादाहुतौः पृथक् ॥

आहुं कुर्याद्भुतान्ते च गोहिरण्यादिदक्षिणाम्”—इति ।

यमोऽपि,—

“पश्चात्तापो निवृत्तिश्च स्नानं चाङ्गतयोदितम् ।

नैमित्तिकानां सर्वेषां व्रतानां विधिपूर्वकम् ॥

गात्राभ्यङ्गं शिरोऽभ्यङ्गं ताम्बूलमनुलेपनम् ।

व्रतस्योवर्जयेत् सर्वं यक्षान्यद्वलरागकृत्”—इति ।

गृहीतस्य व्रतस्यासमापने प्रत्यवायमाह कागलेयः,—

“पूर्वं व्रतं गृहीत्वा तु नाचरेत् कामतो हि यः ।

जीवन् भवति चण्डालो मृतः सा चाभिजायते”—इति ॥

अथ पूर्वोक्तानां व्रतानां केनचिद्विहितेनानुष्ठानाशक्तौ यथा-
योगं प्रत्यास्नाया उच्यन्ते । तत्र प्राजापत्यस्य प्रत्यास्नायास्तुर्विंशति-
मते दर्शिताः,—

“हृष्टोदेवयुतं चैव प्राणायामगतद्वयम् ।

तिस्रहोमसहस्रान्तु वेदपारायणं तथा ॥

विप्रा द्वादश वा भोज्याः पावकेष्टिसथैवच ।

अथवा पावमानेष्टिः समान्याहुर्मनीषिणः”—इति ॥

स्वाध्यायनरेऽपि,—

“हृष्टोऽयुतम् गायत्र्या उदवासं सथैवच ।

धेनुप्रदानं विप्राय सममेतस्तुष्टयम्”—इति ॥

स्वाध्यायनरेऽपि,—

उपवास,—इति नृ० ।

“प्राजापत्यक्रियाऽशक्तौ धेनुं दद्याद्दिजोत्तमः ।

धेनोरभावे दातव्यं मुख्यन्तुल्यं न संशयः”—इति ॥

मुख्यं यथाशक्ति देयम् । अतएव ब्रह्मपुराणे,—

“गवामभावे निष्कं स्यात्तदद्धं पादमेव वा”—इति ।

यत्र यावत्सङ्ख्याया प्राजापत्यान्यावर्त्तनीयानि भवन्ति, तत्र तावत्
सङ्ख्याया गोदानान्यावर्त्तनीयानि । तदपि चतुर्विंशतिमते दर्शितम्,—

“जन्मप्रभृति पापानि बहूनि विविधानि च ।

अर्वाक् तु ब्रह्महत्यायाः षड्भ्यं ह्यष्टमाचरेत् ॥

प्रत्याश्नाये गवां देयं साग्रीति धनिनां शतम् ।

तथाऽष्टादशलक्षणि गायत्र्या वा जपेद्बुधः”—इति ।

ननु कुरीत्या द्वादशवार्षिकस्य* प्रत्याश्नायत्वेन षट्त्रिंशलक्षसंख्या-
को गायत्रीजपः प्राप्नोति । कोटिसंख्याकस्तु चतुर्विंशतिमते एव
कुर्यते,—

“गायत्र्यास्तु जपन् कोटिं ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।

लक्षाशीतिं जपेद्बुधस्तु सुरापानादिमुच्यते ॥

पुनाति हेमहन्तारं गायत्रीलक्षसप्ततिः ।

गायत्र्याः षष्टिभिर्लक्षैर्मुच्यते गुरुतत्पराः”—इति ॥

तथा सति परस्परविरोधः स्यादिति चेत् । एवं तर्ह्यनयैवानुप-
त्या कोटिजपेन प्रत्याश्नायः, किन्तु द्वादशवार्षिकव्रतसमानविष-
तया विकल्प्यते इति कल्पनीयम् । चाश्नायणादीनां प्रत्याश्ना-
स्तैव दर्शिताः,—

* द्वादशवार्षिकप्राजापत्यस्य,—इति आ० ।

“चान्द्रायणं मृगारेष्टिः पविषेष्टिस्तथैव च ।

मिषविन्दापशुस्यैव कृच्छ्रामासचयं* तथा ॥

तिलहोमायुतस्यैव पराकद्वयमेव च ।

गायत्र्या लक्षजयस्य ममान्याह दृहस्पतिः ॥

नित्यनैमित्तिकानाञ्च काम्यानां चैव कर्मणाम् ।

दष्टीनां पशुबन्धानामभावे चरवः स्रुताः ॥

पराकतप्तकृच्छ्राणां स्थाने कृच्छ्रचर्यां चरेत् ।

व्रतहोमादिकं वाऽपि कल्पयेत् पूर्वकल्पवत्”—इति ॥

यस्तु तपस्यसमर्थः धान्यमष्टद्वयं, स कृच्छ्रादिप्रतानि माध्वज-
भोजनेन सम्पादयेत् । तदपि तत्रैवोक्तम्,—

“कृच्छ्रे पञ्चातिकृच्छ्रे त्रिगुणमहरहस्त्रिंशदेवं तृतीये

चत्वारिंशच्च तप्ते त्रिगुणभगुणिताविंशतिः स्यात् पराके ।

कृच्छ्रे सन्तापनाख्ये भवति षडधिका विंशतिः सैव हीना

दाभ्यां चान्द्रायणे स्नात्तपसि कृच्छ्रवलीभोजयेद्विप्रमुख्यान्”—इति ॥

अहरहरिति सर्वत्र सम्बध्यते । तृतीयः कृच्छ्रातिकृच्छ्रः । यस्तु
प्राजापत्यप्रत्याजायत्वेन, “विप्रादादश वा भोज्याः”—इति पूर्वमुदा-
हृतम् । तत् निर्धनविषयम् । धनिकस्य प्रतिदिनं पञ्च पक्षेति दाद-
शसु दिवसेषु पष्टिमाद्यणभोजनविधानात् । अतएव सत्यनगरे,—

“प्राजापत्यं चरन् विप्रो यद्यशक्तः कथञ्चन ।

अद्यानि पक्षं विप्राभ्यान् भोजयेत् सत्यगौषिताम्”—इति ॥

* मासकल्पचयं,—इति सू० ।

† कृच्छ्रचयं,—इति शा० ।

शान्तपनादीनां गोदानप्रत्याज्ञायस्तत्रैव दर्शितः,—

“प्राजापत्ये तु गामेकां दद्यात् शान्तपने द्वयम् ।

पराकतप्रातिहृष्टे तिस्रस्तिस्रस्तु गास्तथा ॥

अष्टौ चान्द्रायणे देयाः प्रत्याज्ञायविधौ सदा ।

यथाविभवसारेण दानं दद्याद्विशुद्धये”—इति ॥

यत्तु स्मृत्यन्तरे चान्द्रायणस्य गोदानत्रयमभिहितम्,—

“प्राजापत्ये तु गामेकामतिहृष्टे द्वयं स्मृतम् ।

चान्द्रायणे पराके च तिस्रस्तादृशिणा तथा*”—इति ।

तत् निर्धनविषयम् । यथोक्तगोदानादाशक्तो गोभ्यस्तृणं दद्यात् ।

तथाह कण्वः,—

“एकमध्ययनं कुर्यात् प्राजापत्यमथापिवा ।

दद्यादा दशसाहस्रं गवां सुष्टिं विचक्षणः”—इति ॥

अध्ययनजपादीनां पुरुषविशेषेण व्यवस्था चतुर्विंशतिमते दर्शिता,—

“धर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः कदाचित् पापमागताः ।

जपहोमादिकं तेभ्यो विशेषेण विधीयते ॥

नामधारकविप्रा ये मूर्खाधर्मा विवर्जिताः ।

कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि तेभ्यो दद्याद्विशेषतः ॥

धनिना दक्षिणा देया प्रयत्नविहिता तु या ।

एवं नरविशेषेण प्रायश्चित्तानि दापयेत्”—इति ॥

* स्मृता,—इति मु० ।

† धन,—इति मु० ।

अन्यैव दिशा स्मृत्यन्तरे प्रसिद्धास्तीर्थयात्रादिप्रत्याख्याया-
यथायोगमुच्चेष्टाः । अतएव देवलः,—

“अभिगम्य च तीर्थानि पुण्यान्यायतमानि च ।

नरः पापात् प्रमुच्येत ब्राह्मणानां तपस्विनाम् ॥

सर्वाः समुद्रगाः पुण्याः सर्वे पुण्यानगोत्तमाः ।

सर्वमायतनं पुण्यं सर्वं पुण्यावनाश्रयाः”—इति ॥

तीर्थानि, गङ्गा सरस्वती यमुना नर्मदा विपाशा वितस्ता
कौशिकी नन्दा विरजा चन्द्रभागा सरयुः उत्पथवर्ती* मिन्धुः कृष्णा
वेणी† शोणा तापी पारावती पाषाणकी गोमती गण्डकी
बाह्मदा‡ पम्पा देविका कावेरी ताम्रपर्णी चर्मण्वती वेचवती
गोदावरी तुङ्गभद्रा सुचचुररुणा चेति महानद्यः पुण्यतमाः ।
गङ्गाद्वारं कमस्वसं शक्रावतारं सौकरं प्रयागो गङ्गासागरमिति
एतानि गङ्गायास्तीर्थानि । साचं प्रश्रवणं वृद्धकन्याकं सारस्वतमा-
दित्यतीर्थं बदरी पाञ्चालं वैजयन्तं पृथूदकं नैमिषं विनगमं चा-
पोद्भेदं प्रभास इति सारस्वततीर्थानि । कावेरीसङ्गमं सरस्वतीसङ्गमं
गन्धमादनमिति सामुद्राख्यतीर्थानि पुण्यतमानीति१ । पुष्करं मूर्द्धजं
गद्याग्रिः कुरुक्षेत्रमिति पुण्यक्षेत्राणि । वाराणसी महाभैरवं देव-
दारुवनं सौरं प्राचीनवाहः केदारं मध्यमं महारुद्रं महावसं महा-

* उत्पथवर्ती,—इति नास्ति प्रा० पुस्तके ।

† कृष्णवेणी,—इति मु० ।

‡ बह्मदाही,—मु० ।

१ पुण्यतमानातीति,—इति नास्ति मु० पुस्तके ।

स्यं कुमारमहालयं हृद्वावतारं वज्रसं* विष्णुशिवं महाकालं पुरु-
षोत्तमं जम्बूमार्गं चेत्येतान्यायतनानि । हिमवानुदयो महेन्द्रो-
विदुरः शतशृङ्गः श्रीपर्वतो वेदपर्वतो विन्ध्यपर्वतः परियात्र-
श्चेति पर्वताः पुण्यतमाः पापं नाशयन्ति । अन्यानि चेचायतनपर्वता-
श्रमतीर्थानि पुण्यतमानि भवन्ति । विश्वामित्रः,—

“हृच्छ्रचान्द्रायणादीनि शुद्धाभ्युदयकारणम् ।

प्रकाशे च रहस्ये चाप्यनुक्ते संग्रहेऽस्फुटे ॥

प्राजापत्यं सान्नापनं शिशुहृच्छ्रः पराक्कः ।

अतिहृच्छ्रः पर्णहृच्छ्रः मौम्यः हृच्छ्रातिहृच्छ्रकः ॥

महासान्नापनं शोधेत्तप्तहृच्छ्रस्तु पावनः ।

जपोपवामहृच्छ्रस्तु ब्रह्मकूर्चस्तु शोधनः ।

एते व्यस्ताः समस्तावा प्रत्येकं द्योक्तोऽपिवा ॥

पातकादिषु सर्वेषु उपपातकेषु यत्नतः ।

कार्याश्चान्द्रायणयुताः केवला वा विशुद्ध्यै ॥

उपवासास्त्रिरात्रं वा मासः पक्षस्तदर्द्धकम् ।

षड्विंशोद्वादशाहानि कार्या शुद्धिः फलेर्विना ॥

उपपातकयुक्तानामनादिष्टेषु चैव हि ।

शक्तिजातिगुणान् दृष्ट्वा सकृदुद्धिस्तं लघु ॥

अनुबन्धादिकं दृष्ट्वा कल्प्यं सर्वं यथाऽऽगमम् ।

* वज्रसं,—इति सु० ।

† श्रीपर्वतो देवपर्वतो नीलपर्वतः,—इति सु० ।

प्रकाशउक्तं यत्किञ्चिद्विंशोभागो रहस्यके ॥

त्रिंशद्भागः षष्टिभागः कल्पो जात्याद्यपेक्षया” इति ।

*जमदग्निः,—

“तौर्धे तु पाददृष्टं स्यान्नधामर्द्धफलं लभेत् ।

द्विगुणन्तु महानद्यां सङ्गमे त्रिगुणं भवेत्”—इति ॥

इति कृष्णप्रत्याम्नाया निरूपिताः ।

अथ कर्मविपाको निरूप्यते ।

यद्यपि लोके धर्मशब्दः सुकृतदुष्कृतयोः साधारणः, तथाप्यत्र प्रायश्चित्तस्य प्रकृतत्वात्तन्निवर्त्यतया दुष्कृतस्यैव बुद्धिस्थत्वात्तत्रैव पर्यवस्यति । विशेषेण पचनं विपाकः फलदशा । कर्मणां विपाकः कर्मविपाकः । स च विपाकस्त्रिविधः, जन्म चायुर्भोगश्चेति । एतत् सर्वं पतञ्जलिर्योगशास्त्रे सूचयामास । “मति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः”—इति । अस्य सूचस्यायमर्थः । अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशात्मकाः पञ्च क्लेशाः कर्मणां मूलम् । “क्लेशमूलः कर्माशयः”—इति सूचितत्वात् । मति तस्मिन् पञ्चक्लेशात्मके मूले तानि कर्माणि विपश्यन्ते । दग्धक्लेशबीजस्य तु जीवन्मुक्तस्य न भवितानि कर्माणि फलमारभन्ते । ज्ञानाग्निना भक्षणात् कृत्वात् । यथा वितुषोव्रीहिर्न प्ररोहति । तद्वत् । तस्मात् बीजस्थानौयं क्लेशपञ्चकमुपजीव्यैव कर्माणि जन्मादित्रयरूपेण विपश्यन्ते ।

तत्र जन्म क्रियादि ।

“पतितं याजयित्वा तु क्रिमिद्योनौ प्रजायते”—

* भाष्यमङ्गलः मु० पुस्तके ।

इत्यादिस्मरणात् । आयुः पञ्चदशवर्षादिकम् ।

“तच्च जीवति वर्षाणि दश पञ्च च वा द्विज,”—

इत्यभिधानात् । भोगोद्यमयातनादिः ।

“यमलोके तु ते घोरां लभन्ते परिधातनान्”—

इत्यादिस्मरणात् ।

तमेतं जात्यायुर्भोगलक्षणं विपाकं नामान्यविशेषशास्त्रांदाहर-
णेन बद्धधा प्रपञ्चयिष्यामः ।

ननु नायं विपाकोविधातुं प्रतिषेद्धं वा शक्यते, अननुष्ठेय-
त्वादवर्जनीत्वाच्च । अतएव तस्मिन् विधिप्रतिषेधपरेण शास्त्रेण
तस्मिन्नपणमयुक्तम् ।

नायं दोषः । प्रायश्चित्तार्थवादत्वेन तदुपयोगात् । अर्थवादस्तु
विहिते प्रवर्त्तकत्वेन प्रतिषिद्धान्निवर्त्तकत्वेन च विधिप्रतिषेधैक्यतां
भजते इति न्यायविदां मर्यादा ।

अत्र च प्राजापत्याद्यनुष्ठानरूपस्य प्रायश्चित्तस्य क्लेशात्मकत्वाद्वा-
गतः प्रवृत्तिर्न सम्भवतीति तत्र प्रवृत्तिसिद्धये प्ररोचना कर्त्तव्या ।

ननु विहितेष्वग्निष्टोमादिषु स्वर्गादिविपाकोपवर्णनेन प्ररोच-
यितुं शक्यते । स्वर्गादीनामनुकूलफलत्वात् । चयरोगादीनां तु
प्रतिकूलफलत्वेन तदुपवर्णनं न प्ररोचनायोपयुक्तम् ।

विषम उपन्यासः । तच्च हि स्वर्गादिसाधने प्ररोचनमुत्पाद-
नीयम् । न तच्च चयरोगादिसाधने प्ररोचनमुत्पाद्यते । किन्तु हि
चयरोगादिनिवर्त्तके प्रायश्चित्ते । तच्चिदृत्तिसानुकूलं फलम् ।

नन्वेवमपि चयरोगादिनिवृत्तिरूपस्य प्रायश्चित्तात्मकस्य कर्म-

णोविपाकः प्ररोचकत्वेन वक्तव्यः । न तु ब्रह्महत्यादिविपाकः ।
तस्याप्ररोचकत्वात् । मैवम् । द्विविधा हि ब्रह्महत्यादयः, संचिताः
सञ्चेद्यमाणाश्च । तत्र सञ्चेद्यमाणेषु प्रतिषेधविषयेषु ब्रह्महत्यादिषु
क्षयरोगाद्युपन्यासो ब्राह्मणावगोरणादौ शतयातनादिवत् तन्निवर्त्त-
कार्थवादत्वेनाम्बेति । संचितेषु प्रतिकूलं फलं शुत्वा तत उद्विजमान-
स्तन्निरुत्त्युपायमाकांक्षति । अत उद्वेगप्रयोजकतया प्रायश्चित्तेऽपि
प्रवर्त्तकत्वं भवतीति प्रवर्त्तकनिवर्त्तकद्विविधार्थवादत्वेनायं कर्मवि-
पाकोपन्यास उपयुज्यते ।

तदेवं सञ्चितसंचेद्यमाणयोरुपयोगः । आरम्भफलेषु प्रतिकूलफ-
लस्य प्रत्यक्षदर्शनादेवोद्वेगः सिद्ध्यति । प्रवर्त्तकन्तु व्याधादिनि-
वृत्तिरूपस्य प्रायश्चित्तविपाकस्योपवर्णनम् । अतः क्षयरोगादिरूपस्त-
न्निरुत्तिरूपस्य विपाकोऽत्र निरूप्यते ।

तत्र सामान्येन पापकर्मविपाकः शिवधर्मात्तरेऽभिहितः,—

“अथातः पततां पुंसामधर्मः परिकीर्त्तितः ।

नरकादौ महाघोरे पतनात् पापमुत्थते”—इति ।

विष्णुधर्मात्तरेऽपि,—

“आतिवाहिकमंशस्तु देहो भवति भार्गव ।

केवलं तन्ननुयाणां मृत्युकाष्ठउपस्थिते ॥

याम्यैर्नैर्मनुयाणां तत् शरीरं भृगून्मम ।

नीयते याम्यमार्गेण नान्येषां प्राणिनां दिज ।

समुद्याः प्रतिपद्यन्ते स्वर्गं नरकमेववा ॥

नैवाग्रे प्राणिनः केचित् सर्वे ते फलभोगिनः ।

शुभानामशुभानाञ्च कर्मणा मृगुनन्दन ॥

सञ्चयः क्रियते लोके मनुष्यैरेव केवलम् ।

तस्मान्मनुष्यस्य मृतोद्यमलोकं प्रपद्यते ॥

नान्यः प्राणी महाभाग, फलयोनौ व्यवस्थितः ।

याम्यलोकं प्रपन्नस्य पुरुषस्य तथा यमः ॥

योनीश्च नरकांश्चैव निरूपयति कर्मणा"—इति ।

ब्रह्मपुराणेऽपि,—

“कर्मणा मनसा वाचा ये धर्मविमुखा नराः ।

यमलोके तु ते धोरां लभन्ते परियातनाम् ॥

इहाल्पमपि कृत्वा तु नरः कर्माशुभात्मकम् ।

प्राप्नोति नरकं घोरं यमलोकेषु यातनाम्”—इति ॥

विष्णुपुराणेऽपि,—

“पापकृद्द्याति नरकं प्रायश्चित्तपराङ्मुखः ।

पापानामनुरूपाणि प्रायश्चित्तानि तद्दयया” ॥

तथा तथैव संस्तुत्य प्रोक्तानि परमर्षिभिः”—इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

“प्रायश्चित्तैः क्षुब्धं याति कृतं पापं न संशयः ।

प्रायश्चित्तविहीना ये राजभिस्त्राण्यदण्डिताः ॥

नरकं प्रतिपद्यन्ते तिर्यग्योनिं तथैव च ।

* यानि च,—इति सु० ।

† यथा,—इति सु० ।

मानुष्यमपि चासाद्य भवन्तीह तथाऽङ्किताः ॥

प्रायश्चित्तमतः कार्यं कल्मषस्यापनुत्तये"—इति ।

भविष्योत्तरेऽपि,—

“देवतिर्यङ्मनुष्याणामधर्मनिरतात्मनाम् ।

धर्मराजः स्मृतः शास्ता सुचोरैर्विविधेर्विधैः ॥

नियमाचारभक्तानां प्रमादान् स्खलितात्मनाम् ।

प्रायश्चित्तेर्गुरुः शास्ता न तु तैरिष्यते यसः ।

पारदारिकचोराणामन्यायव्यवहारिणाम् ॥

नृपतिः शासकः प्रोक्तः प्रच्छन्नानां च धर्मराट् ।

तस्मात् कृतस्य पापस्य प्रायश्चित्तं समाचरेत्”—इति ॥

महापुराणे,—

“ततश्च यातनादेहं क्लेशेन प्रतिपद्यते ।

तत् कर्मजं यातनार्थममातापिहमभवम् ॥

तत्प्रमाणवयोऽवस्थासंस्थानैः प्राक्तनं यथा ।

विहाय सुमहागुप्तं शरीरं पाञ्चभौतिकम् ॥

अन्यत् शरीरमादत्ते यातनार्थं स्वकर्मजम् ।

तन्मण्डगुणसंयुक्तं नृनात्मौयं स्वकर्मजम् ॥

दृढं शरीरमाप्नोति सुखदुःखोपभुक्तायै ।

तेन भुक्ता स्वकर्माणि पापकर्त्ता नरो भृशम् ॥

सुखानि धार्मिकोभुङ्क्ते इहानौतो यमचयात्”—इति ।

मनुस्मृत्यादि कर्मविशेषेण विपाकविशेषमाह,—

“चातुर्वर्ण्यस्य कृतकरोऽयमुक्तो धर्मस्त्वयाऽनघ ।

कर्मणां फलनिर्वृत्तिं शंस नस्तत्त्वतः पराम् ॥
 स तानुवाच धर्मात्मा महर्षीन्मानवो भृगुः ।
 अस्य सर्वस्य शृणुतं कर्मयोगस्य निर्णयम् ॥
 शुभाशुभफलं कर्म मनोवाग्देहसम्भवम् ।
 कर्मजागतयो नृणामुत्तमाधममध्यमाः ॥
 तस्येह त्रिविधस्यापि ह्यधिष्ठानस्य देहिनिः ।
 दशलक्षणयुक्तस्य मनो विद्यात् प्रवर्तकम् ॥
 परद्रव्येष्वभिधानं मनसाऽनिष्टचिन्तनम् ।
 वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम् ॥
 पारुष्यमनृतञ्चैव पैशुन्यञ्चैव सर्वशः ।
 अनिवद्धप्रलापश्च वाङ्मयं त्याञ्चतुर्विधम् ॥
 अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ॥
 परदारोपसेवा च शारीरं त्रिविधं स्मृतम् ।
 मानसं मनमैवायमुपभुङ्क्ते शुभाशुभम् ॥
 वाचैव वाक्कृतं कर्म कायेनैव तु कायिकम् ।
 शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः ।
 वाचिकैः पश्चिन्मृगतां मानसैरन्त्यजातिताम्"—इति ।

हारीतोऽपि । “सर्वाभक्ष्यभक्षणमभोज्यभोजनमगम्यागमनम-
 याज्ययाजनमसत्प्रतिग्रहणं परदाराभिगमनं परद्रव्यापहरणं प्राणि-
 हिंसा चेति शारीराणि । पारुष्यमनृतं विवादः श्रुतिविक्रयश्चेति
 वाचिकानि । परोपतापनं पराभिद्रोहः क्रोधो लोभोमोहाऽहङ्का-
 रश्चेति मानसानि । तदेतान्यहोदश वैरयाणि कर्माणि यस्मिन्

यस्मिन् करोति यः, स तस्मिन् तस्मिन् वयसि शारीरवाचिकमा-
नसानि प्राप्नोति । एवं ह्याह,—

यस्यां यस्याभवस्थायां यत् करोति शुभाशुभम् ।

तस्यां तस्याभवस्थायां तत्तत्फलमवाप्नुयात् ।

शरीरेणैव शरीर वाङ्मयेन तु वाचिकम् ।

मानसं मनमैवायमुपभुङ्क्ते शुभाशुभम्—इति ॥

आत्मन ईश्वरस्वरूपत्वं प्रतिपाद्याह याज्ञवल्क्यः,—

“यद्येवं स कथं ब्रह्मन्, पापयोनिषु जायते ।

ईश्वरः स कथं भावैरनिष्टैः संप्रयुज्यते ।

करणैरनितस्यापि पूर्वज्ञानं कथञ्च न ॥

वेत्ति सर्वगतं कस्मात् सर्वगोऽपि न वेदनाम् ।

अन्यपक्षिस्थावरतां मनोवाक्कायकर्मजैः ॥

देषैः प्रयाति जीवोऽयं भवयोनिशतेषु च ।

अनन्तासु यथा भावाः शरीरेषु शरीरिणाम् ॥

रूपाण्यपि तथैवेह सर्वयोनिषु दर्शनाम् ।

विपाकः कर्मणां प्रेत्य केषाञ्चिदिह जायते ॥

इह चामुत्र वैकेषां भावस्तत्र प्रयोजनम् ।

परद्रव्याण्यभिधायंस्तथाऽनिष्टानि चिन्तयन् ॥

वितथाभिनिवेशी च जायतेऽन्यादियोनिषु ।

पशून्मृतमादौ च पिशुनः पुरुषस्तथा ॥

• प्रती,—इति मु० ।

• एवं प्राण्युपधातो,—इति मु० ।

अनिवद्धप्रलापी* च मृतः† पक्षिषु जायते ।

अदत्तादाननिरतः परदारोपसेवकः ॥

हिंसकस्याविधानेन स्यावरेष्वभिजायते"—इति ।

सत्वादिगुणविशेषेण विपाकविशेषं स एवाह,—

“आत्मज्ञः शौचवान् दानस्तपस्वी विजितेन्द्रियः ।

धर्महृदेदविद्याति सात्विकोद्वयोनिताम् ॥

असत्कार्यरतो धीर आरम्भौ विषयाचकः ।

स राजसो मनुष्येषु मृतोजन्माधिगच्छति ॥

निद्रालुः क्रूरहृषुब्धो नास्तिको याचकस्तथा ।

प्रमादवान् भिन्नवृत्तो भवेत्तिर्य्यक्षु तामसः ॥

रजसा तमसा चैव समाविष्टो भ्रमन्निह ।

भावैरनिष्टैः संयुक्तः संसारं प्रतिपद्यते"—इति ॥

भनुरपि,—

“सत्त्वं रजस्तमस्येति त्रीन् विधादात्मनोगुणान् ।

यैर्याप्यमान् स्थितो भावान्महान् सर्वानशेषतः ॥

यो यदैषां गुणोदेहे साकल्येनातिरिच्यते ।

स तदा तद्गुणप्रायं तं करोति शरीरिणम् ।

सत्त्वं ज्ञानं तमोऽज्ञानं रागद्वेषौ रजः स्मृतम् ॥

एतद्भाषिमदेतेषां सर्वभूताश्रितं वपुः ।

* अनुबन्धौ प्रलापी,—इति सू० ।

† मृग,—इति सू० ।

देवत्वं सात्विकायान्ति मनुष्यत्वं हि राजसाः ॥
 तिर्यक्त्वं तामसानित्यमित्येषा त्रिविधा गतिः ।
 त्रिविधा त्रिविधेषा तु विज्ञेया गौणिकी गतिः ॥
 अधमा मध्यमाऽग्या च कर्मविद्याविशेषतः ।
 स्थावराः क्रिमिकीटाश्च मत्स्याः सर्पाः मरीच्युपाः ॥
 पशवश्च शृगालश्च जघन्या तामसी गतिः ।
 हस्तिनश्च तुरङ्गाश्च शूद्रालेष्का विगर्हिताः ॥
 सिंहा व्याघ्रा वराहाश्च मध्यमा तामसी गतिः ।
 चारणाश्च सुपर्णाश्च पुरुषाश्चैव दाम्भिकाः ॥
 रक्षांसि च पिशाचाश्च तामसेषूत्तमा गतिः ।
 झङ्गामङ्गानटाश्चैव पुरुषाः शस्त्रवृत्तयः ॥
 द्यूतपानप्रमत्ताश्च जघन्या राजसी गतिः ।
 राजानः क्षत्रियाश्चैव राजाश्चैव पुरोहिताः ॥
 वृद्धयुद्धप्रधानाश्च मध्यमा राजसी गतिः ।
 गन्धर्वा गुह्यका यक्षा विविधानुचराश्च ये ॥
 तथैवाप्सरसः सर्वाराजेमेषूत्तमा गतिः ।
 तापसा द्युतयोविप्रा ये च वैमानिकागणाः ॥
 नक्षत्राणि च दैत्याश्च प्रथमा सात्विकी गतिः ।
 यज्वान् ऋषयो वेदा देवाऽऽद्योतीषि वत्सराः ॥
 पितरश्चैव साध्याश्च द्वितीया सात्विकी गतिः ।

सर्वराजाः,—इति मु० ।

स्युताश्चैव,—इति मु० ।

ब्रह्मा विश्वसृजोधर्मा महदव्यक्तमेव च ॥

उत्तमां सात्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिणः ।

एष सर्व्वः समुद्दिष्टस्त्रिप्रकारस्य कर्मणः ॥

त्रिविधस्त्रिविधः कृत्स्नः संसारः सार्व्वभौतिकः"—इति ।

अथ प्रेतत्वादिहेतुभ्यः नानाविधेभ्यः पापविशेषेभ्यो योनि-
विशेषाः अभिहिताः विष्णुधर्मोत्तरे,—

“असहिष्णुतयाऽन्यस्य गुणानां कारणं विना ।

महत्पापं समुत्पन्नं तदस्य प्रेतकारणम् ॥

ब्रह्मस्वहारिणश्चेते पापाः* प्रेतत्वमागताः ।

परदाररताः केचित् स्वामिद्रोहरताः परे ॥

मित्रद्रोहरताः केचिद्देशेऽस्मिन् भृशदारुणे ।

स्वकर्म्मभिस्त्युताः सर्व्वे जायन्ते प्रेतयोनिषु”—इति ॥

पद्मपुराणे,—

“अथाव्ययाजकश्चैव याज्यानाञ्च विवर्जकः ।

विरक्तो विष्णुविद्यासु स प्रेतो जायते नरः ॥

सामान्यदक्षिणां सन्ध्यां गृह्णात्येको विमोक्षितः ।

नाक्षिण्यभावविरतः स प्रेतो जायते नरः”—इति ॥

स्कान्दे चमत्कारखण्डे,—

“यो भवेन्मानवः पुद्गलस्य पेशुन्यकारकः ।

प्राज्ञानान्यसंयुतो दृष्ट्वा मांसाग्रकस्य च ॥

प्राणिनां हिंसकोनित्यं स प्रेतो जायते नरः ।
 अकृत्वा देवकार्यं यस्तथा च पितृतर्पणम् ॥
 योऽन्नाति मृत्यवर्गेभ्योऽदत्त्वा प्रेतः स जायते ।
 परदाररतश्चैव परवित्तापहारकः ॥
 परापवादसन्तुष्टः स प्रेतो जायते नरः ।
 कन्यां यच्छति वृद्धाय मौढ्याय धनलिप्सया ॥
 कुरूपाय कुशीलाय स प्रेतो जायते नरः ।
 देवस्त्रीगुर्वित्तानि गृहीत्वा न प्रयच्छति ॥
 विगेषाद्ब्राह्मणेन्द्राणां स प्रेतो जायते नरः ।
 दौघमानस्य वित्तस्य ब्राह्मणेभ्यस्तु पापकृत् ।
 विघ्नमाचरते यस्तु स प्रेतो जायते नरः ॥
 शूद्राग्नेनोदरस्थेन ब्राह्मणो म्रियते यदि ॥
 चिकालज्ञो वेदवेदी धर्मज्ञोऽपि षडङ्गवित् ।
 चतुर्विंशपि यो विप्रः स प्रेतो जायते नरः ॥
 शास्त्रकर्त्ता ग्रन्थकर्त्ता यद्यपि स्यात् षडङ्गवित् ।
 कुसदेशोचितं कर्म यस्त्वक्काऽन्यत् समाचरेत् ॥
 कामादा यदि वा मोहात् स प्रेतो जायते नरः ।
 उच्छिष्टस्य विशेषेण अन्तरिक्षमृतस्य च ॥
 विवाग्निषण्णमृत्यूनां तथा चैवात्मघातिनाम् ।
 प्रेतो जायते नूनं सत्यमेतन्न संग्रहः—इति ॥

अभिहितम्—

पितरं पितरं दृष्ट्वा शांतिं साधुजनमनसा ।

लोभात्प्रजति यस्त्वेतान् स प्रेतो जायते नरः ॥
 कुप्योतिः कुत्सितो वैद्यः कुज्ञानी च कुदेगिकः ।
 शूद्रानुग्रहकर्त्ता च स प्रेतो जायते नरः ॥
 निन्दको द्विजदेवानां गीतवाद्यरतः सदा ।
 वृद्धं वालं गुरुं विप्रान् योऽवमत्य भुनक्ति वै ॥
 कन्यां ददाति शुक्लेन स प्रेतो जायते नरः ।
 न्यासापहर्त्ता मित्रभुक् परपाकरतः सदा ॥
 निर्दोषं सुहृदं भार्यां चतुकाले न याति यः* ।
 न सहेत यशस्तेषां स प्रेतो जायते नरः ॥
 हस्त्यश्वरथयानानि मृतगव्याऽऽमनानि च ।
 कृष्णजिनन्तु गृह्णाति अनापदि तु यो द्विजः ॥
 तथोभयमुखीं घोरां सशैलां मेदिनीं द्विजः ॥
 कुरुक्षेत्रे च यद्दानं चण्डालात् पतितात् तथा ।
 मासिके च नवश्राद्धे मुञ्चन् प्रेतार्थमेव च ।
 भूमिकन्याऽपहर्त्ता च स प्रेतो जायते नरः"—इति ॥

उमामहेश्वरसंवादे,—

“अपहृत्य च सर्व्वस्वं देवस्वं च तथापरम् ।
 दत्तापहारदानाच्च पैशाच्च याति वै नरः ॥
 योनिकार्य्यञ्च यो देवि, अहितेन तु† कारयेत् ।

* त्यजन् काले न याति यः,—इति मु० ।

† दत्तापहारात् दानाच्च,—इति मु० ।

‡ न हि तेन तु,—इति मु० ।

सोऽपि याति पिशाचत्वं स्वामिद्रोहेण मानवः ॥
 स्वामिद्रव्यं गृहीत्वा तु न यजेन्न ददाति च ।
 आत्मनः पोषको मूढः पिशाचत्वं स गच्छति ॥
 मठापत्यञ्च* यो देवि, कुरुते मदमोहितः ।
 विनाशयेन्मठद्रव्यं निर्माल्यं यश्च भजति ॥
 परस्य योषितं कृत्वा ब्राह्मणस्वम्पश्यत्य च ।
 अरण्ये निर्जले देशे भवति ब्रह्मराक्षसः ॥
 अधर्मं धर्ममित्याहुर्धुं तु मोहवशं गताः ।
 हृत्तारः परदाराणां चौर्येण बलतोऽपि वा ।
 अरण्ये निर्जले देशे भवति ब्रह्मराक्षसः"—इति ॥

मनुः—

"मयोंगं पतितैर्गत्वा परस्यैव च योषितम् ।
 अपहृत्य च विप्रस्त्वं भवति ब्रह्मराक्षसः ॥
 गुरु त्वं कृत्य हुं कृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः ।
 अरण्ये निर्जले देशे भवति ब्रह्मराक्षसः ॥
 आचार्यमृत्तिजस्यैव गुरुं चैव तपस्विनम् ॥
 मुनींश्चाप्यवमन्यन्ते ते भवन्तीह राक्षसाः"—इति ।

वामनपुराणे,—

"चण्डालादन्यजादाऽपि प्रतिगृह्णाति दक्षिणाम् ।
 याजको यजमानश्च स स्यात्तु स्यलकौटकः"—इति ॥

* मूढोऽपत्यञ्च,—इति श्रुतिः ।

स्कान्दे रेवासुखे,—

“बुभुक्षितेषु भृत्येषु यणकोऽन्नाति मानवः ।
 श्वयोनिं च समासाद्य चण्डालो जायते नरः ॥
 वेदोक्तं यः परित्यज्य धर्ममन्यं समाचरेत् ।
 दश वर्षसहस्राणि श्वयोनौ जायते भ्रुवम् ॥
 वेदार्थ* निन्दका ये च ये च ब्राह्मणनिन्दकाः ।
 इह जन्मनि शूद्रास्ते मृताः श्वानो भवन्ति ह”—इति ॥

ब्रह्मपुराणे,—

“यदि पुत्रसमं शिष्यं गुरुर्जह्यादकारणम् ।
 आत्मनः कामकारेण सोऽपि हिंस्रः प्रजायते ॥
 पितरं मातरं चैव यस्तु पुत्रोऽवमन्यते ।
 सोऽपि विप्रोमृतोजन्तुः पुंश्च जायेत गर्दभः ।
 गर्दभत्वन्तु संप्राप्य ततो जायेत मानवः ॥
 ज्येष्ठं पितृसमं चापि भ्रातरं योऽवमन्यते ।
 सोऽपि मृत्युमवाप्नोति कौश्रयोनौ च जायते ॥
 आशाऽपहर्त्ता तु नरः क्रिमियोनौ प्रजायते ।
 विश्वासहर्त्ता तु नरो मीनोजायेत दुर्मतिः ॥
 उपस्थिते विवाहे तु यज्ञे दाने महोत्सवे ।
 मोहात्करोति योविघ्नं च मृतो जायते क्रिमिः ॥
 क्षतघ्नस्तु मृतो विप्रोयमस्तु विषयं गतः ।

यमस्य विषये क्रूरैर्वन्धं प्राप्नोति दारुणम् ॥
 यातनाः प्राप्य तत्रस्थस्ततोवक्त्रीय भोद्विजाः ।
 ततोगतः* कृतघ्नश्च संभारं प्रतिपद्यते ॥
 जलप्रवहणं यस्तु भिन्द्यान्मृत्योर्भवेत्तु यः ।
 अयोनिगो वृकोहि स्यादुलूकः क्रयवञ्चनात् ॥
 प्रतिश्रुत्य द्विजेभ्यश्चाप्यदत्त्वा मधुको† भवेत् ।
 लभेद्देवलको राजम् योनिं चण्डालसंज्ञिताम् ॥
 मृतस्यैकादशाहे तु भुञ्जन् या चाभिजायते"—इति ।

गरुडपुराणे,—

“कौटसाक्ष्यप्रदाः पापा अमेध्यक्रिमयश्चिरम् ।
 भूत्वा भवन्ति मर्षास्ते पिशाचास्तदनन्तरम् ॥
 गुरुमित्रद्रुहः पापा ये च स्वामिद्रुहो जनाः ।
 द्विजशिव्यद्रुहस्यैव कृतघ्नानास्तिकास्तथा ॥
 त्यागिनो बान्धवानाश्च त्यागिनः शरणार्थिनाम् ।
 'अमेध्यक्रिमयः सर्व्वे मृगव्याधा भवन्ति च ॥
 गुरोरोमगणोपेताजायन्ते शम्बुकाजले ।
 'चन्द्रार्कघट्टे भुक्त्वा जायते कुम्भरो नरः"—इति ॥

शिवधर्मोत्तरे,—

“विप्रः पञ्चमहायज्ञानकृत्वा योऽस्रमश्रुते ॥
 विष्णुराहो भवेन्नित्यं क्रव्यागी व्याधएवच ।

* ततोद्विजः,—इति सु० ।

† द्विजेभ्यश्चादत्त्वा मधुको,—इति सु० ।

द्विजस्त्रेकशफानास्तु विक्रयाञ्जायते मृगः ॥

मत्स्योऽपि विट्क्रिमिस्तैव अवज्ञाकार्यधः क्रिमिः—इति ।

वायुसंहितायाम्,—

“खरो वै बद्धयाचित्वात् काकोमन्त्रितभोजनात्” ।

अपरीक्षितभोजौ स्यात् वानरो विजने वने ॥

अविद्यां यः प्रयच्छेत् वलीवर्द्धो भवेत्तु सः ।

अक्षं प्रयुषितं विप्रे दत्त्वा वै कुण्डतां व्रजेत्—इति ॥

उमामहेश्वरसंवादे,—

“अग्निहोत्रं भवेद्यस्य न कुर्यात् तस्य रक्षणम् ।

पर्व्यातिक्रमकारौ तु मृगत्वं याति ब्राह्मणः ॥

वेदोपजीविकाः पापाः स्त्रीलोलाः सततं च ये ।

भवन्ति चेह काकाः† स्युस्त्रिरं विड्भुजएवच ॥

पायसं कृषरं चैव हवींषि मधुराणि च ।

अदत्त्वा चाग्निविप्रेभ्यः प्राश्ननाहुजगोभवेत्—इति ॥

नारदपुराणे,—

“भर्तुः सौख्येन या नारी सौख्ययुक्ता न जायते ।

सा मेली जायते राजन्, वीणि वर्षाणि पञ्च च ।

वाचा चाक्रोशिका या तु सन्निहन् पतिं द्विधा ॥

अकार्यं कारयेत्पापा या नारी वस्त्रुरी भवेत् ।

* काकोमन्त्रितभोजनात्,—इति शा० ।

† कुण्डतां,—इति यु० ।

‡ जाताः,—इति यु० ।

भर्तुरर्थं हि या वित्तं विद्यमानं न यच्छति ॥
 जीवितं वा वरारोहे, विद्यायां जायते क्रिमिः ॥
 क्रिमियोनिविनिर्मुक्ता काष्ठकीटा भवेत्तु सा ।
 न माधयन्ति कार्याणि प्रभूणां ये विचेतसः ॥
 भूत्वा वेतनभोक्तारो जायन्ते भूलता हि ते”—इति ।

दृढगौतमः,—

“मौल्यादेदोपदोष्टा च व्याघ्रो भवति मानवः ।
 जम्बूको जायते जन्तुरननुज्ञातपाठकः ॥
 शूद्रात् पतति चण्डालो ब्रह्मद्रव्योपजीवकः”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“परद्रव्याण्यभिभ्रायंस्तथाऽनिष्टानि चिन्तयन् ।
 वितथाभिनिवेशी च जायतेऽन्यासु योनिषु ॥
 पुरुषोऽनृतवादी च पिशुनः पुरुषस्तथा ।
 अनिबद्धप्रसापी च मृगपक्षिषु जायते ॥
 अदत्तादामनिरतः परदारोपसेवकः ।
 हिंसकस्याविधानेन स्यावरेषु प्रजायते”—इति ॥
 अथ नामानिषिद्धकर्मफलानि । उमामहेश्वरसंवादे,—
 “अपाकपुष्कसादीनां कुत्सितानामचेतसाम् ।
 कुक्षेषु तेऽभिजायन्ते गुरुदृढावमानिनः ॥
 गुरुणा ज्ञानतुष्टातो यो वेदाभ्यासमाचरेत् ।
 स प्रयाति विहीनेषु जायते शुचि मानवः ॥

• मन्त्रा, — इति सु० ।

अधर्मं धर्ममित्याहुर्वे तु मोहवशं गताः ।
 ते च कालहतोद्योगाः सम्भवन्तीह मानुषे ॥
 निर्हामानिर्वषट्कारास्ते भवन्ति नराधमाः—इति ।

स्कान्दे भागवतखण्डम्,—

“प्राप्नुवन्ति कुदेशे च जन्म ये हेतुवादकाः ।
 स्वामिद्रोहरता ये च कुकुटे जन्म चाप्नुयुः ॥
 अदत्त्वा ये तथाऽश्रन्ति पितृदेवदिजातिषु ।
 दुर्भिक्षे जनतापे च कुदेशे जन्म चाप्नुयुः ॥
 ये च कुर्वन्ति दम्पत्योर्विवादं सानुरागयोः ।
 विरूपा भ्रममाणस्य सर्वलोकविवर्जिताः* ॥
 दरिद्रा जायया भ्रष्टा भवन्ति विगतायुषः ।
 कन्यादाने च विघ्नं यो विक्रयं यः करोति वा ॥
 स कन्याः केवलं† सूते न पुत्रं केवलं क्वचित् ।
 जायन्ते तास्य बन्धक्यो विधवा दुर्भगास्तथा”—इति ॥

प्रभासखण्डे,—

“यैर्न दत्तं नरैः किञ्चित्तेषां चिह्नं दरिद्रता ।
 जायन्ते रोगिणोरौद्राहिंसाः कुलाश्रयमनाः ॥
 अपुत्राः कलशक्रान्ताः परदारोपसेवकाः ।
 महाराजकर्मकाणः कुचेलाः कुश्रौरिणः ॥

* विगर्हिताः,—इति सु० ।

† केवलाः,—इति शा० ।

‡ वक्ष्याराजिक,—इति सु० ।

कुदण्डास्यपलाशुभ्या मूर्खा निहुरभाषिणः ।

धनहीना* भवन्त्येते देवब्रह्मस्वभक्तकाः"—इति ॥

स्कान्दे रेवाखण्डे,—

“पिता माता गुरुर्भ्राता अन्यो वा विकलेन्द्रियः ।

भवन्ति नादृता यैस्तु ते भवन्ति नराधमाः ।

इह मानुषलोकेऽस्मिन् दीनान्धास्ते भवन्ति च ॥

ये त्यजन्ति स्ककां भार्या मूढाः पण्डितमानिनः ।

ते यान्ति नरकं घोरं तामिश्रं जात्र संशयः ॥

तत्र वर्षगतस्थान्ते इह मानुषतां गतः ।

दुष्कर्मा दुर्भगश्चैव दरिद्रः संप्रजायते ॥

जायते ग्रन्थिसंयुक्तः परभार्यापसेवकः ।

गद्गदोऽनृतवादी स्यात् मूकश्चैव गवानृते ॥

अन्नं पुर्यषितं विप्रे ददद्वै कुञ्जतां व्रजेत् ।

मात्सर्यादपि जात्यभ्युदेषाच्च बधिरो भवेत् ॥

अदत्त्वा भक्ष्यमश्नाति अनपत्यो भवेच्च सः"—इति ।

गरुडपुराणे,—

“अवमत्य च ये यान्ति भगवत्कीर्त्तनं नराः ।

बाधिर्यमुपयान्त्याशु ते वै जन्मनि जन्मनि ॥

पश्यन्तो भगवद्भारं तामसास्तत्परिच्छदम् ।

अज्ञाना तत्प्रणामादि ये यान्ति पुद्गलाधमाः ॥

जात्यन्धास्तेऽभिजायन्तेऽप्यङ्गहीनापरिग्रहाः ।

* दानहीना,—इति आ० ।

पङ्गवः पादहीनाश्च कुष्ठिनो भुवि ये नराः ॥
 विष्णुश्चाया भुवं तैस्तु लङ्किता स्यात् न मंगयः ।
 तथाच भगवद्भ्रातृश्चायामाक्रमते तु यः ॥
 अरण्ये जायते पङ्गुः स वै रोगादिपीडितः” —इति ।

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि,—

“पिशुनः पूतिनामः स्यात् सूचकः पूतिवक्त्रकः ।
 खल्वाटोमत्सरौ चैव नास्तिको वेदनिन्दकः ॥
 भूयएव समाप्नोति तथा नास्तिकतां द्विजः ।
 घूर्णिकस्तैलिकश्चैव अन्धो भवति मानवः ॥
 प्रतिकूलं गुरोर्यस्तु सोऽपस्मारौ च जायते ।
 मिष्टाश्वेको महाभाग, वातगुल्मी प्रजापते ॥
 भगभक्षस्तु कुण्डाशी दीर्घरोगी च पीडकः ।
 गुरुस्वामिद्विजाक्रोशं वेदनिन्दां तथैवच ॥
 श्रुत्वा भवति दुर्बुद्धिर्वधिरोमानवाधमः ।
 देवदत्तेन दीपेन हत्वा कर्म सुदुर्मतिः* ॥
 जायते बुद्धदाक्षोवा नेत्ररोगयुतोऽपिवा ।
 तथैव दीनरूपश्च तेन पापेन कर्मणा ॥
 हीनवर्णस्तथा लोके भवत्यत्यन्तदुर्मतिः ।
 विरूपएव भवति तथाऽविक्रेयविक्रयी ॥

* हत्वा,—इति सु० ।

† कर्माणि दुर्मतिः,—इति सु० ।

विनाऽपराधेन तथा कृत्वा पत्न्यधिवेदनम् ।
 स राजामयमाप्नोति व्यवहारे तथैवच ॥
 मूलकर्म तथा कृत्वा वर्णोत्तरकारणात् ।
 द्वेष्टो भवति लोकेऽस्मिन् जगतो नात्र संग्रहः ॥
 परिवेत्ता तथा लोके सर्वव्याधिसमन्वितः ।
 अयाज्ययाजकश्चैव जायते वर्णसङ्करः ॥
 वेदविक्रयिको मूर्खः कितवश्चैव जायते ।
 मास्तिकस्तु दरिद्रः स्यात् सर्वकर्मविवर्जितः ॥
 अतिमानप्रवृत्तस्तु जायते कुत्सिते कुले ।
 शपाकपुष्कमादीनां कुत्सितानामचेतसाम् ।
 कुलेषु तेऽभिजायन्ते गुरुवृद्धापवादकाः ।
 श्वभ्रे तु मरणं लोके विषैः स्थावरजङ्गमैः ।
 परेषां चेतसः क्लेशकारी भवति मामवः ।
 क्षयी ज्वरी प्रमोही च गुल्मी दाही भगन्दरी ॥
 रंजस्त्रलान्धचण्डालपापिष्ठपतितैः सह ।
 व्यवहारौ पुष्पवत्यां भुक्त्वा कुष्ठौ ज्वरी भवेत् ॥
 अनपत्यो दरिद्रश्च विम्वस्तस्य विषप्रदः ।
 निषिद्धवस्तुभोगेन मोहयेद्यः परान् पुमान् ॥
 परोपदिष्टज्ञानो वा भवेदुन्मत्तकोऽपिवा ।
 क्षणं दत्त्वाऽधिकां वृद्धिं योग्यज्ञातौह मामवः ॥

* वीरवा, — इति मु० ।

† अय, प्राप्नोति, — इति पाठो भवितुं युक्तः ।

स भूत्वा धनिर्मा वंशे व्रजेद्देशान्तरं ततः ।
 वाणिज्यलाभस्तत्रापि नास्ति तस्य नरस्य वै ॥
 अमुख्यमुख्यकारी यः स ज्वरी श्वासकाशवान् ।
 सर्वाङ्गरोगः पापात्मा द्वेष्टा मृतसमाङ्गभाक्”—इति ॥

उमामहेश्वरसंवादे,—

“मृष्टान्नेन य आत्मानं पोषयन्ति नराधमाः ।
 बालानां वीक्षमाणानामददन्ति निस्पृहः ॥
 न ऊतं न तपस्तप्तमदत्तं किञ्च ब्राह्मणे ।
 आत्मैव पोषितो येन तत्पापं कथयाम्यहम् ॥
 यत्र देशे त्वनावृष्टिर्यत्र वायुसमुद्भवः ।
 तस्मिन् देशे क्षुधाक्षाश्च जायन्ते पापकर्मिणः”—इति ॥

पद्मपुराणे,—

“यस्तु विप्रत्वमुत्सृज्य क्षत्रधर्मं निषेवते ।
 ब्राह्मणात्स परिभ्रष्टः क्षत्रियोऽनौ प्रजायते ॥
 वैश्यकर्मा च योविप्रो लोभमोहव्यपाश्रयः ।
 स द्विजो वैश्यतामेति शूद्रकर्म करोति यः ॥
 स्वधर्मप्रच्युतोविप्रः स हि शूद्रत्वमाप्नुयात् ।
 क्षत्रियोवा महाबाहो वैश्यो वा धर्मचारिणौ ॥
 स्नानि कर्माण्यपाकृत्य शूद्रकर्म निषेवते ।
 स्नानाच्च परिभ्रष्टो जायते वर्णसंहरः ॥
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा याति तादृशः ।
 शूद्राणेनोदरक्षेण विपते यदि मुच्यते ॥

ब्राह्मणः शूद्रतामेति नास्ति तत्र विचारणा”—इति ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

“ब्राह्मणः चविद्योवैश्यः स्ववर्णे पाणिमंग्रहम् ।

अकृत्वा त्वन्यथा पाणेः पतन्ति नृप, मंग्रहात् ॥

यश्च यस्यास्तु क्षीनायाः कुरुते पाणिमंग्रहम् ।

अकृत्वा वर्णमंग्रहं सोऽपि तद्वर्णभाग्भवेत्”—इति ॥

अथ विशेषेण कर्मविपाकः ।

तत्र हिंसाविशेषाद्योनिविशेषः । तत्र मनुः,—

“यां यां योनिंश्च जीवोऽयं येन येनेह कर्मणा ।

क्रमगोऽश्नाति लोकेऽस्मिन्नेतत्सर्वं निबोध मे ॥

वह्मन् वर्षगणाण् घोरान् नरकान् प्राप्य तत्क्षणात् ।

संसारान् प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्रिमात्रम् ॥

श्वशूकरखरोद्वाणां गोऽजाविमृगपक्षिणाम् ।

चण्डालपुष्कसानाञ्च ब्रह्महा योनिमृच्छति”—इति ॥

मन्दिपुराणे,—

“नरकेषु क्रमेणैव ब्रह्महा पाच्यते नरः ।

कल्पं कल्पं ततश्चान्ते स्थावरस्य प्रजायते ॥

दृष्टगुल्मलतावल्लीवीरुद्रुमविभेदतः ।

दृष्टभेदास्त्रगणिता गुल्मभेदास्तथा मताः ॥

लताभेदाश्च निःसंख्यावल्लीभेदास्तथैव च ।

वीरुभेदास्तसंख्याता असंख्या द्रुमजातयः ॥

तेषाञ्च देशभेदेन पुनः कष्टवसुच्यते ।

दंष्ट्रिभ्यश्च नखिभ्यश्च चण्डालाङ्गाक्षणात् तथा ।
 गृहाधःपतनाच्चैव द्रुमाधःपातनात् तथा ॥
 गोभ्यश्च मरणं लोके विज्ञेयं पापकर्मणाम् ।
 ताडितस्ताड्यते लोके हारितोद्धार्यते तथा ॥
 हत्वा बधमवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ।
 यद्यत् परस्याचरति तत्तदस्योपजायते ॥
 प्राप्नोति यादृशीं बाधां कर्मणा स्वकृतेन यः ।
 तस्यापि तादृशी बाधा ज्ञेया जन्मनि जन्मनि ॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन परबाधां विवर्जयेत्”—इति ।

महाभारतऽपि,—

“ये नास्तिका निष्क्रियाश्च गुरुशास्त्रातिलङ्घिनः ।
 अधर्मज्ञा गताचारास्ते भवन्ति गतायुषः ॥
 कुशीलाभिन्नमर्यादानित्यं सङ्कीर्णमैथुनाः ।
 अन्त्यायुषो भवन्तीह नरानिरयगामिनः ॥
 लोभमर्दीं तृणच्छेदी नखखादी* च योनरः ।
 नित्योच्छिष्टः सूचकश्च नेहायुर्विन्दते महत् ॥
 आयुरस्य निवृत्तामि प्रज्ञामस्याददे तथा ।
 यः उच्छिष्टः प्रवदति स्वाध्यायं चाधिगच्छति ॥
 यश्चामध्यायकालेऽपि मोहादभ्यसते द्विजः ।
 प्रत्यादित्यं प्रत्यनलं प्रति गाश्च प्रति द्विजम् ॥
 ये नेहयन्ति पथि च ते भवन्ति गतायुषः”—इति ।

* नखघाती,—इति मु० ।

शिवधर्मोत्तरे,—

“देवद्रव्योपजीवी च स भवेदपवाङ्मकः ।

देवद्रव्यं स्वयं येन भुक्तं यस्य सदा भवेत् ।

रसज्ञाविधुरः कुक्कः कण्डूमर्वाङ्गदुःखितः ॥

देवस्पर्शं नरः कृत्वा परमत्ययकारणात् ॥

मिथ्याऽऽचारं चरेत् पश्चाद्वृद्धास्योनरो भवेत् ।

देवदासोधनं भुक्त्वा वृद्धगुल्मी च वै क्रमात् ॥

सर्वाङ्गकुष्ठौ तिमिरी नरोभवति पापतः ।

दीपं देवगृहादुत्वा पङ्गुश्चान्धो भवेन्नरः ॥

मूर्च्छी भ्रमी सुरद्वेष्टा पक्षपाती ज्वरी भवेत् ।

देवावमन्ता भवति सर्वदा मैथुने रतः ॥

सदाऽपचतसर्वस्वः कुत्सितः काममोहितः”—इति ।

वृद्धगौतमः । “देवद्रव्योपजीवी चद्रोगी । प्रतिज्ञाय ब्राह्मण-
स्यादानादल्पायुः । पक्षीवज्जले मत्स्यकारामः क्लीबः । स्वामिना धर्म-
नियुक्तः तदनुष्ठानाशक्तोजलोदरी । दुर्बलबाधे बलवतामुपेक्षा-
यामङ्गहीनः । व्यवहारपक्षपाते निष्कारोगी । स्वयं प्रवर्त्तितधर्मानु-
ष्ठानच्छेदने प्रतिपक्षेष्टवियोगः । स्वयमग्रभुक् शूलरोगी । परिशी-
णमिषवन्धुस्वामिषजनावमन्ता परिभूतवृत्तिः । अतिथिं पश्यन्नग्नतः
कपालपट्टिका । सूर्यास्तकाले प्रतिश्रयादानादिष्टवियोगः । कृद्गना
गुरुस्वामिमिषसुषकरतः प्राप्तार्थपरिभ्रंशः । विश्रम्भापहारी सर्व-
दुःखाग्रबध्नो दुःखकारी गोनामहा । गोनिर्दयमिषिपिटनासः । पयना-

• पश्चाद्वृद्धास्यो वनेचरः,—इति पाठान्तरम् ।

शकोनिस्तोजस्कः । सभायाङ्गलपन्थी पुण्याचेपी वक्रणामः । शिष्ट-
चौर्णधर्मदूषकः केकराक्षः । साधुजनतपस्विदेवद्विजगुरुज्ञानयोगदेष्टा
वक्रास्यः । तटाकारामभेत्ता नेत्राङ्गहीनः । कृतघ्नः सर्वारम्भ-
विकलः । परस्वाभिलाषी चयरोगी स्यात् । चौररक्षकः,

व्यवहारेष्वमध्यस्थश्चौरवृत्तिपरश्च यः ।

वाणिज्यलाभो नो तस्य देशान्तरगतस्य च ॥

व्याधिः स्यात् प्राणसन्देहो मृतिस्तत्रैव पापिनः"—इति ।

शिवधर्मोत्तरे,—

“एवं पापविशुद्धाश्च सावशेषेण कर्मणा* ।

ततः चित्तिं समासाद्य जायन्ते देहिनः पुनः ॥

तत्रानुभूय दुःखानि जायन्ते कौटयोनिषु ।

निष्क्रान्ता कौटयोनिभ्यः क्रमाज्जायन्ति पक्षिणः ॥

संक्षिप्ताः पक्षिभावेन जायन्ते मृगयोनिषु ।

मृगदुःखमतिक्रम्य जायन्ते पशुयोनिषु ॥

पशुयोनिं समासाद्य पुनर्जायन्ति मानुषाः ।

एवं योनिषु सर्वांसु परिक्रम्य क्रमेण तु ॥

काशान्तरवशात् यान्ति मानुष्यमतिदुर्लभम् ।

उत्तमश्चापि मानुष्यं प्राप्यन्ते पुण्यगौरवात् ॥

विचित्रागतयः प्रोक्ताः कर्मणां गुरुलाघवात् ।

ततो मानुषतां प्राप्य व्याधिभिस्तत्र पीड्यते ॥

* सावशेषेण कर्मणाम्—इति सु० ।

कुष्ठरोगेण घोरेण ब्रह्महत्यां प्रयोजयेत्"—इति ।
मार्कण्डेयपुराणे,—

“अशस्त्रं पुरुषं हत्वा नरः संजायते खरः ।
कमिस्त्रीपरहन्ता च बालहा चोपजायते ॥
वृषस्य वृषणौ श्चिक्त्वा षण्डत्वं प्राप्नुयान्नरः ।
परिहृत्य ततो भूयो जन्मनामेकविंशतिम् ॥
कमिकीटपतङ्गेषु स्थितमोयमरेषु च ।
गोत्रं प्राप्य च चण्डालपुत्कमादि जुगुप्सितः ॥
पङ्कन्धधिरः कुष्ठौ यन्मृणा च प्रपीडितः ।
मुखरोगाक्षिरोगैश्च रोगैरन्यैश्च दाध्यते ।
अपस्मारी च भवति शूद्रत्वं चैव गच्छति ॥
एष एव क्रमो दृष्टो गोसुवर्णादिहारिणाम् ।
विद्याऽपहारिणाञ्चैव निदेशभ्रंशिनां गुरौ”—इति ।

ब्रह्मपुराणे,—

“यस्तु रौद्रसमाचारः सर्वभूतभयकरः ।
हस्ताभ्यां यदि पद्भ्यां वा रज्ज्वा दण्डेन वा पुनः ॥
खोद्रेः क्षमैरुपायैर्वा जन्तून्सादयतेऽनिग्रम् ।
हिंसार्थं निकृतप्रश्न उद्वेजनकरः सदा ॥
एवं शीलसमाचारो निरयं प्रतिपद्यते ।
स चेन्ननुश्रुतां गच्छेद् यदि काष्ठविपर्ययात् ॥
बुधबन्धपरिक्षिप्तः कुले जायेत सोऽधमे ।
लोकवेष्टाऽधमः पुंसां स्वयं कर्मकृतेः पक्षीः”—इति ।

हिंसाकर्माविशेषफलानि खड्गलिखिताभ्यां दर्शितानि । “अत-
ऊर्द्धं बहूनि वर्षसहस्राणि यमविषये कुम्भीपाकरौरवादिषु स्थानेषु
दुःखान्यनुभूयेह जातानामिमानि लक्षणानि भवन्ति । तद्यथा,
ब्रह्महा कुष्ठो गोघ्नश्चान्धः अनेकरोगिणश्च”—इति । यमः,—

“अशुद्धानान्तु पापानां पतितानाञ्च कर्मभिः ।

उत्तीर्णानाञ्च तिर्यक्तात् देहे भवति लक्षणम् ॥

इह दुस्वरितैः केचित् केचित् पूर्ववृत्तैस्तथा ।

प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नरा रूपविपर्ययम् ॥

द्विजघ्नं कुष्ठिनं विद्यात् कुनखं स्वर्णहारकम् ।

व्यङ्गाश्वाधर्मिणश्चैव जायन्ते प्राणिहिंसकाः”—इति ।

हारीतः । “कुनखो भ्रूणहा । ब्रह्मघ्नः कुष्ठो । परदुःखदायि-
नोनित्यान्धाः । परदाराभिरतादौर्ध्वरोगिणः । दृष्ट्यपहर्तारोऽन्धाः ।
श्रोत्रापहर्तारोबधिराः । वाचोऽपहर्तारोमूकाः । एवं ह्यह,—

यदङ्गं पीड्यते येन तेन हीनोऽभिजायते ।

नाकृत्वा लभते किञ्चित् शुभं वा यदि वाऽशुभम्”—इति ।

कश्यपः,—

“वयो स्यात् चेचचरणे अर्धवान् वृद्धेऽपि च ।

जलोदरचुतः च स्यात् खनारीणाञ्च हिंसकः ॥

कर्णभेत्ता कर्णमूली ओष्ठरोग्योष्ठनाशकः ।

दन्तपातनकर्त्ता च दन्तारोगी भवेत् सदा ॥

* स्वर्णहः,—इति मु० ।

† नादत्ता,—इति मु० ।

उरःस्तस्तादुरुस्तभी अचिरोग्यचिनाशकः ।
 पदा तु यस्ताडयति विमर्षो स भवेन्नरः ॥
 पौडामप्रियकर्त्ता च धनुर्याधिर्धनुश्चात् ।
 पादकीली स भवति पादहन्ता च यो भवेत् ॥
 असृग्दरी दारयति यो वृक्षानतिविस्तृतान् ।
 शूलेन शूलो भवति मनुष्याणाञ्च हिंसकः ॥
 असृग्दरी स भवति यस्तु हिंस्याहृथा पशून् ।
 नक्रान्धं जायते तस्य यो गवां नयनद्वये ॥
 करोति शूलप्रक्षेपं पूर्वभावप्रचोदितः—इति ।

व्यासोऽपि,—

“पितृहा याति पैशाच्यं जात्यन्धो मातृघातकः ।
 प्राण्डं मृगशावं च हत्वा बन्धो मृतप्रजः ।
 असाध्यरोगो वालघ्नः क्षयो स्यात् सर्वजीवहा ॥
 गात्रकृच्छ्रो व्रणो श्विचो विमर्षो परघातकः ।
 नेत्ररोगो भवेत् तस्य योऽन्येषां दृष्टिघातकः ।
 परेषां रसनाच्छेदाज्जिह्वाऽऽस्यव्रणवान् भवेत् ॥
 कृतघ्नः स्फुटिताक्षो वा तृतीयज्वरसंयुतः ।
 चातुर्यकोष्णशैतोष्णज्वरी स्यात् सततज्वरी ॥
 ग्रामे वने वा जन्तूनां अभिर्यो भीतिमर्पयेत् ।
 भयोद्देगकरोऽन्येषां पाषाणेनाथ घातकः ॥

* मूजशूलो स,—इति सु० ।

† असाध्यरोगी,—इति सु० ।

तलघाती च सम्भूतः कुलेषु धनिनां नरः ।

गत्वा देशान्तरन्तेषां तत्र रागो महान् भवेत्”—इति ।

वृद्धगौतमः,—

“वृक्षच्छेत्ता वृथा यस्तु स नाडीवणवान् भवेत्”—इति ।

वायुपुराणे,—

“भवेत् स्फुटितपादस्तु यो निहन्याद् वनस्पतीन् ।

प्राणिहिंसापरो जन्तुघाती वा मृतमन्ततिः ॥

मुखे कृष्णवर्णी श्वित्ते बन्धोवा स्याद्विमर्षवान् ।

बस्त्रीकन्तु खनिन्वा यो हन्ति वायुभुजोनरः ॥

गजचर्मा ज्वरी च स्यादाज्ञया पूर्वकर्मणः ।

भ्रूणहा स्त्रिन्नहस्तः स्याद्गृहिणी दासपत्यपि”—इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

“यं कश्चिद्वातयित्वा तु प्राणिनां मृगनन्दन ।

मांसं भुक्त्वा तु धर्मज्ञः भवतीह गदातुरः”—इति ॥

इति हिंसाविशेषकर्मफलानि ।

अथापेयपानाभक्ष्यभक्षणकर्मविशेषाद्योनिविशेषः ।

तत्र शिवधर्मोत्तरे,—

“कृमिकीटपतङ्गानां विड्भुजां चैव पक्षिणाम् ।

सुरापः प्राप्यते योनिं पूर्वकर्मानुसारतः”—इति ॥

उमामहेश्वरसंवादे,—

“मद्यव्यसनियोधे च ये मद्यं सेवयन्ति च ।

शालान् कारयेद्वृक्षान् मद्यपानं ददाति यः ॥

मद्यविक्रयिणो ये च मद्यं ये क्रीणयन्ति च ।
 पिवन्ति ये नरा देवि, सर्वे ते समभागिनः ॥
 ते शौण्डिका वा चण्डाला लुब्धका मत्स्यघातकाः ।
 दासत्वेनैव सुश्रोणि, जायन्ते पुरुषाधमाः ॥
 तिर्य्यञ्चोऽपि समुत्पन्ना यथा मृत्युमुपागताः ।
 मद्यपानरता ये च गृह्णु तेषां गतिं श्रुमे ॥
 षष्ठिवर्षमहस्त्राणि क्रमिर्भूत्वा महीतले ।
 क्रमियोनिजये भूते पापन्तु कथयाम्यहम् ॥
 द्यामयोनिगतं गच्छेत् अम्बूके पञ्चविंशतिम् ।
 मद्यपानरता ये तु कां गतिं यान्ति सुव्रते ॥
 शूद्रस्य चेदृशं पापं मद्यपानरतस्य च ।
 विप्रस्य कथयिष्यामि मद्यपय्य दुरात्मनः ॥
 काको भूत्वा चिरं देवि, विष्टाभक्षस्तु जीवति ।
 वर्षाणां द्वादशे लक्षे न जीवेत्पापकर्मकृत् ॥
 स्वमांसं परमांसेन यो देही वृद्धिमृच्छति ।
 तस्य योनिगतं गत्वा शरीरं व्याधितं भवेत् ॥
 यासु योनिषु जायन्ते नरमांसस्य भक्षकाः ।
 व्याधिरोगग्रतैर्युक्ता जायन्ते तासु कर्मणा— इति ॥

मनुः,—

“क्रमिकीटपतङ्गानां विहभुजा चैव पक्षिणाम् ।
 शिंकाणां चैव शृङ्गानां सुरापो ब्राह्मणो ब्रजेत्”—इति ॥
 विष्णुरपि । “अभोज्यान्नभक्षणे किमिः”—इति । बृहद्गीतमः,—

“विप्रवृत्तिविलोपेन दर्दुरः सप्तजन्मनि ।

निषिद्धान्मनुष्यो भुङ्क्ते कर्कटः सोऽभिजायते ॥

कौटाशी सूतकान्नाशी मत्स्याशी द्याचितामभुक् ।

आमन्त्रणं विना भुक्त्वा पराश्वं काकतां व्रजेत्”—इति ॥

अथापेयपानादिकर्मविशेषफलानि ।

तच्च हारीतः । “सुरापोवद्वज्रिक्कः । अभक्ष्यभक्षः श्याव-
दन्तः”—इति । स्कान्दे रेवाखण्डे,—

“पापशेषात् तु भवति सुरापः श्यावदन्तकः”—इति ।

शिवधर्मोत्तरे । “अभक्ष्यभक्षौ गण्डमालौ”—इति । मङ्ग-
लिखितौ । “अभक्ष्यभक्षौ गण्डमालौ”—इति । कश्यपः । “सुरापो-
लोलजिह्वः”—इति ।

अथ स्तेयकर्मविशेषाद् योनिविशेषाः ।

तच्च मनुः,—

“लूताऽहिस्वरटानाञ्च तिरश्चाद्याम्बुचारिणाम् ।

हिंसाणां सपिशादानां स्तेनो विप्रः सहस्रशः ॥

संधोगं पतितैर्गत्वा परस्त्रैव च योषिताम् ।

अपहृत्य च विप्रस्यं भवन्ति ब्रह्मराक्षसाः ॥

मणिसुक्ताप्रवाजानि हत्वा लोभेन मानवाः ।

विविधानि च रत्नानि जायन्ते लोहकर्द्वेषु ॥

धाम्यं हत्वा भवत्यायुः काश्यं हंसोजस्रं भवः ।

मधुर्दशः पथः काकोरसं वा नकुलोद्यतम् ॥

प्रांसं मध्रोवसां महुर्यसं तिलवकः खगः ।

चीरवामस्तु लवणं बलाकः शकुनिर्दधि ॥
 कौशेयं तित्तिरिहत्वा क्षौमं हत्वा तु दर्दरः ।
 कार्पाशं तान्नवं क्रौञ्चो गोधागां वाद्गुदोगुडम् ॥
 कुकुन्दरी शुभान् गन्धान् पत्रं शाकन्तु तर्हिणः ।
 श्वावित् कृतान्नं विविधमकृतान्नन्तु शल्यकः ॥
 वको भवति हत्वाऽग्निं गृहकारी ह्युपस्करम् ।
 रक्तानि हत्वा वासांसि जायते जीवजीवकः ॥
 वृकोष्ट्रगेभं व्याघ्रोऽश्वं फलपुष्यन्तु मर्कटः ।
 स्त्रीमृजस्तोककोवारि यानान्युद्रः* पशूनजः ॥
 यदा तदा परद्रव्यमपहृत्य बलास्त्ररः ।
 अवश्यं याति तिर्य्यक्तं जग्मत्वा चैवाङ्गतं हविः ॥
 स्त्रियोऽप्येतेन कर्त्तेन हत्वा दोषमावाप्नुयुः ।
 एतेषामेव जन्तूनां भार्यात्वमुपयान्ति ताः—इति ॥

याज्ञवल्क्यः,—

“हीनजातौ प्रजायेत पररक्षापहारकः ।
 पत्रशाकं शिखी हत्वा गन्धान् कुकुन्दरी शुभान् ॥
 मूषिको धान्यहारी स्याद् यानमुद्रः फलं कपिः ।
 जलं श्वः पयः काको गृहकारी ह्युपस्करम् ॥
 मधु दंशः पक्षं गृहो गात्रोधाऽग्निं वकस्रथा ।
 शिखी वक्षं शारसं तु चीरी लवणहारकः ॥

प्रदर्शनार्थमेतत् तु मयोक्तं शेषकर्म्मणि ।

द्रव्यप्रकारा हि यथा तथैव प्राणि जायते”—इति ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

“पुंसोऽपहृत्ता नरकाद्धिमुक्तो जायते ह्रस्मिः ।

धान्यं यवांस्तिलान्माषान् कुलुत्थान् मर्षपान् चणान् ॥

मस्थान्यन्यानि वा हत्वा मोहाज्जन्तुरचेतनः ।

संजायते महावक्त्रो मूषिको वज्ररुन्धिभः ॥

भोजनं चोरयित्वा तु मच्छिका जायते नरः ।

हत्वा दुग्धं तु माञ्जारी जायते नरकाच्युतः ॥

तिलपिष्टाकसन्निभमन्नं हत्वा तु मूषिकः ।

घृतं हत्वा तु नकुलः काको मुङ्गरजामिषम् ॥

श्वेनो मार्गामिधं हत्वा चोरी लवणहारकः ।

चोरयित्वा पयश्चापि बलाका संप्रजायते ॥

यस्तु चोरयते तैलं तैलपायी स जायते ।

मधु हत्वा नरोदंशो घृतं हत्वा पिपीलिका ॥

चोरयित्वा तु निष्पावान् जायते गलगण्डकः ।

आसनं चोरयित्वा तु तित्तिरित्वमवाप्नुयात् ॥

अथो हत्वा तु पापात्मा वायसः संप्रजायते ।

हते कांक्षे च हारीतः कपोतो रौप्यके हते ॥

जीवजीवकतां याति रक्तवस्त्रापह्वरः ।

* शेषकर्म्मणि,—इति शा० ।

† वायसत्वं प्रपद्यते,—इति सु० ।

कुकुन्दरौ शुभान् गन्धान् रसं* हत्वा शशो भवेत् ॥

षष्ठः पल्लवहरणो काष्ठहृद्वणकीटकः ।

पुष्पापहृद् दरिद्रश्च पङ्कुर्यानापहारकः ॥

शाकहर्त्ता च हारीतस्त्रोयहर्त्ता च चातकः ।

भूहर्त्ता नरकान् गत्वा रौरवादीन् सुदारुणान् ॥

हणगुल्मलतावल्लीत्वक्सारतरुतां गतः"—इति ॥

गौतमः । "अनृतवागुज्वलोमुज्जर्मुज्जः मंलग्नवाक् । जलोदरो-
दारत्यागी । कूटसाक्षी श्रीपदो उच्छूनजङ्घाचरणः । विवाहविघ्नकर्त्ता
क्षिप्रोष्ठः । अवगूरणः क्रिमिहस्तः । मातृघ्नोऽन्धः । स्तुषागामी
वातवृषणः । चतुष्पथे विण्मूत्रविमर्जने मूत्रकृच्छ्री । कन्यादूषकः
षष्ठः । पर्युषितभोजी कृमिः । र्द्व्यालुर्मशकः । पित्रोर्विवदमानो-
ऽपस्मारौ । न्यासापहार्यनपत्यः । रत्नापहार्यत्यन्तदरिद्रः । विद्या-
विक्रयी पुरुषमृगः । वेदाविक्रयी द्वीपी । वज्रयाजको जलप्रवः ।
अथाव्ययाजको वराहः । अनिमन्त्रितभोजी वायसः । मृष्टैकभोजी
वानरः । यतस्ततोऽग्नन् माज्जारः । कचवनदाक्षी खद्योतः । दारका-
चार्यी मुखविगन्धः । अदत्तादायी बलीवर्द्धः । मत्सरी चमरः † ।
अन्युत्सादी मण्डलकुष्ठौ । शूद्राचार्यः शपाकः । गोहर्त्ता सर्पः ।
खेहापहारौ चयी । अन्नापहार्यजीर्णौ । ज्ञानापहारौ मूकः ।

* रसं,—इति स० शा० ।

† पुष्पापहारेण,—इति शा० ।

‡ इतश्चिज्ञानमर्गता च्छाः न सन्ति शा० पुस्तके ।

§ चमरः,—इति शा० ।

जलापहारी मत्स्यः । चीरहारी बलाकः । परद्रव्यापहारी परप्रेथः—
इति ।

शङ्खलिखितौ । “वेष्यापहारी अद्रिमर्षः । जलापहारी शिशु-
मारः । मस्यापहारी कपोतः । कव्यापहारी वायसः । ताम्राप-
हारी बलाकः । अपूपापहारी प्रेतः । शास्त्रापहारौ जडः । कृत्राप-
हारी कारण्डः । गन्धापहारी पतङ्गः । ध्वजापहारी ककलामः ।
शाकापहारी पशुः । शय्यापहारी अग्रयनः । पुष्पापहारी दुर्गन्धी ।
फलापहार्यफलीः । दीपापहारी कौशिकः । भूम्यपहारी नकुला-
हिविडालारूनामन्यतमः”—इति ।

“यद्वा तद्वाऽपि पारक्यं स्वल्पं वा यदि वा बल्ल ।

इत्वा वै योनिमाप्नोति तत्तद्भोगानुरूपतः”—इति ॥

स्तेयकर्मशेषफलानि । तच्च विष्णुधर्माक्षरे,—

“मणिमुक्ताप्रवालानि रत्नानि विविधानि च ।

अपहृत्य नरा राजन्, जायन्ते हेमकर्तृषु ॥

यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहृत्य बलान्नरः ।

प्राप्नोति भृगुशार्दूल, मानुष्ये भारवाहिताम् ॥

धान्यचौरोऽङ्गहीनः स्यादत्यन्तं मिश्रकोभवेत् ।

व्याधितस्यान्नहर्ता स्यान्नकोवागपहारकः ॥

* कव्यापहारी,—इति सु० ।

† शस्त्रापहारी,—इति सु० ।

‡ कौवलः,—इति सु० ।

§ पक्ष्यापहारी कपि,—इति सु० ।

वस्त्रापहारी श्वित्री स्यात् पङ्गुश्चापहारकः ।
 अन्धो दौषापहारी स्यात् काणोनिर्व्वापको भवेत् ॥
 दरिद्रः परवित्तघ्नः उन्मत्तश्चाश्वहस्तिनः ।
 पङ्गुरेव तथा ज्ञेयः सर्वयानापहारकः ॥
 अन्धश्च जायते लोके गां हत्वा च नराधमः ।
 वस्त्रभोज्यापहर्त्तारौ तथा नग्नबुभुक्षितौ ।
 रत्नापहारी भवति तथा कुष्ठौ नराधमः"—इति ॥

वायुपुराणे,—

“वातव्याधियुतः स्तंभ्यौ तथा कुष्ठौ नरौ भवेत् ।
 ब्राह्मणस्वर्णहारी च प्रमेही जायते नरः ॥
 प्रस्त्रिंशंपाणिपादः स्यादाहरेद्योरमादिकम् ।
 अश्वचौरौ भवेद्यस्तु सोऽकस्माज्जायते कृशः ॥
 खरोपघाती वाक्यश्च हत्वा मर्त्यः प्रजायते”—इति ॥

उमामहेश्वरसंवादे,—

“धान्यचौरस्तु क्षीमाङ्गस्तृणहर्त्ता तु वा पुनः ।
 परद्रव्यापहारी च मृत्यानां वृत्तिजीवकः ॥
 खलं क्षेपं गृहं वाऽपि परद्रव्यं हरन्ति ये ।
 सुवर्णमणिमुक्तानि वस्त्राण्याभरणानि च ॥
 आसमानि विचित्राणि धनधान्यमुपस्करम् ।
 ये हरन्ति नरा नित्यं परद्रव्याणि मोहिताः ॥
 इहलोकगतानाञ्च तेषामेष विधिः स्मृतः ।
 नगादीनाः शुभर्त्ताश्च कुचेका दुःखिताः षडा ॥

बन्धुभिः परिभूताश्च भोग्यभोगविवर्जिताः ।
 सुखानि प्रार्थयन्तीह दास* वृत्तिसुपागताः ॥
 ये हरन्ति च तूर्याणि वाद्यानि विविधानि च ।
 तेन पापेन ते देवि, तिर्य्यक् यान्ति मानवाः ॥
 चत्वार मृदादिवाद्यानि झलरीपट्टहानि च ।
 तेन पापेन ते मृदा वाधिर्य्यं यान्ति मानवाः ॥
 कांसिकं मुरजं वंशं वीणां तूलविलं तथा ।
 ये हरन्ति च पापानि पिशाचास्ते भवन्ति च ॥
 पटङ्गं लेपनञ्चैव तथा सम्पुटिकाश्च ये ।
 हरन्ति पुष्करं ये तु तेन ते यान्ति मृकताम् ॥
 प्रासादेषु च ये देवि, हरन्ति दीपिकां नराः ।
 गृहेषु चैव विप्राणां तेन ते यान्ति चान्धताम्—इति ।

शङ्खलिखितौ । “सुवर्णस्तेयी कुनखौ । वस्त्रापहारी श्वित्री ।
 क्षिरप्यापहारी दद्रुणः । तैजसापहारी मण्डली । स्नेहापहारी
 चयामयी । अजीर्णवान्नापहारी । वागपहारी मृकः । गृध्रोदेव-
 द्रव्योपजीवकः । पाण्डुरोगी दीपहारी । ब्राह्मणवृत्तिघ्नश्च दरिद्रः ।
 कर्मफलविशेषेण कुञ्जषण्डपङ्गुदरिद्राश्च जायन्ते”—इति ।

यमः,—

“द्रव्योपधापहर्ता च दीर्घरोगित्वमाप्नुयात् ।

* दास,—इति सु० ।

† पापेन बधिरास्ते,—इति सु० ।

‡ पटङ्गं,—इति सु० ।

धान्यघोरो ब्रण्णी च स्यात् काशी* भक्षापहारकः ॥

गलगण्डी गलद्द्रव्यहर्त्ता† भवति मानवः ।

विकृतिर्ब्रह्महर्त्ता च स्यान्मांसस्थापहारकः"—इति ॥

स्कान्दे रेवाखण्डे,—

“मणिकूटं तुलाकूटं कूटमाद्यं वदन्ति ये ।

नरके तन्वतामिश्रे पपच्यन्ते नराधमाः ।

शतसाहस्रिकं कालमुषित्वा तत्र ते नराः ।

इह शत्रुगृहे वद्धा भ्रमन्ते कालमोषितम् ॥

कुनखी स्वर्णहरणामूकः पुस्तकहारकः ।

फलान्याहरतोऽपत्यं म्रियते नात्र संशयः"—इति ॥

अथागम्यागमन कर्मविशेषाद् योनिविशेषः ।

स्कान्दे रेवाखण्डे,—

“गुरुदाराभिमर्शी च कृकलासो भवेद्ध्रुवम् ।

राश्रीगामी भवेद्गो वृश्चिको वृषलीपतिः"—इति ॥

गौतमः । “चाण्डालीपुष्कसीगमनेऽजगरः । प्रवजितागमने

मरुपिशाचः । शृङ्गागमने दीर्घकीटः । सवर्णाभिगामी दरिद्रः ।

गोगामी मण्डूकः"—इति ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

“परदाराभिगमने रक्तद्रोणस्तु जायते ।

यष्टमाद्येभ्यस्तेषु क्रमाज्जातिषु जायते ॥

* कृमिः,—इति सु० ।

† मय्यदशापहर्त्ता,—इति सु० ।

भ्रातृभार्याश्च दुर्बुद्धिर्योधर्षयति पापकृत् ।
 पुंस्कोकिलत्वमाप्नोति मपापो नरकाच्च्युतः ॥
 सखिभार्यां गुरोर्भार्यां राजभार्यां च पापकृत् ।
 प्रधर्षयति पापात्मा सूकरो जायते नरः ॥
 शूद्रश्च ब्राह्मणीं गत्वा कृमियोनौ प्रजायते ।
 तस्यामपत्यमुत्पाद्य काष्ठान्तः कीटको भवेत् ॥
 सूकरः कृमिको मद्गुण्डालश्च प्रजायते"—इति ।

ब्रह्मपुराणे,—

“सखिभार्यां गुरोर्भार्यां शिष्यभार्यां तथैव च ।
 प्रधर्षयित्वा कामात्मा मृतो जायेत सूकरः ॥
 सूकरः पञ्चवर्षाणि दशवर्षाणि वै वृकः ।
 पिपीलिका तु मांसास्त्रीन् कीटः स्यान्मासमेव तु ॥
 एतानामाद्य संसारान् कृमियोनौ प्रजायते ।
 तत्र जीवति मामांश्च कृमियोनौ चतुर्दश ॥
 ततोऽधर्मक्षयं कृत्वा ततो जायेत मानवः ।
 परदाराभिर्मर्गं तु कृत्वा जायेत वै वृकः ।
 यथा सुगालस्ततो गृध्रो व्यासः काको वक्रस्तथा ॥
 भ्रातृभार्यान्तु पापात्मा योधर्षयति मोहितः ।
 कोकिलत्वमवाप्नोति सोऽपि संवत्सरं दिजः ॥
 मनसाऽपि गुरोर्भार्यां च शिष्यो याति पापकृत् ।

उद्यान् स याति संसारानधर्मेणेह चेतसा ॥
 श्वयोनौ तु स सम्भूतस्त्रीणि वर्षाणि जीवति ।
 तत्रापि निरयं प्राप्तः कृमियोनौ प्रजायते ॥
 कृमिभावमनुप्राप्य वर्षमेकन् जीवति ।
 ततस्तु निरयं प्राप्तो ब्रह्मयोनौ प्रजायते ।
 वृषलो ब्राह्मणो गत्वा कृमियोनौ प्रजायते ॥
 ततः सम्प्राप्य निधनं जायते सूकरः पुनः ।
 सूकरो जातमात्रस्तु रोगेण म्रियते द्विजाः ॥
 श्वा तनो जायते मृदः कर्मणा तेन भो द्विजाः ।
 श्वा भूत्वा कृकलामस्तु जायते मानवस्ततः ॥
 तत्रापत्यं समुत्पाद्य ततो जायेत मृषिकः—इति ।

नारदपुराणे,—

“चिन्तयेद्दीक्षयेद्वाऽपि जननीं वा सुतां च वा ।
 बधूं वा भ्रातृदारान् वा गुरुभार्यां नृपस्त्रियम् ॥
 स याति नरकं घोरं मच्चिन्त्य श्वपचीमपि ।
 दृष्ट्वा हि प्रमदा श्लेता यः शोभं व्रजते नरः ॥
 तस्य पुच्छं हतं सर्वं वृथा भवति नान्यथा ।
 पुच्छस्तु सङ्गृह्यात् पापं पाषाणस्य भवेद्भुवम्”—इति ।

अभिचारिणीं प्रति वराहपुराणे,—

“ततः शुनी भवेत् पश्चात् सूकरो च ततः परम् ।
 कर्मण्ये ततः पश्चान्मानुषी कुक्षिता भवेत् ॥
 न च सौख्यमवाप्नोति तेन दुःखेन दुःखिता”—इति ।

“हृणगुल्मलतानाञ्च क्रव्यादां दंष्ट्रिणामपि ।

कूरकर्मरतानाञ्च क्रमशो गुरुतन्पगः ॥

हिंसा भवन्ति क्रव्यादाः किमयोऽभक्ष्यमक्षिणः ।

परस्परादिनोमत्याः प्रेत्यान्त्यस्त्रोनिधिवकाः”--इति ।

अगम्यागमनकर्मविशेषात् फलविशेषं पद्मपुराणे,—

“उदरव्याधियुक्तस्तु तथा गुर्वङ्गनागमे ।

आचार्यभाष्यागमने भगन्दरयुतो भवेत् ॥

तथा पापेन महता गुल्मी स्यादन्त्यजागमे”--इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

“षण्डश्च जायते लोके दारातिक्रमकारकः ।

परपुंसि प्रसक्ता च तस्य भाष्या तथा भवेत् ॥

कुष्ठो भवति धर्मज्ञः अपहृत्य तथा स्त्रियम्* ।

लिङ्गव्याधिमवाप्नोति विद्योनी मैथुने रतः ॥

गां च गत्वा द्विजश्रेष्ठ, लिङ्गनाशमवाप्नुयात् ।

दृष्ट्वा परस्त्रियं नद्यां नरो दुष्टेन चेतसा† ॥

जात्यन्धत्वमवाप्नोति परलोके न संशयः‡ ।

अवकीर्णो च भवति लिङ्गव्याधिममन्वितः ॥

प्रकीर्णमैथुने जन्तुः कौवो भवति वै द्विज”--इति ।

* परस्त्रियम्,—इति सु० ।

† मनोदुष्टेन चक्षुषा,—इति सु० ।

‡ लिङ्गव्याधी न संशयः,—इति सु० ।

शङ्खलिखितौ । “पर्वमेयुने प्रमेही पुरुषव्याधिपीडितः । पर-
दारगाम्यगुप्तदारकः । गोखवकीर्णो दुश्कर्मा । खराश्वाभिगामी
मधुमेही । सगोत्राभिगामी मद्यपस्त्रीगामी स्त्रीपदौ । मातृपितृ-
भगिनीगाम्यवौजौ । खदारादन्यत्र दीव्यतः केशान्पत्वम् । गुरु-
तल्पगो दुश्कर्मा । चण्डान्यवकीर्णो कन्यादूषी सगोत्राभिगाम्यवौजौ ।
धर्मपत्न्यामास्ये प्रवर्त्तकः खल्पाटः । मातृभगिनीगाम्यवकीर्णो
स्त्रीपदौ वधी मधुमेही च”—इति ।

वृद्धवोधायनः,—

“गाङ्गत्वा मधुमेही स्यान्मूत्रकृच्छ्री चतुष्पदम् ।
मधुमेही खराश्वादिगामी भवति मानुवः ॥
सवर्णांगमनेऽदृक्कः पितृश्चा पाण्डुरोग्यधः ।
अन्यजागमने मर्त्या जायते नात्र मंगलयः”—इति ।

वृद्धगौतमः,—

“धर्मपत्नीं गुरोर्गत्वा वृद्धिकोभुजगस्तथा ।
पश्चिदंद्दिमृगव्यासकव्यादोऽपि ततोऽसकत् ॥
तथा मानुष्यतां प्राप्तः सद्यो लुष्टी तथा भवेत् ।
महोदरो प्रमेही च दुश्कर्मा च भगन्दरी ॥
अरातिषारी दाक्षी च पाददाही किमिषणी ।
गत्वा तु मातृभगिनीं जलेपुः मधुमेहवान् ॥

• खराभिगामी मूत्रमेही,—इति शा० ।

† स्त्रीपदौ,—इति मु० ।

‡ शरीरु,—इति शा० ।

कन्यागाम्यग्नरी शूली प्रमेही मूत्रकृच्छ्रपि ।
 कन्यां च गोचजां गत्वा बाह्यहोनो भवेन्नरः ॥
 सगोत्रां च सवर्णांश्च गत्वा स्यात् क्षीपदी नरः ।
 मातरं च स्वभारं च गत्वा क्षीपद्यजौवकः ॥
 अनस्थिपाणिपादः स्यात् मृग्युगः सखिभार्यगः ।
 मूत्रकृच्छ्रो तथाऽजिह्वः सुषागोमुष्कदृष्टिमान् ॥
 रजस्वलाऽभिगामी च चण्डाच्चौगमने रतः ।
 दाहज्वरी भवेन्मर्त्यः अन्यजन्मसु गुल्मवान् ॥
 गत्वा तपस्विनीं नारीं गुर्विणीं मूत्रकृच्छ्रपि ।
 स्यादामयावी भवति विधवागोऽग्नरीयुतः ॥
 प्रमेही मूत्रकृच्छ्रो च शूली मर्त्याऽभिजायते ।
 परदाराभिगामी च प्रमेही गुरुदारगः ॥
 दासीगामो क्रूरकर्मा सदा कामरतो भवेत् ।
 स्वजातिपरमारोगः कुष्ठो मर्त्याऽभिजायते ॥
 वक्त्रमैधुनकर्ता च खन्वाटो जायते नरः ।
 गत्वा तु मन्त्रिणीं राज्ञः पण्डो भवति मानवः ॥
 नेचरोगी भवेत् प्रेक्ष्य नितरां परयोषितः ।

* गत्वा क्षीपदी नरः,—इति सु० ।

† क्षीपद्यजौवकः,—इति सु० ।

‡ गमनेऽपि च,—इति सु० ।

§ मृग्युगः,—इति सु० ।

॥ कामातुरो,—इति सु० ।

बहुले योषितामेकां पुत्रीगः खञ्जतां व्रजेत् ॥
 स्वदारेभ्योऽन्यतो दीव्यन्नल्पकेशो भवेन्नरः ।
 पुंश्चर्यो योषितो बालरण्डा मूर्खधिरात्मया ॥
 दास्यो वा दीर्घरोगिण्यो दृष्टिहीना भवन्ति ताः"—इति ।

ब्रह्मपुराणे.—

“परदारेषु ये चापि चतुर्दृष्टेः प्रयुञ्जते ।
 तेन दुष्टस्वभावेन क्रीवत्वमुपयान्ति वै ॥
 पशून्च ये विव्रजन्ति ये चैव गुरुतन्त्रगाः ।
 प्रकर्णमैथुना ये च क्रीना जायन्ति ते नराः”—इति ।

तदेवं कानिचित् शास्त्राण्युदाहृत्य कियानपि कर्मविपाको-
 निरूपितः । अन्यैव दिशा विपाकान्तराण्युच्यन्ति । न हि निःशेषेण
 केनचिदुदाहर्तुं शक्यम् । तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे,—

“उक्ता यथाशक्ति मया तिरश्चां
 या योनयो यानि च लक्षणानि ।
 शक्यानि कातर्येण मया न वक्तुं
 या योनयश्चैव नराधमामां”—इति ।

अशक्तियु कर्मान्वयात् । यद्यप्यतिपातकादीनि प्रकीर्णकान्तानि
 पापानि दशविधत्वेन विष्णुना सकलितानि. तथाप्यतिपातकादि-

* चतुर्दृष्टिं,—इति सु० ।

† क्रीवत्वमुपजायते,—इति सु० । क्रीवत्वमुपयान्ति ते,—इति तु पाठः
 समीचीनः प्रतिभाति ।

‡ निवर्जन्ति,—इति सु० ।

जात्युपाधावेव तत्सङ्कलनम् । पापव्यक्तीनां तु स्वरूपतोद्देशकान्त-
कर्त्तव्यस्यादिभेदाच्च* नेयत्ता । यदा कर्मणामवेयत्ता नास्ति, तदा
तद्विपाकानामियत्ता दूरापास्ता । एकैकस्य कर्मणो बहुविपाकस्मर-
णात् । उदाहृताश्च बहुविपाकाभिधायिकाः शशक्रेत्यादिस्मृत्ययः ।
तथाच तेषां निःशेषकथनं मनसाऽपि चिन्तयितुमशक्यम् । अतो-
दिज्ञात्रं प्रदर्शितम् ।

एतच्च विपाकाभिधानं सञ्चयमाणेभ्यः पुरुषं निवर्त्तयत् मच्चि-
तेषु चोद्देशं जनयन्निषेधेषु प्रायश्चित्तविधिषु चार्थवादतयाऽन्वेतीति
पूर्वमभिहितम् । तत्र निषेधा आचारकाण्डे प्रपञ्चिताः । प्रायश्चित्त-
विधयश्च प्रायश्चित्तकाण्डे । तानि च प्रायश्चित्तानि मच्चितविषयानि ।
प्रारब्धे तु विचारणीयम् । किं प्रायश्चित्तमस्ति, उत नेति । तत्र
तावदस्तीति केचिदाहुः । उदाहरन्ति च वचनम्,—

“पूर्वजन्मकृतं पापं व्याधिरूपेण बाधते ।

तच्छान्तिरौषधैर्दानैर्जपहोमार्चमादिभिः”—इति ।

ननु नैतदुक्तिसङ्गम् । तथाहि । निषिद्धस्य कर्मणः प्रायश्चित्त-
निवर्त्तनीयत्वम् । यदा फलमारब्धं, तदैव कर्मत्वदशामतीत्य फलत्व-
दशायां प्रविष्टम् । न च फलस्य प्रायश्चित्तं कश्चित् प्रसिद्धमस्ति ।

नायं दोषः । फलत्वदशायामपि कर्मत्वस्यात्यन्तिकनिवृत्त्य-
भावात् । अन्यथा पापकर्मणः फलमिति व्यवहारानुपपत्तेः ।
अथवा । प्रायश्चित्तसदसद्भावः शास्त्रैकसमधिगम्यः । शास्त्रं चेत् फल-

* कर्त्तव्यस्यादिभेदाच्च,—इति शा० ।

स्यापि प्रायश्चित्तं ब्रूते, किन्तव च्छिद्यते* । उदाहृतश्च शास्त्रं,
तच्छान्तिरौषधैरित्यादि । तस्मादारब्धफलस्याप्यस्यैव प्रायश्चित्तम् ।

अपरे पुनर्मन्यन्ते । नास्येवारब्धफलस्य प्रायश्चित्तम् । कुनखित्वा-
दिनिवृत्त्यदर्शनात् । यद्यारब्धफलं प्रायश्चित्तान्निवर्त्तते, तदा नैम-
ग्निकमपि कुनखित्वादिकं प्रायश्चित्तान्निवर्त्तते । न त्वेवमुपलभा-
महे । यथा मुक्तस्येष्टोर्लक्ष्यवेधोऽप्रतिसमाधेयः, तथा प्रारब्धफलं न
प्रतिसमाधातुं शक्यम् ।

एतदेवाभिप्रेत्य भगवान् वादरायणः सूत्रयामास । “अना-
रब्धकार्ये एव तु पूर्वं दत्तवधेः (शा० मी० ४ अ० १ पा०
१५ सू०)”---इति । अस्यायमर्थः । यं सुकृतदुष्कृते तत्त्वज्ञाननि-
वर्त्त्यत्वेन पूर्वयोरधिकरणयोः^(१) प्रकृते, ते अनारब्धकार्ये एव । न
त्वारब्धफलयोः सुकृतदुष्कृतयोर्निवृत्तिः । कुतः । तद्वधेः । “तस्य
तावदेव चिरम्”---इति श्रुतावुत्पन्नज्ञानस्यापि मोक्षं प्रति शरीर-
पातावधिअवगादिति ।

एवं तर्हि तच्छान्तिरित्यादेः का गतिरिति चेत् । उच्यते ।
न ह्यत्र प्रायश्चित्तमभिधीयते । तत्प्रकरणे पाठाभावात् । चिकित्सा-
प्रकरणे हि इदं पठितम् । तथाच यथा चिकित्सा रोगनिवृत्तेर्दृष्ट-
उपायः, तथा दानादिरपि दृष्टउपायः । तथा मति चिकित्साव-
दानादेर्न प्रायश्चित्तत्वम् । किन्तु रोगनिवर्त्तकं किञ्चित्प्रबलं सुकृता

* किन्तव च्छिद्यते,---इत्यादर्शपूर्णकेषु पाठेष्वसमीचीनः ।

(१) तदधिकरणं उत्तरपूर्वयोरेति इतरस्याप्येवमसंज्ञेयः इति चैत-
योरधिकरणयोरित्यर्थः ।

पूर्वमुत्पादयन्ति दानादयः । तच्च सुकृतं प्रवृत्तान्यपि फलानि
प्रतिबद्धं स्वफलं प्रयच्छति । प्रतिबद्धश्च फलशेषः स्वप्नादौ जन्मा-
न्तरे वोपयुज्यते । एतत्सर्वमुपपुराणे पराशरेण प्रपञ्चितम्,—

“शरीरारम्भकं कर्म योगिनोऽयोगिनोऽपि च ।

विना फलोपभोगेन नैव नश्यत्यसंशयम् ॥

वर्त्तमानशरीरेण सम्पन्नं कर्म देहिभः ।

इह चामुत्र चाज्ञस्य ददाति स्वफलं शुक्ल ॥

इहैव फलदं कर्म प्रारब्धं प्रतिबध्य च ।

फलं ददाति स्वप्ने वा जाग्रत्कालेऽथवाऽनघ ॥

निवृत्तप्रतिबद्धन्तु प्रारब्धं कर्म सत्तम ।

निरुद्धांशफलं स्वप्ने ददाति स्थिरमुत्तमम् ॥

निरुद्धांशममोभोगो यथोद्भूतश्च जाग्रति ।

तथा निरुद्धन्तेनैव सह कर्म ददाति वै ॥

एवं निरुद्धभागन्तु* स्वप्ने जाग्रति वा फलम् ।

प्रारब्धस्यानगुण्येन भुङ्क्ते देही न संशयः ॥

अत्युत्कटैरिहत्यैस्तु पुण्यपापैः शरीरभृत् ।

प्रारब्धं कर्म विच्छिद्य भुङ्क्ते तत्तत्फलं बुधः ॥

प्रारब्धशेषं विच्छिद्य पुनर्देहान्तरेण तु ।

भुङ्क्ते देही न नो भुङ्क्ते तत्तद्व्यति कः पुमान् ॥

अवश्यं ननु भोक्तव्यं† प्रारब्धस्य फलं जनैः ।

* इदं निवृत्तभोगन्तु,—इति शा० ।

† अवश्यमनुभोक्तव्यं,—इति स० ।

देहेनानेन* वाऽन्येन युगपदा क्रमेण वा ॥

श्वसूकरखरोद्गादितिरुद्धैर्विग्रहैरपि ।

भोक्ताऽस्यैव फलस्येह शुक, कर्माणि च क्रमात् ॥

कारणानि भवन्तीह चक्रवत् परिवर्त्तने ।

आरभन्ते क्रमेणैव तेषां नाशस्तु भोगतः ॥

सञ्चितेषु समस्तेषु प्रबलं कर्म देहिनः ।

फलमारभते देहमपि तस्माधनं बुध ॥

दर्घटं सकलं शक्तिर्माया माहेश्वरी जडा ।

घटयत्यत्र भन्देहो नास्ति सा तादृशी गतिः"—इति ।

प्रबलेन कर्मणा प्रारब्धफलस्य प्रतिबन्धाङ्गीकारे नैर्मर्गिकाः कुनखित्वादयोऽपि कश्चित् प्रतिवध्येरन्निति चेत् । प्रतिवध्यन्तां नाम । यत्र प्रतिबन्धो न दृश्यते, तत्र दीर्घव्यं कल्पनीयम् । प्रबलाभ्यान्तु वर-शापाख्यां जन्मान्यथाभावोऽपि कश्चित् स्मर्यते । तथाच स्कन्द-पुराणे व्याघ्र ईश्वरवरेण गणेश्वरत्वं प्राप्त इत्यभिहितम् । महाभारते नङ्गवस्त्रेन्द्रपर्दप्रेषोरगस्त्यशापेनाजगरत्वं प्राप्तमित्यभिहितम् । यदा जातस्य देहस्यापि प्रबलेन निमित्तेनान्यथाभावोऽस्ति, तदा किमु वक्तव्यं, कौनख्यादेरन्यथाभावः,— इति ।

एवञ्च सति रोगशान्त्यादिप्रतिपादकानि सर्वाणि शास्त्राणि प्रारब्धभोगाविरोधेनानुगृहीतानि भविष्यन्ति । रोगशान्तिस्यौषधा-दिषाध्या । तस्यौषधान्यायुर्वेदप्रसिद्धानि । दानानि च बौधायन-

कल्पब्रह्माण्डपुराणादिष्ववगन्तव्यानि । जपस्तु शौनकादिप्रोक्त-
स्त्विविधानमामविधानादौ बह्वधा प्रपञ्चितः । तथा च त्वम्विधाने
स्मर्यते,—

“अतस्तेति जपेत् सूक्तं व्ययुतं विष्णुमन्दिरे ।
अश्वत्ये माघमासे च सूत्ररोगो विनश्यति ॥
वायोऽश्वक्रो जपेत् सूक्तमश्वत्ये व्ययुतं तु चेत् ।
बह्वधा वातरोगोऽपि विनश्यति न संशयः ॥
वारुणं वा जपेत् सूक्तमयुतं धात्रिमन्त्रके ।
वातादिव्याधिनाशे तु सुखी पश्चात् स्थितो भुवि ॥
कद्रुद्राय जपेत् सूक्तं शीतज्वरविनाशनम् ।
लिङ्गं स्पृष्ट्वाऽयुतं धीमान्नीरोगः शीघ्रतस्तथा ॥
इमां रुद्राय तपसे जपेत् सूक्तं शिवालये ।
उष्णज्वरविनाशाय त्रयुतं नात्र संशयः ॥
इमां रुद्राय सूक्तन्तु जपेच्चैच्छिवमन्दिरे ।
कासशूलादिरोगघ्नमयुतं नात्र संशयः ॥
ईश्वर्यन्तौ जपेत् सूक्तं ललं विल्वशिरोऽपि वा ।
कुष्ठनाशो भवेच्छीघ्रं माघमासे न संशयः ॥
हंसमन्त्रं जपेद्भीमान् त्रयुतं विष्णुमन्दिरे ।
अर्घ्यं दद्यात् कुष्ठरोगौ सुवर्णसमतामियात् ॥

* त्रयुतं,—इति मु० ।

† जले विल्वे विलेऽपि वा,—इति मु० ।

‡ त्रयुतं,—इति मु० ।

जपेच्छीघ्रं* देवमन्त्रं शिरोरोगो विनश्यति ।
 आयुर्लब्धादिकं पश्चाद्युतं विष्णुमन्दिरे ॥
 अमीवहा स्वप्नयुक्तं जपेत् सूक्तं शिवालये ।
 त्र्ययुतं चेत् कुष्ठरोगी स्वर्णवर्णं प्रयाति सः ॥
 मित्रस्येति जपेत् सूक्तमपस्मारो विनश्यति ।
 महापातकयुक्तोऽपि नीरोगी भुतले स्थितः ॥
 उदामो† कुचिशूलौ तु जपेत् सूक्तं शिवालये ।
 त्र्ययुतं माघमासे तु मुच्यते नात्र मंग्रयः ॥
 सूर्येण नो दिवः‡ सूक्तं प्रत्यब्दं प्रजपेद्दश ।
 वदय्यान्तु चिवर्यन्तु चयादिव्याधिनाशनम्”—इति ॥

तएते जपा ऋग्विधाने शौनकेन प्रोक्ताः । होमश्च तत्र स एवाह,—

“ततश्च चित्रमन्त्रेण होमं कुर्यात् सहस्रकम् ।
 अर्केण विमधुं कृत्वा शिरोरोगो विनश्यति ।
 सप्तम्यां रवियुक्तायां जलमध्ये यथा तथा ॥
 करवीरैस्तु गायत्र्या होमं कुर्यात् सहस्रकम् ।
 व्याधिनाशो भवेच्छीघ्रं मृत्युं जयति सः पुमान्”—इति ॥

बौधायनोऽपि,—

“असाध्यव्याधिना यस्त उद्येन प्राणहारिणा ।
 अतिरौद्रेण सूक्तेन प्रमृष्टं वाग्यतः शुचिः ॥

* जपेच्छीघ्रं,—इति मु० ।

† उदामे,—इति मु० ।

‡ सूर्योदये जपेत्,—इति मु० ।

पूर्वमाज्याहुतीर्हुत्वा उपस्थाय च शङ्करम् ।

हविःशेषेण वर्त्तत एकोत्तरमतन्वितः ॥

पूर्णं मामि जयेन्मृत्युं रोगेभ्यश्च विमुच्यते ।

होमकर्मण्यशक्तानां जपस्तद्विगुणो भवेत्"—इति ॥

तैत्तिरीयकशाखायां च द्वितीयकाण्डे रोगनिवृत्त्यर्थं होमा-
वज्रधोपवर्णिताः । तत्र तावत् प्रथमप्रश्ने काम्यपशुप्रकरणे प्रथ-
मानुवाके । "वायवं श्वेतमालभेत"—इति श्वेतपशुलभनानुवृत्तौ
श्रूयते । "वायवे नियुत्वत आलभेत ज्योगामयावी"—इति । ज्योगा-
मयावी दीर्घरोगी । वायोरश्वा नियुतः, तद्वत्ते नियुत्वते । फलं
च वाक्यशेषे श्रुतम् । "मएवास्मिन् प्राणापानौ दधात्युत यदी-
तासुर्भवति जीवत्येव"—इति । मएव नियुत्वान् वायुरेव । अस्मिन्
दीर्घरोगवति । इतासुर्गतप्राणः ।

द्वितीयानुवाके श्रूयते । "यो वरुणमृहीतः स्यात् स एतं
वारुणं कृष्णमेकश्रितिपादमालभेत"—इति । वरुणमृहीतो जलो-
दराख्यव्याधिमृहीतः* इत्येके । अज्ञातरोगइत्यन्ये । एकः श्रितिः
श्वेतः पादो यस्य स एकश्रितिपात् । "स एवैनं वरुणपाशादिमु-
च्यति"—इति फलम् । मएव वरुणएव । वरुणपाशादुक्तरोगात् ।

तस्मिन्नेवानुवाके । "आग्नेयं कृष्णपीवमालभेत सौम्यं बभ्रुं ज्योगा-
मयावी"—इति । बभ्रुः पिङ्गलवर्णः । तत्फलम् "आग्नेरेवास्य शरीरं
विष्कीर्णाति सोमाद्रससुत यदीतासुर्भवति जीवत्येव"—इति ।

चतुर्थानुवाके । "यदि विभीषादुक्ष्मा भविष्यामीति सोमा-

पौष्णं श्याममालभेत”—इति । कापूत्यादिभिः* पूर्वभाविभिश्चि-
कैर्भविष्यद्रोगं निश्चितवतः तस्माद्भयं सम्भवत्येव । तत्फलन्तु । “न
दुश्चर्मा भवति”—इति ।

षष्ठानुवाके । “प्राजापत्यं त्वपरमालभेत यस्यावाज्ञातमिव
ज्योगामयेत्”—इति । त्वपरः शृङ्गहीनः पशुः । तत्फलन्तु ।
“सएवैनं तस्मात् क्षामान्मुञ्चति”—इति । सएव प्राजापतिरेव ।
तस्मात् क्षामादस्पृष्टात् दीर्घरोगात् ।

नवमानुवाके । “मैत्रं श्वेतमालभेत वारुणं कृष्णं ज्योगामयावी”—
इति । तत्फलन्तु । “मातादिवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति उत यदीतासु-
र्भवति जीवत्येव”—इति । एवमेतं रोगनिवर्तकाः पशवः प्रथमप्रश्ने-
ऽभिहितः ।

तथा द्वितीयप्रश्ने काम्येष्टिप्रकरणे प्रथमानुवाके श्रूयते ।
“अग्नये सुरभिमतं पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व्यपेद् यस्य गावो वा
पुरुषा वा प्रमौयेरन् यो वा विभीषात्”—इति । भयप्रतियोगी
तु रोगात्मकः प्रतिगन्धोऽवगन्तव्यः । वाक्यशेषे “प्रतिगन्धस्याप-
हृत्यै”—इति तत्फलकीर्तनात् ।

तृतीयानुवाके । “अग्नये पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व्य-
पेत् अग्नये पावकायाग्नये शुचये ज्योगामयावी”—इति । तत्फलन्तु ।
“यदग्नये पवमानाय निर्व्यपति प्राणमेवास्मिन् तेन दधाति । यद-
ग्नये पावकाय वाचमेवास्मिन् तेन दधाति । यदग्नये शुचये आयु-
रेवास्मिन् तेन दधाति । उत यदीतासुर्भवति जीवत्येव”—इति ।

तथा तत्रैव श्रुतम् । “एतामेव निर्वपेच्चक्षुष्कामः”—इति ।
चक्षुष्कामोनेचरोगयस्तः । “यद्यग्रे शुचये चक्षुरेवास्मिन् तेन
दधात्युत यद्यन्धो भवति प्रैव पश्यति”—इति तत्फलश्रवणात् ।

अनयेव दिशा वाक्यान्तराण्युदाहरणीयानि । ऋग्वेदयजुर्वे-
दाश्रितौ जपहोमौ प्रदर्शितौ । सामवेदायर्ववेदाश्रितावपि साम-
विधानादिपर्यालोचनया प्रदर्शनीयौ ।

अर्चनानि तु शैवैष्णवाद्यागमादिषु प्रसिद्धानि । अर्चनाद-
भिरित्यादिगण्डेनार्थध्यानयोगप्राणायामादयो दृष्टादृष्टोपाया व्या-
धिनिवर्तका अवगन्तव्याः । ते च योगशास्त्रादौ प्रसिद्धाः । अस्मा-
भिर्मन्यविस्तरभिर्या न निरूप्यन्ते ।

न चोक्तं जपादिष्वनुष्ठितेष्वपि कश्चित् फलसंवाददर्शनात्
न विश्रम्भप्रवृत्तिरिति गङ्गलीयम् । औषधेष्वप्यस्य न्यायस्य समान-
त्वात् । तत्रापि सा भृङ्गश्रम्भ इति चेत् । इन्नैवमायुर्वेदोदक्त-
जलाञ्जलिः स्यात् ।

अथ मन्यसे, प्रयुज्यमानेष्वौषधेषु कस्माच्चिदोषात् निवर्त्य-
दोषप्रबलत्वाद्वा निवर्तकौषधप्रयोगस्याभ्यासोऽपेक्षितः,—इति । तर्हि
जपादिष्वपि तुल्यमेतदुत्तरम् । सकृत् कृते कृतः शास्त्वार्थः,—इति
न्यायस्य दृष्टफलेष्वेवावगन्तव्यो न दृष्टफलेषु । अतएवावघातादिष्व-
दृष्टिः परिकल्प्यते । न खल्वनिर्यन्त्रेषु तण्डुलेषु सकृत् मुमक्ष-
प्रहारेणावघातविधेयवितार्थता मीमांसकामन्यन्ते । तत्र यथा
तण्डुलनिष्पत्तिपर्यन्तोऽवघाताभ्यासः, एवमपि रोगनिवृत्तिप-

* सामवेदाश्रितावपि सामवेदपर्यालोचनया, इति शा० ।

र्थन्तो जपाद्यभ्यासो द्रष्टव्यः ।

यत्तु कचिज्जपादीनामल्पसंख्याश्रयणं, तदल्पदोषविषयतया व्यवस्थापनीयम् । एवञ्च सति न कापि विमंवादः ।

अथञ्च व्याधिप्रतीकारन्यायः सर्वेष्वपि अनिष्टेषु प्रारब्धफलेषु कर्मसु योजनीयः । यदि जपादीनां प्रायश्चित्तत्वमङ्गीकृत्य प्रारब्ध-
तद्वृत्तिरभ्युपेयते, यदि वा तदनङ्गीकारेण फलभावप्रतिबन्धः सर्वथाऽपि विहिते जपादौ विग्रहणं प्रवृत्तिः ।

यदा भोगैकनिवर्त्यत्वशङ्कायुक्तस्यपि प्रारब्धफलेष्वीदृशः प्रती-
कारविग्रहः, तदाऽनारब्धफलेषु सञ्चितेषु कर्मसु प्रायश्चित्तप्रवृत्ति-
विग्रहोऽस्तीति किमु वक्तव्यम् । तस्मात्, यथाक्तेषु प्रायश्चित्तेषु
निःसंदिग्धैः प्रवर्तितव्यमित्यशेषमतिमङ्गलम् ।

तदेवमयं भगवान् पराशराचार्यः काण्डद्वयेन व्यवहारसूचन-
सहितमाचारप्रायश्चित्तप्रपञ्चमभिधाय शास्त्रमुपसंहरति,—

एतत् पाराशरं शास्त्रं श्लोकानां शतपञ्चकम् ॥ ८० ॥

दिनवत्या* समायुक्तं धर्मशास्त्रस्य सङ्ग्रहः । इति ।

पराशरेण कस्यचिदुपपुराणस्यापि निर्मितत्वात् तस्य च ज्ञान-
प्रधानत्वात् तद्व्यवच्छेत्तुमेतदित्युक्तम् । अथातो हिमंशलांघ्रं,—इत्या-
रम्भं प्रणीतो दादशाध्यायात्मको ग्रन्थमन्दर्भः प्रकृतत्वादितच्छब्देन
परामृश्यते । अस्य शास्त्रस्य कतिधर्मविषये प्रामाण्यातिशयं पूर्वोक्त-
संस्कारयितुं पराशरसम्बन्धोपवर्णनम् । शास्त्रशब्दोऽपि विधायकं

वचनमाचष्टे । श्रामनात् शास्त्रमिति तद्व्युत्पत्तिः । ननु श्रामनात्
शास्त्रमित्यपि तद्व्युत्पत्तिरस्ति । तदकं पुराणि,—

“श्रामनात् श्रामनाच्चैव शास्त्रमित्यभिधीयते”—इति ।

वाटम् । सा व्युत्पत्तिर्मात्रशास्त्रविषया । तस्य सिद्धब्रह्मतत्त्वा-
ख्यानरूपत्वात् । अत्र त्वनुष्ठेयार्थक्येनात् पूर्वोक्तैव व्युत्पत्तिः समी-
चीना । तदेवाभिव्यञ्जयितुं शास्त्रमित्युक्तम् । वचनान्तराणामुपे-
क्षापनिवृत्तये सङ्ख्याभिधानम् । सन्नादिस्तत्रैवदग्रन्यवाङ्मन्याभावात्
केषाञ्चिद्दर्शानामनुक्तिमाशङ्क्य तद्व्यवच्छेदाय सङ्गच्छ इत्युक्तम् ।

अस्य शास्त्रस्थार्थानुष्ठानप्रधानत्वात् पाठस्य स्वर्गे प्रत्यकिञ्चित्करत्व-
माशङ्क्य वेदाध्ययनवत् स्वर्गसाधनत्वमाह,—

यथाऽध्ययनकर्माणि* धर्मशास्त्रमिदं तथा ॥ ८१ ॥

अध्येतव्यं प्रयत्नेन नियतं स्वर्गगामिना । इति ।

निगदव्याख्यातमेतत् ।

** ननु वासेन कलिधर्माणां स्पृष्टत्वात्, कलौ पराशर-
सूतिः,—इति पराशरेणोत्तरितत्वाच्च, पराशरोक्ताः सर्वे कलि-
धर्मा एवेति वक्तव्यम् । किञ्च । शेषं मुनिविभाषितम्,—इति
इतरमुन्युक्तकलिनिषेधानामप्यभ्युपगतिः स्पष्टं लक्ष्यते । अतो-
मूलोक्तावसङ्कोचादीनां मूलोक्तौतदूरयाचादीनामस्मिन् युगे प्रवृ-
त्तावप्रवृत्तौ च विरोधो जागुरुकः ।

* यथाऽध्ययनधर्माणि,—इति सू० ।

** एतच्चिकीर्षोक्तो मन्वाग्रो मन्वीयुक्तकेषु न दृश्यते ।

न च बाहुल्यमात्रेण स्मृतेः कलिधर्मविषयत्वं किं न स्यादिति वाच्यम् । विभाजकनिमित्ताभावात् । निषेधवचनानां निमित्तत्वे कृत्वादिकस्याप्यनुष्ठेयत्वापत्तेः । एतद्वन्व्योक्तव्यतिरिक्तविषयाणां तेषां निमित्तत्वे अघमहोचादीनामपि कृत्वादिवदनुष्ठेयत्वापत्तेः । मन्वा-
साद्याश्रम-कृत्वादिव्यतिरिक्तापहृत्ति-सेतुयात्राव्यतिरिक्त-दुरयात्रा-
दीनामप्यनुष्ठेयत्वापत्तेः । आचारस्य तथात्वे अतिप्रसङ्गापत्तेः । स्मृति-
वैयर्थ्यापत्तेश्चेति चेत् ।

अत्रोच्यते । कलौ पराशरोक्तं तद्वचनोक्तौतद्ध सर्वमप्यनुष्ठेयमेव, नानुष्ठेयं किञ्चिदप्यस्ति । किन्त्वनुष्ठाने विगेषो विज्ञायते । मम-
व्यवसायात् । तथाहि । निषेधाच्च युगप्रयुक्तानुपपत्तिमल्लताः ।
अन्यथा विद्युत्पत्तिवैयर्थ्यात् । अनुपपत्तिश्च दृष्टाऽदृष्टा चेति द्वि-
विधा । तत्र दृष्टानुपपत्तिमल्लकानामनुष्ठानममनुष्ठानशानिन्दि-
तम् । यत्रानन्यथासिद्धिप्रतिप्रसवविधिरुक्नीयते, तत्र दृष्टानुपपत्तिः
कल्प्यते ।

“ दूराध्वोपगतं आगतम् ”

“ यतिहस्ते जलं दद्यात् ”

“ वैश्वदेव उपस्थितम् ”

“ चातुर्वर्ण्याश्रमागतम् ”

“ एकपिण्डास्तु दायादाः ”

“ देशान्तरमृतः कश्चित् ”

“ ब्रह्मचारी मृते येषाम् ”

“ अमृतः सचपूतश्च ”

“आहिताग्निश्च यो दिजः”

“राज्ञश्च सूतकं नास्ति”

“यस्य चेच्छ्रुति पार्थिवः”

“सम्प्रणीतः भ्रूयानेषु”

“दासनापितगोपालकृन्मित्राहुं सारिणः”

“यजेत वाऽश्वमेधेन”

इत्याद्यन्याऽनुपपत्त्या दूरधात्रादिविधिरुक्तः । “एकाहा-
च्छ्रुतं विप्रः”—इत्यधमङ्कोचनिधिर्यायावरविषयत्वेन वा, आपा-
सनाक्रापवादप्रतिप्रभवविषयत्वेन वा, अन्यथा सिद्धः । “नष्टे मृते
प्रव्रजिते”—इति पुनरुदाहविधिः परिवेदनाद्यक्रमविवाहविषयत्वे-
नान्यथा सिद्धः । “चेदजस्यैव”—इत्यादि चेन्नजादिपुत्रभेदप्रदर्शनं
कुण्डगोलकप्रदर्शनवत् प्रायश्चित्तार्थत्वेनान्यथा सिद्धम् । न च दत्तौ-
रसथोरपि तथा स्यादिति वाच्यम् । ऋतुगमनप्रसंगेन वैपरौत्य-
निन्दनेन च शौरसस्येव लक्षणप्रणयनेन दत्तभ्यापि विध्यभिप्राय-
विषयत्वप्रतिपादनात् दत्तौरसकथनं न प्रायश्चित्तरूपमिति सादृ-
कृतम् । “संसर्गमाचरेद्विप्रः”—इत्यादि संसर्गप्रायश्चित्तं विस्मृता-
याजनादिविषयत्वेनान्यथा सिद्धम् । “आसनाच्छ्रयनात्”—इति तु
पापित्वमात्रापादकत्वेनान्यथा सिद्धम् ।

अन्यत्र गोवधादौ अदृष्टाऽनुपपत्तिः कल्प्यते । तेषामनुष्ठानं
निन्दितम् । यत्र प्रत्यक्षोऽपूर्वविधिर्दृश्यते कृष्णादौ, तस्याननुष्ठानं
निन्दितम् । तदितरविषयत्वेनैव निषेधानां प्रवृत्तत्वात् । पूर्वोक्ता-
नान्यथा सिद्धविधिविषयाणामप्येवमेव द्रष्टव्यम् । तेषामपि स्वविषयेषु

मद्यवापुर्नविधितान् । एतदभिप्रायेणेव सर्वमपि आख्यानं सम्पद्यते ।

अथोपाचारकाण्डानभिहितसमयाचारभेदान् द्वितीये
काण्डोपाचारभेदोऽपि कचिदभिहितान् निष्कृतीनां प्रभेदान् ।
अथाये दादभेदोऽपि कचिदभिहितान् निष्कृतीनां प्रभेदान् ।
कं गिहानुपहारं सुविहितमकराणां चार्थवर्थः ॥

अथायेऽन्तर्गतं कचिदभिहितान् निष्कृतीनां प्रभेदान् ।
प्रायश्चित्तं यदभिहितं तदनुपदत्तमसत् पानकादौ रचये ।
अन्तर्गतं सौम्यादिभिरुपसृजितं सुविहितफलदं कर्मणो यो विपाकः
पूर्वं भागोपकृतं कतिपयमिदं व्याकृतं माधवेन ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजपरमेश्वरयैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीश्री-
बुद्धभूपाक्षयाद्याध्वर्युः साधवामाद्यस्तु कृतौ पराशरकृति-
भाष्यानां माधवीयानां दादभेदोऽन्तर्गतः समाप्तः ॥ ० ॥

समाप्तं च प्रायश्चित्तमाहृतम् ॥ ० ॥

